Sprem. sign. D 1971/2
Knjiga:

GLASNIK ГЛАСНИК

zemaljskog muzeja земаљског музеја

u у

Bosni i Hercegovini. Босни и Херцеговини.

Urednik: Уредник:

KOSTA HÖRMANN **КОСТА ХЕРМАН**

vladin savjetnik. владин савјетник.

BIBLIOTHECA
MUZEJ
BOSNE
SARAJEVO

Godina **1890.** Година

Knjiga I., II., III. i IV. Књига

Inv. Broj: 8202

Sarajevo Сарајево

Zemaljska štamparija Земаљска штампарија

1890.

Sprem. sign. D1971/2
Struka:

Sadržaj „Glasnika“. — Садржај „Гласника“.

Knjiga I. II. III. IV. Књига.

Godina — 1890. — Година.

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
I. Jezični spomenici i epigrafija. — Језични споменици и епиграфија.			
Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима . . .	**Др. Ватрослав Јагић**	неил.	I. 1
Два старобосанска натписа у Влаховићима	**Матија Бијелић**	илустр.	II. 225
Хрисовуљ Деспота Стефана .	**Др. Ватрослав Јагић**	илустр.	III. 252
Odlomak starog rukopisnog evangelijara s predgovorima i s blagoslovima, gotskim pismom napisana	**Frano Radić**	ilustr.	III. 254
Старобосански натписи . . .	**Томо Драгичевић, Вид Вулетић-Вукасовић и Матија Бијелић**	илустр.	III. 297
Средовјечни натпис у Сланому код Дубровника од г. 1420. .	**Вид Вулетић-Вукасовић**	илустр.	IV. 385
II. Historija. — Историја.			
Kardinal Carvajal u Bosni 1457.	Biskup **Vilim Fraknoi**	neilustr.	I. 9
Зажабље у Херцеговини . . .	Архимандрит **Иларион Руварац**	неил.	I. 12
Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj	Fra **Rafael Barišić**	ilustr.	I. 28
Како и када је Босна припала Угарској	**Др. Јулије пл. Паулер**	неил.	II. 119
Vlasi, koji su iz okolice bihaćke iselili koncem XVI. vijeka . .	**Dr. Arpád** pl. **Karolyi**	ilustr.	III. 241
III. Arheologija: a) *predrimska*, b) *rimska*, c) *bosanska*, d) *turska*. — **Археологија:** а) *иредримска*, б) *римска*, в) *босанска*, г) *турска*.			
Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske	**Fridrich Kenner, Dr. Moric Hörnes** i **Dr. Theodor Frimmel**	ilustr.	I. 18
Ostanci rimske kuće u Laktašima	**Ivan Kellner**	ilustr.	I. 55
Предхисторијски налаз из Подзвизда	**Др. Ђиро Трухелка**	илустр.	I. 64

Inv. Broj: 8202

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
Kopanje starina na Glasincu u god. 1889.	**Dr. Ćiro Truhelka**	ilustr.	I. 68
Римске старине	**Др. Јулије Маканец и Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	I. 95
Обичај мацерирања мртваца у једној предхисторијској гробници код Фоче	**Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	I. 104
Stari rudokopi u Bosni	**Ludvig Pogatschnig**	ilustr.	II. 125
Римски натписи у Босни и Херцеговини	**Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	II. 188
Предисторијски налази на Собунару код Сарајева	**Фрањо Фиала**	илустр.	II. 212
Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini	**V. Radimsky**	ilustr.	III. 292
Два римска натписа из Босне	**Коста Херман**	илустр.	III. 306
Kipovi od bronca iz Sinja lažni su...	**Uredništvo**	neil.	III 309
O lažnim broncanim kipovima iz Sinja	**Dr. Ljudevit Thallóczy**	ilustr.	IV. 323
Ископине код Бишћа у Језерини ниже Притоке . . .	**Коста Ковачевић и Петар Мирковић**	илустр.	IV. 330
Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara	**V. Radimsky**	ilustr.	IV. 337
Megjašni natpis iz Bosne . . .	**Dr. Karl Patsch**	ilustr.	IV. 367
Двије некрополе из бронцаног доба у котару височком у Босни	**В. Радимски**	илустр.	IV. 368
Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u god. 1890.	**Dr. Ćiro Truhelka**	ilustr.	IV. 386
Prinosak k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba	**F. Bulić**	neil.	IV. 406
IV. Umjetnički spomenici (zajedno s umjetničkom obrtnošću). — **Умјетнички споменици** (заједно с умјетничком обртношћу).			
Древни босански божак . . .	**Вид Вулетић-Вукасовић**	илустр.	IV. 363
Стародревна плоска (чутура) .	**Коста Херман**	илустр.	IV. 413
V. Heraldika, povelje, novci. — Хералдика, повеље, новци.			
Грбови Охмућевића у Сланому	**Вид Вулетић-Вукасовић**	неил.	I. 40
Родовник племића Овчаревића, старпном Бошњака. а сада			

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
Гучетића (Gozze) у Дубровнику	Вид Вулетић-Вукасовић	неил.	II. 158
Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina	Dr. Ćiro Truhelka	neil.	II. 220 III. 304
О привилеђијама куће Охмућевића-Гргурића	Архимандрит Иларион Руварац	неил.	III. 263
VI. Etnografija, folklora. — Етнографија, фолклора.			
Село Горијевац и његове старине	Коста Ковачевић	неил.	I. 25
Turbe hazreti Alije	Petar Mirković	neil.	I. 42
Хамајлије и записи у народњем лекарству Босне и Херцеговине	Др. Леополд Глик	неил.	I. 45
Манастир Завала и Вјетреница пећина	Игуман Христифор Михајловић	илустр.	II. 130
Hadži Sinanova tekija	Mehmed Ef. Kalabić	ilustr.	II. 143
Бихаћка долина с обзиром на њезине старине	Коста Ковачевић	неил.	II. 149
Bilaj	Petar Mirković	neil.	II. 152
Hadži-begova kula u Hutovu .	Kosta Hörmann	ilustr.	II. 165 III. 268
Lov sa sokolovima	Kosta Hörmann	ilustr.	II. 228
Црква св. Петра у Завали . .	Христифор Михајловић	неил.	III. 271
Народни обичаји при порођају	Др. Леополд Глик	неил.	III. 283
Развалине у бањалучком котару	Петар С. Иванчевић	неил.	IV. 342
VII. Prirodne nauke. — Природне науке.			
Nove vrste i varietete „Carabitae“ iz Bosne i Hercegovine . . .	Viktor Apfelbeck	neil.	I. 99
Narodna imena ptica u Bosni i Hercegovini	Reiser i Seunik	neil.	I. 109
Борица (Daphne Blagayana) .	Стеван Делић	неил.	II. 175
Koleopteri u srednjoj Bosni . .	P. Erich Brandis	neil.	II. 177
Crtice o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini . .	Oton vitez Tomassini	neil.	II. 192 III. 274 IV. 344
Прилози флори Босне и Херцеговине	Фрањо Фиала	неил.	III. 309
Dvije vrste crnogorice u bosanskim šumama	Franjo Fiala	ilustr.	IV. 376
Јужно-босанске и херцеговачке врсте Tribus-a „Pterostichini“	Виктор Апфелбек	илустр.	IV. 401
VIII. Književnost. — Књижевност.			I. 112 II. 233

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
IX. Različito. — Различито.			
Nešto o gradu sarajevskom . .	**Essad Eff. Uzunić**	neil.	I. 113
Како је постао бајрак и његово име	**Иван Зовко**	неил.	I. 114
Jedna narodna praznovjerica . .	**Ivan Zovko**	neil.	I. 115
Светица недјеља	**Иван Зовко**	неил.	I. 116
O nosu	**Ivan Zovko**	neil.	I. 116
Нешто о мадежу	**Иван Зовко**	неил.	I. 117
O немуштем и козарском језику	**Милена Зовкова**	неил.	II. 236
Kako je postao Ljubuški i njegovo ime	**Ivan Zovko**	neil.	II. 237
Искапање на Гласинцу . . .	**Уредништво**	неил.	II. 238
Pečat, nagjen kod gradnje manastira u Sutjeskoj	**Uredništvo**	ilustr.	II. 239
Nekoliko narodnih lijekova . .	**Ivan Zovko**	neil.	III. 315
Мезар гази-дјевојке	**Лука Гргић-Бјелокосић**	неил.	III. 316
Prikužnici	**Ivan Zovko**	neil.	III. 317
Печат манастира Завале . . .	**Уредништво**	илустр.	III. 318
Bjeljevine	**Stevan Delić**	neil.	III. 319
Како је постало село Копривна	**Петар С. Иванчевић**	неил.	III. 321
Narodna geografija i astrologija	**Ivan Zovko**	neil.	IV. 413
О постанку људи и њихових ћуди	**Стеван Делић**	неил.	IV. 414
Kako je postalo liječništvo . . .	**Ivan Zovko**	neil.	IV. 415
Печат из Комушине у босанској Усори	**Вид Вулетић-Вукасовић**	илустр.	IV. 416
Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu	**Ivan Zovko**	neil.	IV. 416
Румуњски натпис ћирилскијем писменима на старинској сабљи у Дубровнику	**Вид Вулетић-Вукасовић**	неил.	IV. 417
X. Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.			I. 118 II. 239

Sarajevo, januar—mart. — 1890 — Сарајево, јануар—март.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.

Knjiga I. Godina II.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.

Књига I. Година II.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима.

Приопћио **Др. Ватрослав Јагић.** [1])

Ако ћемо да судимо по епиграфици, за Босну и Херцеговину може се рећи: који сте били пошљедњи, бићете први. Нема словенске земље, из које би у новије вријеме изишло на видјело толико словенских натписа, колико из Босне и Херцеговине. Не умијем за сигурно рећи, али мислим, да ће и по неким другим јужнословенским земљама бити много натписа, на пр. по Србији; еле објелодањено није ни с које стране толико, колико управо из Босне и Херцеговине. То ће имати дакако свој узрок, ја бих га тражио у томе, што за историју Босне за цијело нема важнијег културно-историјског питања но што је богомилство; а по мишљењу многијех историка нашега вијека везани су за богомилство — стећци, а на стећцима долазе дакако и натписи. Ево овако, мислим, изашли су на глас босански стећци, а с њима и натписи. Учени људи, историци и археолози, обрадоваше се, да ће и у тим натписима наћи неколико новијех извора за објашњење богомилства. Сва је прилика, да се радост њихова неће испунити. Ипак не треба да жалимо, што је босанска епиграфика свратила на себе пажњу науке:

[1]) Др. Ватрослав Јагић (рођ. 6. јула 1838.) у Вараждину у Хрватској, најприје професор кр. гимназије загребачке, послије професор словјенског језикословја при свеучилишту у Одеси, а најпослије при свеучилиштима у Берлину и Петрограду, сада при ц. бечком свеучилишту; царски руски прави државни савјетник, ц. и кр. аустријски дворски савјетник, члан бечке и петроградске академије знаности и т. д. — најгласовитији ученик познатог научењака Фрање вит. Миклошића, сада је уз свога учитеља најодличнији репрезентант словјенског језикословја. Број његових дјела, публикација — међу којима да напоменемо само „Codex Zographensis“ и „Carmina Cristiana“ — и расправа напунио би готово цијелу једну библиотеку. У својим дјелима не заузима он само становиште зналног граматичара, он је уз то словјенску језикословну науку дубоким етнолошким истраживањем подигао до висине њемачке и романске. Назочна његова студија, — која нам је на част тиме, што је можемо објелоданити — посвједочује његово оштроумље, којим је умио пронићи босански народни говор. Уредништво.

стари ћирилски натписи Босне и Херцеговине остаће свакако, да ли с богомилством или без њега, то ће ријешити будућност — врло знаменита појава у животу нашега народа овијех крајева.

Ја већ од више година марљиво пратим сваки нови прилог за старобосанску епиграфику. Не смијем да се похвалим, да ми је све дошло под руке, што су наштампали домаћи људи и иностранци; ипак понајглавније као да познајем, а то су публикације некоч у Кукуљевићеву Аркиву, послије у дубровачком „Slovincu“, у загребачком музеалном „Viestniku“ и у биоградском „Старинару“. К њима придружио се ево од неког времена још и „Гласник земаљског музеја у Сарајеву“. Знам и оно, што су објелоданили у својим књигама Хернес и Ашбот. Није мало, што има у тим издањима; но ја опажам на жалост, да се само број натписа сваком годином умножава, а како је то драгоцјено благо наштампано, и колико вриједи дојакошњи начин издавања и тумачења, за то као да нико и не пита. Истом у „Гласнику“ сарајевског музеја као да ће се нешто мало и на то гледати, да буду натписи издани како ваља. Свакако је редакција ударила добријем путем, док гледа да нам сваки натпис предочи у вјерној слици оригинала. Еда бих је у томе још јаче утврдио, маших се пера, да напишем ово неколико ријечи; па да одмах све искажем што ми је на души, рећи ћу не околишећи, да штампање натписа без ваљанијех факсимилија нема управо никакова значења: такав је натпис као кућа без кућишта, као човјек без очињег вида; њему се не радује управо никоја наука, он задаје само неприлике то историји и археологији, то филологији и палеографији. Зато ако ће наши сабирачи да угоде не толико нашему љубознатељству — а ми учени људи што сједимо по градовима, не налазимо стећака с натписима ни у музејима — колико нашим специалним наукама, које би хтјеле да употребе њихову работу свака на своју корист и за своје критичне комбинације, то нека упамте ово свето правило, од којега се не отступа ван у невољи — да натписа никада не ваља преписивати обичнијем словима, већ свагда што тачније прецртавати, копирати, т. ј. снимати на артију онаке, каки су. Редакција „Гласника“ мудро би урадила, да најпростији, а најпоузданији начин копирања натписа, штоно Французи зову calque или estampage, Њемци Abklatsch, објасни својим сарадницима, којима може бити није свијем познато, како се то просто и лако ради: наквашена штампарска артија превуче се преко камена с натписом те се четком или спонгијом натискује на натпис дотле, док се утисне у све његове увалине од слова. Тада причекај, док се артија осуши и копија је готова. Савијена у трубу овака копија, тек нека не дође на кишу, може много година служити археологу и палеографу мјесто ориги-

нала. Ко има прилику, да с неког натписа скине таку копију, а не уради тога, лош му је посао те нека ни пошто не мисли, да је учинио све што се могло од њега тражити. Ја бих чак савјетовао редакцијама наших археолошких издања, ако им је стало до тога, да се једном докине дојакошњи траљави начин штампања наших натписа, да просто и не примају за публикацију пријеписа без приложенијех копија. На што нам таки текстови?

Да ме когод не прекори, да сам преоштар, или да премного тражим у један пут, одвратићу, да наша епиграфика, која се истом заподијева, није то, што грчка или римска. Ондје се већ толико писало о свачему и толико тога објаснило, да и најлошији пријепис у вјештим рукама брзо добија исправан облик. А на чему да ми исправљамо неваљало наштампане натписе? Гдје су нама за то помагала? Ми једва што умијемо читати обичне рукописе; разазнавати њихове особине према мјесту и времену — тога већ не умије, ко није специалист — филолог. А ко да нас убавијести о односајима епиграфског писма према рукописноме? О томе се и не може дотле говорити, док нам не буде представљен карактер епиграфског писма у тачним факсимилијама.

Да не дуљим ријечи опћенијем приговарањем, одабрао сам из досада наштампанијех натписа ћирилских само једну хрпу: то су босанско-херцеговачки натписи на стећцима. Ја ћу на њима, колико могу, да покажем за прво њихове особине, за друго неке крупне погрешке у дојакошњим текстовима.

Има нешто, што све ћирилске босанске натписе на стећцима саставља у једну хрпу, посвема различиту од осталијех натписа. Ево у чему се они знаменито подударају, те сви као да су дјеца једнога оца:

1. У њима влада скрозимице лијеп народан језик с мјестнијем бојама, тако на пр. у загреб. Вијестнику IX. стр. 111. читам: шлѣбегомь, то ће бити по јужноме изговору: „ш Љубегом“ мјесто „с Љубегом“. Ако се смије вјеровати да је правилно наштампано ibid. X. 74. било би чак ѕшѣче по јужноме „ушијече“ или „уш'јече“ мјесто „усијече“. Натпис је збиља из Херцеговине. Великом већином писане су ријечи на овим натписима икавски, т. ј. ѣ замијењено је словом и, као: III. 98. стипанѕ, ѕ то вриме, V. 117. стипана, вилигь, ib. 120. ѕ тои вриме. VI. 28. оусиче, 86. д сиче, VII. 76. засиче, IX. 13. вилигь, X. 61. вирно, и т. д. Рекао бих, да се XI. 44. вѣрнѣхъ има читати „вирних“, а сва је прилика, да V. 117. Стѣпань значи „стипан“, V. 120. исѣче биће „исиче“, VI. 28. и VII. 20. сѣче ваљада „сиче“. Има ипак и јужнога изговора: VI. 29. ѕснекохъ.

Знаменито је, што језик овијех натписа употребљује облик двојине још и у глаголу. Тога није разумио издавач, те је

криво прочитао XI. 10. поставн стана немь камень в брата, мјесто да је саставио овако: постависта на немь камень в брата, јер постависта облик је двојине к в брата. Исто је тако облик двојине забунио издавача IX. 13. те је наопако наштампано овако: а по ставн ста билигь в с нам и лобрать и прибило. То је прочитано ево овако: „a postavi se ta bilig v s nami Lobrat i Pribilo“, а то не даје никакова смисла. Не мијењајући ни једнога слова већ састављујући их, како тражи граматика и смисао, добијамо ево овакав текст: а постависта билигь ѣ сна милобрать и прибило, то ће рећи: „а постависта (облик двојине!) билиг два сина: Милобрат и Прибило“.

2. Ови натписи нијесу само чистијем народнијем језиком писани, већ се и ћирилска слова употребљују у босанскоме значењу, то ће рећи, правопис овијех натписа је босански, исто онакав, као и у босанским хрисовуљама, писмима и књигама од најстаријег доба до XVI. и XVII. вијека. Најглавнији је томе примјер слово ѣ у значењу обичног српског ја: III. 18. стаго дмитриѣ, ib. 98. остоѣ кралъ, ѣ смь биль каковь самь ѣ; VII. 75. мриѣ (читај: Марија), IX. 12, 42, 74: диѣкь, ib. 42. крьстиѣкискѫ, XI. 44. Радоѣ. Уз друго самогласно слово може ѣ значити управо ј, ево овако: VIII. 37. на своѣѡи (читај: својој), X. 61. госпоѣа (читај: госпоја; могло би бити и госпоћа, т. ј. госпођа, но прије ће бити оно прво). Сви примјери, гдје је штампано ја, као VIII. 14. IX. 13. сумњам се, да ли збиља онако стоје у оригиналу? Како у босанским натписима нема ја, тако нема ни іе, већ се пише просто е: V. 117. воєвода, VII. 19. ере, своє, VII. 99. еломь (читај: Јелом), ниноє, IX. 12. 73: Драгоє, и т. д. Чак слово ю употребљује се ријетко, понајвеће на почетку ријечи или послије самогласног слова; обично се пише ѫ као III. 98. кралѫ (читај: краљу), молѫ васъ (читај: молју вас), ib. VI. 29, VII. 20; ипак: III. 98. остою, итд.

Знамењито је у босанској ћирилици такођер слово ћ, оно је испрва значило данашње ђ, истом послије (негдје у XIV. вијеку) стадоше га писати и за данашње ћ. Тако би, те је један знак ћ изражавао кроз неколико стољећа два слова: ћ и ђ. У босанским натписима ћ редовито изражава данашње ћ, као: III. 98. Милошевићь, ви ћете бити, V. 117. пет (к или р) овићѫ, богашићь, ib. 120. Клатковићь, радићь, радосалићь IX. 40. тько ће си билигь погѫбити, ib. 41. васоевића, ib. 74. тко ће си билигь гѫбити. Нема сумње, да и онај натпис IX. 13. није добро прочитан: виће те бик ти како ја (?) не значи за цијело „vidje te bi ti kako ja“, већ од прилике оно исто, што III. 98. ви ћете бити како ѣ. У значењу данашњег ђ биће ћ VII. 76. у ријечи: ћѫренока, и можда још̃те IX. 76. у ријечи Клаћевићѫ, како је добро протумачено у „Гласнику“ I. 76. Ја бих X. 52. мрћићь читао: Мрђић (гл. у Даничићеву Рјечнику).

Вриједно је споменути, да народни језик овијех натписа не употребљује слова ы, већ се свагдје пише према изговору и, као синь (мјесто црквенога сынь). Ипак на крају ријечи, послије сугласнијех слова, редовито се пише ь: III. 18. потрьль, проклеть, оц҃мь, сн҃омь, ст҃имь дх҃омь, ib. 98. легохь, краль, на свомь племенитомь, V. 20. ȣ дȣбравахь бихь, VII. 19. гробь, радосавь, IX. 40 брать, ȣнȣкь. Кад се то зна, не може бити питања, како ће се IX. 42. (сл. XI. 49.) читати писаȣь, т. ј. ȣ ваља исправити, ако је можда погријешио каменар, у х; оба слова ȣ и х лако је побркати. Теже је без тачне копије осјећи, има ли се X. 53 сьраниь исправити у сахраних; јер би могло бити, да се у тој ријечи већ и тада није изговарало х, па да је каменар за оно нешто, што му се причуло, ставио ь!

Слово ь долази који пут и у средини ријечи, гдје му не умијем казати разлога. Познато је, да се у неким познијим рукописима често писало међу два сугласника ь, гдје му нема мјеста. Готово исто тако радише и гдјекоји каменари, на пр. X. 50. на пьлеменитои земьли, IX. 40. земьли. Али има и крупнијих случајева, гдје ь стоји управо у средини ријечи послије самогласног слова; за што то, не умијем овај час казати.

3. Гробне натписе на стећцима уједињује у једну цјелину јоште и садржина: сви су састављени, као да се један угледао на другога. Види се, да је владало предање једне епиграфске школе. Под чијим је упливом она стојала, о томе ја за сада нећу да говорим. Задовољујем се голијем фактима:

а) Овакав натпис обично почима ријечима: се (или сие) лежи, ср. V. 81. 117. 118. 120, VI. 28. (а се лежи). 29, VII. 20. 48. 76. 77, VIII. 37. 38, IX. 12 13. 39. 40. 52. 73. 111, X. 50. 52. 72. 73 74. 75, XI. 8. 9. 10, XI. 47. 49.[1]) Већ из бројева загребачког музеалног „Вијестника“ види се, да готово у три четвртине свију до селе штампанијех натписа има један те исти почетак. Мање је обично, да пред ријечима се лежи или а се лежи стоји спомен свете тројице, у прилици крста: то као да долази само на повећим натписима. Формула крста гласи овако: ва име оц҃а и сина (или сн҃а) и свет҃го (или ст҃го, светога) дȣха; тако III. 18. 98, VIII. 14. (ст҃га), IX. 9. (вь име, светога) XI. 74. 76. (вь име; једни читају светаго други светога). Погрјешно ће бити VII. 19 во име: сумњам се да је исто ондје правилно наштампано светогь. Кад би X. 61. читање дȣха светога било правилно, оно би знаменито напомињало латински ред ријечи: spiritus sancti. Но онако прочита о. Мартић, а Врчевић и неки Гетинг имаду обичан ред ријечи: светога дȣха. Рекао

[1]) Неколико је овакијех натписа с Подриња, на српској страни, наштампао г. М. Ћ. Милићевић у „Кнежевини Србији“ I. 526. ср. „Старинар“ II. 68.

бих, да је тако и на камену усјечено. Од обичне формуле отступа VII. 19: ва име бога исѹса (да ли је збиља тако на камену?)

Спрам обичнијех ријечи се лежи, а се лежи. одмах се разликују натписи друге врсте, т. ј. црквеноправославни, овакијем уводима: III. 57. (и то исто IX. 75.) зде лежитъ. V. 116. и 117 на три натписа: здѣ почиваеть. X. 53. опет на два натписа зде почиваеть. Натпис IX. 11. а сеи почива, и ако је народнијем језиком састављен, опет спада међу обичне православне. Исто тако натпис VI. 75. Само једанпут нађох мјесто се лежи овако: овдие лежи (IX. 51. прештампано из загребачке Архиве), то као да ће бити новије и позније према ономе старијему.

b) Послије ријечи се лежи редовито долази име онога, који лежи, кад и кад с похвалнијем придјевима, као V. 117. сие лежи добри Радое, VI. 48. а се лежи добра владика Єрина, ib. а се лежи добри юнакь, ib. 76. а се лежи добра жена Стана; један се мртвац хвали чак сам овако: ѹ тои вриме наиболи мѹжь ѹ дѹбравахь бихь V. 120.

Ако и не свагда, довољно пута уз име онога, који лежи, помиње се јоште и земља, на којој лежи, као његова својина, баштина, имање. Ево како се о томе говори: V. 81. на свои баштини (то исто V. 117), VIII. 37. на своѣои на племенитои (земли или баштини), IX. 39. на своаи (читај свакако: своои или свѡи или своеи) земли племенито(и), ib. 40. на свѡи земьли племенитои, пореди исто тако IX. 52. 73; X. 50. на пьлеменитои свои земьли, III. 98. и X. 75. на свомь племенитомь. Натпис X. 60. 61. читају различито: један свомѹ землиштѹ племенитом, други свое землѣище племенито, трећи на своиои земли на племенитои. Ово треће чини ми се најближе истини, јер се и на другим натписима пише овако, пореди на пр. у Гласнику II. 78. на (своно) и земли на племенитои. Ријечи землиште не опомињем се, да сам је игда читао на натпису.

Нема сумње, да и онај осакаћени натпис IX. 113. мјесто бесмисленијех ријечи ниа совои ваља читати на своиои или на свѡи, јер одмах слиједе ријечи: земли племенитои.

Изријетка мртвац, што лежи у гробу, говори као од свога имена у првом лицу: III. 98. и легохь на свомь племенитомь, VII. 77. ѡвд(и) легохь на свѡи племе(ни)тои (ваљда: земли или баштини). Овако дао би се ухватити неки смисао искваренoме натпису X. 73: пописахь легао и веле то ми е лежати. Овако не може тијех ријечи нико разумјети; оставив исти број слова, ја бих читао ево овако: овди самь легао и веле то ми е лежати.

c) На реду је да натпис каже, ко је укопаноме подигао споменик. И ту владају неке постојане формуле, доказ нутарњега јединства међу свијем натписима овога реда. Понајглавније истиче се ријеч билигь, која већ у старом српском језику значи: знак, signum; овдје може се рећи управо: monumentum, спо-

меник. Ријеч билигъ помиње се на стећцима врло често, на пр. у „Старинару“ V. 86. у два натписа из Босне; у загребачком Вијестнику V. 81. си били(гъ) постави, VIII. 14. а постави съ бѣлѣгъ, IX. 13. а постависта билигъ, ib. 40. тько ће си билигъ погѫбити, погѫби га богъ; IX. 73. и 74. долази иста ријеч у два натписа; ib. 74. поставише билигъ г҃ синове, X. 61. си билигъ постави госпоѣа вѫкосава, ib. 72 а постави бѣлѣгъ мати трьдисава, XI. 49. (то исто у Гласнику II. 79.) на немь братиѣ бѣлѣгъ (глагол поставише бијаше сприједа, али се не може више прочитати.)[1])

Уз ријеч билигъ помиње се неријетко, замјењујући је, ријеч ками. И зањ се каже, да је га „поставио“ тај и тај или радије „усјекао“. Премда облик ками правилно пристаје само за први падеж, ипак се и за четврти на натписима пише ками: V. 117. а се ками (овдје је први падеж, без нарочитог глагола) на Вѫкцѫ на пет(к или ѕ)овиѣѫ; ib. 118. (постави си к)ами, VI. 28. а сѣче грѫбаць ками, ib. а ѕиче ками мати радисава, ib. 86. а сиче кам(и); VII. 19. биће у нетачно наштампаном натпису: а снече ками (оно даље није разговијетно), ib. а се ками ставла (тако ли?) на себе, ib. 48. а се сѣче грѫбаць ками на вѫкшѫ, XI. 10. постависта на немь камень. Кад се овако зна, да на стећцима радо пишу „постави“ или „поставише ками“, могао се је IX. 113. издавач довити, да његово читање „postaviše kamig sni“ неће бити добро прочитано. Без промјене слова, кад се саставе како ваља, излази овако: поставише ками г҃ сни (т. ј. поставише ками 3 сина). Уз бројеницу „три“ у староме језику није требало да стоји именица у облику двојине; пореди IX. 74. „г҃ синове“.

Онај што у гробу лежи, рећи ће кадгод на натпису од себе, у првоме лицу, да си је сам усјекао камен за живота као VI. 29: ови (ками) ѕиекохъ на се за живота; или ће казати по имену онога, који је „билиг нањ поставио“ или „начинио“, као V. 117: си билигъ постави на ме брать мои воєвода петарь. VII. 77: шко ми начини Стане маика (пошљедње двије ријечи нијесу поуздане), V. 117: а чинишѫ ми отгость ковачь (ријеч отгость није поуздана).

Уз глаголе поставити или ѕиѣи долази неколико пута израз писати. Сва је прилика, да се тиме хтјело да укаже управо на ријечи натписа; само не знам, да ли је тиме словописац сам прослављивао себе, као што данас на медаљама резачи овјековјечују своја имена, или се и та ријеч опћенито протеже на онога, који је подизао споменик. Ево у каким приликама стоји глагол писати: V. 117. а се ками... а се писа колашинь богашиѣь, VII. 19. а се писа радиѣь радосалиѣь, умах затијем каже се још

[1]) Према именици „билиг“ има и глагол „а мртва побилижи“ (Гласн. I. 76.), а то значи: „мртву подиже споменик.“

„а сиѣче“; VII. 76. натпис није поуздано наштампан, уз ријеч засиче као да долази још пише, ма да и не бисмо очекивали облика пише, већ писа. Но кад се могло казати сѣче (примјере наведосмо сприједа), за што не би и пише? Пореди такођер VII. 48. пише се морадь, и ондје: пише лико (?) се морадь. Све то није одвећ поуздано. У „Старинару“ I. 72. штампан је, доста рђаво, херцеговачки натпис, који почима ријечма: а се пише радоица; у Стар. V. 86. на једноме натпису из Босне говори се овако: се лежи ивань а писа михаль. На натпису IX. 42. који неће бити потпун, стоји: а се писахъ (тако читам мј. писавъ) дикъкь нѣгое; овдје се онај што писа, управо зове „дијаком“, али тај читави натпис није ми разговијетан, као да и није на гробу био, јер се нигдје не говори, ко му лежи или ко камен усијече. (Овај је натпис прештампан у донекле исправљеном виду XI. 49.) Још се помиње XI. 8. записа иако обрадовићь (није поуздано), ib. 10. а се писа (даље осакаћено), а на том је натпису већ прије казано, ко постави камен. XI. 47. каже се, да неки Радоје Ковач „сѣче и писа“, а ib. 46. има натпис, гдје нема Радоје Ковач „сѣче“, а не каже се и писа, али ће ипак он бити написао и ријечи. XI. 49. (и Гласник II. 78.) издавач прочита сѣко а писао га био тадь, а на приложеној факсимилији (у Гласнику) не види се ријеч сѣко (у томе облику била би чак необична), али зато се може лако прочитати посљедњи редак: а писа га прерадь. Има чак IX. 40. а постави писмо синь неговь наимладии вратоль.

И на ономе натпису, што га најпослије лијепо објелоданио Гласник (III. 23—24), ма да и није гроб, ни стећак, чита се: се писа рабь бжии, и т. д.

Онај знаменити натпис, који је г. Ашбот наштампао новијем језиком (Bosznia és Herczegovina, Budapest 1887. I. 236.), сада је боље издан у Гласнику I. 74.; али ни сада није све лако прочитати. Рећи ћу ипак, да не ваља тумачити „ајань усиче ками“, као да је о некоме Ајану ријеч, већ онако, како је Ашбот протумачио, т. ј. а нань сиче ками неговь воевода многошь.

4. У замјену обичне формуле под конац натписа „вѣчна емъ память“ — тако се чита X. 53. у два православна натписа — на стећцима босанским долазе врло знамените опћените реченице, тако звана diverbia. Ево некијех: III. 98. молъ васъ, не настъпаите на ме. ѣ смь биль какови есте ви, ви ћете бити каковь самь ѣ; IX. 13. у доста рђаво наштампаном натпису биће од прилике овако: „ви ћете бити како ѣ, а ѣ морахъ бити како и си“; X. 52. каже онај, што подиже споменик: бихъ живомъ рабь а мртва сахранихъ. X. 61. није сигурно читање, не може се казати, да ли „госпоѣка вѣкосава“ која подиже споменик кнезу Башићу, у своје име говори у трећем лицу: „коиа мъ живъ вирно слъжаше и мртвъ мъ послъжи“ или је хвали сам мртвац овако: живъ ми вѣрно

слꙋжаше и мртвꙋ ми послꙋжи. VI. 29 моли мртвац, као оно III. 98. не моите ми костиь (sic?) прѣтресати.

Већ су напријед наштампана два примјера клетве ономе, ко би се дрзнуо, да погуби „билигь“ Овако се говори и на натпису, који није управо гробни стећак, III. 19. (или у „Гласнику“ III. 23): тко би то потрьль да е проклеть ѿтцем и сн҃омь и ст҃імь дх҃омь.

Беч, 31 дец. 1889.

Kardinal Carvajal u Bosni 1457.

Priopćio biskup **Vilim Fraknói.**

Toma Ostojić, bosanski junački kralj (1443.—1460.) mogao je svoj prijestô, kome je opasnost prijetila od osvojitelja Carigrada, Muhameda II, spasti jedino plaćanjem danka. Ali kada je u ljetu godine 1456. čuo za sjajnu pobjedu Sibinjanin Janka, odluči se pod uticajem ovog slavnog dogagjaja, da se pridruži naprezanju kršćanskog svijeta, koji je išao za tim, da satare tursku silu.

U martu god. 1457. posla on svoga legata u Rim i javi svoju namjeru papi Kalixtu III., u koga zamoli stijeg, pod kojim bi sa svojom krstaškom četom mogao otpočeti rat. [1]) U isto vrijeme obrati se on na ugarskog legata sv. stolice Ivana Carvajala, s molbom, neka bi došao k njemu u Bosnu, da se pobliže dogovore o tome što valja da se uradi. [2])

Legat se odmah nakani, da se pozivu odazove, ali ga nemiri u Ugarskoj neko vrijeme zadržaše. [3])

Oko polovice mjeseca maja dogje mu naredba od pape, gdje mu se zapovijeda, da odmah putuje u Bosnu, nalažući mu, da s vladarem govori i u koliko bi se uvjerio, da za vojnu na Turke ima dosta pripravnosti i snage, koliko treba, neka odmah sve ono uredi, što je od potrebe, da se objave krstaške vojne i da se zajamči uspjeh. [4])

Carvajal nastupi svoj put prvih dana juna. Pridružio mu se i mletački poslanik u Ugarskoj, Petar Thomasije, koji je s kardinalom bio u tijesnoj svezi, a povrh toga bili su borme signoriji na pameti i znameniti politički i trgovački interesi u Bosni.

Bosanski kralj primi oba talijanska diplomata u svome gradu Doboru (sjeverna Bosna) i uvjeravaše ih, da je tvrdo odlučio pre-

---

[1]) To se razabire iz reškripta papinog od 23. aprila 1457. Theiner Monumenta Hung. S illustrantia II. 292.

[2]) Vidi izvještaj Petra Thomasija, tadašnjeg mletačkog rezidenta od 7. aprila 1457. izdan u Budimu. Izvornik u državnom arhivu u Milanu.

[3]) Relatio cit. Petri Thomasii i onaj od 20. apr.

[4]) Vidi dopis papin Carvajalu od 23. aprila 1457. cf. Theiner II.

kinuti vazalni odnošaj prama Turcima, koji zahtijevaju četiri znamenita grada — i da se je riješio pokušati otvoren boj s njima.

Oni ga opet uvjeravahu, da će učiniti sve i sva, kako bi poduprli kraljev naum. A kralj, makar da se je smatrao kršćaninom, još nije bio kršten, već sada iz ruku kardinalovih primi krst. [1])

Izvještaji Carvajalovi žalibože ne očuvaše se. Pisac ovih redaka tražio ih je bez uspjeha u rimskim arhivima. Ali se je očuvalo pismo od 13. juna, što ga je napisao Petar Thomasije signoriji iz Dobora, koje u pojedinostima pruža obilatu gragju, makar da se je slabo održalo, te se samo djelomice može upotrebiti. [2])

Oba legata sredinom juna ostaviše Bosnu, te neko vrijeme boravljahu u Djakovu. [3])

Papinski legat mogao je sa svojim uspjehom biti zadovoljan, za što mu i papa svoje priznanje izriče u lijepom, po Eneju Silviju sastavljenom pismu. [4])

* * *

Archivio di Stato di Milano — Potenze Estere — Ungheria — 1457. 13. Giugno.

(1) Exemplum

Illustrissime princeps et domine mi excellentissime. Post . . . . . le prime de le qual mandai per fra . . . . . Iob. L'altre veramente per Nicolò de . . . . . havuto noticia. Da poi a di XIII. . . . . del presente qui giungemo, dove era la . . . . . prefato Reverendissimo legato heri tandem . . . . . da la devotion et obedientia del Turcho . . . . . far contra turchi quanto per esso Romano . . . . . parole: le qual tute volse el prefato Re et . . . . . per esse parte presenti gli Reverendi Signori Episcopi de . . . . . Reverendissima paternità qui et jo hasse offerto el prefato Signore . . . . . scriver, pregar et confortar tute potentie christiane . . . . . et se posse defender cum altre general parole, maxime . . . . . la qual adhesione benchè forsi apresso ad alcuni pari poter confer . . . . . si il poco poter del dicto Re, si etiam il poco favor li possi dar quest . . . Il documento originale è assai guasto e mancante nei luoghi segnalati da puntini.

---

[1]) Ovako Enej Silvije (Aeneaus Sylvius) u svome djelu „Europa", dovršenom 1458. nesumnjivo izvješćuje na temelju relacije kardinala Carvajala: „In Bosna rex gentis Despotus Stephanus... quamvis Christi religionem sectaretur, dum tamen baptismi sacramento obstinuit. Sed anno superiore vocato ad se Joanne Cardinali sancti Angeli ab eo baptismatis unde perfusus et sacris nostris vite initiatus, Turcis .... bellum indixit. (Opera Baseler Ed. 1551. p. 407.)

[2]) Istodobna kopija iz milanskog državnog arhiva, koju niže preštampavamo.

[3]) Papa se poziva na jedno pismo Carvajalovo od 17. jula iz Djakova.

[4]) Pismo papino od 6. okt. 1457. u izdanju djela Eneja Silvija 1551. Basel X. str. 818.

. . . . . quanto posso comprender ai bisogni: impossibile sarà condur cruciat . . . . . queste parte, perchè non vano volontieri fuor del paese de altri lo chi circumstanti, anchor mancho ne . . . . . pero che de la Croatia et Dalmatia, per quanto si sente assai pochi ne sono d'altra parte, del paese del ducha Stephano homo del Turcho, credo de questa costa sia da farne pocha estimatione; Ma questo Serenissimo Re molestato ala giornata da Turchi ha mostrato hier questa via, sperando esser favorito da le potentie christiane cum questo mezo; et se 'l potrà dissimular con el Turcho, come ha facto per el passato, credo li sarà singular gratia. Et questa e la conclusion che di questa materia posso comprender.

Visitai el prefato Signor Re secondo el consueto cum pertinente parole, et cussi la sua Serenità cum molte bone parole, et cussi la sua Serenità cum molte bone parole mi rispose ad propositum. Et heri da poiche hebe fra la sua Serenità et questo Reverendissimo legato conclusa la dicta materia, me fece chiamare et disseme che sempre haveva havuto à la Sublimità Vostra singular affectione, et che de tute le cosse che per lo passato l'havia possuto sentire che potesseno preiudicare al stato de la Celsitudine Vostra egli ne haveva sempre dato noticia, et commemorò l'andata del Turcho contra Constantinopoli: et deinde quella de Belgrado; et cussi hora voleva far et simile. Et disse che dapoi la perdita de Constantinopoli el Turcho havea tracto da luy piu de ducati 160 m. oltra le altre subiectione, et che non gli bastando questo, considerando dicto turcho questo regno esser la principal porta de christiani, già fa uno anno gli domandó quatro castelle de questo regno, le qual se posso dir esser le colone d'esso: perchè do de quelle sono nel mezo dequesto regno, et de l'altre do e l'uno è la chave de Hungaria et l'altro de Dalmatia et de la marina; de che vedando luy la perversa soa intention, havia differito fin hora la conclusione di tal domanda cum darli speranza et bone parole. Tandem essendo riduta questa cossa a termine, che piu Luy non poteva prolongar, la Sua Serenità havea deliberato fuor la via de christiani, et adherirse in tuto al summo pontefice et gli altri christiani contra dicto Turcho cum molte large parole, et pregando la excellentia Vostra che volesse considerar le condicione del stato suo, succedendo a questo regno alcun sinistro, et che benche 'l deliberasse per questa casone mandar suo ambassata a la Serenità Vostra, tamen me pregava che de le predicte ne disse a quella particolar noticia. Rispusi regratiando a la Serenità soa de tal sua bon disposition verso la Sublimità Vostra et che la se rendesse certa de tuto, si per el debito mio, si etiam per satisfar a la richiesta soa ne daria particolar ad viso a la Celsitudine Vostra . . . . reedificar le mure de quella per i gran divulgi se fa in . . . . . adosso: ben se dica el bassa far hoste, dove el sia per . . . . . molti, che considerati i gran di-

vulgi che in quelle parte sono de . . . . . tuta se altrovi in arme per i disturbiby sono dicto Turcho non . . . . . grado. Ben è vero che in questi giorni sono venuti contra questo . . . . . Serenità dice haver mal menati, et nientemeno dubita ne vegni . . . . . egmi in queste parte, hebe per lettere questo Reverendissimo legato, como adi . . . . . Signori et Cavalieri che fono retenuti nel caso del quondam conte Ladislao . . . . . la Serenità de quel Rè, deliberò partirse de Budas et cussi adi 28 . . . . . gli Alemani et Boemi che erano venuti ai favori suoi, et di . . . . . na, che dice se conferirà a Viena, et ha conduto cum luy el C . . . . . Hungaria se afferma la madre del C'onte Matthias Veduta la partita del Re . . . . . suo fiolo cum luy, haver concluso pace per rihaver dicto suo fiolo. Domane questo Reverendissimo legato . . . . . per conferisce a le di che parte de Hungaria, ave dela dicta pace ne darò più particalare . . . . . a la Celsitudine Vostra, cuius gratie etc. Ex Dabor die XIII. Juny 1457.

Servulus Petrus Thomasy.

Зажабље у Херцеговини, староме Хуму.

Приопћио архимандрит **Иларион Руварац.**

У „Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs (Abth. für Kriegsgeschichte) Neue Folge II. Band, Wien 1888.“ помиње капетан Грба у саставу свом: „Die Kaiserlichen in Albanien 1689.“ царског обрштара и резидента у Дубровнику Корадинија, како је и он с тога места радио и спремао коначно ослобођење Хришћана на балканском полуотоку испод турског јарма царском војском.

Obrist Corradini war es — пише поменути капетан на страни 118. — welcher in seinen Berichten an den Kaiser die Nothwendigkeit der Ausbreitung kaiserlicher Herrschaft am östlichen Rande der Adria stets lebhaft vertrat und der schon früher den Kaiser für die Occupation von Seraglio (Sarajevo) und der Hercegovina zu gewinnen suchte (k. k Haus, Hof- u. Staats-Archiv, Ragusana 1688.), um eine Erwerbung dieser Länder durch die Venetianer zu verhindern. Es gelang ihm sogar, viele Gemeinden des Landes zu bestimmen, den kaiserlichen Schutz anzusuchen. So unterwarfen sich freiwillig der Abt von Trebinje mit seinen Mönchen und der Gemeinde, dann fast das ganze Popovo polje (l. c. Ragusana 1688. II. Sem.), weiter Sasgiabylia (?) und Hrasno, dem Kaiser und wurden in aller Form als kaiserliche Unterthanen aufgenommen.“

Шта је манастир требињски (Тврдош) и Попово поље и Расно то се зна, но шта је Корадинијева „Sasgiabylia“ то ни сам капетан Грба није знао; знао је да се искварено написало име то, но како да га исправи то већ није знао, већ је оставио теби, лаки Херцеговче, да ти то погодиш!

Академик загребачки, г. С. Љубић пишући у Раду југославенске Академије „o odnošajih medju republikom Mletačkom i Dubrovačkom“ помиње извешће врховног провидура млетачког у Далмацији, Петра Валијера од 4. свибња 1686. г., у ком исти каже, да је склопио са Нинковићем предају Жажабља, те додаје: L'aquisto sarà importante per essere a cavalliero del Ragu-seo, e per attacarsi alle adiacenze di Castel Novo, etc. (Rad LIV. 63.)

Из писма истог провидура од 2. студенога 1688 приопштио је Љубић ово:

„Дубровчани су писали кнезу Војину, да је царска војска на путу за ове крајеве. Послали су два племића у Требиње, нека саставе писмо, како се ондешњи житељи цару предавају. Шаљу често гласоноше царевим четама, нека чим прије овамо дођу. Све то раде да наше напредовање уставе“; а под 7. студенога 1688. јавља исти провидур својој влади: „из понашања Дубровчана види се јасно, како они желе, да Требиње и Попово буде ма чије. само не републике. Мислио их освојити а нема, чега за то треба. Незна шта да чини, кад би му у том на пут стали Дубровчани. Већ му је у руци дио требињскога котара и Жажабља Моли за напутак. Пише му Корадино, да су се становници Попова и други суседи изјавили за цара писмено, те да му их препоручује (l. c. стр. 76. и 77.)“

На стр. 111. пише С. Љубић: „Пошто Никшићи, Пива, Мостарско поље, Требиње, Попово и Читлук са Жажабљем и унутрашњим земљиштем бијаше све пало у млетачке руке (г. 1695.), Дубровчани све наоколо од Млетчана обкољени, нису смели више ни писнути а камо ли дирати у млетачке поданике и земље.“

„Sasgiabylia“ није дакле ништа друго но помињато у писмима врховнога млетачкога провидура у Далмацији Жажабље.

У најновијој књизи Старина, што их издаје југославенска академија у Загребу нашао сам поменуто место то или предео у кроници О. Павла Шилобадовића о четовању у приморју (1662—86.) и то под г. 1665. „miseca listopada na 23. pogibe harambaša Grgur Kuštrić i još 2. raniše banduri iz crkve u Zažabju“ (Starine XXI. 100) — а под г. 1669. „miseca veljače na 25. otidje naša četa u Zažabje 400 ljudi i dognaše konja 80, goveda 120, male živine 200. Opališe kuća 15, izgori u kuća čeljadi, ja neznam, niko vali 20 a niko 15, ja znam što dovedoše na more harambašu Nikolu Novkovića i još 4 bandura i čeljadi. Naši svi zdravo.“

И фра Андрија Качић-Миошић у „Разговору угодном народа словинскога“, у „писма од Стипана Христића и његови сватова“ помињући бане, кнезове и делије, које је босански тај краљ позвао у сватове (в. стр. 55. млетачког издања од г. 1801.), помиње међу њима:

„Од Неретве мутне Грубковића,
„Од Зажабја (Zaxabja) два млада племића
„Тврtковића и Новаковића,
„Од Бушкога блата Сестричића —

и ниже опет:

„На пир зове два господичића
„Војковића и Војиновића,
„Од Зажабја кнеза Жарковића,
„Од Попова млада Мелинића

и још ниже:

„Од Посушја Раду Ловретића
„Од Зажабја млада Мернарића и т. д.

А у именику „кнезова и властела народа словинскога“ на стр. 147. помињу се:

„Margheritich od Zaxabja,“ [1])
„Novakovich od Zaxabja,“
„Жарковић од Зажабја,“
„Шимраковић од Зажабја,“
„Црнојевић (Zarnojevich) од Зажабја.“

Качић пише дакле „Зажабје“ као и О. Павао Шилодабовић, а не Жажабје. А тако је написао име то и Фаусто Врančић у молбеници својој од марта 1590. г., којом је молио надвојводу Ернеста за заштиту у посједу Приморја, Зажабја горњега и доњега: „possessiones Primorye, Gornye Zaxabije et Dolnye Zaxabye, quae sunt in Herczegovina id est extrema parte Dalmatiae, in quibus catholici et innoxii homines degunt“ (види: Spomenici hrvatske Krajine, skupio i uredio Radoslav Lopašić, knj. I. 158. 159. 162.)

Ако се добро сећам — давно је било кад сам имао у рукама и превртао првих шест томова Фарлатијевог Illyricum-a Sacrum-a, те нисам сигуран да сам добро упамтио, ал ми се чини, да се и у Фарлату негде у IV. тому помиње Зажабље.

У српско-далматинском магазину за г. 1845. нашао сам на стр. 18. и 23. поменуту планину Жажабје — а друго ништа више незнам о том хумском За- или Жажабљу.

Ја тамо у хумској земљи нисам био до данас а тешко да ћу је игда видити својим очима; нисам ни на карти аустријског ђенералског штаба — а баш сам се намучио тражећи — могао наћи место или предео, који би се тако звао, већ сам

[1]) Csevapovics, Synopsis p. 268. пише Morgnitisca de villa Kultovich in Xaxabie; а на стр. 269. Xarkovich de Racsno in Xaxabie (Гасно у Жажабју).

нашао само планину „Жаба“ тамо уписану, где је од прилике могло бити оно Зажабље, које помињу горепоменути писци и песници. Нит сам био у Хуму нит сам начуо што о том Зажабљу, те морам оставити лаким Херцеговцима и младим и новим Бошњацима да разбирају и распитају за судбину тога хумског или неретванског, свакако пак херцеговачког Зажабља, а ја ћу међутим да се врнем назад у седу древност, кад још није било ни Херцеговине па ни старих ни младих Херцеговаца, кад се знало само за Хум, Хумско кнештво и за Хумљане; кад су Мирослав, Андрија и Петар кнежевали и господарили у Хуму, писали се и називали: „велиј кнез хумској земљи!“ и враћам се назад и у та времена, не да причам, како су они кнежевали и с ким су ратовали и сукобљавали се, владајући и господаређи у Хуму, већ да разберем само за жупе илити жупаније, које су биле тада у хумској кнежевини, не би л' случајно наишао међу њима на жупу, која би одговарала потоњем Зажабљу у Херцеговини.

А за то, ко нам може послужити боље, од онога „Попа Дукљанина“, који је боравио негде у „црљеној Хрватској“ а писао повест о словинском краљевству на измаку XII. или још прије у почетку XIII.-ог века (види Алексѣя Петрова: князь Константинъ Бодинъ. (Петербург 1883. стр. 242. Nota 2.; Rad. knj. LI. 203.)

Исти поп прича, да је краљ Прелимир поделио краљевину своју још за живота свога међу своја четир сина, давши најстаријем Хвалимиру Зету с градови, другом Богославу Требиње са жупама које припадају Требињу, четвртом Превладу Подгорје, а трећем Драгославу Хум (Chernaniam recte Chelmaniam, а још правије Chulmiam regionem et hus jupanias (жупе) у Хуму: 1. Stantania, 2. Papava, 3. Yabasco, 4. Lucca, 5. Vellica, 6. Gorimita, 7. Vecenike, 8. Dubrava et 9. Debre. (в. издање Чрнчићево од г. 1874. стр. 39.)

Орбини, који је превео Попа Дукљанина с латинског на језик талијански и увртио тај превод у своје дело повесно: „Il Regno degli Slavi. Pesaro. 1601“ пише имена тим хумским жупанијама на стр. 219. овако: „Stantania, Papava, Jambsco, Luca, Velicagor, Imota, Vecerigovic, Dubrava et Debra.“

После старога П. Ј. Шафарика покушавали су, да разјасне та имена хумских жупа и да одреде место и положај свакој од њих, научнаци: Хилфердинг (Письма объ Исторіи Сербовъ и Болгарь. выпускъ вторый, Москва 1859. стр. 45. Nota 6.), Рачки (Ocjena starijih izvora za hrv. i srb. poviest, Zagreb 1865., str. 53 i 15, — i Rad LVI. str. 93 i dalje), Стојан Новаковић (Српске области X. и XII. века, Београд 1879., стр. 46. и 47.) и К. Јиречек (Die Handelsstrassen u. Bergwerke in Serbien u. Bosnien, Prag 1879. S. 27).

Шта је Дукљанинова Stantania, Papava, Lucca, Dubrava и Debre, — о том међу тим научницима нема спора и сви се слажу у том, да је Дукљанин тим именима хтео да помене Стонску жупу и Попово и Луку, хумску жупу с обе стране Неретве и Дубраву између Стоца и Мостара, и Дабар источно од Стоца; а шта исти писци мисле о жупама под 5. 6. и 7., како мудрују и свакојако се довијају и домишљају а све да исправе Дукљанина и нађу место и положај и тима трима хумским жупама, то читалац, ако хоће да сазна нека чита сам поменута научна дела њихова, јер мене се овде те три жупе у Хуму не тичу.

Овде се мене само на трећем месту, између Попова и Луке поменута и од Дукљанина или његовог преписивача, Yabsco, а од преводника Орбина Jambsco написана жупа тиче.

Најмлађи између поменута четири гласовита писца, г. К. Јиречек приметио је само у погледу те жупе: „Yabsco ist vielleicht corrupt“ и ништа више, а Хилфердинг је мислио, да Yabsco треба читати Gatsco, Гацко.

Ту је мисао прихватио и Рачки (l. c. стр. 53. и 54.) а за њим и Стојан Новаковић; па и Чрнчић приметио је на стр. 39 под 15: „Yabsco je shabno namĕsto Gatsko“.

Но ја мислим, да Yabsco неможе бити Гацко већ за то, што ово није припадало Хуму. Новаковић пише на поменутој страни 47. у ноти: „За Гацко као најисточнији предео хумски види се, да није увек припадао Хуму“, — па онда преводи место из Орбинија стр. 393., где исти назначујући границе и међаше између Хума и Дубровачке области каже и ово: el poi vá (граница) verso Rudine e in Gazca e sin a Sutiescha. Da levante riman Rassia, ch'e la gente di Trebine, Rudine, Gazca. Da ponente resta la ragione di Chelmo, сіое Popovo, Lubine, Gliubomir, Vetniza et Nevesigne.

Жупе, које Дукљанин као хумске жупе помиње, све су биле око средње и доње Неретве; а Гацко — гатачко поље — или Дукљанин непомиње као жупу за себе или ако је помиње, може бити да је то подгорска жупа Gerico, коју Орбини пише Gaza. Поп Дукљанин вели на једном месту, да је краљ Доброслав даровао сину свом Радославу због показаног у боју с Грцима великог јунаштва жупанију „quae Rezca vocatur“ (p. 48). Орбини пише на стр. 227. la giupania die Kezka; а Лукаревић (Annali di Rama p. 11) прича, како је краљ Доброслав потукао и убио Љутовита кнеза хумског „in luoco di Zerniza e cassio i Greci da Kgliuc (Кључ), Kezka, hoggidi chiamata Grazko (биће Gazko) e di tutte le rocche et castelli di Dalmatia superiore; — па затим додаје: concesse apresso Dobroslav Gazko a Radoslavo suo figliuolo giovane di grand' espettatione. О „Gacko, Geçeca, Geçcha, Kezka ср. Јиречеково Handelsstrassen etc. S. 75.

П. J. Шафарик (Slowanske Starožitnosti, W Praze 1837., str. 655.) пише: Yabsko, snad Jabica č. Žabica (и Vandonc urta a frieda). Но шта да му тепаш: да није Дукљанинова Yabsco жупа Жабска, потоње Зажабље, тамо иза планине Жаба зване, и да није средиште тој жупи било тамо, где је данас Градац.

Јаков Лукаревић, помињући на стр. 47. рат, у који се изметнула размирица између Дубровчана и Бранивоја и његових синова, силовитих господара у Хуму и Стону, и како је босански бан Стефан Котроманић отправио војску од 5000 момака у помоћ Дубровчаном пише: „l' essercito di Bosna arrivo di qua da Hutovo et dalla montagna di Taba, in latino testugine, et s' uni con li nostri soldati et presero la volta di Prevlaca etc.“ „montagna di Taba“, зацело је штампарска погрешка место „m. di Xaba“ (Жаба), и покојни Николајевић добро је превео то место овако: „та војска босанска дође с ове стране од Утова и од Зажабља те се сједини с нашом војском (в. Гласник XIII. 409.).

На стр. 63. пише Лукаревић: La signoria (то јест дубровачко господство) compro da Tvardko re di Bosna il Castello di Barstanik nel fiume Narona, che nel 1373. haveva fatto fare per guardia di Slivno, Staradrieva (стара Narona) et di Xaba; а на стр. 76. пише исти Лукаревић: „Nel 1401. la famiglia di Giumagno et di Bodaza fatta congiura con Stefano Despot di Servia (?), con Vuchascin Vukosaglich, voevoda di Trebigne, con Vulatko Vucetich di Popovo, con Milislav Cucich di Xaba, con Stefano e Andrea Michleuscich di Dubrava, con Demetrio Marcocevich di Bregava e con Pietro di Selenagora etc.

Ту се помињу редом хумски главари од Требиња, Попова, Жабе и Дубраве, па може л' бити и може л' се тражити Дукљанинова жупа Yabsco на другом месту него онде, где је Лукаревићева Жаба а Вранчићево и Корадинијево Зажабље? Wozu in die Ferne schweifen, — чак у поље гатачко? Остави ти Гацко или Требињу или Подгорју — и реци с Орбином: la gente di Trebine, Rudine, Gazka e da ragioni di Rassia.

Писац живота српског краља Уроша I. помиње на стр. 18. рат између тога краља и сина му Драгутина „вь земли рекомꙋй Гацко. И синь одолѣ родителю своіемоу и приіеть прѣстоль нго и наче краліевство вати вь срьбьсцьи земли. И мало ниже пише исти писац, који је неко време био епископ у Хуму: „родителю же сего кралꙗ отьшьꙋшоꙋ вь нѣкотороꙋю землю (рекомоу хльмьскоую землю) и тамо коньць житиꙗ скоро приіеть,“ а то ће рећи краљ Урош I., потучен у боју на Гацком од војске синовљеве отиде у хумску земљу, где наскоро умре. Гацко дакле и за време краља Уроша I. (1242.—1277.) није било у Хуму.

У Гргетегу, 31. децембра 1889.

Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske.

U ovome broju donosimo sliku malene grupe od bronca, od koje je neki seljak našao dva jednaka eksemplara godine 1880. u Čačini, nedaleko Sinja u Dalmaciji. Našao ih je u ruševinama nekadašnje tvrgjave, a najposlije turske karaule. Sada su te grupe svojina zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nije se moglo jošte do sele pregledati po stručnjacima mjesto, gdje su te grupe nagjene, niti na samu mjestu potanja istraživanja nastaviti.

Ove su grupe, kao što se to iz dodane slike vidi, po cijeloj svojoj umjetničkoj zamisli i izvedbi, posvema osobite naravi. I po onome, dokle dojakošnje znanje u toj struci dosiže, ne mogu se staviti ni u jedan od poznatih štilova; što se pak njihove starosti tiče, može se samo naslućivati i suditi.

Mi ovaj put reproduciramo samo mnijenja, koja nam dobrostivo poslaše g.g. Fridrik Kenner, upravitelj umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće; dr. Moric Hörnes, pristav u c. kr. prirodoslovnom muzeju; dr. Theodor Frimmel, pristav umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće.

Nadamo se pouzdano, da ćemo ovijem upozoriti naučenjake na ovo čudnovato umjetničko djelo, jer bi bilo vrijedno, da se o tome još potanje progovori. Mi već sada izjavljujemo, da ćemo rado uvrstiti u naš list svaki prinos, koji bi se bavio tim predmetima, što su nagjeni u Sinju.

a) Mnijenje upravitelja umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće, — Fridrika Kennera.

Kip od bronca, štono je u dva eksemplara nagjen u Dalmaciji, ne stoji u savezu ni s kojim štilom, koji uopće nalazimo u Dalmaciji, niti se u njem razabire pravac klasičke, niti vizantinske i romanske umjetnosti, niti renesance. Spoljašni oblici, kano vjenčanje muške glave lovor-vijencem, koji nas sjećaju na antiku, ili oblik stolice, koji nas sjeća na romansko orugje, valjaće možda svesti na reminiscencije od starijih kipotvorina, koje je saljevač one grupe kadgod vidio, ali po nutarnju bitnost njene umjetnosti slabo šta vrijede.

Ova se grupa suviše odlikuje pored svih ostalih vrsta štila svojom neodvisnošću, jer je posve originalna i za to vrlo je vjerojatno, da je kipotvor južno-slovjenskog porijekla. Osim spomenutog umjetničko-historičkog pravca uopće svjedoče za oto još neki posebni momenti, koji se na tom kipotvoru pokazuju.

Tako prije svega izbor čudnog motiva, koji je valjda uzet iz koje stare junačke pjesme, kakove su se očuvale u usmenoj predaji kod poludivljih plemena, koja su živjela za dalmatinskim bregovitim pokrajinama, onda jaki naturalizam u izražavanju kretnja, koje surova ćud voli u pojedinostima upravo onako predočiti, kao

što prilikuju groznome dogagjaju, samo što nije bilo umjetničke vještine, koja bi umjela u izvedbi dostići namjeru umjetnikovu, te s toga daleko zaostaje za živošću i istinitošću koncepcije. Uzmimo najposlije i potankost, kojom je kipotvorac htio prikazati dobro mu poznatu narodnu nošnju, pak ćemo i tu opaziti slabu vještinu, jer su nabori isto tako surovo i nespretno izraženi, kao oko, uho i usta.

Teško je označiti starost kipotvorinama te vrste, jer nijesu u savezu s razvojem umjetnosti naprednih naroda, pa nemaš, po čemu da ih isporegjuješ.

U ovome slučaju pokazuje doduše materijal, od koga je ova grupa načinjena, neki trag u toliko, što se je onako svijetao bronc tek sarazmjerno kasno upotrebljavao za figuralno prikazivanje.

Vjerojatno je, da je ova grupa postala u XVI. ili XVII. stoljeću.

Čini se, da je ona nešto manja grupa s tamnijom patinom služila kao original drugoj, koja je s manjom pomnjom cizelirana i koja se lasno poznaje po srebrenoj patini na pasu muške osobe.

Akoprem je dakle prva grupa kasnije ljevana i mlagja od one druge, ipak će jedva biti megju njima znatno razdobje vremena, jer u obiju patina prilično duboko zahvata u materijal.

b) Mnijenja pristava dr. Hörnesa i pristava dr. Frimmela.

Imam da opišem čudnu malu grupu, za koju kažu, da se našla u Sinju u Dalmaciji. Pošto je za sada glavno, da se taj vrlo zanimljivi nalaz što prije objavi, pri čemu više vrijedi priložena slika, nego li primjedbe, kojima se popraćuje, s toga ne mogu već sada pobliže navesti, odakle je taj komad. Možda će se poslije doći do bližih podataka, po kojima će se to moći stalnije odrediti. Valja kasnijem istraživanju na temelju isporegjivanja s najsrodnijim objektima megju našim spomenicima ostaviti, da o tom djelu u kojem god pravcu izreče stalan sud. Što se ovdje izlaže, to nije ništa drugo, nego li opis, ništa drugo nego priopćivanje nekih ideja, koje pri tačnom posmatranju takog nalaska ničU u onome, koji makar za časak zagje na slabo još proučeno polje južnoslovjenske arheologije i koji je upoznao njezinu svezu sa bolje već proučenim tradicijonalnim južnoslovjenskim narodnim karakterom.

Vrlo živo prikazana grupa, o kojoj se tu govori, salivena je od bronca i popriječno mjeri 11—13 cm. u širinu i u visinu (visina figure, što sjedi 11·3 cm., a one, što stoji 13 cm., najveća širina grupe 11·6, visina stolice sa naslonom 7·5). Sasvim je prevučena lijepom zagasito zelenom patinom. Na jednom mjestu na pasu muške figure, koje je ostrugano, čini se, kao da se vidi, da je taj komad odijela bio posrebren. Obadvije figure i stolica na po se su i svako za sebe ljeveni i onda spojeni. Osim toga je desna ruka u čovjeka s mačem zasebno salivena i spojena na ramenu sponom, koja je sada ponešto rasklimana. Stražnja noga tronožne stolice u novije se vrijeme otkinula, te je opet pričvršćena. Na nogama se ne vidi, da

su nadostavljene. Grupa je dakle već od početka bila tako izragjena, da se mogla prosto namjestiti.

Prikazano je velikom, gotovo brutalnom energijom i naravnošću grozno nasilje jednog ubojice i jedne žene, koja sjedi. Napadač je golobrad, kosa mu je obavijena vijencem od lišća, koji je ostrag spojen vrpcom; odjeven je uskom haljinom, životu prileglom, koja je s prijeda urièšena ili zakopčana dvostrukim redom dugmeta; ova su označena kano zvjezdice. Ispod širokog glatkog pojasa pada dugačka, naborana haljina do nogu. Na nogama nosi čovjek, kao i druga figura, cipele, kojima gornji dio kano kod opanaka današnjih seljaka iz južno-slovjenskih krajeva, sastoji od prepletenih kajiša, koji unakrst obuhvataju članke. Pojedinosti na cipelama tako su tačno izražene, da se n. pr. vidi, kako se gjon ostrag diže i obuhvata petu. Lijevom rukom hvata čovjek ženu za grkljan, koji gnječi; desnom rukom daleko zamahuje kratkim širokim mačem, da udari ženu u prsa. Desnu nogu podigao je do polovice tijela i staje žrtvi na tijelo Gornje je stegno pri tome tako podigao, da koljeno skoro dodira tijelo. Pod grubim naborima haljine nije intencija kipareva sasvim jasno izražena.

Ženska figura, što sjedi, ima kosu, kojoj je granica preko čela i šljepoočnica označena oštrom linijom, dakle nosi kosu natrag spletenu na tjemenu načinom, koji sjeća na modernu frizuru gospoja. Uska haljina s rukavima obrubljena je na vratu i na prsima, te je na vratu zatvorena, a njedra su razgaljena. Dalje sastoji od pasa, koji je nešto uži, nego li u čovjeka i od dugačke naborane suknje, koja je dolje lijepo izreckana u vidu lista. Ona sjedi natrag naslonjena na stolici osobite vrste i čini se, da se objema rukama brani od napadača, opirući se desnicom njegovoj ljevici, kojom je hvata za grkljan, a ljevicu spušta prema lijevoj nozi protivnikovoj, kano da ga hoće od sebe da otisne.

Kao što je spomenuto, izvanredan je oblik stolice. Na njoj se vidi maleno i četverouglasto sjedalo, od kojega izlaze tri izvinute noge, koje se dolje na krajevima opet uzvijaju. Unatrag zavinuti naslon izragjen je fantastički, kao bajoslovna životinja. Na vratu je glava od zmije ili kornjače otvorenih usta i široka jezika, a noge su vijugaste. Takogjer se svršuju u zmijske glave. U sve tri glave oči su načinjene ostrag, dakle okrenute prema zemlji.

Čudni su i puni protivnosti utisci, što ih čovjek ponese od te kipotvorine. I ne gledajući na surovu grozotu sadržaja, osobito se moraju istaknuti nespretne i neuglagjene podobe njene. Nema ni traga finijoj izvedbi oblika tijela, niti crta u licu, niti nabora na odijelu. Tu sve sjeća na krajnu surovost i površnost i više na pošljednji stadijum propale, nego li na prvi polet umjetničke epohe, koja se tek ragja. U tom je pogledu osobito neprirodan položaj desne noge u muške figure, gotovo ti se čini, kao da sastoji od jedne goljenice, koja izlazi od pasa. Pri kretnji, koja se

hoće prikazati, moralo bi se koljeno dignuti do prsiju. Ravno ispružena lijeva ruka u čovjeka mjeri od ramena do šake 3·5 cm., a desna, koja je savijena u pravom kutu nasuprot 4·5 cm. Glave obiju figura nerazmjerno su velike. Od tjemena do brade mjere 3 cm. dužine. (Gornji dio tijela samo od glave do pasa 3·5 cm. dužine). Na glavama su opet partije lica oštro izražene, dok zadnji dijelovi glave gotovo iščezavaju Lica nespretno upriličena, kao strašila, ipak pokazuju sve pojedinosti, kao nozdrve, zenice, obrve; u ušima su upravo pedantno izbušene okrugle rupe, da se prikaže otvor slušnog organa. Usta su u ženske figure prema situaciji malo više otvorena, nego obično, inače su glave gotovo jedna nalik na drugu, osim kose.

Ali uza svu tu nezgrapnu izvedbu, koja u prvom redu udara u oči, opažava se odmah nešto drugo, što doduše ne djeluje prijatnije, ali ipak zadovoljava, te ovaj kipotvor iz sfere primitinog pokušaja umjetničkog oponašanja prirode diže u regije prave, makar u ovoj tradiciji i opet propale umjetničke vještine. To je kompozicija grupe, opći joj crteži, i njena nejasna silhouetta, po kojoj bismo s pravom tražili sasvim drugu izradbu pojedinosti, nego što je ovdje vidimo. Drugim riječima: Zamisao te grupe stoji na mnogo većem stepenu, nego izvedba. Ona je smjela, došljedna; osim glave u žene, koja je zbog onog razbojničkog pritiska na grlo unatrag potisnuta i osim grozote prizora, koji je zaista strašan, nema joj prigovora. Otuda po svoj prilici slijedi, da je izum te grupe drugog porijekla, nego li radnja sama, koju nam je ostavila neka nespretna ruka.

U radnji se vidi replika nekog originala, koji nam nije ostao sačuvan, ali kojemu bi se tragovi možda dali uhoditi. Pošto ta radnja, i ako se zbog svoje neumjetne izradbe neda kronološki odrediti, ipak dosta jasno upućuje na pravac, koji je vladao u sredovječnoj umjetnosti, to sam nastojao, da saznam stručnjački sud jednog, tome poslu veoma vještog ispitača, te sam zapitao g. dra Teodora Frimmela, pristava u drugom odjeljenju umjetničko-povijesne zbirke Previšnje vladarske kuće, da mi kaže svoje mnijenje o toj radnji. G. dr. Frimmel bio je dobar, te mi je o tome ovo priopćio:

„Malu grupu, koju sam vidio po dobroti g. dra M. Hörnesa, dosta je teško ocijeniti u historičko-umjetničkom pogledu. Vrijeme, kad je to djelo postalo, moći će se označiti samo u veoma velikom razdoblju, jer se prije svega jedva pouzdano dade ikonografski protumačiti ili sigurno mu označiti štil. Donekle se može suditi samo po nekoj srodnosti ove grupe sa sredno-evropejskim radnjama od bronca iz zadnjih vremena srednjeg vijeka, daklen iz onog doba, kad su se sukobile propale klasično-antikne i staro-kršćanske tradicije sa svakojakim varvarskim i poluvarvarskim elementima i kada su se na polju plastike isto tako kao na polju slikarstva i arhitekture postvarali proizvodi, pri kojima nam se valja zadovoljiti s dobrom voljom i sa zamišljajem, kako se pokazuje u cijelosti, ne gledeći na nestašicu vještačkog izvagjanja u pojedinostima.

Za ovaj čas ne bih mogao navesti ništa slično ovoj našoj grupi. Bilo bi odviše smjelo, da je metnem megju one radnje, koje još pokazuju zadnje tragove antike, premda iz svih perijoda srednjeg vijeka ima puno primjera, koji u mnogih antiknih umjetničkih elemenata posvjedočuju upravo nerazorivu životnu snagu. Ja ovdje sjećam samo na mnoge personifikacije rijeka i brda, koje su se do nakraj srednjeg vijeka uzdržale u kršćanskoj umjetnosti, za tim na slike Akilejide Stacijeve na graviranoj zdjeli u „Cabinet des medailles“ u Parizu, sjećam na Erote, koji su se uzdržali ko angjelci, na jednu sredovječnu patvorinu čovjeka, kako trn izvlači, na slike Sirena, Centaura, Pana itd., a da i ne spomenem antiknu nošnju, koja se još i danas daje kršćanskim svecima i nebrojene urese, koje je srednji vijek primio od antike.

Uopće, u koliko ja mogu da se snagjem u štilu ove grupe od bronca, ne vjerujem da je postala u XI. stoljeću. A metnuti je u koje god od onih pet ili šest stoljeća, što slijede iza toga, to ostavljam onima, koji mogu da znadu, do kog su se vremena zategli valovi kulture u onim krajevima, gdje je po svoj prilici postala ta mala grupa. Nove forme u štilu jasnim se načinom najprije razvijaju ponajviše u tijesnom području, iz kojega se šire poput zaokruženih valova. Medijum, kojim se gibanje mora proširiti, dopušta na nekim mjestima, da ono brže napreduje, na drugim mjestima ne da mu opet, da se dalje prostire. Što je gibanje dalje doprlo, to je slabije. Različiti valovi krstaju se na mnoge načine Tako nastaju svake ruke odnosi, koji su više puta tako zamršeni, da se za danas ili i uopće ne mogu odrediti. U ovom našem slučaju niti mi je tačno poznata narav valova niti centrum, iz kojega su pošli, niti znam, kakav je medijum, kroz koji su prolazili. Samo jedno može se po naslućenom nalazištu (Sinj) i po slaboj izvedbi male radnje uzeti, da ovdje nije bio centrum umjetnosti, nego da je načinjen u radionici, razmjerno zabitnoj, koja je svoje impulze dobila po nekom žilavom medijumu razmjerno kasno i promijenjene. Slovjenski kostim grupe daće možda prilike daljemu nagagjanju, kako će se za tu grupu moći odrediti neko stalno vrijeme. Možda će se iznijeti makar novi analogni slučajevi, koji će se moći lakše prosuditi, nego ovaj. Za sada ću sasvim oprezno izreći svoje mnijenje, da se pri odregjivanju ne smije zahvatati daleko u srednji vijek, nego valja još dopuštati mogućnost, da je postala megju 16. i 17. stoljećem.“ —

Ja ću sada pokušati, da malo na šire razgledam, kako bih bar označio pravac, po kojem bi se mogao suditi sadržaj te radnje. Ubijanje nemoćnih žena po oružanim muškarcima ili nasilno nasrtanje na njih, nalazimo kao djelotvoran motiv kako u grčkoj pjesmi, tako i u grčkom kipotvorstvu. Samo da napomenemo, kako su rado predočivani čitavi nizovi prizora iz trojanskog rata, koje dosta često nalazimo u slikama na vazama i reliefima, te se ponovno prikazuju, gotovo do nakraj klasičnog starog doba, tako n. pr. ubijstvo

Poliksena po Neoptolemu, navala Menelajeva na Jelenu, zlostavljanje Kasandrino po Ajantu, umorstvo Klitemneje po Orestu, nasrtaj Odiseja na Circu itd.

U istinu je glavno, što u takim radnjama nalazimo prikazano ili bar natuknuto: kontrast izmegju nježne ljepote ženskog tijela, ženska neodlučnost i slaboća s jedne, i opet divlja snaga i surova energija oružanog muža s druge strane. Mimogred spominjem, da je uživanje u takim kontrastima takogjer jedan uzrok, za što je grčkoj umjetnosti tako draga priča o Amazonkama, ženama, koje se bore; a po nekom čudnom ukusu u Etruščana, što su ga tumačili kao sklonost na putenost i krvoločnost, vidimo, gdje su takim silovitim prizorima najradije ukrašavana i metalna ogledala, publikovana po Ed. Gerhardu, za tim reliefi na pepelnim posudama, što ih je izdao Heinr. Braun.

To nas već potiskuje za korak dalje na stazi, koja vodi do našeg kipotvora.

Bez sumnje i tu imamo pred sobom sličan poluvarvarski ukus, kome godi surova fizička nadmoć, visoko uzdignuta ruka u čovjeka, gotova da izvrši krvavo djelo, a ovamo opet, gdje će da mu padne žrtvom žena slaba, pola zanesviještena, kao slika, tamam protivna prvoj.

Ne mislimo dotle zaći, da u našoj grupi tražimo stalan trag antiki, ali ova nam potonja ipak pokazuje, šta u takvom predstavljanju ima općenito, a prenesemo li ga onda na etrursko zemljište, naći ćemo što je u tome još osobito mogao zavoljeti manje razvijen ukus. Ovo je potonje u našoj grupi, — za cijelo prema osobini nekog naroda, — tako naprasito istaknuto, da nam vrijegja osjećaj.

Da ubojica, koji ovdje napada slabu ženu — pa makar ga i zamislili kao osvetnika gadne prijevare, kao što to često nalazimo u narodnim epskim pjesmama — nogom gazi svoju žrtvu pa je gnjavi, to su prikaze, kakima se ni jedan stari kipar ne bi okaljao. Ubojice na antiknim slikama žene obično hvataju rukama za kosu ili za haljinu, što bolje priliči zakonima kipotvorstva.

Mi smo se ovdje dotakli polja južnoslovjenske epike i ona nam se zaista i sama nudi, ako hoćemo da nagjemo izvor sličnim predstavama u jednakim vremenima i prostorima. Mjesto, na kojem se je našla naša grupa, baš je na izvoru južnoslovjenske narodne epike, a i vrijeme, kad su te pjesme postale, donekle se podudara s vremenom, kad je naša grupa postala po mnijenju g. Frimmela. Sakupljanje narodnih junačkih pjesama, koje se u mnogom osnivaju na staroj tradiciji, iz usta pjevača, kojih baš nema više mnogo, znatno je napredovalo u pošljednje vrijeme; na žalost ja ne mogu, da se ni iz daleka poslužim tim vrelom, te moram da se ograničim na nekoje izabrane pokuse po prijevodima.

Ponajprije vidimo, da u tim pjesmama vlada, upravo kao i na ovoj našoj grupi, bezobzirni, no ipak epski više opravdani natura-

lizam u prikazivanju krvavih prizora. I ovdje se prizori o nasilju, što ga ljudi čine ženama, ponajviše izostavljaju, ali tu ne vidiš naslade u tome, ili da se (katkad karikirana) izvedba na široko raspreda. Zene se vežu bijesnim konjma za repove, kao i u starogermanskoj priči, kao na priliku nevjerna Vidosava u jednoj istoričkoj pjesmi kod Karadžića (Nar. srp. pj. II. 25.). Veoma okrutno ubija Marko Kraljević (na istom mjestu II. 40) lijepu Roksandu. Handžarom joj siječe desnu ruku i meće joj u lijevu, kopa joj nožem oči i baca joj ih na prsa. Dimitrije Jakšić bijesan hvata svoju ženu za bijelo grlo, ali:

Kako ju je lako uhvatio,
Obadva joj oka iskočila.

(sigurno pretjerano crtanje kako onaj oči izbulji, koga gnjave).

Najgroznije, što god ima u južnoslovjenskim epskim pjesmama o osveti prevarena muža, jest kazna Maksimije po hajduku Gruju Novakoviću. On je zakopa do pojasa u zemlju i zapali je, nametavši oko nje goriva. Dok ona gorko cvili, on pije vino pri toj strašnoj rasvjeti. Tek kad plamen ženi uhvati gole grudi, dirne ga plač njegova sinčića, on utrne vatru i zakopa osugjenicu. Mi spominjemo taj motiv, jer se dvoje značenje ženskih grudi, kao putene podražice i opet časnog atributa majčinog i drukčije nalazi u južnoslovjenskim narodnim epskim pjesmama, pa valjda i u našoj grupi ima taki razlog, što su grudi u žene onako očito gole. Kad bismo se u tom kolu dalje ogledali, možda bi se mogle i označiti figure, što stoje jedna prema drugoj. Jer ja ne vidim, za što uz južnoslovjensku epiku ne bi takogjer bilo i pokušaja u slikovitom prikazivanju, dakako vrlo rijetko i uz veliku razliku od grčke umjetnosti u najvišoj potenciji, ili kako stvari ovdje sasvim drukčije stoje, makar i dosta razdaleko od prikazivanja na starošpartanskim štatuama, arhaičkim broncanim reliefima iz Olimpije, i na poznatom Kypselovom ormariću, koji se možda po spoljašnjosti ovdje mogu isporediti.

Za što bi takvi poticaji, ako tu uopće ima šta slično, morali dobiti drugi oblik, nego pod grčkim nebom, toga ne treba razlagati, to se osniva na umjetničkim i kulturno-historijskim uslovima, koji su uopće dovoljno poznati.

U pojedinosti ostaje u pogledu postanka naše grupe još mnogo pitanje neriješeno. Ako su nas poznati bosansko-hercegovački basreliefi, koji su sigurno postali prema kraju srednjeg vijeka, te su ih ponačinjali mnogobrojni domaći neuvježbani majstori, jedan put sjećali na mykenske grobove, to je ovo i s tehničke i umjetničke strane puno bolji posao, u kome se, rekli bismo, i narodna osebnost bolje vidi.

Mi tek želimo, da se upoznade još više takvih radnja, kojih će se u istočno-evropejskim muzejima i kod iskopavanja sigurno još naći, i da se o njima s vremenom mogne izreći temeljitiji sud, nego što se do sada može.

Село Горијевац и његове старине.

Приопћио свештеник **Коста Ковачевић**.

На западном подножију планине Јадовника у врло лијепом и прекрасном планинском предјелу а на узвишеном горском тавану с обе стране главне бихаћко петровачке цаде лежи усамљено сеоце Горијевац, или како га неки погрдно називају: Погорело село. Горијевац није сам за себе село, него припада кнежији рачићкој, те се у списима н. пр. код области нигдје и не спомиње. У селу Горијевцу има данас 60 кућа српскоправославнијех, које су од 40 година овамо насељене, дочим прије тога Горијевац је био обрастао са великом стећом буковом гором, осим ако се је који подељак, обрастао са дивљом бујади, могао ту видјети. Најприје почеше туда држати станове за благо (ситну стоку), те га стадоше рашчишћавати и крчити, док не начинише са свијем плодно мјесто, у коме данас врло добро успјева: шеница, кукуруз, јечам, зоб и понешто воће, као и по другијем мјестима у равници.

Па и ако је Горијевац скоро насељен и раскрчен опет се је о њему сачувало у народу разних прича и нагађања н. пр.: како је у старо вријеме Горијевац био велико и богато мјесто, како је у њему било богатих породица и т. д. И заиста то народно причање није постало онако бадјава, јер се по разним предметима, који су на Горијевцу ископавани може мислити, да је он био некад велика насеобина, у којој је становао некаков народ, који је ту живио и обдјелавао земљу. Али прије него што о том почнем говорити, спомену̂ћу што се у народу прича о Горијевцу.

Прије свега говори се, да се Горијевац у старо вријеме звао: Јованбеговац, а да се Горијевцем тек у последње вријеме назвао.

Јован-бег бјеше некада на Горијевцу војвода и старјешина горијевачки, те је имао седам браће и толико братучеда. Народ је у то вријеме — кажу — био на Горијевцу толико богат, да је из једне куће по девет некакови диван-кабаница могло поћи у бој, или о зборовима цркви на Дољане. У селу Дољанима, које се од Горијевца преко планине Барањуше налази, била је црква, од које се и данас зидине виђају, те су к њој ишли горијевчани и још многи други о зборовима и другим народним светковинама. Пред њима је Јован-бег свагда ишао, те би на Дољанима ноћивао и коначио се код свога друга и побратима Илије Ђудије, који је био опет господар Дољанима. На једном мегдану изгуби Јован-бег коња, али је ипак противника савладао, па му његова драга поче пјевати пјесму, која се и дан данас у околини пјева:

О Јоване кад' ћеш на Дољане?
Ја би своје рухо продавала,
Па би теби коња куповала,
Да не идеш пјеше на Дољане.

Осим ове пјесме о Јован-бегу спомиње се он и у оној, која се је распростр̀ла по цијелој Крајини и штампана је чини ми се:

Јован-беже коња веже,
За сребрене синџириће.
Синџир пуче, коњ утече,
Ћерале га три дјевојке и т. д.

Ова је пјесма заиста из Горијевца потекла, јер сам је ја слушао још као дијете у Дољанима, гдје пјевају дјевојке у колу.

Народно предање вели, да је Горијевац проклео кнез Лазар, јер му горијевчани нехтједоше доћи на Косово, па је од тога времена због клетве Лазареве већ два пута расељавао се и зарастао био у шуму. Па кад се трећи пут расели народ из Горијевца, онда се неће већ нико на њ' настанити, а по њему ће порасти клење и јасење, у коме ће се залећи многобројна дивља и грабљива звјерад, која ће се светити потомцима за невјеру кнезу учињену.

Кад је Босна освојена, те Турци ударили на Јован-беговац (данашњи Горијевац), онда је он сав изгорио а и робље, које се нехтједе покорити, било је спаљено, због чега је — вели — Горијевац и име данашње добио.

Становници, који су у Горијевцу насељени, налазили су по њему крчећи шуму доста ствари и знакова, по којима се може за сигурно судити, да је туда становао некада некакав народ, од кога се остатака и неких предмета до данас сачувало. Тако н. пр. налазило се по Горијевцу у земљи, и то још прије окупације: старинских ножева, сикира, мачева, кôса, српова, лемеша, брусева и још много којешта. Пошто се тијем ископанијем стварима није знала никакова вриједност, то су се оне загубљавале и уништавале, а гвожђарија је расковата или испребијата. У последње вријеме гледао сам, неби ли што од такових ствари у Горијевцу абетио (опазио), али сам могао врло мало од тога свега што добити. Двојица сељака ископали су прије три године по једну косу, али је један ту косу однио ковачу и расковао да од ње нешто начини, а други изломио хотећи видјети, од каквога је гвожђа начињена била тако, да сам ја од те једне косе само два захрђала комада добио. Да је та коса била заиста старинска, о томе нема сумње, јер није ни из далека као ове данашње. Била је начињена на лијеву руку, а таква је била и она, коју је и онај други сељак нашао. Дакле кад је косац косио, морао је косити с лијева на десно, што данас мислим да нигдје непостоји. Осим тога коса та није имала руба, па је чудновато, како је косац могао на једну страну траву прикупљати, пошто руб у косе за то највише дјелује. Испрва ја сам сумњао да је то какво оружје било, али сам се из тако зване петице косне увјерио, да је то заиста ништа друго него коса била, што ће се и други вјештији од мене лако моћи увјерити.

Други један сељак нашао је — крчећи у камену — уломак од ђема (жвала), који приближно наличи на аустријске колне ђемове, само је простије начињен и доста шири, него ови данашњи. На њему има неких шара попут издубљених тачака, које се једва од хрђе видити могу. Исти сељак нашао је оруђи неку гвоздену дашчицу, на којој при крају има нека мала тулица (цјевчица), а на овој опет испријека мала ваљица (рупица), слична онијем цијевима у пушака, које су на кремен; на тулици (мала цјевчица) има опет неки капчић, који се може отворити и затворити.

За ову справицу не могох сазнати да ли је старинска ствар и зашто је служила.

Један крмар, копајући крмцима још прије дољанске буне на годину (1857), нашао је неку решетку исплетену од жице, мало мање од полак аршина дугачку а нешто мање од тога широку. Ова решетка наличи на оне решетке, кроз које се у данашње вријеме просијава пржина за зидање кућа. Даклен ја незнам је ли она од давнашњих времена или је из новијег доба. Та решетка била је код поменутога сељака у кући до посљедне буне, па кад су прелазили у Аустрију, и она је између доста другијех ствари остала, те су је прешавши натраг опет нашли и мени ту скоро предали.

Осим овијех уломака много их је, као што већ споменух, нађено и загубљено, а много се још тога можда и у земљи налази. Још од вајкада зна се, да је кроз Горијевац пролазио главни друм (царска ђада), којим се је од старине роба за Крајину прогонила и царска војска од Стамбола на границу долазила. Али осим ове цесте, прилика је, да је преко Горијевца ишла и римска цеста, ваљда она, што је ишла од Сиска (Siscia), јер и данас има у селу Хргару, које на прам Горијевца лежи, остатака од те цесте. У шуми званој „Мрачај", и данас се још може видјети, куда је она ишла, јер је по гдје гдје и сад здрава, само што је испрекидана на неколика мјеста. На једном мјесту дугачка је преко 200 корачаји, а на другом по 30 и нешто мање.

Више Горијевца протеже се планина Јадовник (или Јадовик), који је на некијем мјестима гол без шуме и та се гола мјеста косе.

По свима тим пољанцима море се видјети различитих громила, које су некада људи збијали на једно мјесто, те тим крчили своје сјенокоше или оранице. Испрва ја сам мислио, нијесу ли то онаке громиле као и оне на Гласинцу, које је г. Трухелка налазио, али сам послије дошао до тог убјеђења, да је то проста крчевина а ништа друго. Према свему томе гледаћу, да их овдје у неколико ријечи опишем. Тих громила има по свему западном Јадовнику, па се спуштају селу Горијевцу, те их има и на брду званом Велебиту. Оне су без икаква реда размјештене тамо и овамо а и величине су различите. Изгледају просто као хрпа камења, које је некада човјечија рука скупила, па по тој хрпи земља порасла. И народ вели, да је то мјесто некада крчено, па збијато камење на једну хрпу. Други опет вјерују, да су ту затрпаване разне гвоздене ствари у вријеме какових буна и бјежанија.

Громила тијех има са свијем малијех (од два метра) а има и великијех.

Прошлога љета ја сам на Велебиту једну омању откопавао. У нутра је у громили земља црница, смијешана са ситнијем камењем, а одозго по површини громиле по некима земља и трава порасла, а на другијем није ни све камење са земљом покривено. Један сељак из Горијевца вели, да је он крчећи једну таку громилу са своје њиве, налазио у њој некакових комадића земљанијех од старинских лонаца и један брус.

У осталом ја држим да те громиле нијесу као што рекох — ништа друго, него некадања крчевина, по којима је временом земља и трава порасла.

Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj.

Napisao **Fra R. Barišić.**

„La Storia luce inesausta che scalda e brucia, illustra ed abbaglia, ... infondiamola nella descrizione de' luoghi, nella enumerazione de' tempi, nella illustrazione de' monumenti, nell' educazione, nelle scienze .... Popolo che non conosce il passato, è fanciullo o imbecille; popolo che lo sprezza, è perduto.“
Tommaseo. [1])

Na sjevernoj strani tri sata od Visokog, a s juga na podnožju visokog Teševskog brda, u zabitnom i kotlastom predjelu, leži varošica Sutjeska sa kakvih 50 kuća. Ta negdašnja prijestônica bosanskih vladara u samoj je sredini kotline, koju tvore od istoka brdo Brojšinovac i Vučije-jame, a od zapada uz Teševsko brdo nîz silovitih pećina. Viš te varošice na lijevoj strani rijeke Trstionice padaju u oči ruševine njegdašnje crkve sv. Grgura, [2]) što je sagradi bosanski ban Stjepan Kotromanić, [3]) i ruševine kraljevskog dvora, kroz koje danas u kišno doba prodire potok Urva. Naprijed nekoliko koračaja prema sjeveru, odmah se otvara stari franjevački samostan pod zaštitom sv. Ivana Krstitelja. On je sa zapada zaklonjen debelim hrastovim gajem, više kog su se izvile vrletne stijene, od istoka brdeljkom Ježevica, a od sjevera brdom Hrid.

Ovo je u cijeloj Bosni od svih sadašnjih samostana dobom najstariji, [4]) o kojem ovdje namjeravam ukratko nekoliko povijesnih crtica saopćiti.

Kad je ovo starodrevno zaklonište sinova sv. o. Frane prvi put svoj temelj zadobilo, izvjesno se ne može znati. Po svoj prilici da je prvotno sagragjeno odmah iza dolaska i osnutka bujne franjevačke obitelji u Bosni, još za vrijeme banova. No svakako stalno možemo tvrditi, da je ovaj samostan prije 500 i više godina postojao, budući ga u XIV. stoljeću pod imenom: Curia Bani (banov stol — vijećnica —) veleučeni o. Luka Wading u svojim franjevačkim ljetopisima spominje. [5])

Godine 1464., po zauzeću Bosne silnim carem Mehmedom II., kao što se uopće mnije, — prem o tome nema nikakih pismenih svjedočanstava, — da je turska vojska svuda, gdje god je dospjevala, samostane i crkve palila i harala, to su onda toga burnoga doba turski vojnici i sutješki samostan ujedno s kraljevim dvorem iz temelja razorili. Ali isprosivši mjesni franjevci od cara Mehmeda milost, da mogu u njegovim pokrajinama stanovati i prebivališta svoja graditi, kroz kratko vrijeme — dakako u manjem obliku — ponovno ga uskrisiše, dok god. 1524 za cara Sulejmana II., a pod zapovjedništvom Hasan-beja, [6]) poturčeni patareni u isto vrijeme sa samostanima u Fojnici, Kreševu,

---

[1]) Fabianich: Storia dei Frati Minori, vol. II. pag. 5.

[2]) I dan danas to mjesto gdje je bila crkva sv. Grgura zovu „Grgurevo,“ gdje oci samostana izlaze na šetnju; a gdje je bio kraljev dvor, zove se „Dvorišće.“

[3]) „Novi prijat. Bosne,“ sv. I. str. 7.

[4]) Sravni: Virgilija Greiderera, Pisana i ljetopis Luke Wadinga, koji ovaj samostan izmegju ostalih na prvom mjestu pod imenom Curia Bani stavljaju.

[5]) Annal. Minor. tom VIII. ad an. 1400. n. 12.

[6]) Ovaj je bio namjesnikom u Bosni od 1521. do 1531. Srav. „Glasnik zemaljskog muzeja“, g. 1889. knjiga II. str. 61.

Visokom i Konjicu, pod gvardijanstvom veleč. o. fra Mate Skoroevića, rodom iz Teševa, ujedno s crkvom tako ga razoriše, da ni kamen na kamenu ne bijaše ostao.[1]) — Uslijed te katastrofe franjevci su po šumama i katoličkim kućama razasuti, skromno obitavali, te su tu takogjer u sakrivenom mjestu sv. misu čitali, vjernike u vjerozakonskim istinama obučavali i svetotajstva im dijelili. Ali ne mogavši takvo stanje više podnositi, plativši tadašnjim turskim činovnicima 900 carskih dukata kao mita, nakon 30 godina, otkako je samostan bio razoren, jedva isposluju dozvolu, da ga ponovno na istim temeljima smiju podići, i to pod tim uslovom, da ništa ne smije biti od kamena niti od opeke, pače da isti zidovi moraju biti od samoga šepera; a to za to, da samostanska zgrada bude što slabija, te da se tako i bez novoga rušenja čim lakše razori i uništi; a s druge strane opet, da potaknu povod novijim globama i uznemirivanju.[2]) Istom god. 1596. na istom temelju i pod istim imenom bi ozidan ozdô kamenom, a gore opet opekom, da tako bude što kraćeg vijeka.

Nakon toliko nevolja i žrtava, god. 1658. dne 7. septembra, za vrijeme skupštine franjevačke, obdržavane u Gradovrhu blizu D. Tuzle, pod gvardijanstvom veleč. o. fra Grge Stočanina, koji je tad bio otišao na rečenu skupštinu, bude vatrom uništen tako, da izim jedine crkve, koja u svojoj cjelini neoštećena ostade, sav se u pepeo bijaše pretvorio. God. 1664., pod gvardijanom veleč. o. fra Mijom Brešaninom i fra Stjepom Glumičićem, bijaše samostanskim troškom opet podignut, — kao što svjedoči latinski natpis, urezan na četvorokutnoj ploči, koja se nalazi na zapadnoj strani pri izlasku iz samostana. Natpis glasi:

„HOC MOĀSTE. MINOR. BAB̄TE DN̄I DICATV̄. A. 1658.
SOL⁰ ECVAT. REEDIFICARV̄T PP. SVTISKE AN⁰ 1664.
GVARDIANATV P. FRA MICHAELIS BRESANIN.
ASSISTENTE R. P. F STEPHANO GLUMICIHIC.“

Ali od svih tih neprilika u najužasniju zapade početkom bečkoga rata,[3]) kadno toliko u dug bijaše ogrezao radi teških turskih globa i nameta, da je ne samo crkveno ruho i posugje bio založio trgovcu Brnjakoviću u Sarajevu,

---

[1]) Benića fra Bone ljetopis u samost. arhivu u Sutjeskoj str. 20. — Ovog je doba bio redodržavnikom bosan. franjevaca mnogopošt. o. fra Stjepo Kučić, rodom Dalmatin iz sela Zadvarja blizu Omiša, kog Turci s još 10 franjevaca svezana dovedu u Sarajevo, odakle on nekako jedva pobjegne, a ostali budu mučeni. Sravni Norinijo: „Pripisagnie kragliestva bosanskoga“. Mleci 1775 str. 53.

[2]) Batinić: Djelov. franjev. sv. II. str. 22.

[3]) Silno razgnjevi Turke poraz pod Bečom, te sad kô nikad svoju srdžbu počeše kaliti nad kršćanima, plijeneći, paleći i rušeći crkve i samostane. G. 1683. handžarom odrubiše glavu o. fra Bernardinu, starješini samostana u Gradovrhu blizu D. Tužle, a o. fra Luku, župnika u istom mjestu, živa na vatri ispekoše. — G. 1684. u Modričoj odsjekoše glavu o. vikaru, a u isto doba sarajski Turci izmrcvariše dva franjevca, da su oba nakon nekoliko vremena od ljutih udaraca umrli. — G. 1685, ne mogavši franjevci u Visokom podnositi više progonstva, ostaviše taj samostan, preselivši se u staru Gradišku, gdje crkvu i samostan sagradiše. — G. 1686. ubiše o. fra Luku rodom iz Kreševa; za tim starješinu samostana u Srebrenici, a crkvu i samostan oplijene. Iste godine ubiše u Vidinu u Bugarskoj hrišćani 5. franjevaca. Srav. Norinijo: Pripisagnie početka kragliestva bosanskoga. Mleci 1775. i Nedića: Stanje Redodržave Bosne Srebrene, str. 65.

nego još usilovan bijaše uz najjeftiniju cijenu sve kućno i sobno pokućstvo, pače iste brave s vrata parati i prodavati. Toga radi, ne mogući više trpjeti napadaja i globa, s dozvolom tadašnjega vezira mjesni franjevci budu prisiljeni samostan ostaviti, ogradivši ga visokim trnovim plotom, te postavivši u praznim zidinama jednoga čuvara, koji je pazio, da ga obnoć opaka ruka ne bi zapalila. Stoga za čitavih 16 godina (1683.—1699.), dok je rat trajao, franjevci su tamo amo raspršeni po špiljama i svjetovnim kućama u svjetovnom odijelu pod imenom „ujaka“ [1]) prebivali, a većina ih je zajedno stanovalo u samostanskoj kući, koja se je tad nalazila više sutjeških pećina u predjelu Zateševje,[2]) kriomice se provlačeći s mjesta na mjesto, poslužujući povjereno im stado duhovnom hranom, sad u živici kod Bjelavića, sad u Tonjem lugu blizu današnjeg katoličkog sela Grmača sv. misu čitajući. No i tu bi ih često pred samim žrtvenikom grdno isprebijali.

Uslijed ovakih odnošaja mnogi župnici franjevci, pripadajući kao članovi sutješkom samostanu, ne mogući više podnositi progonstva i neprijateljskih nasrtaja, zajedno sa pravovjernicima, kojima su upravljali, ostavivši rodno mjesto, neki preko Save na cesarovo zemljište, a neki opet u Mletke pribjegnu. Tako god. 1686. o. fra Jako Tvrtkovčanin, tadašnji gvardijan u Sutjeskoj, preko Save prevede mnoštvo vjernika. Mnogopošt. o. fra Andrija Šipračić, isluženi redodržavnik iz župe Dubočca, odvede preko 2700 duša. O. fra Mijo iz Velike, iz župe Drvente, odvede 2300 duša. O. fra Grgo Zgošćanin iz Seočanice odvede 5400 duša. O. fra Grgo Turbić iz Kuzmodanja odvede 5300 duša. O. fra Josip Seočanin iz župe Majevca odvede sa sobom preko 1500 duša i t. d. [3]) — Ovi župnici, prem kao članovi pripadahu ovomu samostanu, čuvši za nesnosno njegovo stanje i da je posve zapušten, — akoprem prisiljeni, — svojim mu odlaskom u tugjinu ujedno sa župljanima još većma tugu i žalost pospješe, jer je bilo nade, da bi se uz njihovu i darežljivog katoličkog pučanstva pomoć, koga oni sa sobom odvedoše, ponovo iz mrtvila mogao podići.

Ništa nemanje oko god. 1698., pošto stradaše ratoborne čete pod Bečom, raspršeni mjesni franjevci jedni s dozvolom pašinom iz šuma i špilja opet se povrate u samostan, a drugi se razigju po proševini, te naprošenim milodarima nekako — osim jedinog srebrenog tabernakula — iskupe cijelo crkveno posugje, koje za dug bijahu uložili. — Ne može se, a i dugo bi bilo, ovdje ocrtati sva ona progonstva, koja pretrpješe franjevci ovoga samostana za tih kobnih dana.[4])

Zbog silnih poteškoća, a osobito nestašice sredstava, od god. 1664. samostanska zgrada, izuzevši jedini krov, ni u čem se više nije popravljala do g. 1821. Mnogo kvara pretrpješe samostanski zidovi, koje oštećeni zubom vremena, koje trešnjama, a najviše odvaljivanjem ogromnih hridina, koje su, obarajući

[1]) I dan danas tim nazivom svijet zove franjevce u Bosni.

[2]) Ovdje je prije nekoliko godina sebi okrčio njivu sutješki žitelj Mijo Janjić-Varoščić.

[3]) Benića fra Bone ljetopis u samost. arhivu u Sutjeskoj, str. 82. — Uzrok ovom iselenju franjevaca i katolika na cesarovo zemljište, osim krutog progonstva bio je i ovaj, što je g. 1686. u Bosni bila zavladala takva glad, da su franjevci i narod jeli kruh od kore, razno korijenje i trave, a prodavali su i odjeću sa sebe da kupe komad kruha, te su mnogi od gladi umirali. Vidi Batinić: Djelov. franjev. sv, II. str. 163.

[4]) Imenik klera i župa nadb. vrhbos. 1883. str. 58.

se sa stijena, često zidove potresale. Da se posve ne poruše, uvezivani su zidovi gvožgjem i različitim plotom. Takav je jedan plot bio metnut 1. svibnja god. 1704., kako svjedoči starobosanicom u zidu urezani natpis na četverouglastoj kamenitoj ploči,[1]) koja se je sve do t. g. 1889. nalazila više vrata istočno od rijeke. Natpis glasi:

„Оучинисмо плот 1. маһа 1704."

„Učinismo plot 1. magja (maja) 1704."

Budući je samostanska zgrada posve bila trošna u krovu i zidovima, koji se — osobito onaj od rijeke — jako bijahu iskrivili, a kraj toga pomnožanjem osoblja dosta je i tijesna bila, jer je samo brojila uzduž 16 m. 55 cm., a u širinu 8 m.; to god. 1821, za gvardijana veleč. o. fra Petra Babajića (rodom iz Sutješke Lipnice), uz dozvolu mogućega travanjskog vezira Gjelajli paše (Dželaledina),[2]) samostanska zgrada nješto prama zapadu, a još toliko prama sjeveru bude produljena, te stara zgrada većim dijelom a crkva na novo, najviše od hrastove japije bude opravljena. U ime čega što veziru za bujruntiju, što njegovim poslužiteljima i ostalim činovnicima bude plaćeno: 15,770 groša; dok je za gragjevinu i majstorima za nadnice plaćeno: 45,737 groša i 35 para, što je ukupno činilo po tadašnjem kurzu: 10,251 for., a po sadašnjem 5,125 for. 70 novč.; tada je 1 for. bio 6 groša, dočim je danas 12 $^1/_2$ groša.[3])

I dan danas, idući sa pódnevne strane u pohranište crkvene robe, na desnoj strani, nalazi se urezan velikim latinskim slovima na četverokutnoj kamenoj ploči ovaj autentik:

„CON̄VTUS HIC CUM SUA ECCL̄IA NN̄E S. JOAN.
BAP̄TAE DEO DICTUS, OLIM CURIA BANI
DICTUS PLURIES RESTAURATUS, NOVISSIME
JAM JAM LAPSURUS PRAE VETUSTATE
SUORUM MURORUM AC TECTI CORUP̄TO-
NE AN̄O 1821. DE POTENTI LICENTIA VE-
ZIRI TRAVNICEN: GJELAJLI PASSAE,
GVARD. R. P. PETRO BABICH, AC FABRI-
CAE DIRECTORE P. ELIA STARÇEVICH, CE-
TERISQ. RELIGIOSIS, P. STEPHANO MARIANO-
VICH IMPRIMIS STRENUE JUVANTIBUS
REFECTUS FUIT MURIS EJUS UL-
TRA MEDIETATEM E FUNDAMENTO

[1]) Ta je ploča duga 98 cm., široka 29, a debela 15 cm.

[2]) Ovaj je bio namjesnikom u Bosni od 1819.—1822., te je ove godine 28. decembra hotimice umr'o, popivši otrov. Nedić: „Poraz bašah". Pečuh 1884., str. 31.—2.

[3]) Ta se svota ima razumjeti, što je u novcu za bujruntiju, gragjevinu i majstorima za nadnice izdano osim hrane, kojom je takogjer samostan radnike opskrbljivao. — Podaci o ovoj svoti i neopisive neprilike, koje su pratile tu gradnju, tačno su zabilježene u jednom posebnom zapisniku izdatih novaca u ime samostanske gradnje od 1821. i 1833.

ERECTIS, RELIQUIS HAC ILLAC RECONCINATIS, TOTOQ. TECTO DE NOVO E QUERCEIS TABULIS CONSTRUCTO TORMAQ. AD INTUS COMODIORE ILI DATA. IN ECCLIA QUOQ. ALTARIA MELIUS DISPOSITA SUBLATOQUE INDE CHORO ET COMODIUS E PARTE CONVTUS AD SUPERIUS PLANUM LOCATO OMNIA ARCHITECTO PHILIPPO MARAÇICH AD FINEM DEDUCTO ECCLIA VERO IN PARIETIBUS ABRASA ET REFECTA DIE 20. MAJI 1822. DENUO CONSECRATA FUIT AB ILMO ET REVMO DNO FRE AUGUSTINO MILLETICH, EPPO DAULIENSI ET VIC. APLICO HIS IN PARTIBUS QUAE OMNIA PERACTA FUERE SUB REGIMINE A. R. P. DOMINICI A VARESS, ITERATO ACTUAL. MINISTRI PROVILIS ET VIC. GENLIS."

Godine pak 1831. nastojanjem veleč. o. fra Stjepe Marijanovića iz Lipnice, tadašnjeg čuvara redodržave, opet s dozvolom vezira Mahmut-Himdije, prozvanog Kara Mahmut paša,[1]) plativši mu što za bujruntiju, što za mito njegovim činovnicima: 8.256 groša i 20 para; god. 1833. za gvardijanstva veleč. o. fra Ante Knezovića, darežljivošću dobročinitelja, a ponajviše austrijskog cara Franje I. i magjarskog svećenstva, samostan još jednim krilom pod imenom „Nova gragja" u duljinu 26 m. 46 cm., a u širinu 9 m. i 61 cm. bijaše proširen, izdavši što za gragjevinu, što majstorima i ostalim radnicima za nadnice osim hrane: 73.714 groša, što ukupno s gore rečenom svotom iznosi: 91 970 groša i 20 para.

Tomu evo ovog autentika, urezana velikim slovima na kamenoj ploči sa zapadne strane, koji glasi:

D. O. M. B.
DIVO BAPSTAE CHRISTI
CENOBII HUJUS INVICTO
TUTORI.
RELIGIOSORUM PP. MINOR.
SOLERTI INDUSTRIA HEROICO LABORI
M. H. P.
MNEMOSINI PERENIS
ERGO TRACTUS HUJUSCE

[1]) Bio je namjesnikom u Bosni od 1831.—1833., te je ove godine u septembru bio dignut.

FUNDITUS ADJECTI SUB
DIRECTIONE ET ASSISTENTIA
REN̄DI P̄RIS STEPHANI MARIANOVICH
DE LIPN. PRO̅VIAE CUSTODIS
ANNO MDCCCXXXIII.
GVARDIANATUM AGENTE
R. P. ANTONIO KNEZOVICH UNA
PAE DF̄RE.

Tečajem vremena u ove obadvije zgrade učinjeno je više popravaka, a osobito u „Novoj gragji“ (od 1833.). Godine 1881. za gvardijana veleč. o. fra Frane Komadanovića, suzivši hodnike i ogromne sobe, prigragjeno je više ukusnih sobica.

Ovaj je samostan još od davnih davnina bio sjedištem bosanskih biskupa [1]) i redodržavnika; u njemu se odhranjivala franjevačka mladež, osobito ona iz Posavine, u manjim i višim naucima, te je sve do ove godine (1889) za cijelu redodržavu predavana filozofija sa strukama, koje joj pripadaju. — Otkako su se od njeg odijelile godine 1869. Tolisa i Plehan, danas broji živih svojih članova: svećenika 28, klerika 8 i mladića za redovnički stalež 5. On u duhovnoj pastvi služi: 4.366 duša.

No pošto je ovo starodrevno zaklonište sinova sv. o. Frane zubom vremena tako istrošeno, da se u jednom dijelu uprav više nije moglo prebivati, svaki čas strepeći, kad će se zidovi oboriti, to se u mjesnim ocima porodi plemenita zamisao, da jednom samostan iznova podignu. God. 1888. u mjesecu augustu pod predsjedanjem mnogopošt. o. fra Bone Milišića, redodržavnika bosanskih franjevaca, jednoglasno bude odregjeno, da se novi samostan gradi na istim temeljima. Uslijed čega, odmah druge godine pod gvardijanom veleč. o. fra Franom Komadanovićem 22. augusta stari samostan bude razoren; ali prije nego se počeo rušiti, stara je samostanska zgrada fotografski snimljena. (Vidi sliku 1. na str. 34.)

* * *

Prema jugu megju crkvom više pjevališta (kora) i južnim krilom samostana smještena je samostanska knjižnica, duga 7 m. 25 cm., široka 5 m., a visoka 4 m. i 26 cm. Kad je i tko ju je prvi put zasnovao, ne zna se. God. 1658. ujedno sa samostanom i knjižnica je pala žrtvom grdnoga ognja, koji je uz mnogobrojne knjige, starine i dragocijenosti, takogjer rukopise, koji su se tu čuvali, u pepeo i prah obratio. Sada se sastoji od nekoliko hiljada, knjiga većim dijelom hrvatskih (stare i novije književnosti), latinskih i talijanskih, koje obuhvataju djela svetih otaca grčkih i latinskih, klasike grčke i latinske u prozi i stihovima, za tim struku bogoslovnu, filozofsku, historičku, gramatičku, asketičnu i druge.

[1]) Kao što se i danas na vratima njegdašnje sobe biskupa fra Rafe Barišića urezano olovnim slovima čita: „Fr. Raph. Barissich Epp. Azot. MDCCCXXXIV.“. koji je god. 1846., 3./IV. zbog poznatih razmirica na vlastitu molbu preselio se u Mostar, te je † 14./VIII. 1863. na Širokom brijegu u Hercegovini.

Od ovih knjiga neke su kupljene, neke poklonjene, a najviše pripalo ih je knjižnici iza ostavštine umrlih članova ovog samostana.

U njoj se nalaze ove starine:

1. Listina kralja Matije Korvina, koja je doslovce preštampana u II. knjizi ovcg „Glasnika“ na strani 77.; za tim nekoliko carskih fermana, prilijepljenih

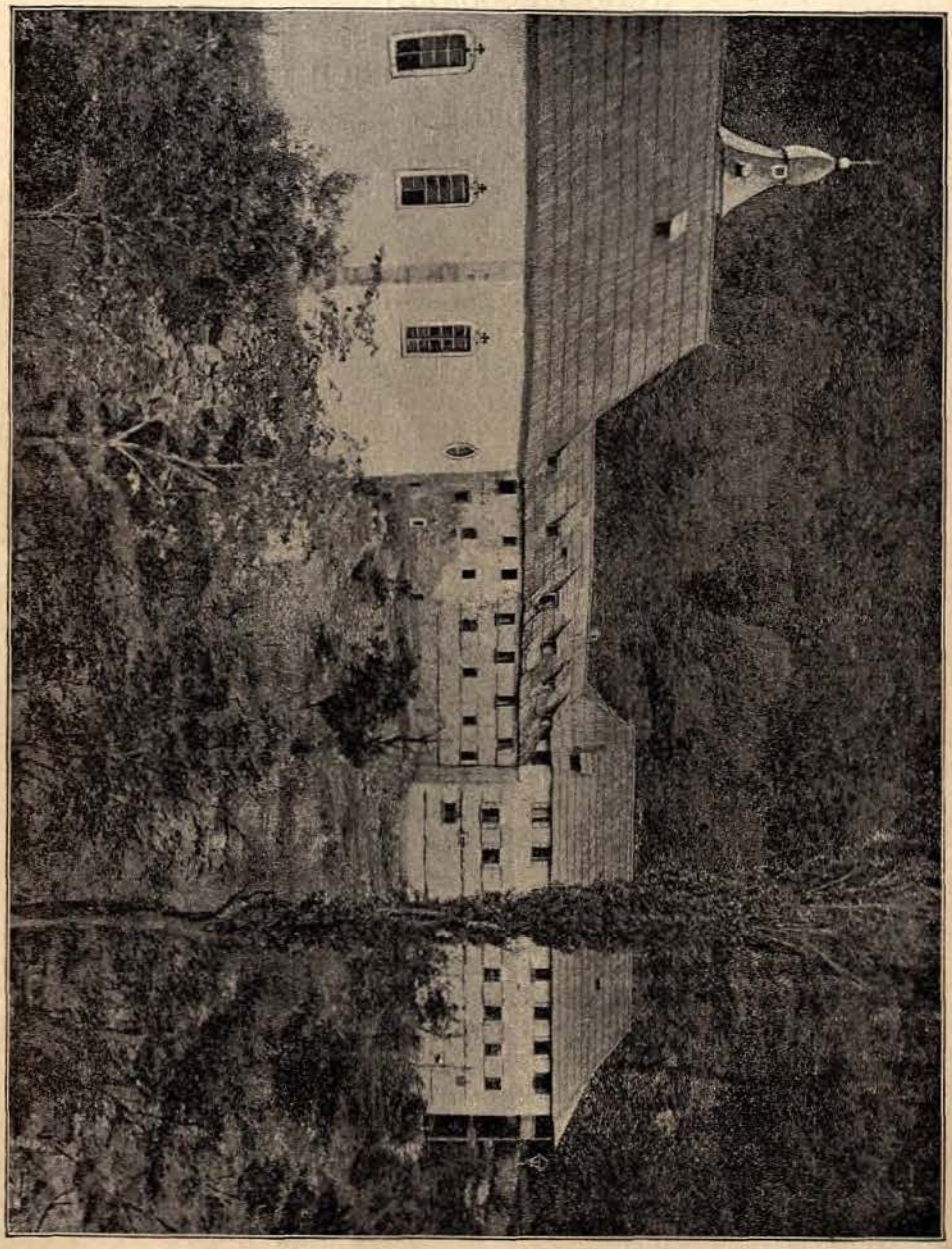

Slika 1.

na svilenoj krpi, koji se smotani pohranjuju u drvenim kutijicama, i nekoliko turskih isprava za samostansko zemljište.

2. Izvorna slika na platnu bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića-Ostojića (duga bez okvira 75 cm., a široka 62½ cm.), u ukusnom okviru.

Na njoj je kralj naslikan do pasa u sjajnom oklopu, zaogrnut srebrotkanim i zlatom porubljenim plaštom, a po legjima bijelim hermelinovim krznom sa žezlom u ruci i krunom na glavi. Više crnih očiju nadvile se crne obrve, a nad njima visoko i vedro čelo. Kraljev je lik u slici pun i rumenkast; brkova je prilično dugih i gustih, usne su crvene, a ispod njih spustila se crna zavinuta brada. Na desnoj strani slike prama kraljevu licu ima natpis:

„Томашь М̄. Б̄.
К. Босьне
и кь томꙋ“

a niže:

„TOMAE RE
BOSNE ET
ARGENTINE“

(t. j. „Toma kralj Bosne i Srebrenice.“)

Na lijevoj strani za plećima je grb. (Vidi sliku 2. na str. 36., izragjenu po fotografiji). — Za tim imade imitirana slika sa nekoliko olovkom povučenih poteza kraljice bosanske Katarine; izvornu na platnu izragjenu kraljičinu sliku, koja se kao samostanska baština čuvala u knjižnici, poslao je fra Martin Nedić u Gjakovo ujedno s ostacima paramente, što ju je Katarina uprav u oči pada Bosne izragjivala. [1])

3. Stara izvorna (?) slika iz XVI. stoljeća na bezu, (duga bez okvira 1 m. 44 cm., široka 67½ cm.) koja predstavlja Spasitelja na križu raspeta, gdje mu s desna i lijeva angjeli iz boka i ruku krv u čašu dočekuju. Pod slikom je na desno majka mu Marija, s lijeva sv. Ivan evangjelista, a niže njega sklopljenih ruku kleči čovjek. Slika je na više mjesta izbušena (valjda kuršumima). Na podnožju ima starobosanskim slovima ubilježeni natpis:

на 2. іꙋла ꙋ бнеціе на 1597.
на стиепань правωилωвиħь
ꙋчини ωвω . . . . ꙋ бωж-
иꙋ насе рет . . . . . дь
гωдища 28.“

Niže natpisa ima crni križić sa slovima: S†D.

4. Druge dvije slike na bezu iz predzadnjega stoljeća, i to: mnogopošt. o. fra Filipa Lastrića — Oćevca, — (* u Oćeviji 1700, † u Sutjeskoj 19. travnja 1783.) isluženog redodržavnika i povjesničara; te slika presvijet. g. fra Grge Ilijića (* u Varešu, † u Sutjeskoj 1. ožujka 1813.) biskupa ruspenskog i namjesnika apoštolskoga u Bosni.

5. Stari drveni križ (dug 64 cm., a širok 30 cm.) sa starobosanskim natpisom:

„Ови криж био іе на вархꙋ царкве прико-
ван за шлеме над великим отаром,
пак бꙋдꙋħ га Сеімени сбацили и са-
тарли, ꙋчинисе они дан тако стра-

[1]) „Novi prijatelj Bosne“, sv. I. str. 25.

шна бȣра . . . . . од витрова, града и
кише, да сȣ се ȣ Сараевȣ обориле од
9 мецита мȣнаре илити викао-
ницѣ, зато с разлогом мора се за
зламенит имати. Вальа дакле др-
жати га ȣ особитом пошованиȣ."

Evo i latinicom ovoga natpisa:

„Ovi križ bio je na varhu carkve prikovan za šljeme nad velikim otarom, pak buduć ga Sejmeni sbacili i satarli, učini se oni dan tako strašna bura od

Slika 2.

vitrova, grada i kiše, da su se u Saraevu oborile od 9 mecita munare iliti vikaoniče; zato s razlogom mora se za zlamenit imati. Valja dakle držati ga u osobitom poštovanju". — Poslije toga imadu riječi: „O Crux ave spes unica!"

Šteta da godina niti dan ovog slučaja nije zabilježen!

Još mi valja spomenuti sliku bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koja se nalazi u zbirkama jugoslavenske akademije u Zagrebu.

* * *

Krećući iz Sutjeske k sjeveru, daleko nekoliko koračaja, uz desnu obalu rijeke Trstionice, odmah u oči pada bjelkasto i figurama ukrašeno pročelje samostanske i župne crkve sv. Ivana krstitelja. Ona je toliko stara, koliko i samostan. Tečajem vremena doživjela je raznih mijena i nepogodnosti. God. 1524. poturčeni bogumili ujedno sa samostanom s tlom je izjednačiše (solo aequamut), te istom god. 1596. ponovno bude načinjena. God. 1728. popravio ju je veleč. o. fra Juraj Bjelavić, kao što svjedoči ovaj natpis, što se vidi na kamenitoj ploči, idući iz samostana na velika vrata s desna, latinskim slovima i tekstom:

Æ
ECCLESÎA ÆC BAPPTÎSTAE
CHRÎSTI RESTRAT FUIT A. D.
1728. M. JUNIO. ASSISTENTE
R. P. GEORGIO BILLAVICH
TUNC GVARDIANO.

Godine 1821. za gvardijana i tadašnjeg župnika veleč. o. fra Petra Babajića, pošto je jako bila poderana, ujedno sa samostanom, većim dijelom hrastovom gragjevinom bi iznova opravljena; te je na novo posveti presvj. g. fra Augustin Miletić, godine 1822. 20. maja, ostavivši na pergameni pismeno svjedočanstvo, koje bi stavljeno pod ploču u zidu kod crkvenih vrata. Tekst glasi doslovice:

„MDCCCXXII. die XX. mensis Maji. Ego Fr. Augustinus Milletich, Eppus Dauliensis, et Vicarius Aplicus Bosnensis, consecravi Ecclesiam hanc in honorem S. Joannis Baptae, et singulis Christi fidelibus, hodie unum annum, et die 4. Julii, quam pro Anniversario Consecrationis hujusmodi, rite in ipso consecrationis actu, designavi, ipsam visitantibus quadraginta dies de vera Indulgentia, in forma Ecclesiae consveta concessi". [1])

Godine pako 1858., za gvardijana i mjesnoga župnika veleč. o. fra Domina Andrijića, nastojanjem mnogopošt. o. fra Martina Nedića, stara crkva s južnozapadne strane za nekoliko stopa prama jugo-istoku bi premještena, te uz potporu mjesnih župljana bi iznova ozidana u talijanskom slogu; duga je 34 m. 71

[1]) Posebni zapisnik izdatih novaca za napravljenje samostana i crkve u Sutjeskoj god. 1821—2. na str. 31., i bilješke u Benića fra Bone ljetopisu u Sutjeskoj, što ih polag primjedbe fra Martina Nedića, tadašnjeg redodržavnika, napisa pokojni fra Mato Mikić.

cm., a široka 9 m. I ovakav je današnji oblik te crkve. Ona imade četiri lagje, od kojih su dvije razdijeljene na pjevalište (kor) i presbiterij. Žrtvenici su svi stara talijanska umjetnina, koji su u potpunom stanju iz stare crkve prenešeni, kao što svjedoči i stari talijanski natpis na podnožju velikog žrtvenika sv. Ive krstitelja:

„FU FATO (mjesto: FATTO) D. MDCXLVII.“

Desno i lijevo od svetohraništa (tabernakula), gdje stoji sv. tijelo Isusovo, niže presbiterija, smješteno je drugih pet žrtvenika: Gospin, sv. križa, sv. Ante paduanskog, apoštolski i sv. Ane. Kipovi i slike ovih žrtvenika, sve su malo ne stara radnja, i takogjer su ujedno sa žrtvenicima preneseni iz stare crkve. Tako slika duga 1 m. 73 cm., a široka 1 m. 58 cm., koja predstavlja neoskvrnjeno začeće bl. djev. Marije, i kojom se u praznike pokriva kip neoskvrnjenog začeća bl. Djevice, ima ovaj starobosanski nadpis:

„Г. 1621. на 10. агѡста .....
на Стиепан Драгѡилѡвиħь
ѹчини ѡви ѡтар на саавѹ
.....тене блаженога Зачетиа
.....ина новои капели
Бащинѹ ѹ Боровици.“

Čita se latinicom:

„G. 1621. na 10. agosta .....
ja Stjepan Dragoilović
učini ovi otar na slavu
.....nje [1]) blaženoga Začetia
.....ina [2]), novoj kapeli baštinu
u Borovici.“

Fra Martin Nedić, prekopavajući staru crkvu, pod žrtvenikom sv. križa (uprav kao što tvrdi du Fresne) nagje kralja Stjepana Tomaša kostur sa željeznim žezlom i nekoliko srebrenih starih dugmeta sa poprsja, koje je sve skupa pohranio kraj hodnika sa strane evangjelja nove crkve u kamenom sanduku, sa ovim natpisom:

„URNA CONTINENS OSSA
STEPHANI THOMAE, RE-
GIS BOSNAE († 1460.) EX AN-
TIQVA ECCLIA TRANSLATA
A. DN 1859. CURA CUSTODIS
ANTIQVITATUM PATRIAE
P. M. N.

Od istoka uz žrtvenik sv. križa, s raznim ostancima svetih kostiju, imade u dolafiću čudnotvorni starinski križ s davnom krunicom nekog bosanskog

[1]) valjda: i poštenje.
[2]) valjda: Marijina ili gospina.

bogoljubnika. Pokojni fra Mato Mikić, tadašnji knjižničar u Sutjeskoj, našao je o tomu križu ovaj autentični ulomak u nekom starom zapisniku:

„1642. на 3. маћа присвитли
гн. Бискȣп фра Иероним Варе-
шанин, посвети ȣ Сȣтиесци ма-
настирȣ Сга Ивана криже сребре-
не, миедене, дарвене, и велики ѿ
дерва, кога ȣчини блажени фра
Ангео Звиздовић, коие вехома
зламенит протива злȣ облакȣ
и градȣ.“

Čita se:

„1642. na 3. magja (maja) prisvitli gn. Biskup fra Jeronim Varešanin, posveti u Sutiesci manastiru Sga Ivana križe srebrene, miedene, darvene, i veliki ot derva, koga učini blaženi Angeo Zvizdović, koji je vehoma zlamenit protiva zlu oblaku i gradu.“

Sa strane evangjelja u zidu imade takodjer latinski natpis, kojim se označuje crkveni oprost. Natpis glasi:

„MEO INPECT. INDULT. ĀPCŪ.
CONSERVO
INDULG. PLEN. PERP. PRO VIV. TE DEF.
INTEST. S. BAP̄TAE CHIS. DIE XXIV. IUN.
EX IND. PP. PII VI. MDCCLXXIX.“

Od istočne strane crkve uz „Apoštolski oltar“ smješteni su ostanci dvaju bosanskih biskupa: fra Jeronima Lučića i fra Grge Ilijića. Ovi su ostanci g. 1859. ujedno s nadgrobnom pločom iz stare crkve ispred velikog oltara preneseni u novu. Ploča je ta urešena biskupskom opremom, ucijepljenom od olova, koju je pokojni biskup Ilijić još za živa sebe ujedno s grobnicom dao načiniti, stavivši na nju ovaj natpis:

D. O. M.
SISTE GRADUM VIATOR
DUO IN UNO CERNE TUMULO,
QVI PATRIA, RELIGIONE MUNERE
DIGNITATE SEPULCHROQUE CONJUCTI,
UTINAM ETIAM IN COELO SIMUL
SEMPER VIVANT!
DEI QUAESO
SIT PAX ET REQUIES SEMPITERNA
ILL̄MIS AC RR̄MIS DD. DD. FF. ORD. MIN. OBSER.
HIERONYMO A VARESS DRIVASTENSI

ET
GREGORIO A VARESS RUSPENSI
EPISCOPIS ET VICARIIS APLICIS
IN BOSNIA OTHOMANA:
OBIIT ILLE DIE XX. JANUARI MDCXLIII.
HIC VERO DIE I. MARTII MDCCCXIII.
VALE VIATOR ET SIC AGE UT IN
AETERNUM ET IPSE VIVAS.
VIVENTE ET JUBENTE IPSO PONTIFICE
GREGORIO
HAEC PETRA INCISA EST A. 1799.“

Na zapadnoj strani više presbiterija i pjevališta podignut je mali zvonik (toranj), na kom se od zapada čita:

„PRVI U BOSNI POSTADE G. G. 1860.“

te su u nj smještena 4 mala starinska zvona; dočim je drugi privremeni tornjić s ukusnim i jasnim zvonom od kakve 4 cente podignut niže crkve od juga, što ga 1880. uz pripomoć naroda nabavi mnogopošt. o. fra Domin Andrijić; isluženi redodržavnik i čuvar svetišta u Sutjeskoj.

Sutješka crkva ima u pohrani još nekoliko starih srebrnih kaleža, križeva i ćiraka; ali šteta što ni na jednoj od tih stvari ne nagjoh ubilježene godine, do jedino na jednom starom kaležu nagjoh na podnožju ovaj natpis:

„1579. LOCI SUTIESCHE STI JOANNIS BAPTIST.“

Ovo neka bude zadosta o samostanu sutješkom rečeno; o drugim pak starijim samostanima u Bosni, neka dotični koji brat franjevac zgodnom prilikom koju progovori u „Glasniku zemaljskog muzeja“, što će velecijenjeno uredništvo bez sumnje dragovoljno primiti. [1])

Грбови Охмућевића у Сланому (у Далмацији).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

D. O. M.
IOANES ∧ CYM ∧ FRÄBYS ∧ SVIS ∧ FAMILLÆ ∧ OHMYCHEVICH ∧
IVEGLIE ∧ FILII ∧ DICAVERVNT.

Овај је натпис у Великој Госпи (цркви уз манастир Оо. Малобраћана) у Сланому (у Далмацији). Натпис је на квиру над отаром св. Антуна од Падве (с десне је стране великога отара). У отару је прилична слика Падванскога чудотворца. Над натписом је грб породице Охмућевића, бива штит пакружан. У пољу су два водоравна успоредна појаса, а преко њих пречага са три брадице (босански кључи?), окренуте пут лијеве. [2]) Пречага иде с врха у дно, бива с лијеве пут десне. У Фојничкому је

[1]) Drage volje. Uredništvo.

[2]) Вазда ми је десна и лијева како остаје према мотриоцу, бива као на земљовиду.

кодексу под бр. 26. овако насликан грб — штит породице Охмућевића: Штит троугласта тарга. Поље је црно. У пољу су водоравно два златна појаса, а преко њих окомито босански кључи[1]) попут пречаге, те су три брадице окренуте пут лијеве стране. Око штита је драперија црна, а постављена је златнијем. Шљем (т. ј. прозирка) је плав, а на њему златна круна са шест (?) оштруља (крина). Иза круне су растворена два крила, те су пера овако поредана: једно црно, друго златно и т. д. На лијевому су крилу наслоњени узгори босански кључи, те су три брадице окренуте пут лијеве. Над крилима је на врпци мото.[2])

. TEMPYS: RESTAVIT — Испод штита је на врпци OHYMYCHIEVICHC.

На споменутоме је отару испод потставка, с лијеве стране, дрво с пупцима. Преко дрвета је преплетена врпца, а на њој је с горње стране (с лијеве) овај натпис:

. G O T T

с лијеве: . S O . с десне: . W I L .

Овај је motto потекао још од крижарскијех војна. — Сприједа је штит тарга. У пољу су му оскочена два водоравна појаса, а преко њих окомито с лијеве пут десне кључи босански (попут пречаге) са три брадице, окренуте пут лијеве. — С десне је стране отара испод потставка тридент, а око њега врпца с лијеве. На њој је натпис: DOMINYS. Наниже: PROVIDEBIT.

Сприједа је штит тарга. У пољу су јој два водоравна појаса. Преко њих су окомито с лијеве пут десне босански кључи с три брадице, окренуге пут лијеве. С десне је у пољу одјељак, а у њему три лавје окрунене главе, бива двије успоредо навише, па ниже њих трећа, онако као грб краљевине Далмације. Поврх главâ су три устришка (scudo inchiavato).

Још је у Великој Госпи[3]) у Сланому доста надгробнијех натписа о породици Охмућевића, ал сам их прије објелоданио у Спљецкому „Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata“ (год. V. 108: 21, 22; 172: 31.)

Охмућевићи су босански племићи и кољеновићи, те им је била племенита земља и на Гласинцу. На Гласинцу је између села Принчића и Бјелосаљића голема старобосанска некропола, а ту је у близини гребља црквиште, те се каже, да су ту негда сједила двојица владика народнијех од породице Охмућевића. Охмућевићи су сашли онда у Попово (у Херцеговини), гдје их народ и дан данашњи позна под именом Охмућевићи. (Усп. Коријени Ђ. Даничића на стр. 158. под Мутимир, Омућина и т. д. = истицати се).

---

[1]) По породичној би традицији оно био мост преко Дрине са три олука. Ово је хералдички као lambello.

[2]) Усп. и чланак у „Гласнику зем. музеја“ књига II. на стр. 86—90: Ко је био сликар фојничког грбовника? од др. Ћире Трухелке.

[3]) Код фратарскога су се манастира у Сланому нашла два подставка пилова, а то је старобосанско народно дјело од X. вијека, бива израђено је с народњим мотивима, т. ј. превијенијем плетеницама, кукама, кривуљицама и т. д. Ово се дјело може успоредити са некијем споменицима у Книну, па ћу се опета на њ (по свој прилици уз слику) навратити.

Споменута је породица још за рана прешла уз Сиње Море под Дубровачку област, па се је одликовала на мору и на суху, ал то овдје није моја задаћа. Код Дубровника је била њихова племенита земља у Сланому, бива Гргурићи (по њихову називу), па и Банићи (усп. Ђ. Даничића „Вјесник из књижевних старина српских“ на стр. 25. т. ј. Банићь (Бањић), 1249 Бериславь Баничь, Болıаринь Матије Стјепана, великота бана босанскога. М. 33.), гдје је слиједећи старобосански натпис (усп. Viestnik hrv. arh. družtva год. IX. бр. 4. стр. 112. — XXI):

на. ниссола. матиıѡ
ев. реѵени. Билик
ô. племени Охмꙋ у св ни
ѵевик. овꙋ. црквꙋ
ꙋѵиних. на славꙋ
г҃а. Бога. и. на . . .

Чита се: Ја. Никола. Матијō
ев. речени. Билик (-ћ)
о (-т). племени. Охму
чевик (-ћ). ову. цркву
учиних. на славу
г(оспод)а. Бога. и. на . . .

Охмућевићи су се одавна у Дубровачкому истражили, бива мушка лоза, а по женској је лози њихов потомак г. Лујо Бицаро — пл. Охмућевић-Гргурић, ц. кр. умировљени пуковник и посједник у Дубровнику.

Turbe hazreti Alije.

Priopćio P. Mirković.

Kakvim tužnim osjećajima opterećena je duša pojedinca ili cijele porodice u tugjini! To može znati samo onaj, koji je bio udaljen — ma koliko, iz svog milog zavičaja. I zbilja, nema tajinstvenije pojave u duši ljudskoj, nego što je ljubav otadžbini i narodu svom. Pa mora, da je tako: prve poglede baci čovjek na svijet, na prirodu, na mile roditelje, rodbinu, konšije, na svoju okolinu, na ubava brda, na cvijetne livade, na zlatna polja i srebrene potoke, na plavo nebo u svom rodnom mjestu. Prvi korak pokreta svoga tu je učinio, tu je ona stopa zemlje, koja ga je snažno dočekala. Tu je onaj sveži vazduh, koga je usisao i koji mu je srce i dušu hranio; tu je ono žarko sunce, koje ga je prvi put ogrijalo; tu provede čovjek sav svoj nevini život; tu primi prve klice društvenosti i upoznaje pojave prirodnih zakona. Tu ga je otac i majka učila prve riječi izgovoriti; otalen su mu one žive izvorne pripovijetke, koje je slušao iz slatkih usta oca i majke o slavnijem pregjima. Tamo je gledao grobove njihove i slušao slavu njihovu.

Za to odista i najvećim pijetetom i plemenitim osjećajima ljubi crnac vrući pijesak afrički i ponosite palme njezine; Čud ledene i smrznute obale

sjevernoga mora; Talijanac pjesničko nebo longobardskih ravnica; Crnogorac krševe ledenoga Lovćena.

Pa kako mi nebismo ljubili krše i pitoma polja naše Herceg-Bosne? Zar u nas nema prirodnih ljepota i starina, koje nas vuku i nukaju da ljubimo svoju milu Herceg-Bosnu? Ta još kakovih: svaki žbun, svako brdo, svaki potok, opominje nas na lijepu prošlost i starine. Preziremo li to? Ima nas i takovih! Eto, ima naše braće koja se odseliše, neka čak u pustare azijatske, a ostaviše svoj lijepi zavičaj, svoje rodno mjesto, ostaviše rodna polja, ostaviše svoje starine i grobove djedova, pa odoše u neznan svijet, u tugjinu, gdje ih stigoše svakojaki jadi i patnje.

Mora da je tako: stotinama nevolja dočeka ih tamo, koje djeluju na čemernog oseljenika da vene i na očigled gine. Tamo dogje: ni kuće ni rala. Ono hašluka [1]) što ponese potroši na putu i dogje najviše praznih ruku. Tamo u tugjini ne čuje svoga materina jezika; podnebje, vodu dobije drugačiju; običaja ni čuti ni vidjeti. O zemlji se tamo drugačije radi, drugi usjevi tamo rode; tamo ne vidi konšija, rodbine i prijatelja; tamo o pregjima ni riječice čuti. Brda i dolovi, rijeke i potoci, kule i grobovi, sve je to nijemo za došljaka.

Uz mnogo ljepota i drugih narodnih uspomena naše Herceg-Bosne, neka je i ova pripovijetka poznata:

Na desnoj obali rijeke Sane, koja je pritok Une, tamo kuda se ide u Prijedor pokraj krasnih i ubavih brda, tako do jedan sat od Sanskoga Mosta, odmah iza sela Trnave, na podnožju Behremaginice na jednom brdu 20—25 m. visokom, ugledaćeš putujući bijel krov jedne kućice od drveta napravljane; — to je jedno muhamedovsko turbe, [2]) nazvano: „Turbe hazreti [3]) Alije."

Ovo turbe nadgledaju Muhamedovci iz Trnave. Oni su i popravili, kad je staro turbe izgorelo. Makar da je turbe na dosta visokom brdu, opet pokraj njega ima jedan izvor, koji nikad nepresuši — smatra se kao svetinja. Pobožni Muhamedovci idu svakog petka na molitvu, a Muhamedovke mladim petkom idu tamo i teferiče. [4])

Ako Bog zabrani oblacima, da ne puštaju kiše na zemlju, onda Muhamedovci iz cijele te okoline, a tako i iz Starog Majdana, Sanskog Mosta i Šehovaca, pogju i to sve dva i dva te putem do turbeta uče velike i svečane „dove", [5]) da padne kiša. I odista Bog se smiluje i na molitvu narodnu i sveca hazreti Alije pošalje brzu kišu, te natopi sušna polja.

Muhamedovci pripovijedaju da se taj svetac Alija posvetio na slijedeći način. Davno, još u svetačka vremena, kad su sveci po zemlji hodali, kad se Bog ljudima javljao, kad je narod bio pobožan, kad nije bilo hrsuza [6]) i ugursuza, [7]) kad je svako poštovao svakoga, i slušao mlagji starije, kad se nije pitalo, koje si vjere, nego jesi li „insan" [8]) i činiš li dobro; kad je svak

[1]) Hašluk, ar. — tur. riječ harčluk = trošak.
[2]) Turbe, t. r. = nadgrobni spomenik.
[3]) Hazreti, ar. r. = sveti.
[4]) Teferič, ar. r. = zabava, odmor.
[5]) Dova, ar. r. = molitva.
[6]) Hrsuz, t. r. = lupež.
[7]) Ugursuz, t. r. = lupež.
[8]) Insan, ar. r. = čovjek.

u miru i bratskoj slozi živio, a obraz i poštenje čuvao, kad se živilo tako rekuć u djetinjskom životu: živio je jedan čovjek u staro-majdanskoj okolini, po imenu Huso. Ovome Turčinu umrije žena i ostavi iza sebe jedno muško dijete, kome je bilo ime Alija. Alija bijaše star dvanaest godina, kada mu je mati umrla i na onaj pravedni svijet otišla.

Otac njegov dao ga je u mejtef [1]) kod jednog dobrog hodže, [2]) koji je Aliju naučio da bude čistog srca i duše, a dobroga vladanja. Svakoga vakta [3]) umivao se i Bogu molio; nikad nije griješio ni zlo činio, te je tako bio omilio Bogu i ljudima.

Otac Alijin, kao udovac oženi se i dovede sebi za ženu mladu i lijepu djevojku. Sin mu Alija poštovao i iskreno ljubio svoju maćihu, kao rogjenu mater. Nepoštena ova žena zaljubi se u svoga pastorka i htjede njegovo svetačko srce i dobru dušu na zlo okrenuti. Alija kao bogobojazljiv momak odbije svaku ponudu, koju je maćiha zahtjevala. Kad joj Alija ne učini po volji, poče snovati kako će Aliji glave doći i s ocem ga zavaditi, a obraz mu pred svijetom ocrniti.

U ono vrijeme su ljudi za poštenje i obraz ginuli. Maćiha još jedan put ponudi Aliji njenu namjeru; ali kad se ovaj naljuti i njoj zaprijeti da će sve svome ocu kazati, što ona hoće s njim, ona se prepadne te požuri da ga oblaže kod oca njegova. Jednog dana učiniće čovjeku: „Čovječe, dina mi i amana, [4]) tvoj sin a moj pastorak Alija neda mi mira.“

Toga je dana Alija u polju trnavskom kosio livadu. Otac Alijin čujući ovo od žene, u velikom gnjevu i jarosti zaboravi, da je Alija poštenoga srca i dobre duše. Doleti na livadu sinu, istrgne mu kosu, te mu jednim mahom odrubi glavu. Pravedni Alija poleti onako bez glave, te će uz jedno brdo, i Bog zna kuda bi otišao, da ne vidi jedna žena, pa ne povika: „Gledajte ljudi insana bez glave“. Čim je ova žena viknula, padne tijelo na ono isto mjesto, gdje je turbe sagragjeno. I glava dogje tijelu i sjedini se. Alijin otac okameni se onoga časa onako sa zamanutom rukom i kosom. Ljudi saznadu što je bilo, te uzmu okamenjena oca i donesu ga sinu gaibiji. [5]) Svetac se smiluje i moćni Alah povrati mu život. On otigje kući i pušticu ženu posječe. Preko noći tijelo je Alijino svijetlilo kao sunce; te noći provre vrelo, koje se i danas nalazi kraj turbeta. Muhamedovci videći božiju moć i svetački kuvet, [6]) da odadu tijelu svečevu i mjestu na kome je palo počast, koja mu dolikuje i pristoji, prozovu sveca „Hazreti Alija“, a nad tijelom naprave turbe, te mu se i danas mole i pale „svići“, sjećaju se te starine svoje i pripovijedaju sudbu božiju i svečevu.

Tako narod gata.

---

[1]) Mejtef, ar. r. mekteb, = škola.
[2]) Hodža, t. r. = učitelj.
[3]) Vakt, ar. r. vakat, = vrijeme; ovdje doba molitve.
[4]) Din, ar. r. = vjera.
[5]) Gaib, ar. r. = izgubljen, preobražen.
[6]) Kuvet, ar. r. = snaga.

Хамајлије и записи у народњем љекарству Босне и Херцеговине.

Од дра **Леополда Глика.**

Код свих народа владао је, а влада великим дијелом још и данас у народњем љекарству демонизам; сви у болештинама назиру утицање злих духова, или казну гњевних богова, који се разноликим богоштовним обредима могу удобрити и помирити.

Само се собом разумије, да културно стање и религиозни појмови појединих народа одређују како схваћање тих духова и божанских бића, тако и форме богоштовних обреда.

Макар се колико и једно и друго на око разликовало код појединих народа, опет је по суштву свуда слично. Свуда ћемо наћи страх од демона и божанских бића, и свуда хоће да их мите и помире.

Како је човјек једном дошао до увјерења, да становити неки богоштовни чини могу уклонити какво зло, одмах се је и томе стао домишљати, да све употреби, односно да се сличним богоштовним чинима послужи, како ће се од неког зла очувати и обранити.

Ови богоштовни чини, који имају да удобре виша бића, у једну руку, и они, који имају да од зла чувају и бране у другу руку, били су, пак су дјеломице и сад, макар и у промијењеном облику, веома знаменита профилактичка и терапеутичка средства народњег љекарства.

Свуда, гдје су богоштовни чини по напретку културе бивали замршенији, па их је по томе свјетина мучније схваћала, развио се је из пучанства посебан сталеж или каста, свештенство, коме је било задаћом, да богоштовје одржава и учвршћује. Да је свештеник морао постати и љечником народа, то слиједи из појмова, које су људи замишљали о узроцима болести и по средствима, која су се при томе употребљавала. Свештенство је запала задаћа, да народ чува од болештина и да болести лијечи.

У то су име у првом реду служили богоштовни обреди и чини, који су у свези били с богоштовјем.

Жртве сваке руке, благосиљање којекаким реченицама, молитве, мазање болесних удова, задахњивање тих удова, овјешивање талисмана и хамајлија, то су најстарија средства за очување и обрану од болести, што су их употребљавали свештенички љекари. Кад је за тим љекарство, бар дјеломице, прешло у руке свјетовњака, прихватише свештеници с узрока, које није мучно погодити, од њих и њихове природне љекарије, али не пропустише при томе, да љековитије минерале, биљке и т. д. ставе под нарочиту заштиту становитих божанских бића. Свјетовни љечници опет, који су већином произашли из свештеничког сталежа, и којима због тога богоштовно лијечење није било непознато, морали су дакако и надназравне љекарије придржати. Такав надназравни лијек, који је народње љекарство придржало до данашњег дана, јесу хамајлије и записи. То су, — ми овдје говоримо само о љековитим хамајлијама — стварце од папира, пергамента, камена или метала, које се вјешају око врата, и на којима су забиљежени или знакови, подобе, ријечи, бројеви,

или реченице. За њих вјерују, да имају снагу, те могу очувати од неких болести, или их излијечити. Ко није зашао на замршене у сваку руку путеве мистике, тај значења и смисла многих знакова, ријечи и бројева на хамајлијама не ће разумјети, али сврху, која се њима хоће постићи, можемо нагађати по аналогији.

Повијест медицине учи нас, како су чак и онаки љечници, који су на правац науке стално утицали, лијечећи болеснике уз остала рационална средства и хамајлијама се служили. Па како то већ бива у свима струкама људског знања и рада, мале би душе износиле те слабоће корифеја, те их употријебиле у своје сврхе.

Познато нам је, да Гален неку мисирску хамајлију препоручује против желучаних болести; да Serenus Semoniens грозницу хоће да лијечи формулом „Abracadabra," која би се овако написала на комадић хартије и онда носила о врату:

A b r a c a d a b r a
A b r a c a d a b r
A b r a c a d a b
A b r a c a d a
A b r a c a d
A b r a c a
A b r a c
A b r a
A b r
A b
A

Домаћи љечник цара Теодосија, Марцел из Bordeaux-a написао би за колику ово на један златан лист:

L * MORIA
L * MORIA
L * MORIA

Гласовити Aetius, који је у VI. вијеку живио у Цариграду, вјешао би при истој болести болесницима хамајлије од вучије погани о врат.

Први љечник истога вијека, Александар de Tralles (брат гласовитог сградитеља Аја Софије у Цариграду), човјек, који је свој вијек претекао за читава стољећа, употребљује исто тако против колике гвозден колут с грчким натписом и овом фигуром:

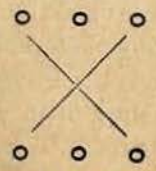

Чак исти Рогер Бако мисли, да хамајлије од камена или метала с којекаквим знамењима могу да лијече болести и ране.

Алберто Велики препоручује благословљен и тако званим карактерима обиљежен магнет против водене болести, а стављен под узглавје,

вели, да подражује сполну похоту у женскиња. Тако звани ластавичин камен лијечи од лудила и поспаности, кад га свежеш под лијеву пазуху.

Па и љечници XVI. вијека служили су се у многим приликама хамајлијама и записима, као чудотворним средствима.

Имена светих трију краља, записана на папир и објешена о врат, често су се препоручивала као лијек од падавице.

Против бјесноће записали би на једну јабуку ове ријечи: Hax, pax, max, Deus admiax, па би ту јабуку дали болеснику, да је поједе; ако то не би помогло, онда би му дали комад хљеба, да га прогутне, на коме је било записано: Frioni, Khirioni, essera Khader fere.

Ријечи: Galbes galbat galdes galdat, записане на папир, лијечиле су од зубобоље и т. д. [1])

Пошто је народње љекарство у Босни и Херцеговини до најновијег доба бујно цвјетало, то је посве наравски, да се и ту хамајлије, а нарочито записи, врло често употребљују страном као профилактичка, страна терапеутичка средства.

Пошто записи уопће могу да бране од сваке незгоде, то онда нема ни болести, од које они не би могли очувати.

По свему житељству Босне и Херцеговине, без разлике вјере, прошireно мнијење, да знатан дио болести, које могу да човјека сналазе, потиче или од злих духова, или од вјештица, или коначно од зла погледа, морало је дошљедно довести до тога, да су се у једну руку конструисале болести, о којима знанствена медицина и не снива, и да се у другу руку употребљују наднаравска средства за обрану и лијечење.

Ђаволи, зли дуси, вјештице, врачари и завидници, по опћем су увјерењу најгори душмани човјеку, кога на сваком кораку прогоне и који немају другог посла, већ да њему штету наносе. Па пошто је човјек сам преслаб, да се брани од ненаданих и подмуклих насртаја ових својих душмана, то ће наравски, у првом реду помоћи затражити у оног свемоћног заштитника, који му је у свакој невољи на руци, и који има ту моћ, да одбија насртаје тих душмана. Молитва је дакле прва и главна обрана од болести и других незгода. Кратке молитвице или знамење крста у хришћана, спомињање имена божијег у мухамедоваца и јевреја прва је врста те руке средстава. Али осим тога служи се народ и записима.

У главном на сваком запису, према вјери онога, који је носи, треба да има или молитвица, или једна реченица из библије, еванђеља или курана, или име божије, знамење крста, или слика којега свеца, ког светог чина и слично.

Више пута свему тому нема ни трага, већ буде и таких ствари записано, којих нико не разумије. А Бошњак и Херцеговац вјерује у запис и не знајући, шта је на њему записано, једино за то, што мисли, да је то светиња и да за то мора помоћи.

---

[1]) Повијест љекарства и љекарског лудила, од дра Франкенштајна.

У доказ тако званих вјерских записа ево овдје наводим некоје:

У неког католичког сељака, који је патио од прогресивне склерозе у мозгу и умобола, нађох над лактом за руку привезану кожнату кесицу и у њој запис, који му је дао мјесни католички свештеник, такнувши га послије службе божије штолом. Био је то комадић папира, широк 5 цм. и исто тако дуг, с малом сликом богородице с горње стране у средини и са сликом св. Фрање Асиског доље на лијево, а било је ово врло лоше наштампано.

Benedizione con cui il Serafico P. S. Francesco benediva ognuno e benedise F. Leone suo compagno travagliato dalle tentazione.

Il Signore Ti guardi e benedica e volti la sua Santa Faccia verso Te, il Signore a te dia pace il Signore a te dia la Sua S. Benedizione. Amen.

(Благослов, што би серафички О. св. Фрањо над сваким рекао и што га је говорио над својим другом, оцем Леоном, кога је нечастиви опсио. Господ те чувао и благословио, он ти обратио своје лице, Господ ти дао свој свети благослов.) [1])

Код неког источно-православног дјетета од три мјесеца, коме је због слабе хране била поремећена пробава, па је много плакало, нађох оваки запис:

„Во имја отца и сина и свјатаго духа амин! Да избавити Господ Бог раба својего Н. Н. од плача. Јакоже утјешил јеси Марту и Марију плачушћи се над Лазаром и ниђе утиши плач сего младенца Твојего раба, станем добрије, станем се страхом — вонмем сватаје возношеније в мирије приносити. Амин!“

Први дио тога записа саставио је ваљда писац, а подвучени свршетак узет је из литургије.

Други источно-православни запис, ставка из св. писма, који такођер има да помаже од великог плача дјечијег, и који ми је показао један источно-православни свештеник, гласи овако: „Зјело рано Мироносици трчаху ко гробу Твојему ридајушчија, но предста к-ним Анђел и рече: ридања времја преста, не плачите.“

У ред, скоро бих рекао вјерских записа источно-православних ваљаће убројити и овај, за који веле, да уопће помаже у болести:

Ис	цхс
цк	ка

Во имја отца и сина и духа свјатаго. Амин! Креста Твојега господи животворнаго имже смерт погибе и мертви оживотворени бише. Божественим

---

[1]) У фебруарском свеску „Срца Исусовог“ од године 1883. сузбија пречасни генерални викар Ј. Вешић неподопштине, које се чине записима међу католичким житељством Босне и Херцеговине. (Оп. пис.)

Ми ћемо још припоменути, да је најприје синод у Лаодикеји у IV. вијеку забранио хамајлије и записе; послије их је године 721. под Карлом Великим у Tours-u забранио и свечано осудио папа Гргур II. (Уредништво.)

знаменијем и није исцјели бољашчаго раба Твојего (Н. Н.) јакоже при Јелени умершују дјевицу.

Како давање записа у хришћана бива на једноставан начин, јер може да буде у свако доба и без икаке приправе, тако је комплицирано у мухамедоваца. Није доста, само отићи хоџи и записати запис, па да га у истину и добијеш.

У мухамедоваца има веома развијен астролошки устав, ту се пази на то, како звијезде по своме размјештају утичу на судбу људску, да ли си се родио под сретном или под несретном звијездом, пак и у сретне или несретне дане, који су ти унапријед суђени — укратко, мухамедовац је сав обузет халдејско-арапским мистицизмом.

Дођеш ли сада по запис питаће те онај, што их пише, понајприје, какав ти запис и за што ти треба. Ако ти треба само за то, да чува од болести, онда ти ваља прије свега знати, каким је опасностима и у које вријеме изврженон онај, што запис тражи, или укратко да рекнем, ваља му ставити хороскоп.

У то име треба хоџи да зна име онога, коме је намијењен запис. То име хоџа себи запише на листић, па онда стане рачунати.

Познато је, да у мухамедоваца исто тако, као и у јевреја, свако слово у азбуци значи неки број, пак да се једни као и други служе са два тако звана рачунарска кључа.

Мали рачунарски кључ (Ебџед сигир) обухвата писмена до „ре“ у арапско-турској азбуци, а појединa писмена имају значење како слиједи:

елиф	= 1	каф	= 20
бе	= 2	там	= 30
џим	= 3	мем	= 40
дал	= 4	нун	= 50
ц	= 5	син	= 60
ваф	= 6	аин	= 70
се	= 7	фе	= 80
ха	= 8	сад	= 90
ти	= 9	каф	= 100
је	= 10	ре	= 1000

У великом рачунарском кључу (Ебџед кебир) имају писмена до „каф“ исто значење као и у малом кључу, али пошто у оба кључа број 1000 ваља као највећи темељни број, а велики кључ обухвата сва писмена у азбуци, то онда „ре“ ту више не вриједи за 1000, него само за 200. Велики се кључ по томе наставља овако:

ре = 200, шин = 300, те = 400, се = 500, цхи = 600, зел = 700, дат = 800, зи = 900 и гаин = 1000.

Пошто је хоџа под писмена казаног му имена ставио дотичне бројеве једног или другог кључа, па их онда сабрао, одузеће од збира толико пута по 12, док му не остане или број 12 или мањи број. Остатак означује му број обратника, под којим се родио онај, за кога је запис. Оне хоџе, који у велико пишу записе, имају за то згодне помоћне књиге, из којих читају хороскоп.

Таки хороскоп изражава физичка, психичка и материјална својства, као и својства темперамента и карактера чељадету, које ће године по њега бити критичне, односно опасне, колико ће му бити потомство,

који су му дани у седмици и који сати у дану сретни а који опет несретни, које му болести ваља препатити, који су му динови добри а који му о злу раде, који ће му записи користити и најпослије, када и како их ваља начинити.

Из тога, што је до сад речено, види се у једну руку, да се ваљан запис може написати само у становите дане и у становито доба, у другу, да запис може само ономе чељадету да користи, за које је написан.

Да запис буде ваљан, мора писац најприје абдест [1]) узети и згодну за то молитву рећи.

Прави запис може само да има једну или више ставака из једне суре. У ту се руку записа рачунају и они, на којима су у малом четверокуту записана слова, једно или више имена божијих или посебна мистериозна ријеч из курана, или односни бројеви у разним пермутацијама и комбинацијама. На пр.: Ако пермутацију писмена Ц. Х. И. А. З., којима се отпочиње једна сура у курану, на сребреној плочи у петак при пуном мјесецу ситно усаватиш, — биће онај, који то буде носио и Богу и људима драг и донијеће му срећу.

Та хамајлија има оваки облик:

Х	З	Ц	А	И
А	И	Х	Ц	З
Ц	З	А	И	Х
З	А	И	Х	Ц
И	Х	З	Ц	А

Један запис, који брани од злих духова, гласи овако:

М	У	И	К	И	Х	Два имена божија.
40	6	10	100	10	8	Кључ „хајун кајуне“.
54	18	11	15	21	55	Прорачунавање, које ми нико не умједе разјаснити.
17	23	47	27	48	22	
4	52	37	29	26	25	
13	44	19	1	39	58	
46	31	49	2	35	16	

[1]) Абдест, персијска ријеч = вјеровакоиско умивање код мухамедоваца.

Као што је већ прије споменуто, сматра житељство Босне и Херцеговине велику већину болести учином наднаравских агенција, које могу да полазе како од духова, тако и од људи.

У таке се болести прије свега рачунају болови цјелокупног живчаног система и појединих живаца, као н. пр. хистерија, кленуће, велика вртоглавица, и т. д. и умобол.

Ова се скупина болести приписује или утицају злих духова или чаролији. У првој прилици мисли народ, а нарочито мухамедовци, да је болесник ударио на џинско коло, и да су га џинови или ошинули (кленуће, крстобоља, живчани болови и т. д.), или задахнули (падавица [1]), хистерија и т. д.). Ове су болести настале тако званим „ограмком“.

У другом случају узроком су болестима „чини“, „намет“, „сихир“ (не „шехир“, како др. Трухелка каже у IV. свеску „Гласника“), што обично долази од жена, вјештих чаролијама. Ако би ко шенуо с памети а није опсједнут [2]), онда нема сумње, да је „опчаран“, да је болест „учињена“.

Исто су тако у народњој етиологији знаменити „уроци“. Патологију и терапеутику описао сам им у IV. свеску „Гласника“.

Коначно ваља још споменути „погани вјетар“, за који веле, да је нарочито узроком акутним заразама, које наједнећ наступе. Вели се обично: „ограјсао на џински вјетар“.

Како при овим, тако и при другим болестима, које и народ више своди на наравно пометање у организму по смислу хуморалне патологије, могу у осталом и дуси да су узроком. Патолошки и етиолошки назори народа у једну су руку нејасни и помућени, у другу тако замршени, да готово није могуће свести их у једновити сустав.

По суду домаћег, нарочито мухамедовског житељства, дијеле се узроци болестима у пет скупова, од којих су 4 ненаравна, а само један скуп наравског поријекла.

Хоћеш ли сада да знаш, шта је коме болеснику, и како ћеш га излијечити, а ти отиђи хоџи, који ће, и не видјевши болесника, овако учинити диагнозу.

Написаће име болесниково, па онда име његове матере, сабраће бројеве појединих писмена, па онда толико пута одузимати по пет, док му не остане број пет, или мањи број. Остане ли број 1, онда болесника

---

[1]) Падавица је и по мишљењу домаћег народа болест, која се врло тешко лијечи. По суду мухамедоваца може ту болест само веома учен и побожан хоџа да излијечи, који има власт над џиновима. Он, веле, мора, кад хоће неког да лијечи од падавице, сазвати дванаест поглавара џинских у скуп (џинску дајиру сакупити), па онда испитати, који је од њих, или од њихових млађих болеснику нанио бол. На то се дотичноме џину нареди, да каже лијек. Послуша ли он ту заповијед, па рекне лијек, и ако се онда тај лијек употријеби, заухвано ће болесник оздравити. Али ако он не послуша, онда га на заповијед хоџину његов старјешина убије, а болесник остане неизлијечен.

[2]) Кога је опсио нечастиви, тај махнита, ружи и псује, не ће да приступа богослужју, не може да слуша молитве и т. д. Маниакалне обично сматрају опсједнутима, па их према томе лијече изгоном ђавола. Веле, да сада најбоље умије ђавола изгонити неки фратар у Јајцу.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE

треба да лијечи љечник, остане ли број 2, онда је болесник уречен, ако остане број 3, онда су му учињени чини, намет (сихир), ако остану 4, снашао га је ограмак, а ако напокон остане број пет, онда га је ошинуо погани вјетар.

У приликама од 2 до 5 најпоузданији су лијекови записи, али они могу и онда да помажу, када остане број 1.

Др. Владан Ђорђевић приопћује у својој „Народној медицини“ запис против главобоље, који се и у Босни употребљује, и који се пише или на корици врућег сомуна, или на врбовом листу. У првој се згоди запис поједе, у другој се стави у чашу воде, пак попије.

Тај запис гласи:

Ш А Т О Р
А Р Е П О
Т Е Н Е Т
О П Е Р А
Р О Т А Ш

Ђорђевић шисли, да су то имена злих духова, који бораве у људском тијелу.

Вриједно је у томе запису споменути поједина имена духова, која чине врло лијепу мађијску загонетку у писменима. Разријешена, даје та загонетка ове фигуре:

Ш А Т О Р А О
А О А Р Е П О
Т Т Е Е
О А О П Е Р А
Р О Т А Ш О А

Т
Е
Т Е Н Е Т
Е
Т

Др. Трухелка приопћио је у IV. свеску „Гласника земаљског музеја“ сличан запис против лисе.

Господин парох Лунгић у Дервенти био је тако пријазан, те ми је приопћио запис од бјесноће, који овдје слиједи, и који је очевидно окрњак записа, приопћена по дру Ђорђевићу.

Ш	А	Т	О	Р
А	Р	Е	Р	А
Т	О	П	Е	Р
А	Р	О	Т	А

Тај се запис као и пријашњи пише на хљеб и поједе.

Од небројене множине записа у мухамедоваца, који у тај ред иду, само да неке примјере наведем.

Родиљи, која тешко рађа, подај у сваку руку по један ексемплар оваког записа, па немај бриге, да ће се ласно породити:

2,	7,	2,
8,	7,	7,
	2, 97.	

Од ограмка помаже овај запис, који се пише крвљу бијела пијевца:

ch m ch m	ch ll	ch cl	ch cl
ch m	ch ll	ch cl	ch cl

Из неких до сада наведених записа може се разабрати, да се запис не пише увијек на папиру или на пергаменту; да се на то не употребљује увијек обично мастило, и коначно да се записи не носе увијек о врату. Ја сам видио записа, писаних на златним и сребреним плочама, на корици хљеба, на јајећој љуски, па чак и на маслу; има надаље записа, који се безусловно морају писати разноликом бојом, па и крвљу жртвованих животиња.

Гдјекоји записи напокон користе само онда, када се положе на болесни уд, или кад се у води растопе и попију, или кад се коначно напишу на нешто, што се једе, па кад се поједу.

Појединн запис користи, дакако, само у становитим приликама; може н. пр. да лијечи само неке извјесне болести или је обрана од нарочитих неких незгода, а ако наступе друге незгоде и друге болести, онда ти не помаже, макар и имао при себи тај запис. Хоћеш ли дакле, да се оградиш у сваку руку, ваља ти читаву збирку записа држати уза се. Такво универзално помагало обично зову хамајлија (троугласта хамајлија). У мухамедоваца пише се хамајлија на дугом, уском траку папира или пергамента, ово се савије у трокут, замота у овоштени папир, па се најпослије дјене у троугласту кожнату кесицу. Кесица се онда сашије, пак на узици дању и ноћи носи било о врату, било над лактом.

Хамајлија је дакле у мухамедоваца збирка записа или пријепис читаве суре из курана, која се носи савијена у трокут.

Ходинска хамајлија опет мала је књижица (у шеснаестини формата), у којој има читаво число записа и којом се служе сеоске хоџе, кад пишу записе.

И католици знаду за хамајлију, само се њихова по облику и садржају разликује од мухамедовске. Обично су то дрвене или металне кутијице,

на којима су усавршене разне слике од светаца, те су у њима покадшто моћи (реликвије), мрвица земље са светог гроба, штампана или писана молитвица какоме свецу. Светога Фрању Асиског и светог Антуна Падуанског католички свијет у Босни особито поштује као заштитнике.

Хамајлијом се надаље може сматрати и „Сан пресвете богородице". То је малешна књижица, у којој има више молитвица и два „сна" свете богомајке, те је источно-православни — а и католици — сматрају обраном од свакога зла, нарочито од болести. Вриједно је споменути у тој књижици вијест о племену ђаволском. По сопственом признању, што га је ђавао учинио светому Сисоју, припадају његовоме племену ови зли дуси:

Мора, куга, погани вјетар, вјештица, пешта (зараза), јадилница, крвопилница и прождрљивица.

Ту и опет видимо, како је новија хришћанска вјера у народа без икакве промјене преузела зле духове његове старије митологије.

Та чињеница, коју у осталом не налазимо само у Словјена, показује, да се је зли принцип, „Црнбог", много интензивније частио и славио, него добри бог, „Бјелбог", и да је она прва страна старог богоштовја народу много дубље остала усађена у памети, него друга.

„Камеје" у шпањолских јевреја напокон нијесу никле у земљи, пошто обично долазе из Јерусалема, гдје их састављају рабини, вјешти кабали. Али пошто се у земљи употребљују, те су код домаћих јевреја у великој цијени, то их ваља овдје барем укратко споменути.

Религиозни назори и богоштовни обреди, који се у мухамедоваца и јевреја у многоме подударају, произвели су појаве, у једних и других једнаке.

Арапско-турска кабалистика тражи како у мухамедоваца, тако и у јевреја тајни смисао у ријечима курана, односно библије, и долази по томе до истог начина. (Бројење писмена, замјењивање писмена бројевима и т. д.)

У јевреја, нарочито у оних, који се чврсто држе талмуда, забрањена је додуше кабала, али то не смета, да се у кабалистичким знамењима, — макар да их и већина јевреја, талмуду вјештих неразумије, — назире нешто отајствено, па да се за то држе у великоме поштењу.

И шпањолски јевреји поштују талмуд, али за то ипак вјерују у моћ тако званих Камеја (хамајлија), које су, да уз пут примјетимо, доста скупе.

Пријевод таке једне Камеје, која ми је дошла руку, гласи овако:

„Молимо Те Боже, Боже наш и Боже наших отаца, буди пун милосрђа спрам Н. Н-а, и подај му потпуно здравље за свих његових 248 удова и 365 тетива.

Чувај га од свакога зла, од страха и сваке ране, од злих утвара, поганих вјетрова, од духова мушких и женских, од море, од падавице, од трешње мозга и лудила, од зла погледа, од свакојаких чаролија, од тавнице и зачараног узла (импотенције). Нека му све, што уради и чега се прими, буде са срећом.

Нека му је благословена имовина његова и рад његових руку, сви његови душмани нека су му под ногама, а све основе, које му иду на штету, да Бог помрси!“

Pišon, Gichon, Chidekel, Perat
(Четири ријеке, што кроз земаљски рај теку.)

L	Ch	K	N	J	W
R	L	Ch	K	N	I
P	I	L	Ch	K	N
M	N	I	W	Ch	K
A	K	N	I	W	Ch
E	Ch	K	N	I	W

Arri, Afri, Katri, Gadi
(Имена анђела.)

D	G	Ch
R	E	A
M	Z	V

Ostanci rimske kuće u Laktašima.

Priopćio **Ivan Kellner**, nadmjernik.

Kadno sam u oktobru godine 1889. bio u Banjojluci, pokaza mi okružni mjernik g. Vjekoslav Križek temeljne zidove neke kuće, koje iskopaše nedaleko Laktaša, i koji bi u mnogom pogledu mogli biti zanimljivi.

Pošto su Laktaši uz put, što vodi iz Banjeluke u Gradišku, to sam se odlučio, da na povratku u Sarajevo, pogjem onim putem i da pogledam mjesto, gdje su ti preostaci nagjeni.

Zajedno sa g. Križekom krenuh 4. oktobra u Laktaše.

Tamo nagjosmo nekog naseljenika, koji se zvao Dragutin Schindler. On je znao, gdje je to mjesto i mi ga umolismo, da nas onamo odvede. Za četvrt sata hoda stigosmo na mjesto. Ono leži zapadno od Laktaša, uz poljski put, koji se kod pošljednjih kuća toga sela u pravcu prema Gradiški odvaja od glavne ceste, tik zadnjih- ogranaka Kozare planine, na zemljištu nekog Laze Popovića iz Banjeluke.

Poljski put vodi taman preko onoga mjesta, gdje se nagjoše te ruševine i koje su mnoga stoljeća zasula zemljom crnicom, a po ovoj poraslo je bujno

grmlje i drveće. Nagjosmo tu panj od bukve, koji imagjaše u premjeru 90 cm., a izrasao je usred tih ostanaka.

Slučajem tu nagjoše komad zida i to bijaše uzrokom, da se je otpočelo dalje potraživanje.

Kad smo mi ovamo stigli, već se je kopanje približilo kraju, te smo umah mogli uvidjeti, kako po opekama i pržini (melti), pomiješanoj s malim komadičima opeke, tako još više po vrlo zanimljivom položaju, da su to ostanci rimske zgrade.

Ja odmah izmjerih zidove, koji su još dobro sačuvani do visine podzida.

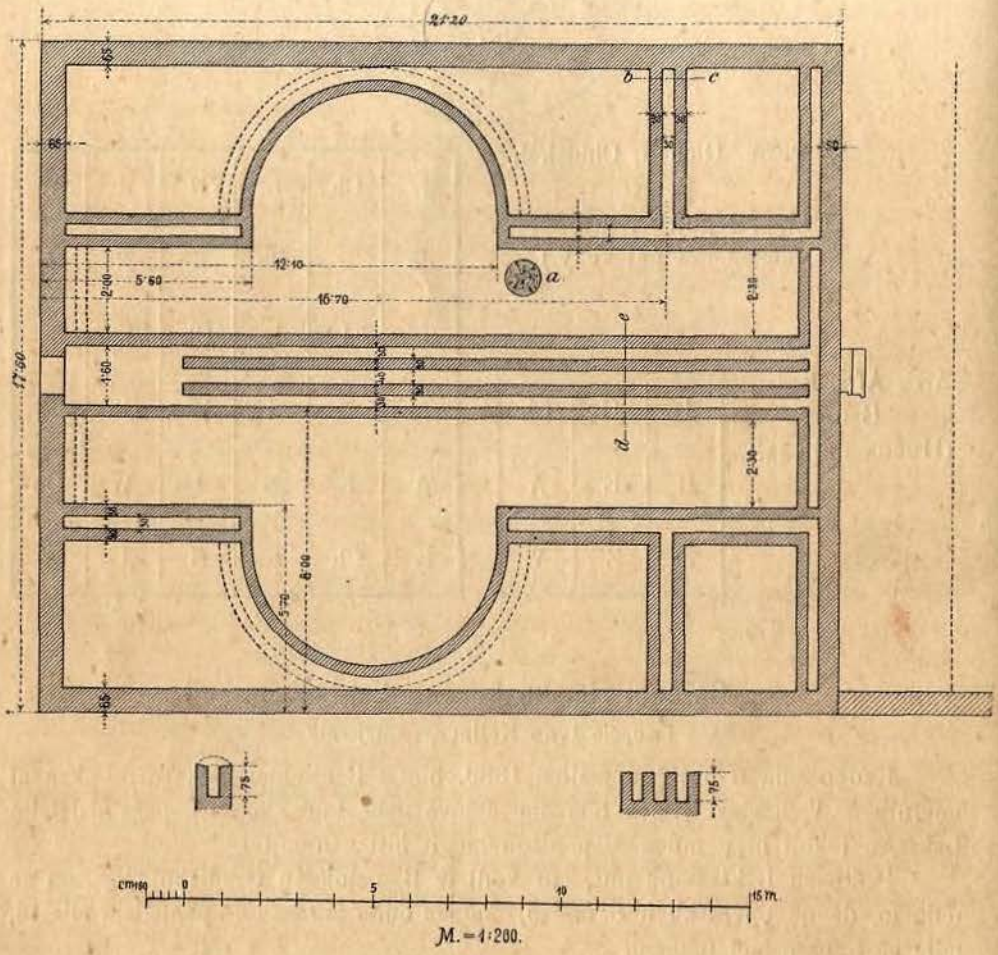

M. = 1:200.

Slika 1.

Zgrada je po duljini bila okrenuta od istoka prama zapadu. Ulaz joj bijaše udešen s istočne strane. To se poznaje po stepenicama, što se nalaze s istočne strane pred zidom, kojim je opasana zgrada. Uzlazi se na dvije stepenice, tesane od jednog kamena.

Zgrada je dugačka 21·20 metara, a široka 17·60 met. S južne strane hvataju se zgrade prema istoku ostanci zida, kojim je bila opasana. Da je pred kućom bio trijem (vestibulum), lasno ćeš pogoditi po naboju (na sl. br. 1 .

označene su mu granice tačkama, koje su udaljene od kuće $1^1/_2$ m.), koji je prilično očuvan i koji se uzdiže do dônjeg ruba dônje stepenice.

Temeljni je nacrt zgrade prema duljoj osi strogo simetrički rasporegjen. Šest zidova po duljini, od kojih dva presijeca polukrug i dva poprečna zida, dijele unutrašnjost zgrade u posebne pregratke. — Koliko se vidi, ovi temeljni zidovi ipak nijesu bili podignuti s namjerom, da se nadozigjuju u visinu.

To što rekoh, valja bez sumnje za ona četiri zida, što u nutrašnjosti duž zgrade teku, i samo su mogli služiti za ogrijevne kanale. Od ta 4 zida duž zgrade dopiru samo dva spoljašna od jednog glavnog spoljašnjeg zida do drugog, a ona dva nutarnja svršavaju se 2 metra pred glavnim zapadnim spoljašnim zidom i tako na zapadnoj strani zgrade čine ogrjevnu klijet (praefurnium) ispod poda, koji za kakvih 50 cm. nadvisuje prirodno tle i sastoji se od dobro očuvanog naboja. Ta ogrjevna klijet mogla se ložiti kroz otvor, ostavljen u zidu, kojim je zgrada opasana, sa zapadne strane. Ona tri ogrjevna kanala, što ih sačinjavahu srednja četiri zida po dužini zgrade, bijahu duž glavnog istočnog zida produžena u poprečnom pravcu, odakle su ih opet 2 kraća kanala duž zgrade i dva poprijeko natrag dovodila u nutrašnjost zgrade. Oba ona polukružna nutarnja zida ne tvore kanale, ali ne slijedi za to, da ih i tamo nije bilo. Zapadni zidovi, što se hvataju ovih polukružnih zidova, tvore takogjer ogrjevne kanale, pa tek kada zamisliš takav kanal duž okruglih nutarnjih zidova, onda istom možeš da razumiješ svezu ovih pošljednjih ogrjevnih kanala s cijelim ogrjevnim sistemom.

Ja sam ove kanale, kako ih po gornjem zamišljam, kao i ona dva druga uzduž zapadnog poprečnog zida, po kojima bi ona dva kratka kanala po dužini zgrade mogla biti spojena s ogrjevnom klijeti, označio u slici 1. tačkama.

Spoljašni su zidovi (Umfassungsmauern) debeli 50 i 65 cm., zidovi za kanale 30 cm.; kanali, koji su 75 cm. duboki, široki su 30 cm., a samo srednji kanal po duljini zgrade širok je 40 cm.

U poprečnom kanalu uz istočnu stranu dva su malena oluka, koji su po mom mnijenju za to služili, da topli zrak, koji je dolazio iz ogrjevne klijeti, jače struji u osrednje prostorije, a manje u pobočne.

Zidovi su gragjeni od vapnenca, a ponešto i od sedre, ali je uzidano mnogo pločaste opeke, da zidu ploha bude ravna.

Ogrjevni kanali bijahu, koliko se vidi, skoro posvema pokriti pločastom opekom (hypocaustum), ali biće da su bili i svedeni i to možda za to udešenom opekom; to se vidi iz prereza b c, gdje se jasno opaža petnica svoda.

Osim ona tri prednja uzdužna kanala, koji su valjda bili samo za grijanje poda u velikoj osrednjoj prostoriji, po svoj su prilici svi ostali kanali bili produženi u vertikalnom pravcu i to cijevma za grijanje (tubuli, fictiles), o kojima će kasnije još biti govor.

Pošto su ove opeke uvijek uz masivne zidove bile prizidane, to slijedi da su svi ostali zidovi, što su u nacrtu naznačeni, bili izgragjeni.

Time dobivamo idejalnu sliku zgrade nad podom, koja po tome imade jedan veliki prednji prostor, atrium, s dvije okrugle udubine, uz koji su sa svake strane bile po 3 pobočne prostorije. Po osamljenom položaju toga objekta

možemo suditi, da je to po svojoj konštrukciji bio atrium displuviatum, t. j., da nad njim bijaše krov i da se je kišnica odvodila na polje.

Ja sam se trudio da megju tamošnjim crepovljem nagjem cijelih opeka, ili inače što bi vrijedilo, ali mi bijaše trud uzaludan. Očevidno već sve bijaše pretraženo i ja sam se zadovoljio nekim karakterističnim utarcima ploča i cijevima za grijanje, koje sam ponio sa sobom.

Kada je naseljenik Schindler vidio, da ja osobitu pažnju obraćam na ovaki materijal, reče mi, da ima kod kuće više stvari, koje su tu iskopane.

Na povratku skrenemo njegovoj kući, gdje sam našao vrlo mnogo dobro još sačuvanih opeka, staklenih posuda i t. d.

Nekoliko komada ponio sam sa sobom u Sarajevo, a ostale je g. Križek poslao zemaljskom muzeju.

Hoću, da ovdje ukratko opišem te stvari.

A. Opeke.

Pločaste opeke, koje su valjda pokrivale ogrjevne kanale u spomenutoj zgradi, razne su veličine, i to:

Četvorne	opeke	21	cm.	dugačke,	21	cm.	široke,	5	cm.	deb.
„	„	27	„	„	27	„	„	5	„	„
Pravokutne	„	34	„	„	27	„	„	$5^1/_2$	„	„
„	„	38	„	„	27	„	„	$5^1/_2$	„	„

Vrlo se često razlikuju opeke jedne te iste vrste za jedan centimetar u svakom pravcu.

Zemaljski muzej ima jednu četvornu opeku, koja je 21 centimetar dugačka, isto toliko široka i 6 cm. debela. Za tim ima jedan 26 cm. dugačak komad pravokutne opeke, koja je 27 cm. široka i $5^1/_2$ cm. debela; nadalje jedan 13 cm. dugačak komad opeke, koja je 17 cm. široka i 5 cm. debela i jedan nepravilno okrnut komad pravokutne opeke. Taj je komad (sl. 2.), u toliko zanimljiv, što se na njemu razabire otisak čovječije stope. Valjda je u vrijeme, kad se opeka sušila, hitro pretrčao koji čovjek po opekama, jer se vidi samo otisak prsta i tabana.

Na istoj opeci vidi se — na ivici njezine duljine — otisak čovječjih prsta. Valjda je radnik za vrijeme sušenja opeku dotaknuo prstima. Na svim pločastim opekama vide se tragovi pržini. Na nekim se opaža samo na jednoj, a na nekim s više strana. Tvorničkih znakova nijesam mogao primjetiti.

Materijal tih opeka sasvim je podjednako i pomno promiješan, opeke su sve ponešto naherene.

Ogrjevne cijevi, kao što je poznato, šuplja su tijela paralelo-epipedskog oblika, i naročito one, koje su se našle u Laktašima, imaju okrugao otvor. Od tih su u muzeju pored 6 omanjih odlomaka dvije polovine i jedna cijela opeka, za tim ima jedna cijela strana i jedna cijela donja pola. To se vidi u slikama 3, 4, 5, 6 i 7.

Po slici 5., s kojom se skoro svi odlomci slažu, vidi se, da te ogrjevne cijevi bijahu pri debljini od $1^1/_2$ cm. visoke $23^1/_2$ cm., dugačke 12 cm., a široke 9 cm. Odlomak pak, koji se vidi u slici 7., jest 27 cm. visok, 14 cm. dug, a 7 cm. debeo. Šupljina ogrjevnih cijevi dugačka je 9 cm., a široka 6 cm.

Okrugli otvori, koji su na protivnim bokovima i to skoro nikada u sredini, imadu 4 cm. u premjeru. U spoljašnjim plohama udubljene su usporedne crte raznog oblika, čime je vrlo olakšano prizigjivanje tih cijevi uz masivne zidove i ožbukavanje. I na ovim opekama poznaju se mnogi tragovi pržini.

Jasno se vidi, da su te cijevi za to bile, da topli zrak iz ogrjevnih kanala odvode i to dijelom u vertikalnom (šupljim otvorom od $^9/_6$ cm.), a dijelom u horizontalnom pravcu okruglim otvorima od 4 cm. i da tako duvarove prostorija, u kojima se je obitavalo, podjednako ogrijavaju.

Dimu se ne vide tragovi, što dokazuje, da su stari Rimljani za ogrjev upotrebljavali samo drveni ugalj, koji, kao što se znade, ne daje nikakva dima.

Na jednom komadu cigle vidi se unutri odlupljeni maz, koji je za cijelo slučajno onamo dospio.

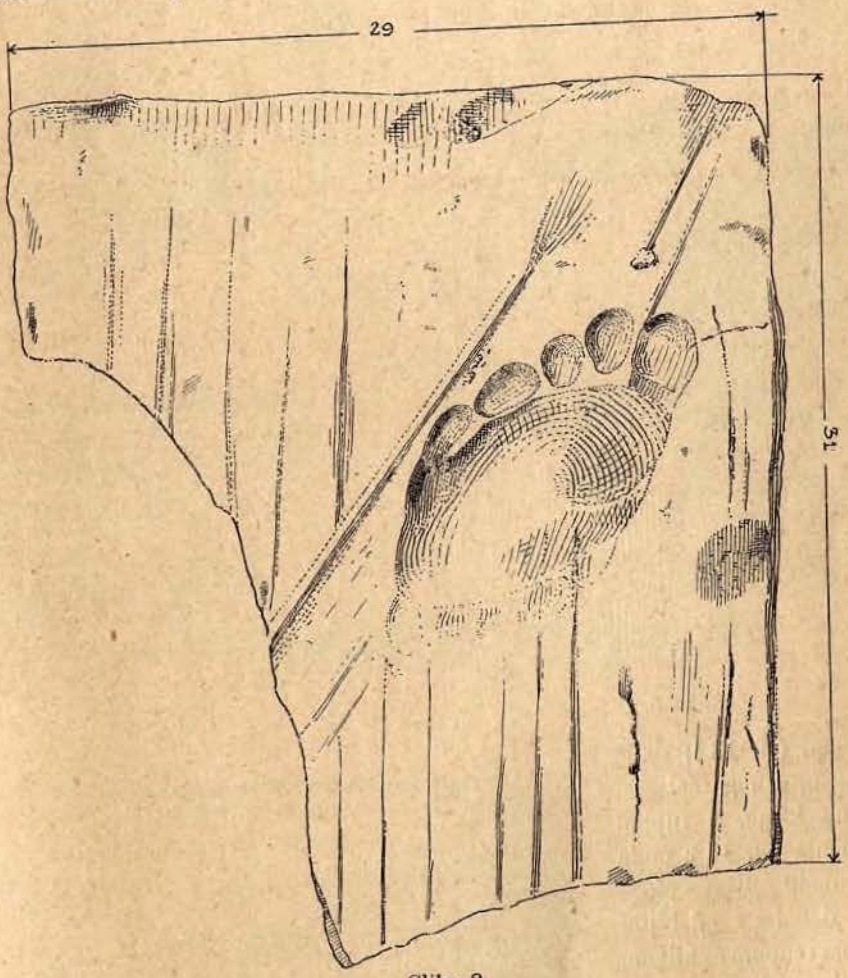

Slika 2.

B. Metalni predmeti.

Našlo se mnogo kovanih željeznih klinaca, koji su već veoma zargjali. Od otih prispjeli su muzeju dva komada (sl. 8.) Svaki je 16 cm. dug. Glava im je gotovo kockasta, te je 2 cm. debela i na sve strane jednako izlazi. Za

tim 2 čavla (sl. 9.), duga $7^1/_2$ cm., koji imaju 1·4 cm. debelu kockastu glavu, no koja samo sa dvije strane dopire preko susjednih čavala; 4 čavla duga 7 cm. s koskastom glavom 1·3 cm. velikom, koja se na sve strane jednako širi; 1 čavao (sl. 10.) $3^1/_2$ cm. dugačak, s glavom 1·3 cm. velikom, gotovo u pet čoškova, koja se na sve strane jednako širi; 1 čavao (sl. 11.), prilično okrhan, $7^1/_2$ cm. dug, sa pravokutnom glavom, koja je s jedne strane $2^1/_2$ cm., a s druge strane $1^1/_2$ cm. duga; najposlije dvokutni čavao (sl. 12.) s dugim pravokutnim presjekom i glavom, koja je s jedne strane duga 4, a s druge 1 cm.

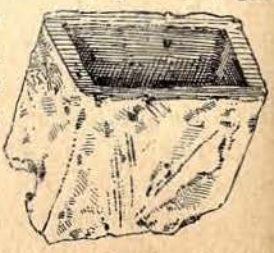

Slika 3.

Napokon je nagjen i predan je muzeju jedan čavao od kovanog željeza, dug 16 cm., na najdebljem mjestu

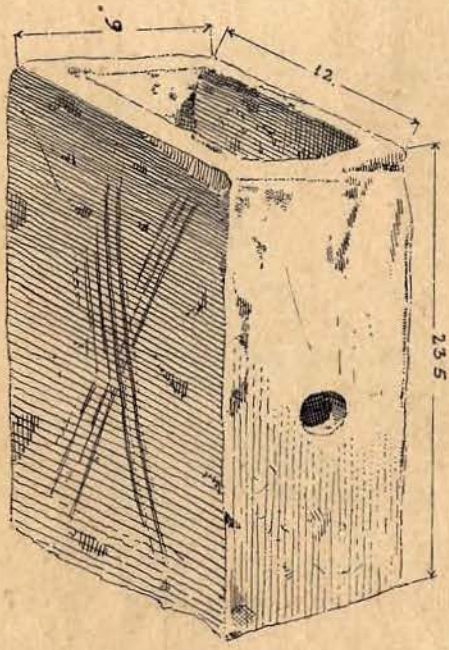

Slika 5.

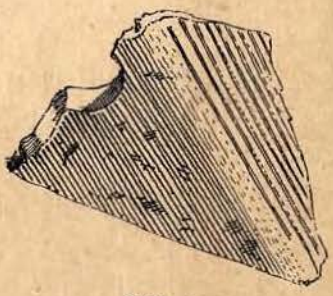

Slika 4.

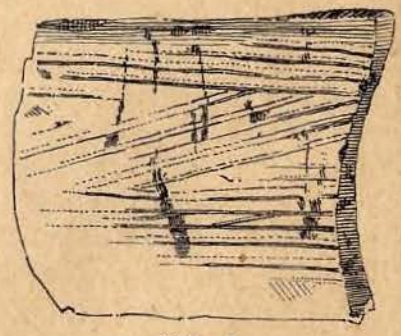

Slika 6.

15/15 cm. (sl. 13.); dalje komad kovanog željeza, nalik na ključ, s rupom za vješanje (sl. 14.); onda jedan komad željezne ploče 1 mm. debele s odebljim okrajkom i rupom za klinac; najposlije željezni nož, nalik na današnje noževe za voće, kome je oštrica duga 8 cm., a držak $2^1/_2$ cm. (sl. 16.).

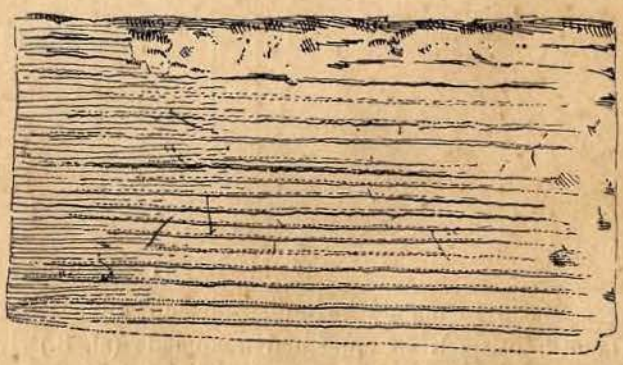

Slika 7.

Od drugih metalnih predmeta našla su se 3 utarka valjda od tanjura (sl. 17.); na najvećem komadu ima razmjerno sasvim lijepa palmeta. Metal je na prelomu olovnog sjaja, vrlo tvrd i po analizi g. rudarskog povjerenika Schwarca čista tutija (cink).

Najposlije (sl. 18.) našla su se tri komada bakrene rozete od 14 mm. promjera, s mnogim rupama za klince na okrajku, koji je 2 cm. širok. Na dnu ima naokrug mnoštvo malih rupica, i priliči kao da je ta rozeta služila za ventilaciju kakvog ormara. Ta je ploča prvobitno načinjena od dvije pole, koje od prilike 1 cm. jedna u drugu zahvataju, te su obadvije polovice najsolidnije spojene sa devet bakrenih spôna. Lijepa patina (rgja) ovijeh predmeta dokazuje da su iz rimskog doba.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

Slika 14.

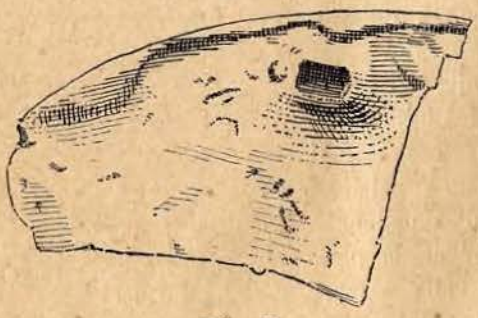

Slika 15.

Slika 16.

C. Ostali predmeti.

Osim toga našlo se puno komada stakla, s obje strane prevučenih slojem, koji vrlo krasno irisira. Većina je komada ravna, ali za dva komada može se za izvjesno kazati, da su pripadali nekoj drvenoj posudi. Debljina stakla različna je, izmegju $^1/_2$ do 2 mm.

Zbog potpunosti spominjem napokon dva komada glinastog crepovlja, valjda od tanjura, za koje ja ne mislim, da su rimski, makar da se na jednoj strani na kalaju vidi meanderski motiv, zagasitomodrom i bijelom bojom izveden, ali to je valjda samo slučajno.

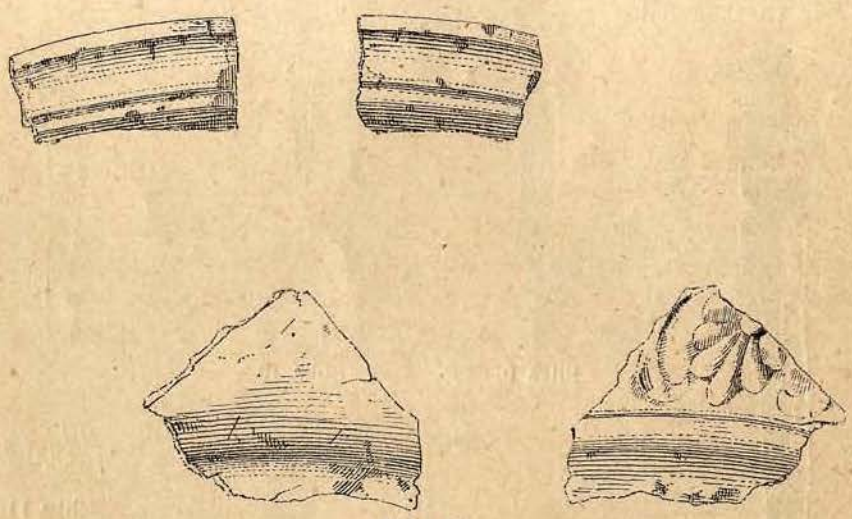

Slika 17.

Po tome što smo naveli može se samo nagagjati, za što je služila ta iskopana kuća. G. rudarski satnik V. Radimski trudio se, da sa pouzdane strane dogje do riješenja u pogledu nacrta, ali nije uspio. Kustos naravoslovnog dvorskog muzeja u Beču, g. J. Szombathy u svom pismu, koje je u tome poslu pisao spomenutom gospodinu rudarskom satniku dne 20. januara 1890, govori ovako:

„Po samom nacrtu rimske zgrade ne možemo mi u Beču pouzdano suditi, za što je ta zgrada služila. Možda bismo to mogli, kad bi nam se opisalo sve, što se našlo.

Pomoćnih knjiga o tome bih znao navesti. Još bih manje mogao iz ovoga nacrta zaključiti, da je unutri bilo kupalište, ili da tražim kod zapadnoga zida ložište, a kod sjevernoga prilaz itd. Pitati valja samo, da li su u one dvije polukružne

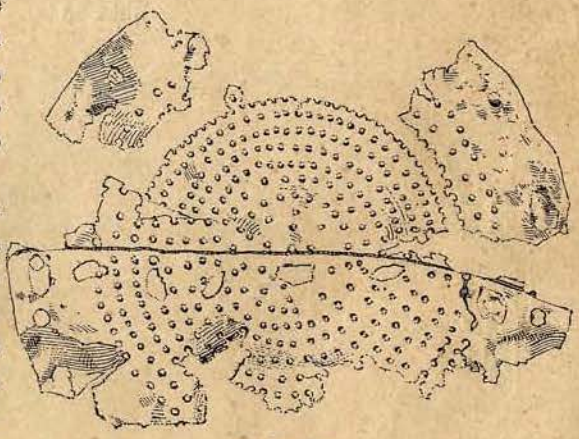

Slika 18.

izdubine, ili u komorama kod istočnih čoškova, bili postavljeni kupališni baseni, kojima bi se pod još morao očuvati. Kad bi se to našlo, tada bi se dalo nešto stalno reći.

Dvostrukih zidova, koji su u nacrtu označeni tačkama, nije po svoj prilici nikada bilo.

Prostorije, koje su bivale u kupalištima, ove su:

1. Soba za svlačenje, Apodyterium.

2. Kupka za znojenje, Caldarium, sa vrlo ugrijanim hypocaustenom pod cijelim podom.

3. Soba za rashlagjivanje ili za ugrijavanje, za tim Tepidarium, a može biti i bez toga.

4. Hladna kupelj, Trigidarium, sa dubokim basenom.

Osim toga imade po koja sporedna soba.“ —

Pošto nijesam našao nikakovih tragova od kupališta i pošto se pô sata od te zgrade nalazi toplo vrelo današnja Ilidža, koje je valjda već za rimsko doba bilo poznato; najposlije pošto u najbližoj blizini iskopane kuće nijesam naišao na vodu tekućicu, izvor, itd., prije bih rekao, da je tu bila kuća za obitavanje. To ostavljam da prosude prokušani stručnjaci, od kojih će za cijelo zgodnom prilikom otići koji u Laktaše, te će bez sumnje naći još drugih stvari.

Bilo kako mu drago, svakako smo se tu namjerili na vrlo zanimljiv predmet, koji nije osamljen, jer je jedva tri kilometra daleko od Laktaša prema Gradišci desno tik glavne ceste iskopana isto tako jedna kuća iz rimskog doba. No nije se na žalost time postigla nikakva korist, jer se iskopana opeka upotrijebila za gradnju nove kuće, te se nije osim sitnih odlomaka opeke i praznih jama, ništa drugo našlo. Naobražen istraživalac naći će bez sumnje u okolici Laktaša još mnogo zanimljivih stvari, jer je nekad — za Rimljana — vodio put iz Gradiške (Servitio) preko Laktaša (Ad fines) u Salonu.

Iz Blau-a (str. 129.) razabire se, da je u Laktašima bila rimska granica izmegju Panonije i Dalmacije. Klaić pak u svojoj „Povijesti Bosne“ na str. 50 pripovijeda, da su već godine 1863. u Laktašima iskopali jedan prekrasan komad i to pozlaćenu statuu, koja je po svoj prilici prikazivala nekog rimskog imperatora.

Kao što nijesam izrikom kazao, na što je ta zgrada služila, to se ne ću upuštati u nagagjanja o njenoj starosti.

Po tome megjutim, što kod ove zgrade mjesto stupova hypocaustuma, koji su po Vitruvu inače bili običajni, nalazimo izgragjene zidove, i što je tu nagjen predmet od tutije (cinka), sudim, da je ta zgrada podignuta u kasnije rimsko doba.

Предхисторијски налаз из Подзвизда.

Приопћио **Др. Ћиро Трухелка.**

Настојању вриједнога госп. Сирмаја, кот. предстојника у Цазину, има наш музеј да захвали на лијепом числу предмета од бронца из предхисторијског доба, нађених у општини Подзвизду.

Син тамошњег сељака Хасана Шабића, Омер, оруђи минулог прољећа на ораници крај пута, којим се иде до очеве куће, наиђе близу 1 метар до пута на нешто, о што му се плуг задио. Закопавши трнокопом у земљу, да уклони запреку, нађе, око 6 цм. у дубљини, хрпу предмета од бронца, повезану тучаном жицом, а до 30 цм. под њом два грумена бронца необрађена.

Предмети бијаху већином српови и сјекире, а скоро сви сломљени и у комадима. Судећи по спољашњем облику, нијесу се они по времену

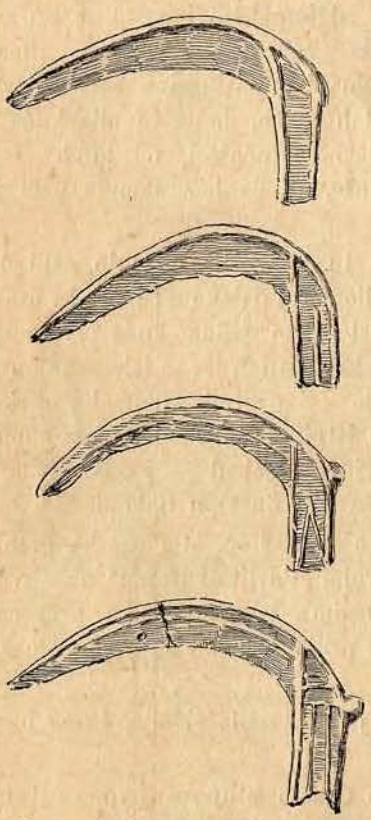

Сл. 1—4. Српови из Подзвизда.

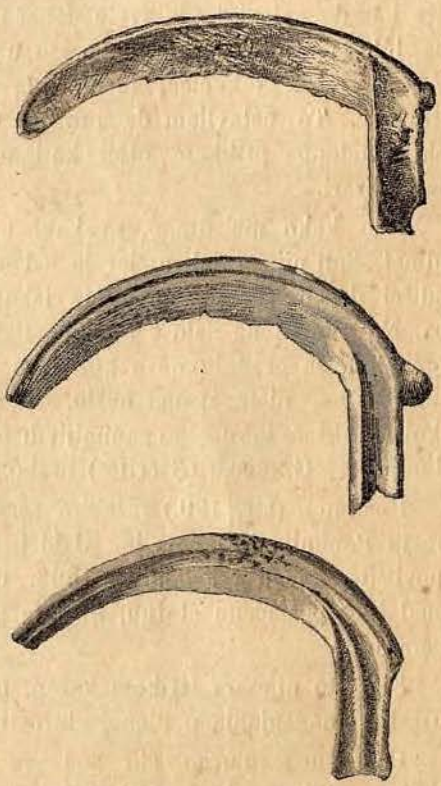

Сл. 5—7. Српови из Подзвизда.

изломили, већ су онако сломљени повезани и положени на оном мјесту, гдје их је Омер Шабић нашао.

Земља, у којој је све нађено, није имала никаквих примјеса; нема ту ни трага костима, угљену, пепелу или уломцима од посуда, а јер је земља у свим слојевима једнака као и у оранице, нијесу ти предмети били укопани, већ их је у давна времена нетко изгубио, или на површину земље положио, док их киша и вјетар није под прашином сакрио, а

вријеме заодјело танком кором земље. На том мјесту не треба дакле тражити нити предхисторијске гробнице, нити трага какој насеобини, а једини закључак, који би се могао из врло опширног и занимљивог извјештаја госп. Сирмаја црпсти, јест, да је те предмете, који су се употребљавањем истрошили и изломили, у предхисторијско доба нетко сабрао, да их стâли и салије из њих нове предмете, па их некако изгубио. У томе назору утврдиће нас и она два грумена бронца, који су већ саљевени, а лежали под свежњем тих уломака.

До сада стигло је музеју из Подзвизда свега 39 предмета и 15 грумена од бронца. Највише нашло се српова, и то: 11 комада добро очуваваних, 2 комада сломљена, од којих се нађоше уломци и 1 срп, у кога је само шиљак одломљен и уломци од 10 других српова.

Уз српове нашле су се у лијепом броју и мједене сјекире: једна врло лијепо очувана велика сјекира (Hohlcelt), једна оштрица од њеног пара, једна читава мања сјекирица, двије оштрице, два комада câпа и уломак сјекире, у које није било câпа (Palstab). Још се нашао уломак кратког бодежа, оков са дôњег краја копља, голема, лијепо уријешена главица од игле и 2 комадића мједене жице.

Све комаде заодјела је подебела кора зелене рђе (патине), а сломљени комади бијаху већином на мјесту, гдје су окрхани, такођер зарђани, што доказује да се нијесу код искапања изломили, него да су већ сломљени ондје закопани.

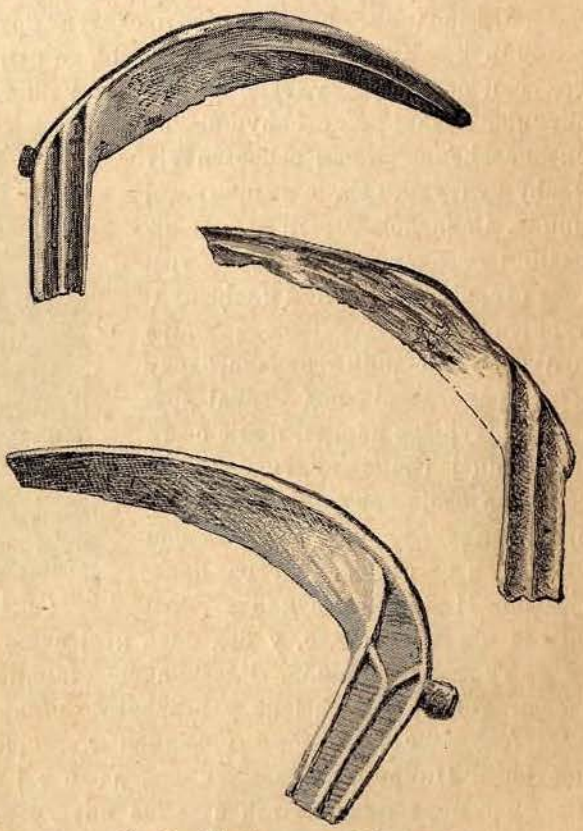

Сл. 8—10. Српови из Подзвизда.

Стручњак ће на прво око препознати, да су ти предмети много старији од гласиначких или од других предмета халштадске периоде, те да су значајни за културу такозваног доба чистог бронца, времена гдје је туч била искључиво градиво за разно оружје и оруђе, гдје се је гвожђе слабо или никако познавало.

Ако том згодом размотримо дојакошња опажања на пољу истраживања предхисторијких старина у Босни, доћи ћемо до занимљивог закључка.

До сада познати предмети из доба чистог бронца јесу: прије свега лијепа збирка, нађена у пећини код Крехин-Граца у Херцеговини, што ју је фра Аугустин Зубац поклонио загребачком музеју, лијепа збирка предмета из Прозора на Рами, у нашему музеју уз неколико комада са Ракитна и из предхисторијских громила, које се нанизаше долином Требижата, па и ово число предмета из Подзвизда.

Сва та налазишта леже у западним странама Босне и Херцеговине. У тим странама није нам досад ниједан предмет познат, за кога би се извјесно могло рећи, да је истога времена са гласиначким.

И источном крају Босне имамо опет саме старине из доба, гдје се уз туч и жељезо употребљавало, једно за накит, друго за оружје. У првом реду ваља нам споменути старине гласиначке и неке предмете из околине сарајевске, из Рогатице, Фоче итд.

У западним су странама предмети крупније сљевени, обликом и величином већи, у изради савршенији, те нам — рекао бих — репрезентују врхунац бронцане културе у Босни. У источним је странама израда ситнија, предмети су сићушни, на око израђени, па нам репрезентују млађу културу, која је на првашњој никла. Сама појава пак, да се у западним странама налази више трагова старије, у источним млађе културе, свједочи, да је она стара култура у западним странама, близу мора, рано дошла под утицај других културних народа, прије свега под утицај грчке културе, да је оставила своје првотне форме, своју оригиналну културу, попримивши туђу, док се стара култура првосједиоца Илирика повукла у скровитије источне стране, у брдовите крајеве за Неретвом и за Босном, те се ту даље развила. Гласиначке старине репрезентовале би нам ту вршак тог другог одсјека у развитку предхисторијске културе у Босни.

Сл. 11—12. Сјекире из Подзвизда.

Ако разгледамо оно неколико хисторијских вијести у најдавнијој повијести Илирика, увјерићемо се, да је тај назор оправдан. Уз обалу јадранског мора имадемо већ за рана низ државица и градова, прије свега Дирахиј (Dyrrachium) и Аполонију, а ти се развише строго под утицајем грчке културе.

Новци су им грчког кова, имена грчка или бар грецизирана, а опћење с Грчком било је живо.

Грчка култура није у нутарње крајеве Илирика тако лако и непосредно доспјела, па је и изворна култура прасједиоца дуље остала вјерна старој традицији.

Колико је тешко било ту културу из коријена уништити, најбоље свједочи то, што је прошло двјеста година, од кад се Римљани први пут

појавише у Илирику, док су били кадри прокрчити пут у попријеко кроз врлетан Илирик у Панонију.

Предмети из Подзвизда добро су нам дошли, јер тај у кратко развијен назор потврђују, али још су нам с обзиром на другу околност врло занимљиви.

Читатељи „Гласника“ сјећаће се збирке карташких новаца, нађених код Крупе — једва дан хода од Подзвизда. И те новце по свој прилици сабрао је који предхисторијски металург, да од њих салије накит од бронца. Уз те новце нађено је неколико комада на пола растаљених и множина грумена од туча, саљевених у лончићу. То је у кратко вријеме скоро на истом мјесту — у Крајини — други случај, а ми не ћемо погријешити, ако бисмо по томе наслућивали, да је у оним крајевинама било некоћ живо сједиште бронцане културе, да се је ондје живље његовало љевање бронца. Даља истраживања у оним крајевима имаће да докажу, да ли је сједиште фабрикације предхисторијских предмета од бронца збиља ту било.

Сл. 13. Оков са доњег краја копља из Подавизда.

Материјала за израдбу нашло се доста, а ваља још наћи мјесто, гдје се је обрађивао.

Госп. предстојник Сирмај послао је музеју осим споменутих предмета и велики грумен бронца (по прилици 30 килограма тежак), напола стопљен, а измијешан угљем и пепелом. И тај је грумен из цазинског котара из општине Пећи, а ако нема извјесна доказа, да је из истога времена као и предмети из Подзвизда, свакако је нов доказ, да се је у оним крајевима туч на више мјеста израђивала.

По заслужном извјешћу госп. Сирмаја разабиремо, да се око Цазина чешће налазе пећине а у њима људске кости. Госп. Сирмај не зна, да ли су те гробне пећине предхисторијске, а ни ми се не бисмо усудили, не разгледавши их, и без потанког описа, изрећи позитиван суд, али једно нам је споменути, да су предмети од бронца, који су од оних, што су досада из Босне и Херцеговине познати, обликом и израдбом најсроднији онима из Подзвизда, нађени баш у пећини код Крехин-Граца.

Сл. 14. Главица од игле из Подавивда.

Ако још споменемо, да се у околишу цазинском налази једно 2 километра далеко земљана хумка (промј. 15 м вис 2·5 м.), а 10 километара даље громила, то нам тај крај постаје све занимљивији за проучавање предхисторијске културе у Босни. Та нема ни два дана хода до најважнијег налазишта предхисторијских старина у Хрватској, до Прозора, које је, рекао бих, задња карика у низу налазишта, што се пружа са сјевера преко Алпа на југ. Поближа истраживања показаће, да ли је наша Крајина нова карика у том низу, или је међаш, који растаља Балкан од сјевера.

Kopanje starina na Glasincu u godini 1889.

Priopćio Dr. Ćiro Truhelka.

Izvješćujući o lanjskom iskopavanju na Glasincu valja mi prije svega spomenuti, da su tim istraživanjem ne samo predhistorijske starine jasnije razmotrene, da smo dobili potpuniju sliku o životu i kulturi za toga vremena, već i samo lice glasinačko postalo je znamenitim zbog nagjenih topografskih podataka, tako da je moguće već sada ocrtati živu sliku Glasinca, kakov je bio u doba, kada su po njemu plandovali prastari narodi ilirski.

U svome izvještaju od prošle godine napomenuo sam, da broj predhistorijskih gromila iznosi oko 20.000; toj smjeloj procjeni mnogi nije htio vjerovati. Svrativši se od onda po više puta na Glasinac, obilazio sam širokim poljem na sve strane, dokle je bilo gromila, a našao sam, da je 20.000 premalo rečeno, da taj broj valja potrostručiti, pa da se još ne će primaknuti istini. Uvjerio sam se o tome sâm, a i drugi stručnjaci — spomenuću samo konservatora muzeja u Pešti prof. Hampela i asistenta dra Hörnesa — našli su, da imade po svijetu malo krajeva, gdje se predhistorijski spomenici onako tijesno jedan do drugoga nanizaše.

Topografska opažanja.

Glasinačka visočina zauzima po svome položaju prvo mjesto u Bosni, gorski odnošaji povoljni su narodu, koji se bavio oko stoke — a to je bila glavna zabava drevnih naroda, koji se smiriše na jednom mjestu, možda poslije dugih seoba.

Visočina je skoro sa svih strana nepristupna. Na zapadu spuštaju se prema Mokrom strme stijene Romanije-planine, a prema jugu zakrenuše polukružnim pravcem, te se tu sastaše sa strmim stijenama Bogovičke planine — bedem, koji štiti dobar dio južne strane Glasinca. Na istoku protežu se usporedo smjerom od sjevera k jugu dvije strme, tijesne doline, a njih će samo onaj preći, koji je vrlo vješt kraju. Jedna je duboka, krševita gudura, kojom Rakitnica ispod strmih stijena rije sebi put do pod Šenković, a drugo je dolina, koja se izmegju strmih stijena Kopita i Devetak-planine od Sokolovića do Jasenice proteže.

To su prirodne utvrde Glasinca, koje ga čine nepristupnim; samo na jugo-istoku i na sjeveru spušta se planina manje strmo, te je doduše teškom mukom, ali ipak pristupna. Tu bijahu na glavnim mjestima podignute umjetne utvrde, te se nanizaše jedna do druge, da obrane narod, kome spomenike tako često nalazimo, od nenadanih navala iz doline Prače i Knežine.

Te utvrde imaju obično oblik pravilna, okrugla bedema, nasuta krupnim kamenom. Visina tome bedemu bila je nekoć do dva metra, a da ga nezvani gost ne pregje nadvisila ga je nekoć tvrda pregrada od drvenih greda, koje davno istrunuše. Danas izgledaju ruševine tih utvrda kao široki povori nasuta kamenja, savijeni u golemo kolo.

Niz tih kula — ako ih možemo tako nazvati — koje opasaše Glasinac kao gjerdan, počinje na vrhu Orlove stijene. Tu se je po pričanju naroda nalazila ruševina take utvrde na onom mjestu, gdje danas stoje ostanci stare karaule, a tragovi joj se po nasipu još i danas mogu raspoznati.

Nekoliko kilometara na istok uzdiže se nad ravnim Glasincem kraj sela Bjelosalića samotno brdo — narod ga zove Velikim brdom —, a povrh njega još dobro počuvani ostanci prehistorijskoga bedema nalik na kolo. Slična se gradina nalazi na jugu, na brdu, što se nakraj Bogovićkih stijena uzdiglo nad Miošiće.

Sa grada na Orlovoj stiijeni krasan je vidik na Mokro s dolinom blizu do Sarajeva. Jednim trenom pregledaćeš ostale sve doline, koje se sastaše u kotlini Mokrog, a mjesto sa takim vidikom i grad na njemu bijahu vrlo zgodni za observacije. Drugi grad imao je braniti put, koji sa te stijene silazi u ravan, a grad nad Miošićima čuvao je put, koji se ispod Bogovićkih stijena uspinje iz doline Prače do Glasinca.

Uz Jaksin dô, sporedno s ovim putem ide na Glasinac drugi preko pustog Djedovačkog polja, koje je posuto nebrojenim gromilama, a i taj put brani velika gradina, koja se nalazi po vrhu Vitnja, te nam reprezentira dobro sačuvani tip prehistorijskih utvrda.

Iz rogatičke kotline vode tri puta na Glasinac.

Jedan preko Ivan-polja, danas tu prolazi cesta — a taj prolaz zaštićen je nîzom utvrda, koje se nanizaše oko brda Mlagja.

To je brdo samo po sebi tvrdo te nema umjetnih utvrda, ali oko njega još se danas dobro vide tri prastara grada; dva na sjever prema Čavarinama jedva 500 m. od Mlagja, a treći tik do samog brda kod Parizevića. Taj se grad razlikuje od dosadanjih time, što mu oblik nije okrugao, već četvoro-uglast, te je imao maleno usko predvorje.

Druga dva puta idu iz Rogatice do Borovskoga uporedo, a tu se dijele. Jedan izbija s južne strane kod Šenkovića na ravan, a drugi se provija kroz tijesnu dolinu maloga pritoka Rakitnice. Oba ta puta nadvisuju dva grada, koji stoje uporedo povrh dvaju brda Šenkovića.

Ti gradovi tako su si na domak, da bi puška s jednog drugi dohvatila, a dovoljnom bijahu zaštitom južne strane Glasinca.

Istočnu stranu štite već spomenute tijesne strme doline, ali i tu nagjoh umjetnih utvrda: S južnog kraja Devetak-planine, gdje se strmo upinje brdo Ogragjenik, nalazi se po vrhu mala ravan a na njoj ostanci velikoga grada usred golemih gromila. S tog je grada krasan vidik na sve strane: na sjever kosom Devetak-planine, na zapad i jug Glasinačkim poljem, a na istok lijep pogled na planine, koje se podigoše iz doline Drine.

Podno Ogragjeniku nalazi se u samom dôlu tik do sela Praščića malen gradić, koji je zatvorio prolaz u dolinu od Jasenice.

I iz doline knežinske, koja se prostire na sjever Glasinačkoj visočini idu tri puta na Glasinac: dva usporedo dolinama Ledenice i Borja, s obje strane Prisojske kose, a treći prolazi ispod strmih stijena Paleža.

Prva dva zaštićuje golemi grad na Prisoju, koji je najveći od dosada poznatih gradova, te mu je premjer 90 m. a imade tri ulaza. S njega može se pregledati daleko polje knežinsko, a pod njim nalazi se kod seoca Gradića malen grad, rekao bih prvi bedem onoj velikoj utvrdi.

Na Paležu nalazi se grad, koji se oblikom razlikuje od ostalih, a tu razliku prouzročila je narav brda, koje se prema Bukoviku niz osovnu sti-

jenu spušta strmo u ponor. Te stijene osoviše se do vrha, pa je bilo nužno samo drugu, lakše pristupnu stranu opasati zidom, tako da je tu nastao bedem na oblik polukruga, kome se oba kraja protegoše do ponora. Taj grad, možda je najtvrgji od svih ostalih, završuje nîz utvrda, koje su imale u predhistorijsko doba obraniti Glasinac od nenadanih nasrtaja, a u tom nîzu spomenuti mi je uz gradinu kod Kusača, koju sam već lane opisao, i gradinu kod Sokôca, koja je još pred nekoliko godina opstojala, ali je razorena, da se na njenom mjestu sazida crkva sv. Ilije. I danas se tu još mogu naći ostanci starih bedemova i gustih slojeva starog crepovlja, koji svjedoče, da je tu bila nekoć velika naseobina.

Taj nîz predhistorijskih utvrda, koje naravnim položajem visočine sačinjavaše jednu znamenitu strategičku cjelinu, nebrojene nekropole u njemu, u kojima grobnice na hiljade i hiljade, možda do sto hiljada broje, i drugi tragovi, kojih je davna davnina ostavila (to su primitivno zidane ograde, ostanci starih oranica itd.), — opet su nam novi dokazi, da je tu živio gusto naseljen, snažan, jak i hrabar narod, koji je megju predhistorijskim plemenima Ilirika imao prvenstvo. Ti ostanci poučiće nas, da je Glasinac i u ono staro vrijeme bio, čime ga narod i danas dići — srce Bosne.

* * *

Gromile i njihov sadržaj.

Rad na Glasincu započeo je lanjske godine već u proljeće, kada sam prolazeći Glasincem, na Talinama i na Radavi blizu Sokôca raskopao 12 gromila.

U ljeto nastavio se rad obilnije, a tadanja istraživanja već su s toga važna, što iskopavanju prisustvovahu dva vrsna stručnjaka, konservator narodnog muzeja u Pešti Prof. Hampel i asistent pri bečkom dvorskom muzeju Dr. Hörnes, koji se odazvaše pozivu zemaljske vlade, da prouče Glasinac i predhistorijske starine na njemu. Uz dovoljna sredstva i uz valjanu pripomoć ovih stručnjaka bio je rad napredniji a i uspjeh povoljan, tako da je naša predhistorijska zbirka znatno narasla.

Za deset dana raskopane su svega 63 gromile.

Zavelo bi nas predaleko, da navodim potanko sadržaj svake pojedine gromile; i nekoliko primjera biće dosta, da nam opišu pogrebne običaje na Glasincu u predhistorijsko doba.

Najznatnija i veličinom i svojim sadržajem bila je Arareva gromila kod Čavarina.

Premjer bio joj je na dnu do 22 m., visina do 1.80 m., te je bez sumnje jedna od najvećih na Glasincu.

Već je neko prije kušao, da je raskopa, jer nagjosmo na srijedi iskopanu rupu, 1 m. u četver, a 0·5 m. u dubljinu. Valjda je tko kopao blago, pa ne našavši ga u prvi tren, ostavio se jalova posla. Sva je prilika, da roveći po nasipu, nije ništa našao, jer se u blizini one jame ne nagjoše tragovi, po kojima će vješto oko prepoznati mjesto, gdje bijahu pokojnici položeni a uz njih samrtni darovi.

Sudeći po ostancima, koji se u njoj nagjoše, bijaše tu grobnica kojeg otmjenog velikaša, jer nijedna gromila od dosada pretraženih, nije bila tako

bogato napunjena predmetima od bronca. Ostanci bijahu poredani uz južni rub gromile u mrkom sloju zemlje, koji se je 0·5 m. pod površinom u polukrugu, pravcem od istoka k zapadu, provlačio kroz nasap. Istočni kraj bijaše pun sitnih komadića ugljena i pepela, a zdrobljene kosti bijahu na pola sažgane, što dokazuje, da se je mrtvac na lomači spalio, a na istom mjestu da se sazidala gromila. U tom kraju nagjoše se najbogatiji ostanci.

Prije svega valja nam spomenuti krasnu korintijsku kacigu od bronca, kako ju nošahu na starim grčkim slikama junaci, koji su se oko Troje borili, ili kako je na kipovima nosi Pallas-Athena. Šljem taj zdrobio se na tjemenu pod teretom gromile, ali zaštita za lice vrlo je dobro sačuvana. Ta kaciga, koja je sudeći po obliku njenu, načinjena oko V. vijeka prije Isusa, jedna je od najrjegjih starina, koje se iz onog davnog doba do danas sačuvaše, te je bez sumnje najljepši komad u našem muzeju. Grčka ta radnja došla je ili trgovinom ili za čestih provala ilirskih naroda u Grčku, kao plijen u ove strane, te se s njome ponosio vojnik, sahranjen u Ararevoj gromili.

Prsa junakova pokriše široke toke, sastavljene od više nizova pupčastih, lijepo urješenih dugmeta, oko vrata bijaše lijep gjerdan krupnih jantarovih zrna, izrezanih na oblik srca, a opasao ga je lijep širok pâs, saljeven od mjedi, složen od mnogo članaka u oblik niza bisera, a s oba kraja okićen po jednom kitom vrlo ukusno saljevenom.

Na ruci bijahu grivne krupne i teške, da bi ruka pod njima malaksala. Kosa bila je valjda umjetno spletena, jer se našlo poviše igala; jedna, slična onima, što ih i danas gospogje upotrebljuju, od mjedene žice; tri igle sa lijepo izragjenim glavicama, kojim se šiljak, da se tko o nj ne ozlijedi, zataknuo u cijev, jednako ukrašenu, kao i glavica; i dva komada igala sa lijepo iskićenom glavicom, kojim se drugi kraj ne nagje.

Fibula našlo se svega 15 komada; 10 komada, od njih 7 dobro očuvanih, bijahu na oblik luka, lijepo ukrašene kolutićima, kao nakit, a 5 komada na oblik dvostruke spirale od savijene broncane žice. Od ovih bijahu dvije sićušne, jedva 1·5 cm. u premjeru. Tim fibulama bijaše po svoj prilici skopčan mrtvački plašt, kojim su pokojnika zaodjeli prije nego li ga na lomači spališe.

Od ostaloga sitnijeg nakita spomenuću samo lijepu sitnu posudicu, saljevenu od mjedi, kako je već lane na Glasincu nagjosmo.

Našlo se i predmeta, koji nijesu samomu pokojniku služili kao nakit. Dvije lijepe male posude, na oblik grčke oinohöe s jednom ručkom, i jedna posuda od mrke zemlje bez ručke sa širokim grlom; to će biti posugje, u kom su pokojniku žrtve doprinjeli. Jedna od ovih posuda grčkoga oblika bila je obojena bijelom bojom, a tragovi te boje nagjoše se na nekojim ulomcima u dosta gustom sloju. Osim toga ležahu uz pokojnika dvije grivne od mjedena tenećeta, na jednom kraju šire, na drugomu uže. Te grivne tako su tanko izragjene i sitno potkićene, da nema sumnje, da je to ženski nakit.

Dvije grivne, spletene od krupne žice na povisoku uvojku, tako su tijesne, da bi jedva stale malom djevojčetu na ruku, jedna krupnija jednostavnije je izragjena.

Svi ti predmeti nagjeni su na jednom mjestu oko onih spaljenih kostiju u nekadanjem garištu. Slijedeći sloj toga garišta prema zapadu, našao se drugi,

nesažgani kostur, a uz njega nekolika komada jednostavnijeg mjedenog nakita i nešto gvozdenog orugja: usko, dugo koplje s krupnim povorom po srijedi, drugo manje koplje s dugim sápom a slabo izbočenim povorom, sulica s tankom ali širokom oštricom i bojna sjekira s obje strane zaoštrena.

Od nakita bilo je tu: deset dugmeta na oblik dvostrukoga krsta, nekoliko okruglih dugmeta sa dugačkim drškom i nekoliko bombaka od bronca — prispodobivši sa prijašnjim svakako vrlo jednostavan nakit. Moguće, da je to vojnik, koji je uz svoga vogju pao, pa uza nj i sahranjen, ili sluga, vjeran svomu gospodaru i do smrti, koji je za njim pošao da mu i u smrti služi i oružje čuva.

Ostanci prastarih eposa, koji nam se sačuvaše, spominju po više puta taj način sahranjivanja sluge uz gospodara.

Već sam preklani opazio na Glasincu, da se katkad u jednoj gromili po više mrtvaca sahranjivalo. Lane je raskopana na sjevernom kraju Talina nad Kazanima velika ali niska plosnata gromila, u kojoj se nagjoše ostanci od 5—6 kostura, dakako kao u svih gromila — pod golemim teretom kamenja razlomljeni na sitne komadiće. Cjelokupni sadržaj predmeta iz te gromile takogjer je zanimiv, te je nov prinos našemu poznavanju staroga odijela i nakita.

Pošto je pod tom gromilom bilo više kostura, ne da se tačno opredijeliti, kome su kosturu pripadali pojedini komadi; po nagjenom koplju i po ulomku konjske uzde, rekao bih da je to vojnička grobnica.

Od bronca bile su tu: 4 lijepe male fibule, u većini oblikom za nas nove; tri dugmeta nalik na krst; tri krsta, sastavljena od šupljih cijevi; dva slična krsta na jednom kraku, ukrašena polukružnom pločom; dvije vrlo malene narukvice savijene od žice i jedna malo veća saljevena, bez sumnje su dječije; 8 pupčastih dugmeta raznog oblika, dva dugmeta s jabučicom na dugačkoj petljici; ulomak gvozdene spirale od fibule, okov sa kajša od mjedi i ulomak jedne igle za kosu. Od kamena bio je tu mali brus, a od stakla držak posudnice.

Karakteristični primjeri ženskih grobnica dvije su gromile na zapadnoj strani Talina nad Rešetnicom.

U jednoj napram crkvi nagjoše se dva para grivana, jedan je par od krupne šipke na 4 uvoja savijen, drugi je od broncane šipke savijen u kolut; nadalje ogrlica (torguis) od broncane šipke u polukrug savijena, jedna povelika fibula, 3 para dvostrukih spirala — valjda nakit niz prsluk — i jedna okrugla toka sa tkanice.

U drugoj gromili, koja je bila jedno 300 koračaja na jug, našla se lijepa fibula, 2 para belenzuka[1] i dvije dvostruke spirale, na srijedi spojene poprečnom uvojkom.

Što se tiče same konstrukcije gromila, valja mi spomenuti, da se novija opažanja ne razigjoše od opažanja preklanjske godine. Sve gromile bijahu na isti način načinjene. Mrtvac položio bi se na golu zemlju, ili na sloj kamenja, pomno poravnana, kao tarac, pa bi se zasuo naspom. U svih gromila bijahu ostanci kostiju tako smrvljeni, da se nije mogao razabrati ni pravac, u kom bijahu mrtvaci položeni.

U nekim gromilama našli bi se spaljeni ostanci, a u nekim uz spaljene ostanke i nesažgane kosti u istoj gromili. Kao karakterističan primjer takav valja spomenuti Ararevu gromilu.

Opazio sam, da se u svakoj niskoj, plosnatoj gromili velika obima nalaze ostanci od poviše kostura, a kosti u njoj da su sažgane, te su se prema tome mrtvaci na lomači spalili i onda sahranili, dočim se u oblim gromilama nalaze većinom nesažgane kosti i obično samo jedan kostur u svakoj.

Ni u jednoj gromili, koja se nad lomačom nasula, nijesu se do sada našli izvjesni ostanci ženskoga nakita, već su sve gromile, koje se mogu smatrati kao ženske, oble, a ostanci u njima su nesažgani.

Svagdje, gdje bi se nalazilo sažganih kostiju, našlo se je i oružja, pa bi se iz toga moglo zaključiti, da je spaljivanje na lomači bilo privilegij otmjene vojničke kaste.

Od ostalih obreda zanimivo je, da se u jednoj plosnatoj gromili na zapadnoj strani Talina nagjoše komadi staljena bronca, te je po tome bila lomača vrlo velika, a plamen jak. I ostanke gvozdenoga oružja oštetio je plamen, te su se raspali.

U jednoj gromili do nje našao se je grumen neke smolaste tvari. Pripalivši ga, osjetio sam ugodan miris od tamjana.

Nagjeni predmeti.

A. Predmeti od bronca.

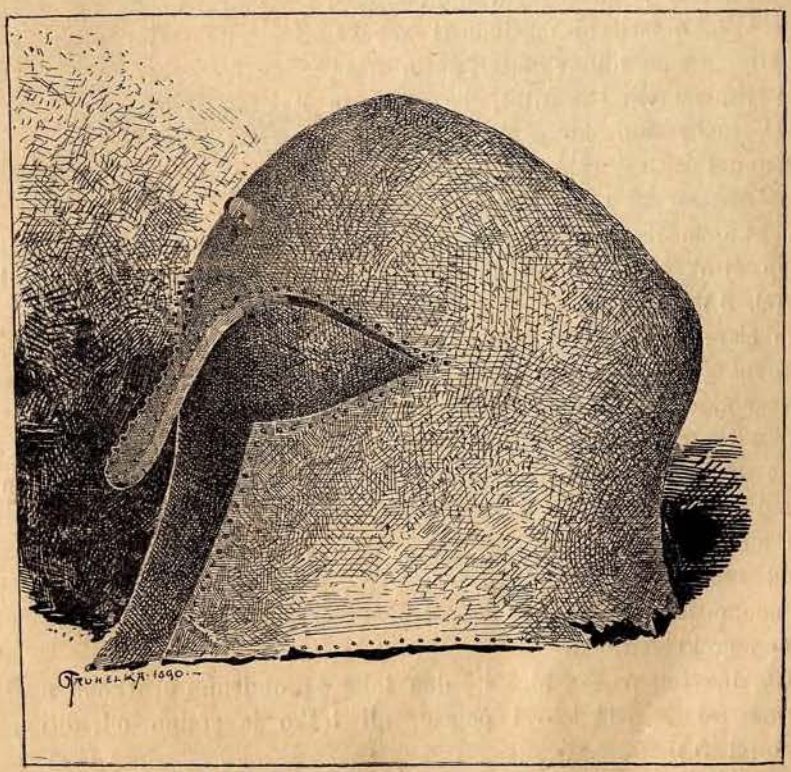

Sl. 1. Korintijski šljem iz Arareve gromile.

Najljepši komad koji se je lane iskopao na Glasincu, jest već spomenuti korintijski šljem iz Arareve gromile kod Čavarina. Kaciga nije saljevena već skovana od bronca, a s dônje strane još se lijepo poznaju mjesta, gdje je čekić zahvatio.

Na tjemenu je utisnuta, na mnogim je mjestima okrhana, ali se i nekoliko ulomaka našlo, koji su se mogli opet na prijašnje mjesto umetnuti.

Isto je tako dônji rub bio oštećen. Ostale partije vrlo su dobro očuvane. Lice šljema nešto je deblje skovano, nego ostali dijelovi, a osobito je krupan štit za nos.

S krajeva kacige provrtan je naokolo nîz sićušnih rupica, a u njima se nagjoše tanke mjedene čivijice, kojima je valjda bila prikovana pruga tenećeta, što je zarubilo krajeve.

Taj rub bio je valjda od mehke kovine, od kositra ili od tutije, jer ga je vrijeme sasvim izjelo. Samo kad se kaciga ispod gromile izvadila, našao se po mjestima, koja su bila zarubljena, sloj bijelog praška — oksida kositrena.

Način izradbe, a prije svega klasički oblik te kacige dokazuju, da je to djelo vrsnog kovača grčkog, pa da je — Bog zna kojim putem — stiglo u te strane krajeve.

Grčkoga porijekla biće i dvije ženske grivne iz Arareve gromile, savijene od tanka tenećeta, a potkićene unaokolo ćenarom od više nizova ispupčanih zrna (sl 2.).

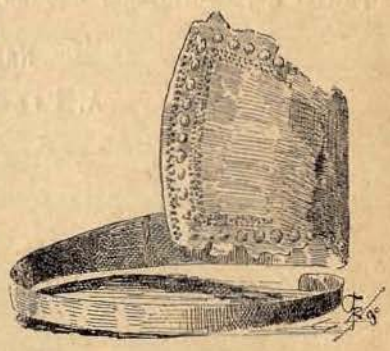

Sl. 2. Narukvica iz Arareve gromile.

Teneće vrlo je sitno iskovano, nema tu ni traga karakterističnoj masivnosti varvarskog nakita, a sam njihov oblik i način uresa tako su jednostavni i ukusni, kako ih je mogao skovati samo kovač pod uticajem klasičke umjetnosti.

Uz ova dva tugja predmeta valja kao remek-djelo domaće umjetnosti spomenuti lijep širok pojas, sastavljen od samih mjedenih šibaka, potkićenih zrnima (sl. 3.).

Tih članaka, od kojih svaki s donje strane ima po tri petljice, kroz koje bi se provukla vrpca od kolana, našlo se je svega 88 komada, a nanizani na tkanicu sačinjavaju duljinu od blizu 1 m.

Pojas taj završuje se s obje strane u lijepe kite, koje se sastoje od pet pupčastih dugmeta, ukrašenih kolutićima, a nanizanih na jednu mjedenu pločicu (sl. 4.). Jedna od tih kita nagjena je zdrava, od druge falilo je jedno dugme i pločica.

Kod tog pojasa zanimljivo je opaziti, da je, po izradbi sudeći, doduše na Glasincu postao, ali motiv je opet grčki, jer one šipke sa zrnima istog su oblika, kao grčki astragal.

Sastavina tog pojasa biće i jedna toka s probijenim urnekom, nagjena uz nju. Širina joj je ista kao i pojasu, ali teško je stalno odrediti prvotno joj mjesto (sl. 5.).

Najpriličnije je, da je toka bila na srijedi pojasa.

Za prijašnjih iskopavanja našao sam kod Sokôca ulomke tankih obrućeva od uska tenećeta, urišenih jednostavnim linearnim zarezima. Lane nagjen je na Talinama čitav takav obruć, a po duljini sudeći, služio je i on za pojas. (Sl. 6.).

Ulomaka našao sam na Radavi u dvije gromile i Pod Lazama.

Lijepi su komadi dvije kliještice sa Talina, načinjene od tenećeta, a ukrašene urezanim kružnicama. Blizu istih gromila našao sam već preklane dva ulomka od kliještica; držao sam ih za okov, dok se novijim iskapanjem nijesam bolje uputio. (Sl. 6.—9.).

U popisu arkeol. muzeja u Zagrebu str. 145. navedene su dvije take kliještice iz Prozora u Hrvatskoj, koje su našim ponešto slične.

Ogrlice. Na zapadnoj strani Talina, baš naprama crkvi sv. Ilije, našla se masivna ogrlica, savijena od krupne mjedene šipke kao polumjesec. Krajevi su joj nešto tanji i uvijeni u halke, za koje se privezala vrpca. (Sl. 10.). Te ogrlice — po imenu „torguis“ — karakteristične su za ranije mjedeno doba, a po svoj su prilici davniji ostanak na Glasincu. Ogrlice iz vremena, u koje je na Glasincu kultura cvala, bijahu gjerdani, složeni od mjedenih bombaka i duguljastih na srijedi pûpčastih cjevčica, nanizanih na nit. Izmegju pojedinih komada bijaše nit opletena tankom mjedenom žicom. Sastavine take ogrlice našle su se na zapadnoj strani Talina u jednoj gromili. Slika pokazuje nam složenu ogrlicu (Sl. 11.).

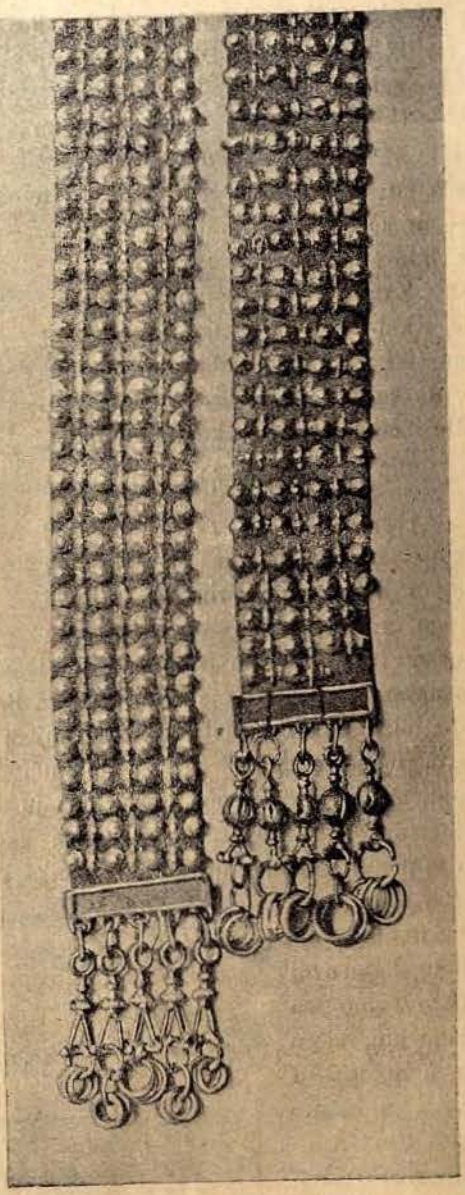

Sl. 3. Mjedeni pojas iz Arareve gromile.

Na Bandinom brdu nagjen je mjedeni lanac, razdvojen u tri dijela tako, da su se dva dijela valjda ovila oko vrata, a treći je kraj visio niz prsa. (Sl. 12.).

Pod Lazama našao se još mali komadić sićušna lančića.

Tom zgodom spomenuću i neke nakite, koje za sada ne znam protumačiti. Ovake komade nagjoh i preklane u jednoj velikoj gromili na Talinama. Ti

nakiti sastavljeni su od dvije podebele uske cijevi, koje se križaju, a na srijedi im je pupčasta jabučica.

Nekoji komadi imadu na jednom kraku polukružnu ploču, po rubu urješenu zrnima.

Lane se u jednoj gromili našla 4 komada bez polukružne ploče, 2 komada s njom, a u drugoj gromili 1 komad bez nje (sl. 13. i 14.).

U grobnicama Hallstadtskim našlo se nekoliko sličnih komada — sada su u dvorskom muzeju u Beču — ali ne u tolikoj množini, da bi im se dalo značenje protumačiti.

Zanimljiviji su komadi iz pećine Bejčiskale, koji su svi nanizani u širok umjetno izragjen gjerdan, a moguće je, da su bar onih šest iz jedne gromile sačinjavali dio takovog gjerdana.

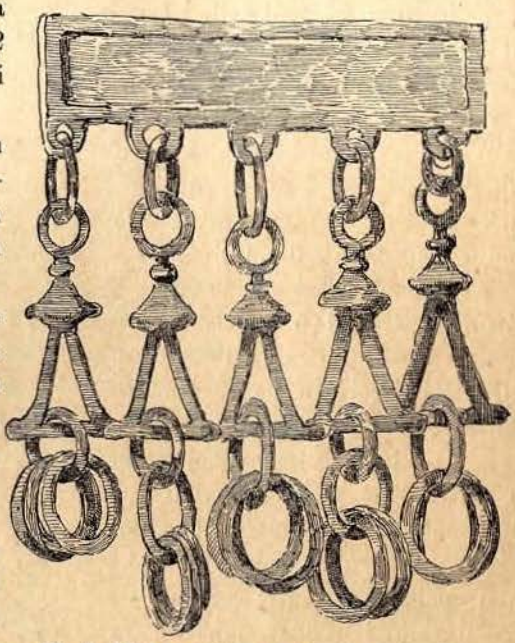

Sl. 4. Kite sa pojasa iz Arareve gromile.

Fibule.

Grčki oblik. Za prijašnjeg iskopavanja nagjen je na Glasincu lijep i vrlo velik primjerak fibule strogo grčkog oblika — golema, oblo svedena luka, velikim uvojem igle i trouglastom plosnatom kukom. Lane nagjen je na Bandinom brdu blizu Čaravina isti tip, u manjem eksemplaru, lošije izragjen. Prispodabljajući jedan i drugi, svakome će u oči udariti, da je ona preklanjska golema fibula, kojoj imade zagrebački muzej ponešto sličnog druga iz Drežnika, original, dočim je novo nagjena fibula kopija Fibulu, sličnu ovoj velikoj samo za pola manju, našao sam u manastiru Fojnici, a našao ju je Fra Anto Knežević u okolici Jajca (sl. 16.).

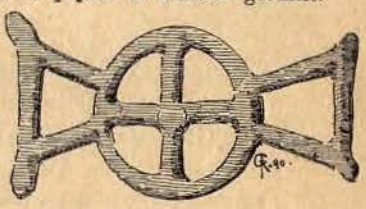

Sl. 5. Toka iz Arareve gromile.

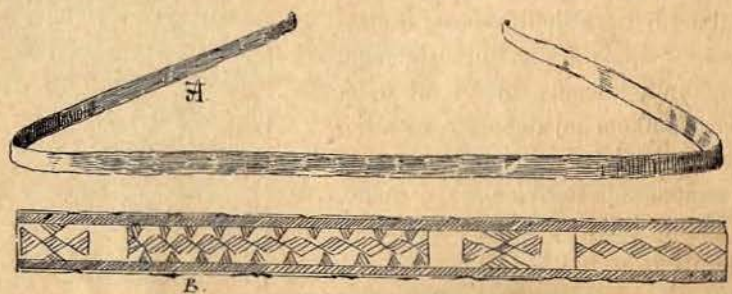

Sl. 6. A. Pojas sa Talina. B. Urnek na njemu.

Već po tome jednome primjeru lijepo se može promatrati, kako je grčka kultura uticala na te krajeve i kako se taj uticaj ovdje razvio; slike tih fibula još će prispodobu olakšati.

Ponešto sličan eksemplar nagjen je na zapadnoj strani Talina. U njega je lûk na oba kraja uvijen, a savijen je kao uže. Zapon za iglu je takogjer

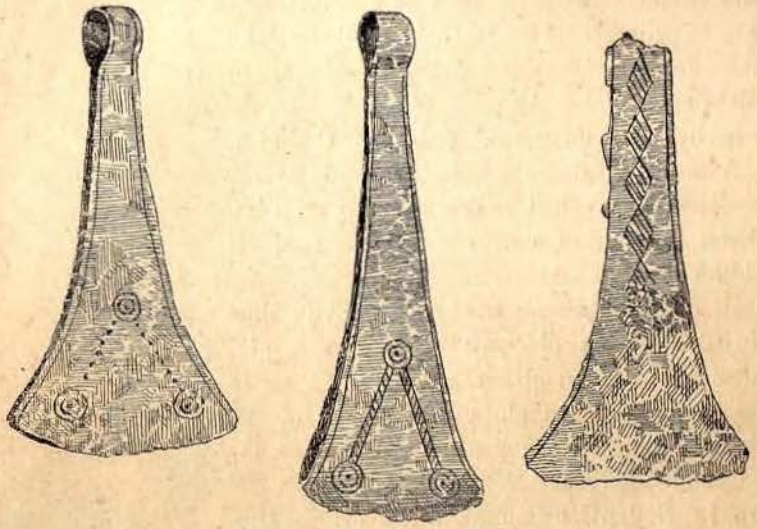

Sl. 6—8. Kliještice sa Talina.

trouglast, ali se gori naglo suzuje kao lopatica. Po srijedi je povor, dočim je prvašnja fibula plosnata (sl. 17.).

Još su nagjene dvije fibule, koje su donekle oblikom srodne ovom tipu, te imadu trouglastu, ali vrlo malenu kuku.

Jedna je nagjena Pod Lazama, te joj je lûk savijen kao uže; druga je vrlo sićušna sa krupnim kvrgastim lûkom iz Arareve gromile kod Čavarina. O igli te fibule visio je kolutić, na kome su nanizana tri jednaka kolutića.

Sl. 9. Kliještica iz Arareve gromile.

Glasinački tip. Već za prvašnjeg iskapanja pokazalo se, da se megju glasinačkim fibulama vrlo često nalaze fibule na lûk, koje se s oba kraja završuju uvojkom, sa plosnatom četverouglastom zaponom (Nadelblatt).

Do nedavno držalo se, da je taj oblik karakterističan za sjeverna nalazišta; i sam glasoviti Virchow tvrdio je, da su Alpe najjužnija megja, do koje je taj tip megju predhistorijskim starinama nagjen. Na Glasincu našlo se megjutim mnoštvo tih fibula. Oblici su im tako odregjeni, da ih možemo nazvati baš tipičnim za glasinačke starine.

Sama činjenica, da se ta, kako se do sada mislilo, sjeverna forma, nalazi tako često na Glasincu, mogla bi se tako protumačiti, da suponiramo uticaj sjeverne kulture na ove strane; no jedan primjer

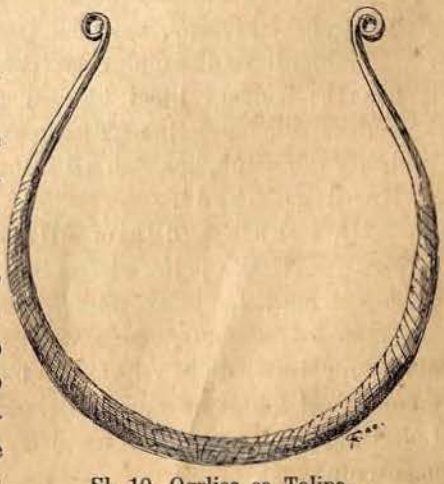

Sl. 10. Ogrlica sa Talina.

nije dokaz, a fibula sama je po sebi predmet, koji se može samovoljno vrlo varirati, tako, da je lako naći analogije na više mjesta, koja inače nijesu bila u tješnjem savezu. Ako su dva čovjeka, neznajući jedan za drugoga — jedan u Českoj a drugi u Americi, mogla izumjeti gromovod, za što ne bi mogla dva predhistorijska metalurga, jedan na Balkanu, a drugi s onu stranu Alpa, izumjeti slične oblike fibuli?

Ovaj oblik može se razdijeliti u dvije skupine. U jedne su na ploči, u koju zahvata igla, probijene dvije rupe, u druge primakle su se te rupe više kraju, te je tu ploča iskružena. (Za ove zadnje karakteristično je, da su sve skoro loše izragjene i slabo sačuvane).

Tip I.) Najlepši primjerak fibule prvoga tipa nagjen je u Ararevoj gromili. Fibula je pomnjivo izragjena, a pupčasti luk urišešen je gusto poredanim podubokim zarezima. (Vidi sl 15.).

U dvije fibule, nagjene na Talinama sa sjeverne strane, koje su jamačno parovi, lûk je lijepo izragjen na rebarca (sl. 20.).

Kod ostalih fibula te vrste ures je jednostavan. Četvorasta ploča urišešena je poprijeko sa dva ili više zareza, koji po srijedi idu usporedo, ili se na dônjem kraju sastaju, dočim je luk samo na oba kraja, gdje prelazi u zavoje, urišešen sa nekoliko zareza, kao ovratnicom.

Takih jednostavnijih fibula imamo 3 iz Arareve gromile kod Čavarina, jednu sa Bandinog odžaka bez igle, jednu — u koje se četvorasta ploča gore rašírila — (sl. 18.) i jednu podosta lošu i slomljenu sa Radave.

Tip II. Fibule, u kojih je ploča sa zaponom sa dvije strane iskružena, zastupane su u 8 eksemplara.

Najljepši je eksemplar sa tri kolutića iz Arareve gromile; podosta lijepi komadi sa Radave a slabiji komadi iz jedne gromile na Talinama sjev. str. (2 kom.) iz druge samo lûk, konačno tri komada sa Bandinog brda.

III. Fibule s dugim šiljatim zaponom. U njih je lûk obično bridast, po srijedi mu je po jedno veliko, a s oba kraja po jedno malo dugme. Zapon ima oblik trouglaste, dolje vrlo široke ploče, kojoj se oštri kraj završuje u jabučicu. Lûk i zapon nijesu spojeni zavojem, već neposredno.

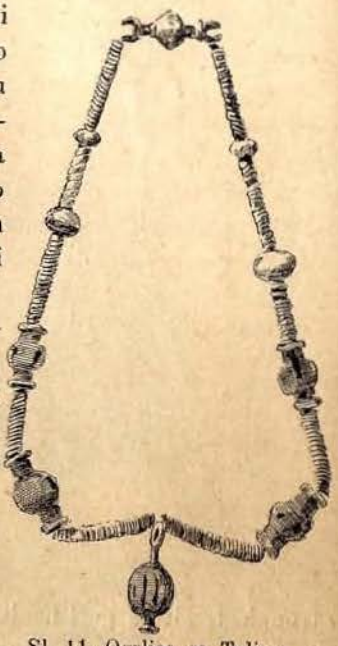

Sl. 11. Ogrlica sa Talina.

Sl. 12. Lanac sa Bandinog brda.

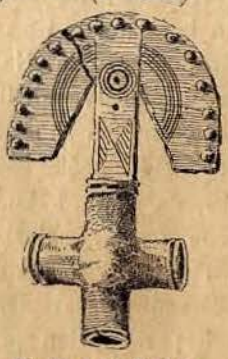

Sl. 13. i 14. Nakit na oblik krsta sa Talina.

Sve su skoro fibule lijepo izragjene, gornja strana lûka urièešena je obično gustim dubokim zarezima, zapon do jabučice i na protivnom kraju sa nekoliko paralelnih linija.

Čitava fibula sa tri kolutića nagjena je na Radavi (sl. 19.), lijep eksemplar bez igle i lûk od para joj na Talinama (sl. 20.), od ulomaka našlo se u jednoj gromili na Talinama tri luka, i jedan na Radavi.

Kod Bandinog odžaka našla se jedna fibula, koja je posve srodna ovim, ali je bogatije urièešena. Na kraju zapona nalazi se mjesto jabučice kolutić, o koji bi se objesili drugi kolutići ili kakvi ukrasi, lûk je plosnat, po srijedi se vrlo raširio a po vrhu je povisok, polukružan povor (sl. 21.).

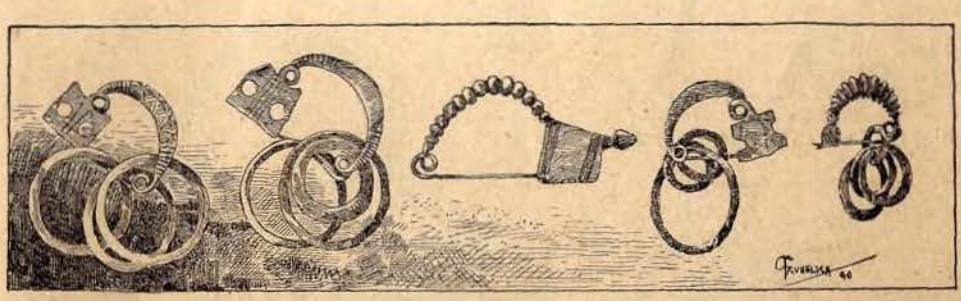

Sl. 15. Razne fibule iz Arareve gromile.

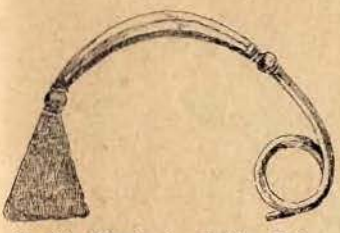

Sl. 16. Fibula iz okolice Jajca.

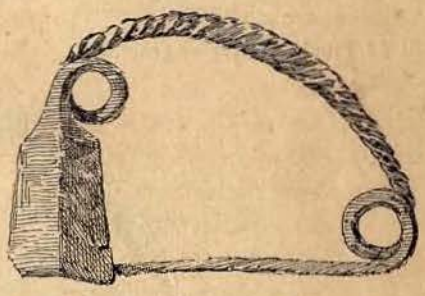

Sl. 17. Fibula sa Talina.

Sl. 18. Fibula sa Bandinog brda.

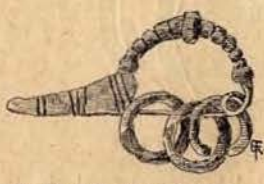

Sl. 19. Fibula sa Radave.

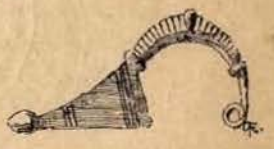

Sl. 20. Fibula sa Talina.

Megju starinama Hallstadtske epohe iz Štajerske i Austrije, naročito iz okolice Waatscha, nalazimo vrlo često fibule sa takim šiljastim zaponom, ali se od ovih razlikuju time, što im je lûk vrlo krupan, a često na srijedi kao jaje velik.

IV. Ponešto je sličan tip u fibula, u kojih je podnica zapona prema kraju do pola ispiljena, tako da je prednji kraj širi, a vrh uži, te se završuje u jabučicu.

Take su se fibule našle dvije, jedna sa tri kolutića u Ararevoj gromili (sl. 22.) i jedna sa 3 kolutića na Talinama (sl. 23.). U obiju je lûk uriješen kvrgicama.

Ulomci take već od lane poznate nam fibule našli su se Pod Lazama (sl. 24.).

V. Talijanski oblik. Megju fibulama našao se nov oblik, koji je karakterističan za starine, nagjene u talijanskim močvarama, osobito oko Peschiere. Već prije nekoliko godina nagjena je slična fibula na Glasincu, koja je sada u dvorskom muzeju u Beču. [1]) Karakteristično je za obje, da je igla

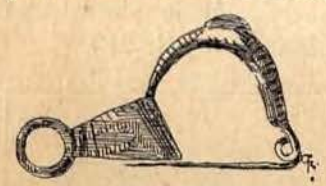

Sl. 21. Fibula sa Bandinog odžaka.

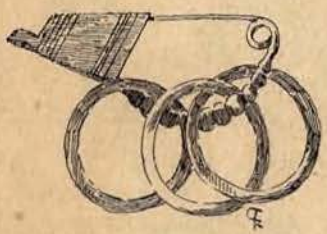

Sl. 22. Fibula iz Arareve gromile.

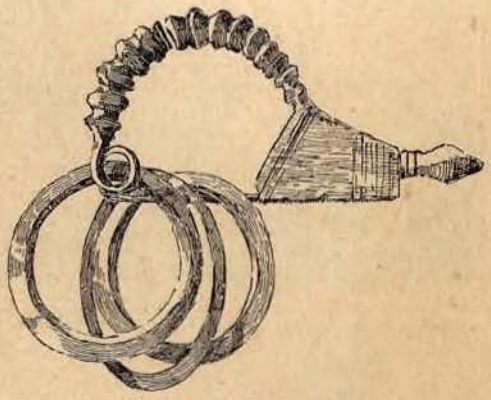

Sl. 23. Fibula sa Talina.

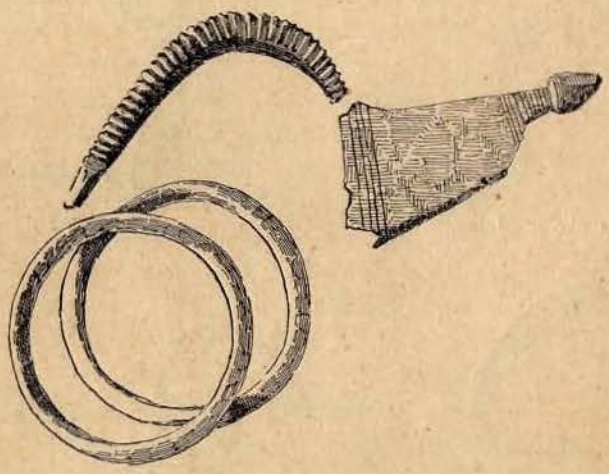

Sl. 24. Ulomci fibule sa Podlaza.

dugačka, a lûk se izravnio u plosnatu šipku, koja je usporedo sa iglom. Zavoj igle dosta je velik, a zapon jednostavan i uzak.

Taj oblik našao se megjutim i drugdje i to opet u močvarama južne Ugarske. Oblik je svakako stariji, nego su ostale glasinačke starine, pa je moguće, da je taj oblik nekoć stigao i prastanovnikom Glasinca sa zapada. Udomio se tu nije, jer je rijedak eksemplar sred množine fibula drugog oblika.

[1]) Priopćio ju je dr. Hörnes u „Mittheilungen der anthr. Ges." Wien 1889.

Iz Prozora u Hrvatskoj imade mnogo fibula istog tipa, samo je tu lûk uriješen, bilo žicom, kojom se opleo, ili nîzom krupnih jantarovih ili staklenih zrna, koja bi se na nj natakla. Amo je uticaj apeninske kulture lako mogao segnuti, pa ipak su prozorski umjetnici tugji oblik posve originalno — ako i ne bolje — preinačili. Svakako ne možemo iz onih dviju fibula sa Glasinca, koje su sporadički nagjene, zaključiti na uticaj apeninske kulture i na Balkanu.

Naš eksemplar (sl. 25.), nagjen na Talinama, sličan je onom u Beču.

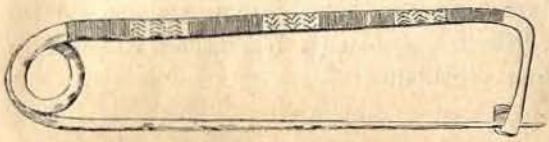

Sl. 25. Fibula sa Talina ($^2/_3$ nar. vel.).

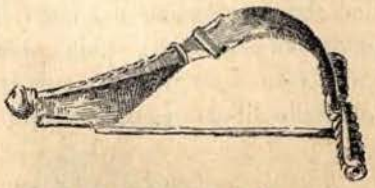

Sl. 26. Fibula sa Talina.

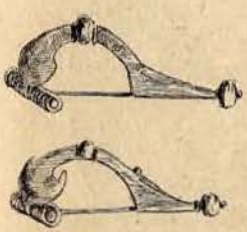

Sl. 27. i 28. Fibule iz okolice Jajca.

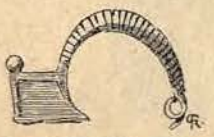

Sl. 29. Fibula sa Talina.

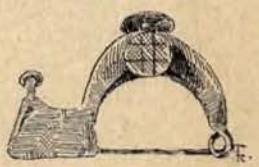

Sl. 30. Fibula sa Talina.

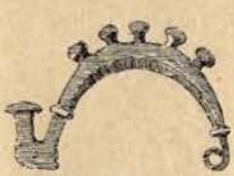

Sl. 31. Fibula sa Bandinog brda.

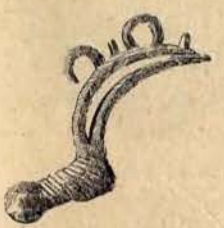

Sl. 32. Fibula sa Radave.

Sl. 33. Toka sa Bandinog brda.

VI. Osim tih oblika našla se jedna lijepo izragjena fibula sa šiljatim zaponom, u koje se lûk ne završuje u jedan oluk, već u duguljastu zavojnicu, nataknutu na šipku, koja se s obje strane lûka proteže. Jedan kraj te zavojnice pričvršćen je o lûk, a drugi kraj protegnut je do zapona, te služi za iglu. Zapon je na gornjem rubu uriješen plastički izragjenom zavojnicom te se završuje u jabučicu. Plosnati lûk odijeljen je od spirale i zapona sa nekoliko ogrlica, fibula vrlo je pomno izragjena, patina lijepo zelena i dobro očuvana. Taj oblik, koji je prešao i u rimsku provincijalnu umjetnost, te ondje uzeo

oblik fibule nalik na krst, pa se sve do seobe naroda uzdržao, nalazi se megju starinama predhistorijskih naroda dosta često. Naš komad stigao je na Glasinac sa zapadnih strana. Iz Bosne poznato mi je nekoliko komada, što ih je našao pokojni fra Ante Knežević oko Jajca, te su sada u manastiru Fojnici. Kako je razabrati iz priložene slike (sl. 27. i 28.), karakteristična je u ovih fibula široka zavojka na kraju lûka, u kojoj je utvrgjena igla, lûk je tu manje više uriješen, a zapon duguljast, te se ponajviše završuje u jabučicu. Idući dalje na zapad, nalazimo taj oblik sve češće. Megju starinama iz Prozora (ogulinska županija), koje se nalaze u zagrebačkom muzeju, vigjamo taj tip dosta često, a megju starinama iz hallstadtskog doba (iz Waatscha u Štajerskoj), dobar dio fibula načinjen je po istom principu.

Sl. 34 Toka sa Bandinog brda.

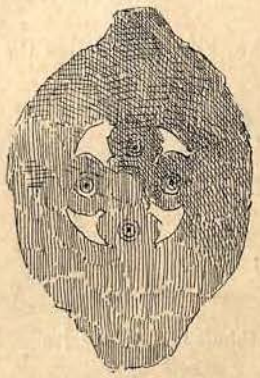

Sl. 35. Toka sa Talina.

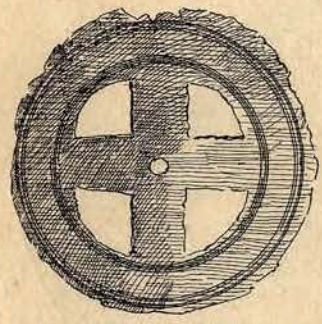

Sl. 36. Toka sa Talina.

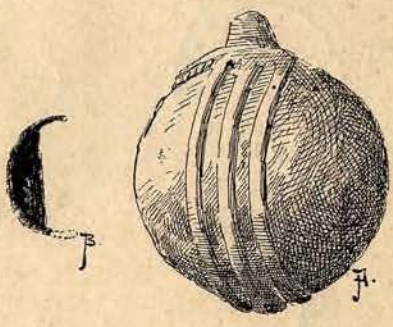

Sl. 37. Toka sa Talina.

VII. Fibule, u kojih je zapon sličan rálu. Take sam našao dvije. Zapon je četverouglast, ali se ugao prema igli zaoštrio, kao lemeš u pluga. Protivni ugao uriješen je jabučicom.

Obje su fibule iz iste gromile na Talinama (lij. str.). U jedne je lûk bridast i po gornjoj strani uriješen zarezima, u druge je vrlo pupčast, na srijedi uriješen sa tri plosnata dugmeta, nasagjena na tankoj žici.

VIII. Fibule, jednostavno izljevene na relijef. Nagjene su dvije fibule, koje nijesu s obje strane oblo izragjene, već su s jedne plosnate a samo s druge u relijefu. Tehnika tu svakako nije potpuna. Dr. Hörnes [1]) priopćivši

[1]) Mittheilungen der arthrop. Ges. in Wien. 1889.

starije predmete sa Glasinca u dvorskom muzeju u Beču, spominje jednu iglu, koja je takogjer samo na pola saljevena i dosta loše izragjena, te zaključuje iz toga, da je to dokaz varvarske kulture, koja je još niža nego glasinačka, pa da ta igla i fibula nije mogla biti iz istoga vremena i od istoga naroda, od kog su ostale glasinačke starine.

Ona igla doista je vrlo loše izragjena, ali to ipak još nije dokazom, da je starija ili mlagja od ostalih. I danas ćeš naći uz najboljeg majstora, kome ruka samo remek-djela stvara, šeprtlju, koji nije kadar ništa načiniti, a za što ne bi bilo moguće u ono davno doba, da uz valjanog kovača bude i loš, uz lijepu radnju i loša?

Naše dvije fibule u ostalom nijesu tako lošeg oblika. Jedna od njih, nagjena u gromili na Bandinom brdu (sl. 31.), kako se iz slike može razabrati, lijepa je, kao sve druge, a ljepša od mnogo njih, a i druga sa Radave (sl. 32.) oblika je umjetno složena, ako i jest lošije izragjena.

Da su te fibule oblo ljevene, sigurno bi bile lijepi proizvodi predhistorijske kulture. U ostalom može se lako protumačiti, kako su zakržljale. Majstor je valjda izgubio drugu polu kalupa, pa ih u jednu stranu salio.

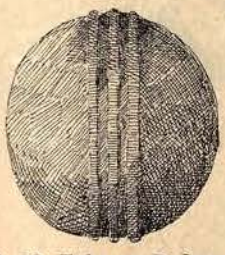

Sl. 38. Toka sa Radave.

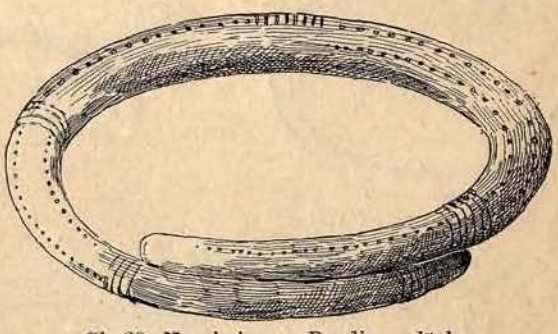

Sl. 39. Narukvica sa Bandina odžaka.

IX. Fibule savijene od žice. Špirala je jedan od najstarijih dekorativnih oblika te ćemo je naći već u najdavnije doba, gdje se tuč počinje pomiljati. Špirala prati predhistorijsku umjetnost sve do časa, kad je uticaj klasičke kulture na nju stao dublje uplivisati. Najstarije fibule ove vrste odlikuju se golemom krupnoćom, težinom i pomnom izradbom, a što dalje novijemu vremenu sve su manje. Same po sebi osim u prvo mjedeno doba nemaju važnosti za proučavanje starina, jer ih je naći mnogo vijekova prije Isusa, a i nekoliko vijekova poslije Isusa za seobe naroda.

Na Glasincu su se vrlo često nalazile; oblik im je nalik na slovo „S". Žica je vrlo tanka i obla; oba kraja, koja se sastaše u središtu svake uvojke, izvinuta su s donje strane, jedan je savijen u kuku, a drugi u iglu, koja zahvata u nju.

Pošto je žica vrlo tanka, razumije se, da se je malo koja sasvim sačuvala.

Posve neoštećena našla se samo jedna na zapadnoj strani Talina sa odlomljenom iglom, inače čitavih 6 komada i to: sa Laza 1, Radave 2, Talina, sjev. str. 1, iz Arareve gromile 1, sa Bandinog brda 1.

Slomljenih komada našlo se 5: iz Arareve gromile 2, sa Radave 1, sa Talina 1 i sa Bandinog brda 1.

Sve te fibule jednako su velike, premjer je u njih 4·5 cm. Jedna mnogo manja nagjena je kod Bandinog brda sa premjerom od 3·5 cm., a dvije sićušne u Ararevoj gromili sa premjerom od 1·5 cm.

Toke.

Već za prijašnjeg iskopavanja na Glasincu upoznali smo neke po svom obliku lijepe okrugle toke, saljevene od bronca, u koje su dva zupca sa dva protivna kraja savijena dolje tako, da su zahvatala za remen ili tkanicu, koja se je pod toku proturila.

Te su toke karakteristične za Glasinac i nijesu se do sada nigdje našle u onoj množini i u onom obliku kao na Glasincu.

Iz Bosne nam je samo jedan eksemplar slične toke poznat, a nagjena je kod Foče (Barakovca) te nam dokazuje, da se kultura, kojoj je Glasinac bio središtem, širila i do Drine.

Od novih eksemplara najljepši su 2 toke iz jedne gromile na Bandinom brdu, u kojih je crta sa četiri para uvijenih povora urišena, a ćenar sa tri niza sitnih piknjica (sl. 34.).

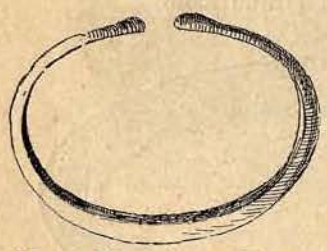

Sl. 40 Narukvica sa Talina.

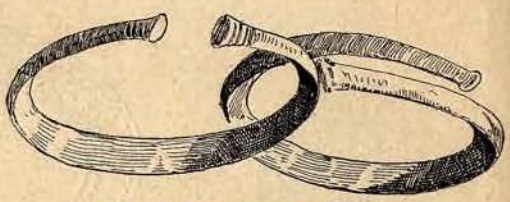

Sl. 41. Narukvice sa Talina.

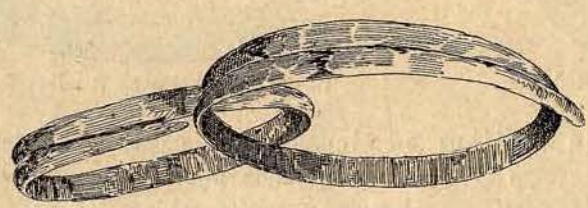

Sl. 42. Narukvice sa Bandina brda.

Slična ali veća toka nagjena je u drugoj gromili do nje (sl. 33.)

Sa Talina imademo jednu vrlo loše izragjenu od tenećeta sa lošim probijenim urnekom, a iz jedne gromile sa zapadne strane Talina jednu na lik kola sa četiri paoca (sl. 35.), i jednu bolje izragjenu bez kûka.

Konačno valja spomenuti novi oblik toka, nagjenih na Glasincu u dva eksemplara. Toke su male, vrlo pupčasto saljevene; od jednog zuba do drugog prolazi poširoka pruga, sastavljena od tri povora. Jedan je eksemplar sa Talina, drugi sa Bandinog brda.

Grivne.

Grivni našlo se takogjer mnogo, većinom su slične do sada poznatim, a nekoliko komada pokazuju nove oblike.

Najobičnije grivne skovane su od krupne oble broncane žice, na srijedi deblje, prema krajevima uže.

Ti krajevi često se završuju u kvrge, te se jedan s drugim stiču: kao u dvije grivne od plosnate šipke iz jedne gromile na Talinama i jedan par iz druge gromile, ili pregjoše jedan preko drugog za neki dio oboda.

Za $^1/_6$ oboda pregjoše krajevi u 2 grivne sa Radave;

za $^1/_3$ oboda u 2 grivne iz jedne gromile sa Talina, u 2 sa Bandina odžaka, u 2 sa Ladave, i u 1 iz druge gromile sa Bandina odžaka;

za $^1/_2$ oboda u jedne plosnate grivne sa Bandina brda i u jedne male grivne sa Arareve gromile;

za $^3/_4$ oboda u jedne male grivne sa Talina i u dvije goleme grivne iz Arareve gromile, koje su osobito lijepo urišene zarezima i tačkicama, te su bez sumnje najljepše od svih do sada nagjenih.

Jednostavnije grivne spletene su od broncane žice u više zavoja kao spirala.

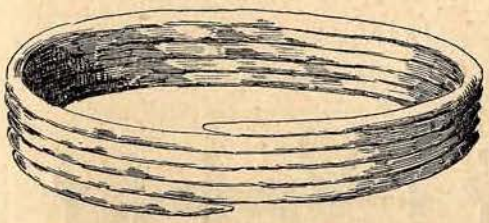

Sl. 43. Narukvica sa Bandina brda.

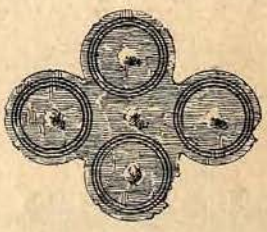

Sl. 45. Okov od tenećeta sa Talina.

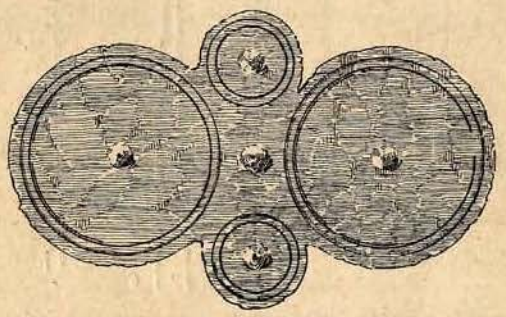

Sl. 44. Okov od tenećeta sa Bandinog brda.

Najljepše te vrste jesu dvije male grivne sa 10 oboda iz Arareve gromile; u njima su krajevi lijepo savijeni kao uže.

Osim tih našle su se još takve grivne: na zap. strani Talina 1 par, na sjev. strani jedna mala sa $1^3/_4$ oboda, na Bandinom brdu 1 par (sa $4^1/_3$ oboda).

Ovdje valja spomenuti i dva prstena, savijena u špiralu, jedan sa Talina, drugi pak sa Bandinog brda.

Okovi od tenećeta.

Našlo se svega 5 kom.: 2 lijepo očuvana u jednoj gromili na Bandinom brdu, 2 u jednoj gromili na zapadn. strani Talina i 1 na sjev. strani.

Svi su kao i prijašnji složeni od 4 kružnice, središta i sredina cijele ploče označena su jednim pupčastim zrnom, a urišene su sa koncentričnim kružnicama.

Ti okovi, koji su se valjda o odijelo ili o kožu posebnim klincima prikovali ili nitima prišivali, karakteristični su za Glasinac, jer su se samo ondje našli u tom obliku; važni su pak, jer nam, prispodobivši ih sa nekim drugim pojavama, pokazuju, kako su se u predhistorijsko vrijeme pojedini oblici razvijali. U Prozoru u Hrvatskoj našle su se vrlo često fibule, savijene od žice u špirale i to tako, da se žica izmegju obih spirala uvila u dvije uvojke; jedna taka fibula iz okolice Jajca nalazi se u Fojnici. Osim tih fibula našle su se u Prozoru i fibule od tenećeta, kao imitacije zavojnice, označene su urezanim kružnicama, a ona dva manja ovoja probijenim kolutom. Ako teneće tu ostane neprobijeno nastaje oblik naših okova, kojima osim toga i igla tali.

Ponešto slični okovi poznati su mi samo iz pećine Bejčiskale u Moravskoj, koji se nalaze u dvorskom muzeju u Beču.

U jednoj gromili na sjevernoj strani Talina našao se okov od kajiša, srcolik, a uriješen po ćenaru nizovima ispupčenih zrna.

Igle.

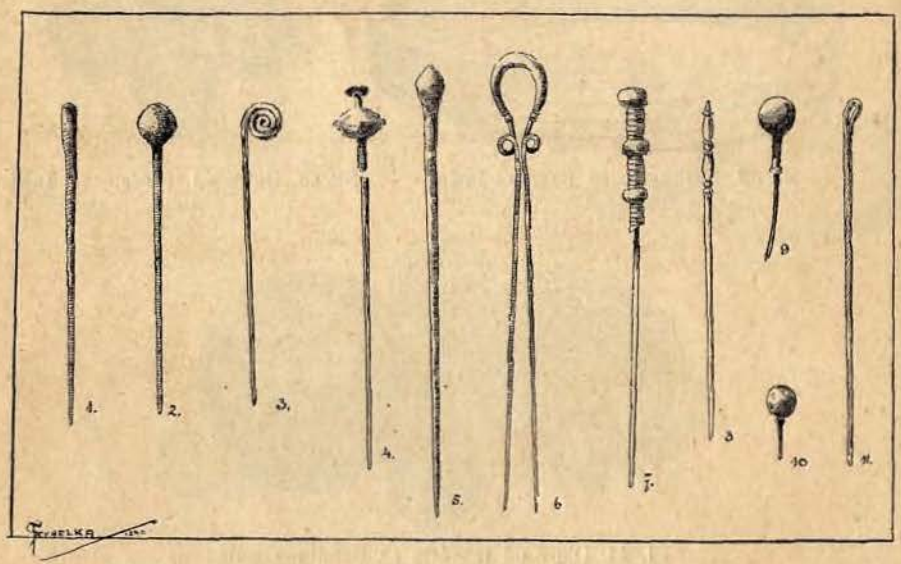

Sl. 46. Raznovrsne igle sa Glasinca (²/₃ naravne veličine).

Igala našlo se mnogo i razne vrste.

Najjednostavnija je igla za šivanje od žice; u ove je igle petlja samo uvijena (Bandin odžak. Slika 46. br. 11.)

Bašlije su podosta velike, a glavica im je raznog oblika. U jedne je samo malo šira, nego igla, te naliči ova više na klin (Bandino brdo sl. 46. 1.); — u drugih je glavica povelika i okrugla (Bandino brdo sl. 46. 2; jedna sa Talina i jedna lijepo izragjena iz Podlaza (sl. 46. br. 5.); u jedne nema glavice, već joj je vrh uriješen urezanim ogrlicama (sl. 46. br. 8.), dočim je u jedne sa zapadne strane Talina žica na glavici uvijena u špiralu (sl. 46. br. 3.). Ovaj potonji oblik često se nalazi megju starinama terramare kod Peschiere, a može se naći počesto i u sjevernim krajevima Češke, te je kao svaki jednostavni oblik daleko raširen.

Igle za kosu sa dva kraka:

1 iz Arareve gromile posve slična današnjim, 1 igla sa Podlaza (sl. 47.), 1 ulomak savijene igle sa Talina, konačno vrlo lijepo izragjena igla sa Radave (sl. 46. br. 6.)

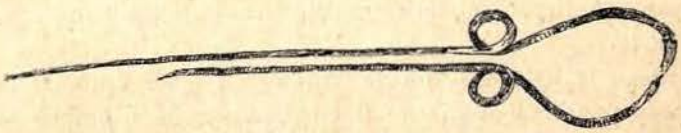

Sl. 47. Igla sa Podlaza.

Igle za kosu s dvije glavice, oblikom su nam nove, a vrlo lijepo izragjene.

U njih se glavica sastoji od žice, omotane oko jednog kraja igle, a uriješena ili jednim zrnom, ili sa više njih.

S druge strane bijaše slična glavica ali šuplja, te bi se u onu cijev turio šiljak igle, da ne ozlijedi.

Lijepi eksemplari našli su se u Ararevoj gromili: 2 čitave, 1 u koje se igla izgubila, i 2 glavice od sličnih igala. Ulomci našli su se na Radavi (1) na zap. str. Talina (2) i na sjev. strani (1.)

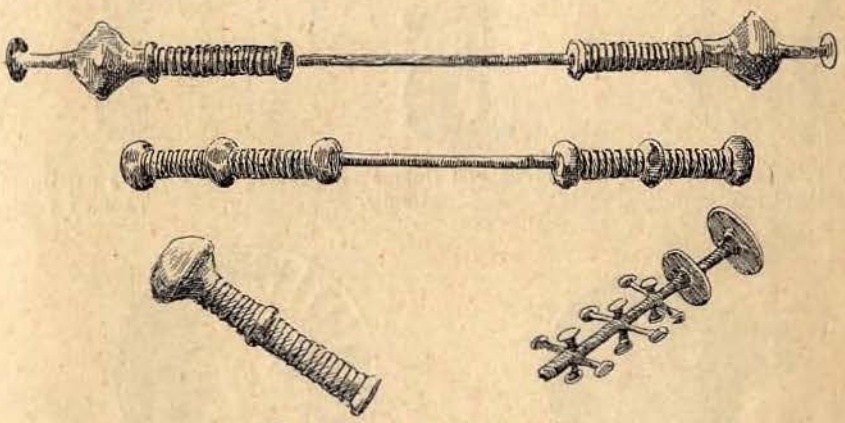

Sl. 48. Igle iz Arareve gromile.

Na Talinama našla se još okrugla ploča sa dugmetom na srijedi, koja je možda sa jedne igle. Glavice se nagjoše kod Bandinog odžaka (1) i na Radavi (1). U jednoj velikoj gromili na sjev. strani Talina našao se komad tuča, saljeven na oblik balčaka, koji je možda takogjer ulomak glavice.

Dugmeta.

Najjednostavnijeg su oblika pupčasta okrugla dugmeta, u kojih se kratka petljica nalazi dolje.

Najviše ih se našlo u jednoj gromili na Radavi (44 komada), iz čega se može zaključiti, da ta dugmeta nijesu služila za potrebu već za nakit, možda na isti način kako i danas Bošnjak dugmetima kiti toke na prsima.

U velikoj gromili na Talinama našlo se 5 komada sa širokom petljom, a u drugoj na sjev. strani i u jednoj na zap. strani po jedno; u Podlazama nagjoh 3 komada.

Druga vrsta dugmeta imade oblik jabučice na dugačkoj šipki sa petljicom; ova su dugmeta uriješena poprijeko uskim probijenim žlijebovima, većinom su jednaka, a razlikuju se megju sobom samo veličinom i time, što nekoji komadi imadu s dônje strane kratku šipku i na njoj jabučica.

Iz Prozora u Hrvatskoj imade muzej 8 kom. sličnih dugmeta, samo što su više plosnata.

U gjerdanu iz Bejčiskale imade krupnijih i mnogo umjetnije izragjenih.

U Ararevoj gromili našlo se 6 komada, u jednoj gromili na Radavi 3 komada, u drugoj 2, u jednoj gromili na Talinama 3 kom., u drugoj 1 kom., na Bandinom brdu 1 kom.

Oblikom razlikuju se dugmeta, od kojih je jedno sa Talina, a drugo iz Podlaza, što je u njih jabučica srcolika, a petlja kratka (sl. 53. i 54.)

Sl. 49. i 50. Dugmeta sa dugačkom petljicom.

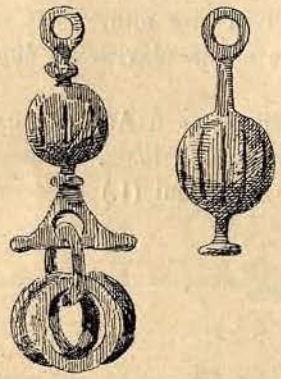

Sl. 51. i 52. Dugmeta iz Arareve gromile.

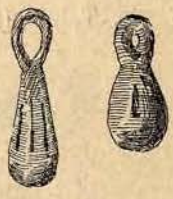

Sl. 53 i 54. Dugmeta sa Talina i Podlaza.

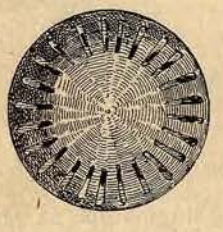

Sl. 55. Dugme iz Arareve gromile.

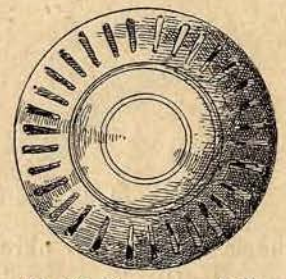

Sl. 56. Dugme sa Talina.

Značajna su za Glasinac prilično velika pupčasta dugmeta, uriješena po ćenaru nîzom usporednih, niskih žlijebova. U njih je opaziti, da su sva tako tanko ljevena, da danas gotovo ne možemo ponjati, kako su tu kod ljevanja svladane tehničke poteškoće. U Ararevoj gromili bilo ih je vrlo mnogo, ali kako su krhka, većina se zdrobila, a samo 15 komada našlo se kako tako očuvanih.

Na sjevernoj strani Talina našlo se po jedno veće (sl. 56.) i manje, a na Bandinom brdu dva jednaka dugmeta, koja su bila valjda u jedno spojena, pa se poslije razdvojila. (Sl. 57).

Dugmeta na oblik krsta. Taj nam je oblik već poznat, pa ga opet nagjosmo u jednoj gromili na Talinama u 4 eksemplara, u Podlazama i na Bandinom brdu po 1 kom.

Dugmeta na oblik dvostrukog krsta našlo se 10 kom. u Ararevoj gromili.

Zvjezdoliko dugme našlo se na Radavi, na žalost loše sačuvano. (sl. 62.).

Bombaci.

Nagjeno je 23 komada skoro svagdje. Razlikuju se megju sobom veličinom i oblikom. Neki su kao veliko graškovo zrno, a neki kao orah.

Po obliku ili su okrugli ili manje više izbočeni; žlijeb im je katkad urišen ogrlicom. U jednoj gromili na sjevernoj strani Talina našlo ih se nekoliko, urišeni su malim kružnicama.

Duguljasti bombaci nalikuju na cijev, ispupčenu po srijedi i urišenu sa probitim žlijebovima, cijev je s oba kraja urišena ogrlicom. 2 kom. našla su se u Ararevoj gromili, 1 na Talinama.

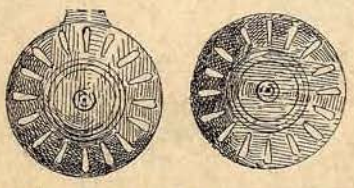

Sl. 57. Dugmeta sa Bandinog brda.

Sl. 58—60. Dugmeta sa Talina.

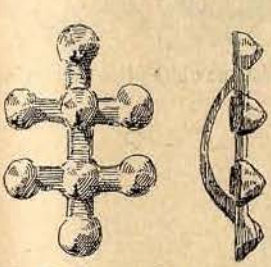

Sl. 61. Dugme iz Arareve gromile.

Sl. 62. Dugme sa Radave.

Sl. 63—68. Razni oblici bombaka sa Glasinca.

Sitni nakit.

Osim ovih predmeta našlo se i poviše manjih, koji su se objesili obično na fibule kao nakit.

Najobičniji takav nakit jesu kolutići od bronca, od kojih su se mnogi našli na samoj fibuli, a osim toga još 16 komada nabaška.

Osobito karakterističan ures jesu male, sićušne posudice grčkog oblika (oinohoë) sa jednim drškom, koje smo već prije upoznali. Sada nagjosmo opet jednu poveliku u Ararevoj gromili, 2 u jednoj gromili na Talinama, a u jednoj u Podlazama četiri nejednaka komada.

Sličnog uresa ima megju prozorskim starinama, ali pošto se glasinački oblik primakao klasičkom uzoru, prozorske su posudice varvarskog ukusa, te naliče više na kotaricu, nego li na posudicu.

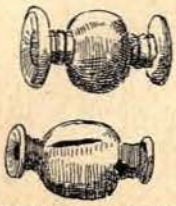

Sl. 69 i 70. Duguljasti bombaci iz Arareve gromile.

Sl. 71. Mjedena posudica iz Arareve gromile.

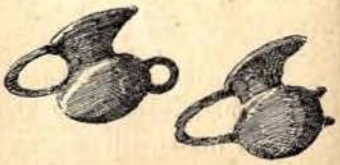

Sl. 72. i 73. Posude sa Talina.

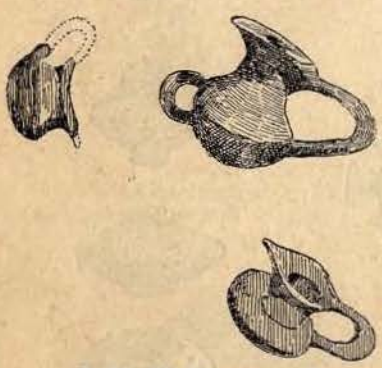

Sl. 74—77. Posudice sa Podlaza.

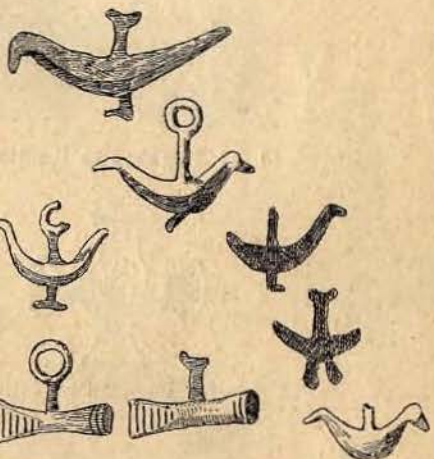

Sl. 78. Raznovrsni ukrasi na oblik ptice i sjekirice.

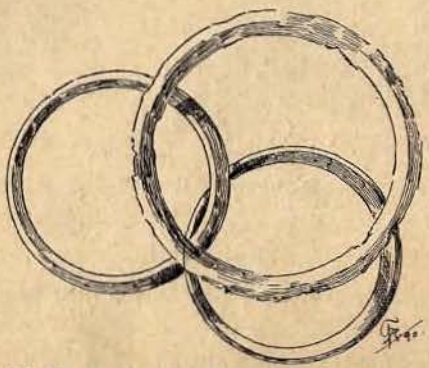

Sl. 79. Tri kolutića iz Arareve gromile.

Osim nakita već poznatog ptičijeg oblika (svega 6 komada) značajna su 2 ovaka nakita iz Podlaza na oblik sjekirice, kakve su se u doba čistoga bronca lijevale, te nam representiraju tako rekuć uspomenu na davniju davninu, nego li je glasinačka.

Najčešće nalazi se još oblik dvostruke špirale, spletene od žice.

U jednoj gromili na zapadnoj strani Talina našla su se tri para nejednakih špirala; lijepa dva komada nagjosmo na Bandinom brdu.

Nešto je različan oblik, gdje spirale nijesu lukom, već šupljom vijom spojene; takih se našlo 5 komada (2 na Talinama i 3 na Bandinom brdu).

Šupljih zavojnica, spletenih od tanke žice, našlo se vrlo mnogo i ovaj put, a osim ulomaka 21 čitavih komada. Te zavojnice splitale su se oko niti kao nakit, te bi se uz bombake nanizale u gjerdan. U jedne zavojnice nagjoše se još ostanci niti, a u pogdjekojem bombaku otkrnuti komadići od take zavojnice.

Sl. 80. Kolutići iz Arareve gromile.

Sl. 81. Prsten sa Bandinog brda.

Sl. 82. Provrtani kamećak sa Bandinog brda.

Sl. 83. i 84. Predmeti od kosti sa Talina.

Sl. 85. Medvegji zub sa Radave.

Sl. 86. Razni oblici jantara sa Glasinca ($^1/_2$ nar. vel.)

B. Predmeti od kamena.

Brusovi istoga su oblika kao dosadanji, s jednog kraja imadu provrtanu rupu. Načinjeni su od pješčenjaka ili od vapnenca. Našlo se 7 komada.

Osim toga nagjen je jedan povelik, na srijedi provrtan bombak od bjelutka (Taline), komadić vapnenca provrtan (Bandino brdo), jedan jajolik komad

sa žlijebom, izdubljenim unaokolo (Taline), jedan na srijedi tanji (Taline), i jedna tanka šipka 3 cm. duga, od crnog kamena, lijepo izglagjena i na jednom kraju zarezima urišena (Taline).

C. Predmeti od kosti.

U jednoj gromili na Talinama našla se kratka debela cijev, na srijedi provrtana i jedna cjevčica, urišena zarezima; u drugoj gromili našao se komadić zaoštrene kosti, a na Radavi zub od velikog medvjeda, provrtan.

D. Predmeti od ćehlubara (jantara).

Jantara (ćehlubara) našlo se razmjerno vrlo mnogo, ponajviše krupnijih neizragjenih komada, na srijedi provrtanih. Osim jednog gjerdana iz Arareve gromile, u koga je krupan jantar bio lijepo na oblik srca izragjen — komadi se svi na žalost zdrobiše pod naspom gromile, samo sitniji komadi bijahu izglagjeni, a oblik im kao sočivka. Najviše ih se našlo u jednoj gromili u Podlazu, skoro cijela ogra.

Sl. 87. Ogrlica od jantarovih zrna, nagjena u Podlazu ($^2/_3$ nar. vel.)

Sl. 88. Bombak od paste sa Radave

Sl. 89. Cijev od modrog stakla sa Talina.

Sl. 90. Gvozdeni nož sa Talina ($^1/_4$ n. v.).

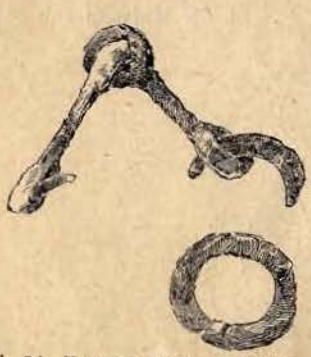

Sl. 91. Konjske žvale sa Talina.

E. Predmeti od stakla i paste.

Od stakla nagjena su dva modra zrna u Ararevoj gromili i komadić drška, bijelo obojen; od paste lijep, pokrupan bombak na Radavi, sitnija zrna u ogri sa Podlaza, a na Talinama emailirano i obojeno zrno.

F. Predmeti od gvožgja.

Noževi i mačevi nijesu se našli u očuvanim eksemplarima. Pod gromilama zargjalo je gvožgje vrlo brzo, te se pod teretom u tako sitne komadiće razlomilo, da se nijedan cijel komad nije našao. Kod svih ulomaka, koji su se našli, značajno je, da je u noževa hrbat pošírok, a oštrica da je uvijena. Najbolje se to može razabrati u dva ulomka malih noževa sa Bandinog brda, jedno šiljak, drugo sâp; oba su unutra uvijena.

Od mačeva mogla su se samo dva, nagjena na Talinama, donekle sastaviti. U jednog je oštrica široka, debela, u drugog uska i tanka, a u oba uvijena. U potonjeg mača ima očuvan i šiljak, koji se malo izvio, tako da je nalik viji — kao i danas jatagan s uvijenom oštricom a izvijenim šiljkom.

Koplja su oblika dosada većinom poznatog. Oštrica je manje više nalik na vrbov list, po srijedi joj oštar povor — samo je u jedne iz Arareve gromile kao šipka — a sâp joj podugačak.

Najbolje sačuvani komadi nagjoše se u Ararevoj gromili i na Bandinom brdu; lijepi komadi na Bandinom brdu, kod Čavarina, Podlaza i Talina, te 2 ulomka sa Čavarina i Talina.

Sulice su oblikom iste kao koplja samo kraće: 2 jednake iz jedne gromile na Talinama, iz Arareve gromile sulica sa vrlo širokim plosnatim gvozdacem bez povora.

Bojna sjekira nagjena je u Ararevoj gromili te imade sa obje strane oštricu.

Ostali predmeti. U najvećoj gromili na sjev. strani Talina nagjene su konjske žvale od gvožgja i jedan kolut k tomu.

Drugih kolutića raznog oblika i veličine našlo se 6 komada.

Osobito karakteristični komadi za glasinačke starine jesu gvozdene fibule, spletene od žice na oblik dvostruke špirale, od kojih su se našli neki ulomci (5 kom.)

Napokon se našla i glavica od željezne igle.

Posude.

Pri iskopavanju u lanjskoj godini bili smo, što se tiče posuda, sretniji nego prije. Kako su na ostanke pokojnikove neposredno nasuli gromilu kamenja,

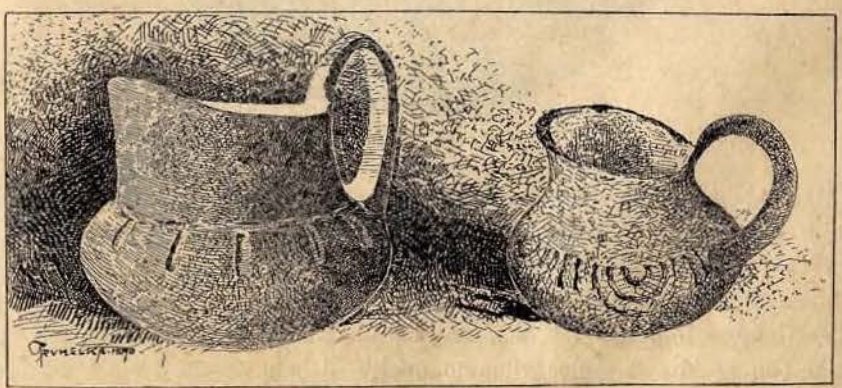

Sl. 92. Posude iz Arareve gromile (1/5 nar. vel.)

slomilo se sve, što nije bilo baš čvrsto i od mjedi saljeveno, a osobito su stradale posude, koje smo pod gromilama slabo nalazili. Lane nagjeno je osim jednog podosta dobro očuvanog drška varvarskog oblika takogjer ulomaka od nekoliko posudica u tolikom broju, da su se ove mogle kako tako sastaviti u cjelinu.

U prvom redu valja mi istaknuti već spomenute dvije posudice grčkoga oblika iz Arareve gromile. Obje su načinjene po uzoru grčkih oinohoëja, s jednim drškom, široka niska trupa i široka grla. U glavnom slažu se oblikom sa onim sitnim, od mjedi ljevenim vrčićima sa Glasinca, samo su ovi više okićeni.

Sl. 93. Posuda iz Arareve gromile ($^1/_3$ n. v.)

Sl. 94. Posuda sa Talina ($^1/_3$ n. v.).

Manja je posudica pečena od mrke zemlje, a urièšena je po trupu plitko urezanim debelim lûkovima, koji se oko ruba uokolo nanizaše.

Veća je posuda bila od nedopečene, žućkaste gline, koju je oklopila debela kora bijele boje — krede. Ta posuda i oblikom i bojom sjeća na one male posudice (lekithe, oinohoë i t. d.), što ih nalazimo megju spomenicima grčke keramike, po kojima takogjer vigjamo onaku debelu koru bijele boje. Ta je posuda bila urièšena sa nekoliko žljebova oko trupa.

Dok se od manje posudice gotovo svi ulomci nagjoše, ne bi od veće preko polovice ćenara oko grla i nekih ulomaka od trupa, te su ovi reštaurovani prema manjoj posudici, s kojom je po obliku sasvim srodna.

Uz te su se posude u Ararevoj gromili našli ostanci druge posudice, tugjega, po svoj prilici varvarskoga oblika. Posuda je niska, dolje vrlo sužena, a gore široka, te se tu trup suzio, da okruži široko grlo. Umjesto ručke na gornjem su kraju trupa dvije kvrgice. Posuda se bila dosta dobro očuvala, a samo nekoliko manjih ulomaka od trupa nije bilo.

Na ukus predhistorijske keramike daleko više sjeća posuda, štono je sastavljena iz ulomaka, nagjenih na zapadnom obronku Talina, kako nam je prikazuje slika 94.

Trup joj je širok, gotovo kao plosnata jabuka. Grlo je urezanim kolutom odvojeno od trupa i povisoko, a prema kraju naglo se suzuje. Dno se posudi nije našlo.

Dvije ručke sa oba boka okrugle su i široke. Toga oblika ima megju predhistorijskim starinama veoma često, a sudeći po ulomcima, našla bi mu se analogija megju ostancima posuda sa Zlatišta.

Римске старине.

I. Stanecli (Осијек).

Чита се: DIS MANIBUS
— VLP
IO VLPIA
(M)VSA MARITO
BENE MERENTI POSUIT.

Слика 1.

Овај надгробни натпис налази се на плочи од вапненца, дугачкој 161 цм., широкој 76 цм., а дебелој 25 цм. Плоча је узидана као степеница на прагу осјечке куле код Блажуја. Раздијељена је у двије поље, горе биле су ваљда скулптуре, али су послије исклесане и избрисане; у дôњој поли усјечен је натпис, али је и овоме горњи руб длијетом одбијен.

Натпис сам по себи није важан, филолога ће занимати само придјевак (M)VSA и ријеч MARITO, која се на римским споменицима каснијег времена доста ријетко налази мјесто CONIVGI. — Но важан је тај натпис ради мјеста, гдје је нађен.

Осијек лежи једва пô сата на сјевер од Блажуја у сарајевском пољу. Из овог предјела познато нам је већ више старина, које служе као доказ за мнијење, да је у околици Блажуја била римска насеобина, — можда Stanecli. Пропиткујући: одакле је тај римски камен донесен пред осјечку кулу (око које нађосмо још врло много старог тесаног камења, узидана у зидове и авлинску ограду), наиђосмо једно пô сата даље на сјевер на

малени хумак, са ког је лијеп видик на све плитке долине, које се на около редом нанизаше.

Тај хумак народ зове Црквином и тврди, да је у густој љескари, која га је по врху покрила, некоћ била црква. Претраживајући ову шикару наиђосмо на другу плочу, уломак римске стеле. Камен је од времена и кише врло патио, слова се давно излизала и од она два кипа, уклесана у горњем дијелу камена, једва да се цртежи очуваше (Слика 2.). Око те стеле нађосмо тло посвуда неједнако, кроз шикару провукли се густи повори, а кад закопасмо неколико пута, избацила би лопата земљом измјешан креч и комадиће камења, тако да нема сумње да су то останци кућнијех темеља.

Слика 2.

Мало даље у пољу нађосмо исклесану римску плочу са профилираним рубом, која је некоћ служила као глава другој којој стели, јер је шира од осталих двију (Сл. 3.).

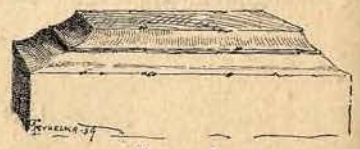

Слика 3.

Ми бисмо рекли, да су то останци Staneclije, или које друге римске колоније, јер баш са те „Црквине“ однешено је доста камења у Осијек и Блажуј, те је ондје узидано. Да ли је послије над римским рушевинама сазидана црква, с које народ мјесто прозва Црквином, о том се не могосмо увјерити, јер је шикара тако густа, да нијесмо могли свагдје слиједити трагове зидина.

Др. Макакец и др. Трухелка.

II. Claudate (Ракани).

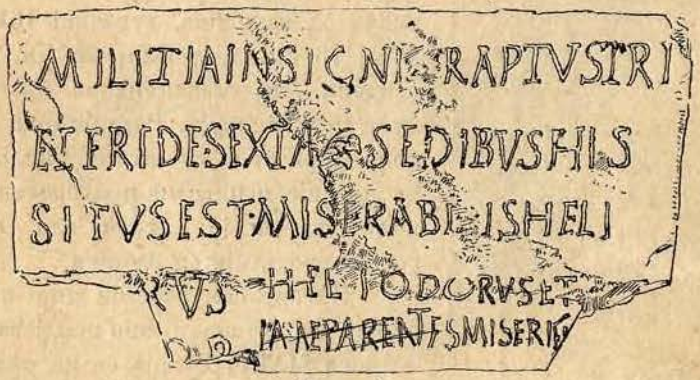

Слика 4.

Чита се: MILITIA INSIGNI RAPTVS TRI
ETERIDE · SEXTA SEDIBVS HIS
SITVS · EST · MISERABILIS HELI
ODORVS HELIODORVS ET · ·
TIANE PAPENTES MISERI FI (lio posuerant)[1]

[1]) Натпис лако се чита. Ријеч „trieteris“ необична је те је грчког извора па латинизована, а значи „трогодиште“. Према тому „trieteride sexta“ значи у „шестом трогодишту“ или „у осамнаестој години.“ У ријечи Heliodorus (предзадњи редак) одбијене су писменице ODO; у предзадњем ретку десно фале двије три писменице, које су почетна слова имена покојникове мајке.

То јест: „Ограбљен за славне војне у осамнаестој години, положен је на том мјесту биједни Хелиодор. Поставише несретном сину: Хелиодор и . . . тиане, родитељи“.

Натпис усјечен је лијепим словима на доста танкој плочи од вапненца. Ријечи су мјестимице раздијељене тачкама, а мјестимице лијепо истесаним гранчицама.

Овај је натпис нађен близу Новога, код села Адраповаца, четврт сата даље од ушћа Чађавице у Војскову, на мјесту, које се зове Раканске барице.

Цијело поље осуто је римским рушевинама, цреповљем, останцима зидова и т. д. Између ових рушевина тачно сам разабрао тлорис од 7 кућа, од којих је најмања посве осамљена близу малог извора, те је правилна четвероугласта облика. Осталих шест, већином дугуљаста облика, поредане су у два реда око некадање старе римске цесте, која је из Salone водила у Sisciju (Сисак), те јој се останци калдрме мјестимице још виде испод траве.

Она мала зграда била је по свој прилици маузолеј, у ком бијаху сахрањени одлични покојници ове римске колоније. Под њезиним рушевинама ископана је ова плоча, а осим ње големи, једноставно израђени саркофаг без накита и натписа, за тим два лијепа малена ступића од бијелог мрамора. Саркофаг довучен је недавно у Адраповце, гдје га намјеравају смјестити у цркви као трапезу. Сачуван је доста добро, само заклопац је прснуо у двоје, једна пола разбијена је прије десетак година у цесту, а друга је код цркве. Она два ступа однешена су у Руишку, гдје у тамошњој православној цркви служе као чираци. Ови ступци израђени су врло лијепо, висина им је једва метар, труп је сличан усуканом ужету, а темељ и главица су дорског слога.

Пошто музеј још није доспио, да на том знаменитом мјесту копа, не може се још пуно извјесна о значењу осталих зграда рећи, само ћу споменути, да сам у једном наспу нашао много шупљих цријепова на облик четвероугласте цијеви, какови су се често употребљавали у римским „tepidariima“, те можемо по томе закључити да је ту била римска „balnea“ (купка). На једном наспу нађох врло много троске од ковина, из чега опет закључујем, да су се ту налазиле радионице рудара. Данас нема у околици Ракана рудница, али је народ запамтио, да се ту у пријашње вријеме вадила руда, те ми је о старим рударима причао по коју причу.

Нема сумње, да земља крије још више останака кућа те некадање колоније, па да ће се ту многа занимљива старина наћи. Већ сада је вјероватно, да је римска колонија Claudate на том мјесту стајала а не, како се је досад мислило, 10 килом. на сјевер, код Новога.

Ту римске рушевине, а код Новога ни трага им. Осим тога је свакому Новљану добро познато, да је прије 80 година онуда, гдје данас Нови стоји, текла Уна, а град био с ону страну Сане. Сва долина око ушћа Сане са поплава тако је промјенљива, да се око њега једва може означити мјесто старом граду Новом, а некмо ли древној римској колонији. Долина Уне до Адраповаца тако је тијесна да се у њој једва може смјестити неколико кућа, а некмо ли цијела насеобина. Тек код Ракана се раширило поље, а ту су останци града.

Др. Трухелка.

III. Salviae (Халапић-Гламоч.)

Слика 5.

Окружни предстојник г. Хоровиц даровао је земаљском музеју малу оловну плочу, уријешену релијефима. Та плоча, нађена под градином код Халапића, уломак је са корица римскога диптиха, како су били често у обичају у касније римско доба, а особито у византинско.

Висина је плочици 7·5 цм., ширина 8·0 цм., те је на десном горњем ћошку окрхана.

Ако се и јест оштетило мекко олово, од кога је сачевена плоча, док се је још употребљавала, ипак се види, да су ситни релијефи на њој радња бољег вајара и да су постали у вријеме, кад је римска умјетност цвјетала. Поједине фигуре правилно су израђене, а ако и јесу ситне, види се на њима умјетничка рука. Оквир је цијелој композицији с обје стране по један ступ, с коринтијском главицом; ступови су спојени луком, уријешеним ехинусом и астрагалом. Композиција дијели се у четири пруге, једну над другом. У првом је реду у сриједи посуда, десно до ње лав и пијетао, а на лијево змија и жртвеник.

У другом реду на сриједи три особе сједе око стола да благују, на столу је риба. Десно стоје, рукујући се, два гола младића, а лијево два момка под дрветом. Један од њих гули зеца или јагње, објешено о грану.

У трећем реду десно је коњаник, за њим старац гдје води дијете, те му руком домигује — рекао бих отац, који се пашта са сином, шаљући га у бој. Лијево опет коњаник, а за њим оружаник гази преко људске лешине. На сриједи је женска алегоричка фигура с раширеним крилом, а с обје стране над главом по једна звијезда.

Сва је прилика, да цијела композиција садржаје алегорију мира, а над њом алегорију рата, што је тим вјеројатније, јер су ти диптиси били знаменито обиљежје римских војсковођа.

Релијефи у најгорњем су реду скрхани. С лијева и десна виде се само по двије коњске главе, на сриједи је можда била квадрига (quadriga), а у њој божица Викторија. У горњем је ћошку лијево змија.

Већ смо лане[1]) приопћили два натписа са истог мјеста, а познато нам је повише уломака римских споменика, усљед којих постаје Халапић код Гламоча врло знаменит за римску топографију у Босни. Надамо се, да ће помнија истраживања показати ту знаменитост још више.

Др. Трухелка.

Nove vrste i varietete tribusa „Carabitae", koje su skupljene u Bosni i Hercegovini od godine 1887.—1889.

Od **Viktora Apfelbecka**

Rod: Cychrus Fabr.

1. *C. semigranosus* Palld. Po gorskim šumama južne Bosne dosta rasprostranjen, ali vrlo rijedak. Igman, Bjelašnica, Treskavica, Jahorina (Reiser).

2. *C. attenuatus* Fbr., isto je tako rasprostranjen, ali je samo češći.

Rod: Calosoma Web.

3. *C. sycophanta* L. U Bosni nagjen samo jedan komad. (Poslan iz Gradačca). Više eksemplara iz Hercegovine, Domanovići (Dr. Hensch). Čini se, kao da nije rijedak u Hercegovini, tamo, gdje ima hrastovih šuma.

4. *C. inquisitor* L. Jedan eksemplar iz sjeverne Bosne.

Rod: Procerus Dej.

5. *P. gigas* Crtz. Po cijeloj zemlji rasprostranjen, ali pojedince. Kod više eksemplara vidi se na okrajcima pokrilja i toraksa slab, ali razgovijetno ljubičast metaličan sjaj. Haury je tu bojadisanu varijetetu opisao po eksemplarima iz Kranjske, kao var. limbatus (Géhin Cat. Carab. 1885., pag. 1. Note 1.)

Kod Višegrada, u južno-istočnoj Bosni, blizu srpske megje, uhvatio je c. i kr. satnik g. Pavelka dva sasvim modra Procerus gigas-a.

Za one Procerus-e, koje navagja Sendtner u svojim bosanskim putopisnim izvještajima (Ausland. Jahrg. 1848), kao i za one, za koje veli A. Boué, da ih je sam skupio u Bosni i opisao (La Turquie de l' Europe knjiga I.) kao Procerus scabrosus Oliv. moramo uzeti, da su tako obilježeni samo s pometnje, i da su to ništa drugo, nego var. gigas-a Crtz. Modri P. scabrosus Oliv. lako se raspoznaje od P. gigas-a svojim vratnim štitom, te ga za sigurno nema u Bosni.

Rod: Procrustes Bon.

6. *P. coriaceus L.*

a) var. *Hopffgarteni,* subvar. *semipunctatus* Haury (Géhin Cat. Carab. 1885. p. 3, note 8; Gangelbauer Deutsch. Entom. Zeitschrift 1888. p. 397).

[1]) Гласник зем. музеја 1889. књига II. страна 91.

U okolini Sarajeva, ali vrlo rijedak. Svi su eksemplari u skulpturi dosta konstantni; ona je vrlo nježna sa tri reda ponajviše razgovjetnih, ali vrlo plitkih tačaka.

b) *P. coriaceus* var. *spretus* Dej. Nekoliko eksemplara iz Hercegovine, Domanovići (Dr. Hensch).

Rod: Cechenus Fisch. Platychrus Thoms. (nec Kol.)

7. *C. irregularis* Fbr. U nekojim gorskim šumama južne Bosne (Igman, Preslica plan., Vučija luka). Na mjestima ga ima puno (Igman).

Južno-bosanski C. irregularis-i uopće su maleni.

Var. bucephalus Krtz. i Montandoni Buys. nijesam vidio u Bosni. Prvi bi se možda mogao naći u sjevero-zapadnoj Bosni.

Rod: Platychrus Kol. (Plectes Fisch. pro parte).

Do sada ne vidjeh ni jednog zastupnika toga roda. Čudnovato je, da nema nikako P. Creutzeri f. u južnoj i srednjoj Bosni. Čini se, da tih životinjica, koje su u susjednoj južnoj Hrvatskoj česte, nema u južnoj i centralnoj Bosni. Ali ipak mora se uzeti, da se za sigurno nalaze u onom dijelu sjevero-zapadne Bosne, koji megjaši sa Hrvatskom. Carabus pseudonothus Kraatz sa Velebita u Hrvatskoj, kojeg je dr. Kraatz pribrojio k P. Creutzeri F. čini gragjom svoje mandibele prelaz od P. Creutzeri-a k P. irregularis-u.

Rod: Chaetocarabus Thoms.

8. *Ch. intricatus* L. Ima ga u Bosni svuda dosta.

Var. montenegrinus Krtz. nema nigdje u Bosni; jedan eksemplar dobio sam iz Avtovca (Hercegovina) sa crnogorske megje dobrotom poznatog, vrijednog, zaslužnog i slavnog istraživaoca, c. i kr. kapetana vit. pl. Tomassini-a.

Pachystus Motsch. (Melancarabus Thoms.)

9. *P. cavernosus* Friw. Prečasni gosp. Pater Brandis nagje jedan eksemplar na Čvrsnici planini.

Megodontus Sol.[1])

10. *M. caelatus* F. Ova tipična forma ne nalazi se u Bosni; ali se nalazi za to varieteta, koja se odlikuje ponajviše zelenom ili zeleno-grimiznom (vrlo rijetko modrikastom ili modro-crnom) bojom i vrlo krupnom sculpturom pokrilja. Vratni je štit kraći, nego li u pralika. Ova vrsta, koja se nalazi specialno samo u gorskim šumama u okolini Sarajeva, razlikuje se od crnogorske varietete procerus Reitter[2]) (opisana u entomološkim novinama „Entomologische Zeitung" Wien 1883. III.) — svojim jakim tjelesnim oblikom, skroz neuglagjenom i udubljenom skulpturom, kraćim ali nešto širim vratnim štitom, širim, više ispupčenim pokriljem, te konačno svojom većinom. Šumskog ovog stanovnika razlikovao bih od drugijeh varieteta caelatus-a, koje skoro isključivo žive u kršu:

a) *caelatus v. sarajevoensis* (major, robustior, fortius sculptus, viridi — vel purpureo — metallescens, thorace breviore latioreque, elytris latioribus fortius ampliatis).

---

[1]) Ime Megadontus u katalozima nije dobro (μέγας ὀδοῦς — s toga Meg-odontus, jer se korijen od ὀδοῦς mora da pozna u složenoj riječi.)

[2]) Megodontus caelatus i Meg. dalmatinus spojeni su prelazom, specialno varietetom procerus Reitt. i za to se mora uzeti dalmatinus za var. caelatus-a, i procerus Rtt. etc. imaju se uvrstiti megju caelatus-e.

Za vrlo velike, grimizno-ljubičaste, pliće kao var. macretus — sculptirane eksemplare varietete procerus Rtt. uzeo je Haury (Le Naturaliste 1885. p. 45., Wien, Entomolog. Zeitg. 1885, p. 112):

b) *var. Ljubinjensis* iz Ljubinja u Hercegovini. Takav eksemplar poslan mi je iz Ljubinja.

11. *M. croaticus* Dej. Ova, svojom sculpturom vrlo različna vrsta, vrlo je rasprostranjena u južnoj Bosni, ali nije česta. Dejan je opisao ova vrstu (Spec. gén. Col. II. pag. 40), kako sliedi:

„Ovatus, niger; thorace punctato-rugoso, violaceo; elytris punctatis, rugosis, subelevato-interrupto-striatis, cyaneo-virescentibus, margine violaceo. Long 12, 14 lignes, Larg. $4^3/_4$, $5^3/_4$ lignes.

Il ressemble un peu aux deux précédents (caelatus, dalmatinus); mais il est plus petit et il est beaucoup moins allongé.

Le corselet est d' un bleu un peu violet, surtout sur les bords; il est ponctué comme celui du caelatus; mais il est plus large, plus court, et il est moins rétréci postérieurement que celui du dalmatinus. Les élytres sont proportionellement plus larges et plus courtes que celles du caelatus, et plus convexes que celles du dalmatinus; elles sont d' un bleu un peu verdâtre avec les bords d' un beau bleu-violet; leur dessin est á peu prés comme dans le dalmatinus; mais les stries sont beaucoup moins réguliéres, et il se rapproche un peu de celui du caelatus. Les pattes sont proportionellement un peu moins grandes que celles des deux éspèces précédentes. J' ai trouvé 5 individus de ce bel insecte sous la mousse au pied des arbres dans les montagnes de la Croatie militaire, près d' un hameau nomé „Hostéria", entre Gospitsch et Carlopago".

Ovaj opis tipičnog Croaticus-a tamam pristaje na bosanske eksemplare sa Igmana i Preslice planine. Eksemplari sa Treskavice planine odlikuju se uopće čisćim broncanim, kadšto krasnim zlatnim zelenilom i ponajviše ljubičasto okrajčenim pokriljem; te stoje obzirom na pravilnost pokriljne skulpture u sličnom razmjeru, kao caelatus var. dalmatinus naprama var. procerus.

Ja bih s toga posebnim imenom:

a) *var. bosnicus*, svakog upozorio na taj najekstremniji razvitak croaticus-a.

Na onim formama croaticus-a, koje se nalaze u gorskim šumama Vučije luke blizu Sarajeva, najviše ako se vide u udubinama crnog, ljubičasto okrajčenog pokrilja slabi tragovi zelenkastog sjaja, a drukčije se slaže kako bojom, tako i puno krupnijom i puno zamršenijom skulpturom pokrilja sa onom formom, koju je najprije našao Ferdinand Schmidt u kranjskim Alpama. To je ona forma, koja skoro općenito kurzira kao croaticus, ali od tipičnog croaticusa treba razlikovati

b) *var. Schmidti.*

c) C. croaticus „*var. carniolius* Géhin" (Cat. Carab. 1885., pag. 10) iz Kranjske: „Multo minor, sculptura elytrorum antice minus irregularis" dobro je karakterizirana u sravnjivanju sa var. Schmidti, a ne u sravnjivanju sa tipičnim croaticus-om.

Mali, sasvim modri eksemplari iz Fojnice (južna Bosna) sa krupnom, ali dosta pravilnom skulpturom pokrilja, biće da su najbliži toj subvar. carniolicus-a.

12. *M. azurescens* Dej. Najrasprostranjenija i najčešća vrsta u gorskim šumama centralne i južne Bosne.

U planinskom predjelu Bjelašnice, Treskavice i Zec-planine, u visini od 1800—2000 m. nalaze se te vrste sa zelenkasto sjajnim, mjedeno- ili bakreno-zeleno okrajčenim pokriljem. U većine tih individua redaju se zrnca pokrilja u manje više pravilne prutke i obično se razgovijetno raspoznavaju prve i druge crte. Daklen se u azurescens-a vidi opet skulptura psilopterus-a Kraatz.

Kao što je azurescens čest u gorskim šumama u visini od 800—1300 m. tako je rijedak u planinskim predjelima iznad megje drveća.

Poslije mnoge muke i dugotrajne strpljivosti pogje mi ipak za rukom uhvatiti nekoliko eksemplara te vrste.

Rod: Hygrocarabus Thoms.

13. *H. variolosus* Fabr. Jedan eksemplar nagjen je na Trebeviću kod Sarajeva ukraj točka vode na visini od prilike 1600 m.

Rod: Chrysocarabus Thoms.

Do sada ne mogoh naći ni jedan eksemplar Ch. auronitens i njegovih varieteta; pa niti megju cijelim materijalom, dobivenim za zbirku iz različitih kotara zemlje, ne bijaše baš ni jednog eksemplara. Skoro mi se čini, kao da te vrste nikako nema u Bosni, premda je drukčije vrlo rasprostranjena.

Carabus L.

14. *C. granulatus L.* Više komada iz okoline Sarajeva, koji se ne razlikuju od tipične forme.

15. *C. Ulrichii* Germ.

a) Nekoliko dosta tipičnih eksemplara iz okoline Banjaluke;

b) 3 eksemplara, koja mi je poslao moj čestiti prijatelj c. i k. pukovnijski liječnik g. Dr. Hensch, iz okoline Bijelog brda kod Uvca (u južno-istočnoj Bosni) jesu svjetlo metalično zelena. Svojim fino zrnastim pokriljem stoje u sredini izmegju tipičnih Ulrichii i var. fastuosus-a, te bi se mogli uzeti za *var. viridulus*-a Kraatz.

16. *C. cancellatus* Ill. var. *nigricornis* Dej. Poveći broj komada iz južne Bosne. (Trnovo, Semeč, Fojnica, Sarajevo). Sa eksemplarima iz Štajerske (Leoben) i jednim eksemplarom iz Slavonije (Pakrac) posve se podudaraju. Jedan komad iz Fojnice odlikuje se vrlo dugačko spruženim, uskim oblikom. U njeg je vratni štit jedva širi nego što je dug.

17. *C. montivagus* Palld. var. *vellepiticus* Hampe.[1]) U gorama južne Bosne, ali samo pojedince i rijetko.

Jahorina (Reiser) Igman, Bjelašnica, Preslica planina.

Bosanski eksemplari sasvim se slažu sa onima, što ih je upravitelj Schreiber u kršu tarnovske šume našao.

Polag ovih trebalo bi var. illyricus Kraatz, koja je uzeta od oka (Entom. Monatsbl. II. 56.), C. montivagus-a, spojiti sa var. vellepiticus.

18. *C. Parreyssi* Palld. var. *Gattereri* Géhin (Revue d' Entomologie. Caen. I. 1882. p. 263.) „Minor, supra viridi-cupreus, coerulescenti-marginatus, prothorace rugoso, postice paulo angustiore, lateribus reflexis, angulis po-

[1]) Pravije bi bilo „velebiticus".

sticis acutioribus; elytris medio convexioribus, humeris rotundatis. Long. 19 mm Larg. 8 mm."

Po materijalu, koji dolazi iz različitih dijelova južne i centralne Bosne, spadaju bosanske forme C. Parreyssi-a k onoj, po Géhinu pogrješno od „hautes montagnes de la Styrie" naznačenoj formi, ili su u srijedi izmegju ove i hrvatskog pralika.

Var. Gattereri razlikuje se od tipičnog Parreyssi-a uzanijim, puno jače straga suženim vratnim štitom, slabije zaokruženim stražnjim uglovima na štitu i pokrilju, koje je u srijedi više svedeno, a prema stražnjem kraju spušta se manje plosnato.

Osim bakreno-zeleno ili bakreno-crveno, modro ili ljubičasto zaokrajčenih eksemplara, ima takogjer i sasvim metalično zelenih, broncanih ili modrih eksemplara.

Oni eksemplari iz planinskog predjela južno-bosanskih visokih gora, iznad megje drveća, u visini od 1800—2000 m. (Gola Jahorina (Reiser), Vlašić (Brandis) i Bjelašnica) puno su manji, mrke su ili crne rudne boje ili su sasvim crni.

Na ovu planinsku formu, koja se vrlo razlikuje od tipičnog oblika C. Parreyssi-a i var. Gattereri a, osobito mi je upozoriti. Ujedno sam slobodan ovu varietetu prozvati na čast mom visokoštovanom prijatelju kustos-adjunktu gosp. L. Ganglbaueru var. *Ganglbaueri.*

19. *C. catenatus* Panz. Jedan eksemplar iz zapadne Bosne od Bastaša (Reiser.) Biće, da nije rijedak na zapadnoj, bosansko-hrvatskoj megji.

20. *C. Scheidleri* var. *Illigeri.* 2 komada našao je u sjevernoj Bosni šumarski mjernik g. Marterer; druga dva komada i to: jedan nagjen na Trebeviću kod Sarajeva, u visini od prilike 1700 m., a drugi na Semeču, u visini od prilike 1500 m., imaju za čudo krupnije skulptirano pokrilje.

Rod: Trachycarabus Géhin.

T. glabratus Payk. Biće za sigurno da se nalazi u sjevernoj Bosni, jer sam ga posmatrao u megjašnom hrvatskom kraju.

Rod: Orinocarabus Kraatz.

21. *O. hortensis L.*

a). Ova je vrsta dosta rasprostranjena po južnoj i južno-istočnoj Bosni. Komadi iz ravnina i sa srednjih gora (predbriježja) ne razlikuju se od sjevernijih eksemplara te vrste. Ipak ide ta životinjica u ovoj zemlji visoko u planinski predjel. Ja sam naišao ponovno na pojedine eksemplare na visinama Bjelašnice i Treskavice planine iznad megje drveća, 1800 do 2000 m. visoko. Ovi planinski eksemplari razlikuju se od drugih manjom veličinom, uzanijim, spruženijim likom i duljim, plosnatijim, sa strana slabije zaokruženim pokriljem.

b). *Var. Neumeyeri* Hamp. uhvatio je kod Domanovića u Hercegovini moj dragi prijatelj g. dr. Hensch. Čini se, da je nema u Bosni.

22. *O. carinthiacus* Sturm. Na visokim bregovima južne i centralne Bosne: Bjelašnica, Zec-planina, Gola Jahorina (Reiser), Vlašić (Brandis), ali vrlo rijetko.

23. *O. convexus* fabr. [1])

---

[1]) Po dr. Seidlitzu (Fauna baltica I. 1888.) spada u podrod „Orinocarabus".

a) *Var. dilatatus* Dej. Nije rijedak na bregovima južne i južno-istočne Bose u visini od prilike 800—1500 metara. Trebević, Igman, Preslica i Bijelo brdo (Hensch).

b). *Var. Weisei* Rtt. [1]) Jedan eksemplar iz Hercegovine, Mostar (dr. Hensch).

24. *O. scabriusculus* Ol. Uhvaćen kod Bijelog brda (u južno-istočnoj Bosni) a poslao mi ga je g. dr. Hensch.

Обичај мацерирања мртваца у једној предхисторијској громили код Фоче.

Приопћио **др. Ћиро Трухелка.**

Капетан 31. пуковније г. Никола Цена (Nicola Cena) раскопао је почетком године 1889. код Бараковца близу Фоче на војничкој стрељани неколико помањих громила, те је у њима нашао неколико ситнијих предмета од бронца.

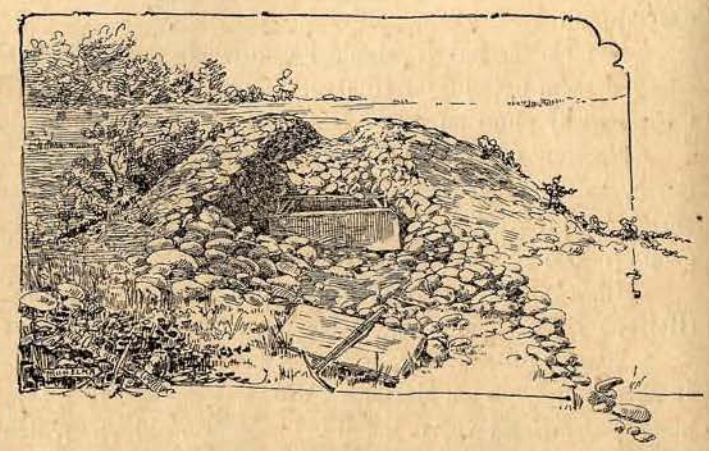

Слика 1. Громила код Бараковца.

Судећи по нацртима госп. котар. предстојника Заржицког — (оригинала жалибоже невидјех, јер их је госп. капетан спремио у Беч) — ти су предмети посве слични онима са Гласинца, те су настали по томе у исто доба и под утицајима исте културе.

Свративши се прошлог љета у Фочу, пођох са госп. капетаном Ценом до Бараковца, да бар једну громилу тачно претражим.

У једној громили (B, на слици 3-ћој), коју је био госп. Цена већ прије начео, не нашавши ништа у њој, нашла се округла копча од бронца су двије куке с дôње стране, налик на оне са Гласинца. Руб је у ње био изрескан као звијезда, а у сриједи оскочило дугме на одуљем танком дршку. (Слика 2.).

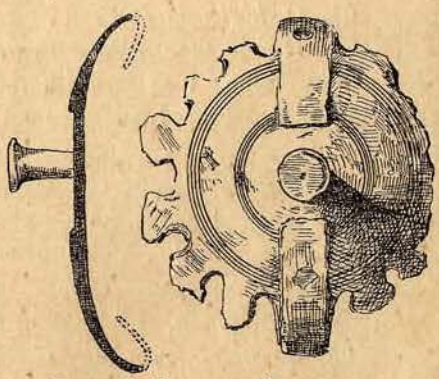

Слика 2. Копча из Бараковца.

[1]) Po Ganglbauern (Wien, Entom. Zeitg. 1883, pag. 63), spada u krug varieteta od „C. convexus-a".

Према томе и према резултатима искапања госп. Цене постала је та некропола у доба бронца, те је суврема са гласиначким.

У громили D, коју сам ја начео, и која је по спољашњем облику била посве једнака с осталим громилама код Бараковца, нађох много тога, што се није слагало са досадашњим опажајима о громилама у Босни, а и уопће у Европи.

Прије свега ваља ми споменути, да у њој нађох цисту (шкриљу), састављену од танких плоча шкриљавца.

То је прва помњиво претраживана громила у Босни, у којој се нађоше останци сахрањеника у шкрињи.

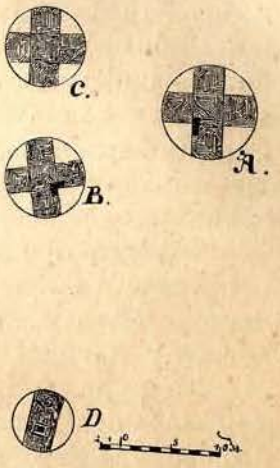

Сл. 3. Положај громила код Бараковца.

У долини Требижата близу Љубушкога нађох додуше у једној разореној громили сличну цисту, коју је био нетко већ прије испразнио, али ова код Бараковца била је једва као пола оне велика. Двије дугуљасте плоче бијаху једва 90 цм. дугачке а 45 широке, двије плоче с уже стране једва 40 цм. у четверо, а заклопац 90 цм. дуг и 50 цм. широк.

Сандук био је тако састављен, да су плоче с уже стране биле једна напрама другој косо постављене, а једна од њих била је сложена од двије танке, успоредо на размак од 5 цм. постављене плоче. По томе била је шкриња горе ужа него на дну.

Дно шкриње било је обложено редом лијепо изглађена и помњиво пребрана шљунка, велика као шака, а по том реду био је положен слој ситнијега шљунка до висине од 15 цм. Шкриња била је према тому изнутра једва 35 цм. дубока, 40 цм. широка а 55 цм. дугачка — свакако премала за дијете од годину дана, некмоли за одрасла човјека.

Слика 4. Мртвачка шкриња у прорезу.

Садржај те шкриње био је овај: до врха била је напуњена ситном мрком земљом, поцрњелом од ситних комадића угљена, а по њој појединi слојеви пепела од дрвета и костију.

У тој земљи нађох разбацаних комадића на пô спаљених костију; одгрнувши мало земљу, нађох у једном углу шкриње згрнуто повише спаљених костију. Судећи по неким боље очуваним комадима, навластито по зубима у уломку лубање, бијаху то останци одрасла човјека, спаљена па онда сахрањена.

До тих останака нађох уломак тробридог каменитог ножа од бијелог јасписа, дугачак 8 цм. (Слика 5.).

У другом углу шкриње нађох несажгану, прилично добро очувану лубању, а судећи по њеној величини и по дôњој чељусти, у којој је већина млијечних зуби била измијењена, била је од дјетета, које је прешло дванаесту годину.

Слика 5.

Лубања била је изнутра испуњена мрком смјесом, измијешаном ситним комадићима шљунка. Та смјеса, већином мрки прашак, згрудала се у поједине комадиће.

Кемичко испитање показало је, да је то нека врста органичке саставине са жељезом (Raseneisenerz), која настаје често у природи, ако жељезо или жељезне воде долазе у дотицај са органичким састојцима.

Та руда, као све органичке руде, врло је ријетка у природи, а док настану повећи грумени треба небројено мноштво година, тако да можемо по том, а и по ономе ножу од јасписа закључити, да је она громила стара, много старија него ли остале код Бараковца, па да сиже до неолитичког доба.

По кемичкој анализи било је у њој 6·22% органичке твари, 8·15% жељеза, а остало бијаху саставине земље, нешто мангана а особито иловаче, који се рудом спојише.

То је само по себи занимива појава, а уз то настаје питање, како се је у оној малој једва 55 цм. широкој шкрињици, гдје су већ били смјештени сажгани останци одрасла човјека, могао смјестити читав костур дјетета од најмање 12 година.

Глава није била у наравном положају, већ лицем окренута доље, а под њом вратни краљешци. — Останци хрптенице бијаху од истог угла до другог по страни поредани.

Уз другу страну били су поредани останци ноге, али одијељени од трупа и положени тако, да се кољено дотицало хрптенице а гњат и кук бијаху окренути према другом углу.

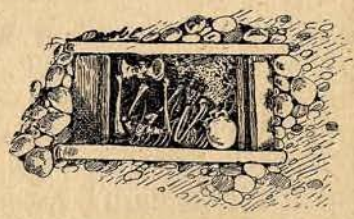

Сл. 6. Шкриња, виђена од озгор.

Према тому нема сумње да је костур био раскомадан у три дијела, главу, труп и ноге, а ти дијелови смјештени су појединце и набапка у шкрињу, па су се само тако могли смјестити у малој шкрињици.

Да су кости у предхисторијским гробницама, нарочито у неолитичким, биле у ненаравном положају, опазио је већ француски истраживалац De Baye, [1]) који је о једној гробној пећини у долини Petit-Morin код Villenevard-a нашао пет костура, којима су дијелови били сасвим разбацани.

Много њих је фалило, сви скоро били су у ненаравном положају, а неке дјетиње кости биле су протурене кроз лубању

[1]) De Baye: L'archéologie préhistorique p. 130.

одраслих. — Пећина била је тако добро затворена, да није могла доћи до њих која звијер, да их размрси, па је већ Quatre-Fages [1]) примјетио, да су то рођаци сахрањених покојника ваљда намјерице учинили.

У Лигурији нађоше учењаци Rivière и L' Issel у неолитичким гробницама такођер разбацане и ненаравно положене кости, а Rivière [2]) протумачио је то на тај начин, да су хијене провалиле у гробницу, разнијеле кости, а породица покојника да их је сабрала те их опет сахранила „tant bien que mal auprés du cadavres".

Текар талијански археолог, проф. Luigi Pigorini свратио је опет пажњу на те примјере и на сличне појаве, што их је нашао у новије доба, па им је нашао и тумача.

По досадашњем знанственом истраживању био је најстарији обичај сахрањивања закапање покојника било у земљу или у громилу, или у гробницу (dolmen). Тај обичај налази се искључиво у оно мало извјесно познатих гробница из старијег каменитог доба, те скоро у свим неолитичким. — Обичај спаљивања настао је текар у доба бронца, па од онда до данас налазимо скоро искључиво та два обичаја.

У доба бронца налазимо оба обичаја често на истом мјесту, дапаче и у истој гробници, као примјерице у неким громилама на Гласинцу. Аналогију, а можда и тумач томе, нашао је француски путник Dumont d' Urville у Новој Каледонији, гдје дивљаци још и данас обичавају младе људе спаљивати, а старе сахранити.

Новији путници, који су навластито проучавали народе, што се налазе још и данас у најпримитивнијим приликама, у којима су прастановници Европе у каменито доба живјели, нађоше међутим друге обичаје при сахрањивању покојника.

Енглески путник Sir Messenger Bradley нашао је у Marylandu (у Аустралији) ужасни обичај, да дивљаци покојника вјешају над големо огњиште да се суши, а кад се осуши, да га заматају у крпе и привежу уз дрво, па га окруже зеленьем и тако као кумира обожавају.

Путник Mac Donald нашао је у Queenslandu (у Аустралији) још ужаснији обичај, да мртваца пеку и изједу, а кости да подијеле међу чланове породице, да их носе као амајлију.

Напокон приопћује Lubbock у свом дјелу: „L'homme avant l' histoire 1867" да некоји дивљаци у Новој Селандији своје покојнике излажу, да на зраку иструну, па да тек онда кости саберу и сахрањују, а становници најјужнијега дијела Америке, Патагонци, скидају умјетно месо са костију, те ове изгладе и онда сахрањују.

---

[1]) Quatre-Fages, L'homme fossile et homme sauvages pag. 127.

[2]) Rivière: Note sur les dernier squelettes Ammames d'adultes et d' enfants trouvès, au 1873 et 1875 dans les cavernes de Baouse-Roussé, Pag. 8.

Пигорини протумачио је на темељу овог опажања, за што су у оним гробницама лигурским и вилневардским кости биле не наравно разбацане, а нових доказа нашао је сам у неолитичким гробницама код Сгурголе и Пианосе, па и на другим мјестима Италије до Сицилије [1]) пак је сувише у неким лубањама опазио, да су биле кости руменилом обојене. Кад су недавно браћа Siret [2]) истраживали предхисторијске споменике у југоисточној Шпанији, нађоше лубање, које бијаху обојене руменилом, те нема сумње, да су трупла била прије на зрак изложена, да се мацерирају, а кад је месо спало са костију, сабрале су се и сахраниле, пошто би се још лубања обојила. Тај обичај налазимо и у Патагонаца, који би лубање својих покојника нашарали, те их спремали код куће, да их као кућне богове обожавају.

Тај начин мртвачког култа сличан је култу староримских кућних Пената; можда је тај римски култ настао у прастаро доба на исти начин као у Патагонаца, а тек касније измијењене нашаране лубање воштаним маскама покојника.

Свакако имамо у оној громили код Бараковца занимиву аналогију.

Останци оног дјечињег костура могли су се само онда смјестити у ону малу гробницу, ако је трупло прије на зраку иструло, те кад се распало, метнуте су поједине кости у шкриљу.

Само на тај начин могле су у њој наћи мјеста, и само тако је могуће протумачити, за што су у њој нађени поједини дијелови трупла раскомадани.

Уз примјере из јужне Француске и Италије досад познате, имамо доказ, да је обичај мацерирања покојника био у неолитичко доба и на Балкану.

Још ми се је уставити при једном питању. Занимиво би било сазнати, откуда жељезо, од кога је настала она руда, којом је лубања била испуњена, и за што се је нашло само у лубањи, а не другдје?

У самој шкриљи није било ни трага жељезу, од кога би могла настати, а да га је и било, могли бисмо мислити, да ће органичке чести давно прије иструнути и прећи у саставине са земљом, него ли ће се жељезо рђом претворити у оксид, утицајем растопљених минералних саставина у сô, а као таква да се споји органичком твари у руду.

Жељезо могло је и на тај начин доћи у шкриљу, да је у насипу громиле било жељезних руда; поједине чести сплавила би киша у шкриљу, те би се створила нова руда, а могуће

[1]) Cfg. Bulletino di Paleontologia ital. год. VI. стр. 33. — Bulletino di Paleontologia ital. год. VIII. стр. 48. — Archiv. per l' Anthropologia è la Ethnologia vol. XIII. стр. 131.

[2]) Siret H. и L. Les premiers ages du métal dans le sud — est de l' Espagne. Texte. P. 158. sq.

је, да је и ријека Чехотина каткад наплавила ситних чести гвожђа.

Но у том случају не би било разумљиво, за што се она руда набрала баш у лубањи, а не око других костију?

Ослањајући се на опажања код Сгурголе, Пианосе и у Лигурији протумачио бих то себи само тако, да је и ту био обичај нашарати лубању, само да се мјесто руменила (Zinnober) узела жута земља (Ocker), у којој има жељезних састојина, па се лубања том бојом и напунила.

* * *

Овом згодом навешћу још један занимив обичај сахрањивања у предхисторијско доба. Вијест о овом обичају сачувала је предаја у Италији до класичног времена, те је исту забиљежио Diodor Siculus. Становници Балеара, који бијаху на гласу као стријелци (Βαλεαρεῖς), те су као трговци разнашали „електрички метал“ (ћехлубар, јантар) на све стране Апенина, обичавали су своје покојнике млатити кôцима да сломе кости. Сломљене кости сабраше у лонац, па би над њим сазидали громилу. Како ми јавља пријатељ Др. Јулијо Нане у Монакову, нашао је у халштатским гробницама по горњој Баварској већ више пута смлачене кости; у јесени минуле године опазио је то исто у једној цисти у горњој Фалачкој. — За громилу код Бараковца не користи нам Дидерова вијест, јер се на ниједној кости није опазило, да је силом сломљена или оштећена.

Narodna imena ptica u Bosni i Hercegovini.

Vultur monachus — sip starješina. (Jablanica, Konjic).

Gyps fulvus — mrcinaš (u Hercegovini), sip (Jablanica), lješinar, mrljinaš (Sarajevo).

Gypaëtus barbatus — dorasla ptica potpuna šara zove se na Vlasiću (kotar Travnik) pepelar, u Jablanici žutoglava, žutalj, crvenjak, a mlada, još mrka, kostobera. To ime dolazi otale, jer su seljaci gledali, kako ta ptica kost iz visine pušta, da se razdrobi.

Falco (peregrinus) i t. d. — za ovu pticu valja ime sokô (sivi), stereotipno ime u narodnim pjesmama, a potječe iz vremena, kad je bio običaj loviti sokolovima.

Astur palumbarius — jastreb.

Accipiter nisus — kobac. U Maglaju zovu oni, koji i danas još love sokolovima, jednogodišnjaka atmadža, a dvogodišnjaka tulek.

Aquila gen. — orao. Ovako obično zovu svaku veliku pticu grabilicu. Rijetko kada razlikuje svijet pravoga orla od jastrijeba, kako to pokazuju gornja imena.

Aquila naevia,

Aquila chrysaetus (fulva),

Haliaëtus albicilla — zovu se u Hercegovini orao krstaš, stekaš, i strogo ih ne razlikuju. Staroga H. albicilla zovu u Posavini bjelorep ili krstaš. U mnogim krajevima, naročito na Vlašiću, zovu seljaci A. fulva orlom krstašem. jer im odnaša janjce. Ime krstaš dolazi odatle, jer taj orao k nebu leti, pa se ondje desnim krilom prekrsti. Kad ostari, onda odleti rijeci Jordanu, ondje se okupa, pak se opet pomladi.

Athene noctua meridionalis — ćuk, smrtna ptica (Posavina). Sovama obično kažu sova, jeina, buljina, Bubo maximus pak zovu velika jeina.

Caprimulgus europaeus — kukviža (Sarajevo) pomrakuša (u Doljanima i Jablanici).

Cypselus apus — pčelozuba (Klek).

Hirundo gen. — lasta, lastavica.

Cuculus canorus. — kukavica, pjevačica, (Posavina). Ko je u proljeće prvi put čuje, živjeće još onoliko godina, koliko mu puta kukavica zakuka, a ako lijevu nogu podigne, biće mu goveda onake dlake, kake mu je boje na nogi.

Merops apiaster — pčelarica (Hercegovina).

Alcedo ispida — zumbul maveni, kovač (Hercegovina).

Coracias garrula — smrdivrana (Posavina).

Oriolus galbula — zlatka (Sarajevo), vuga (Hercegovina), jer smokve jede.

Sturnus vulgaris — brljak, čvorak (Bihać).

Pyrrhocorax alpinus — gak (Bjelašnica, Sarajevo), smrdivrana (Ljubuški), (u Mostaru zovu je čavka, jer tamo nema obične).

Lycos monedula — čavka.

Corvus corax — gavran.

Corvus cornix — vrana.

Pica caudata — švraka. Kad ona sjedne na krov, pa stane graktati, doći će gost.

Garrulus glandarius — kreka, kreja, kreštelica. Tako zovu i Nuc. caryocatactes, samo mu dodaju „planinska“ i „crna“ (Sarajevo).

Picus kao pleme, isto tako Gecinus i Dryocopus i Picoides uopće se zove žuna, kljucavica, pupara, a po perju razlikuje se još zelena i crna žuna.

Picus major, — kao zastupnik sviju djetela zove se u Foči šarengaća.

Sitta europaea — puzavčić (Hercegovina i Krajina).

Upupa epops — kraljev kokot ili kraljevski ili rajski ili božji pijevac (Hercegovina i Travnik).

Lanius gen. — svračak.

Troglodytes parvulus — trtak (Hercegovina), palčić (Banjaluka Krajna).

Cinclus aquaticus — vodeni čvorak, pilinorac, ronac, jer roni pod vodu.

Parus major — sjenica (Sarajevo), pendžeruša (Foča).

Acredula caudata — muhamedovac sjeničak (Hercegovina).

Merula vulgaris — kos.

Turdus viscivorus — imelaš.

Luscinia minor — slavulj.

Saxicola stapazina et aurita — prdavica (Klek).

Motacilla alba — potokuša, janjčarica, pliska, vologonka.

Alauda arvensis — ševa.
Galerita cristata — čevrljuga (Sarajevo).
Emberiza citrinella — žutica.
Passer gen. — vrabac.
Fringilla coelebs — loja (Sarajevo).
Carduelis elegans — šaragizda (Kreševo), konopljarka (Sarajevo), trikibe (ovako je zovu djeca u Hercegovini).
Columba palumbus — grivnjaš (golub).
Columba livia — golub (divlji).
Turtur auritus — grlica.
Turtur risorius — kumra (Mostar).
Tetrao urogallus — divlji oroz, tetrijeb (Sarajevo).
Tetrao tetrix — tetrijeb (Bos. Gradiška).
Tetrao bonasia — divlja kokoška.
Perdix saxatilis — jarebica uopće u Hercegovini, u nekim krajevima vredena.
Starna cinerea — općenito jarebica (Bosna); u krajevima, gdje se nalazi još i P. saxatilis krža.
Coturnix dactylisonans — prepelica, pućpuruć (Sarajevo).
Oedicnemus crepitans — ćurlin (Neretva).
Vanellus cristatus — vivak.
Grus cinereus — ždral.
Ciconia alba — roda (Gradiška), lejlek (Bijeljina).
Ciconia nigra — lejlek (Foča).
Platalea leucorodia — kašika (Livno).
Falcinellus igneus — galica (Hutovo blato), čojla (Livno).
Ardea cinerea — čaplja siva.
Ardea garzetta — bijela čaplja.
Ardea ralloides — žuta čaplja. U Hutovom blatu vele čaplji gak.
Nycticorax griseus — kvakavac (Livno), maigl (Brod).
Botaurus stellaris — bukavac, bukač (Livno). Ovako zove narod tu pticu radi njenog glasa, misleći o njoj, da pod zemljom živi. Kad im pokažeš ubijenu pticu, onda joj vele čaplja.
Crex pratensis — prdavac.
Fulica atra — liska.
Scolopax rusticola — šljuka. (U mnogim krajevima ne poznaje narod ime ove ptice).
Gallinago scolopacina — bena.
Anser segetum — guska.
Cygnus olor et musicus — labud, kup (Hercegovina).
Spatula clypeata — kašika (Hutovo blato).
Anas boschas — patka.
Anas acuta — vrb (Hutovo blato).
Anas querquedula — krdža (Bos. Rača).
Fuligula nyroca — norva (Hutovo blato).
Fuligula cristata — krunata norva (Hutovo blato).
Mergus merganser — utva (Sarajevo, dolina Vrbasa), gik (Jezero).

Mergus albellus — dorasli mužak zove se bijela norva (Hutovo blato).

*** Patke ne poznatih vrsta, a osobito lijepog perja zove narod u čitavoj zemlji karapatak. ***

Podiceps cristatus — pljenor (Hutovo blato).

Podiceps minor — ronac, pilinorac.

Colymbus gen. — gik.

Pelecanus crispus — nesit (Hutovo blato), saka (Livno).

Carbo pygmaeus — kalozer (Hutovo blato).

Hydrochelidon nigra et leucoptera — ćurlin (Livno), galebica (Hutovo blato).

Samo ona imena, koja smo dosada čuli, mogosmo uvrstiti u ovaj spisak, koji se nikako ne može smatrati potpunim. Svi prijatelji ptičijeg svijeta i lingvistike umoljavaju se, da taj spisak prošire.

Reiser i Seunik.

Књижевност.

Vjesnik carskog ruskog ministarstva nastave („Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія“) priopćuje u broju 267. o našem „Glasniku“ vrlo zanimljiv i opširan članak, koji je napisao g. A. Сирку, privatni docenat u St. petrogradskom sveučilištu. G. Сирку, kojega ubrajaju među najrevnije mlađe ruske naučenjake, piše po prilici ovo:

„Otkako je Austro-Ugarska zaposjela Bosnu i Hercegovinu, oživio je — barma u pojedinim pojavama — prilično javni život. To se opaža u tamošnjoj književnosti, koje nije bilo prije zaposjednuća.

Ne gledeći na to, što su te zemlje otvorene na istraživanje jednako svakom pripadniku austro-ugarske monarhije, kao i svakom inozemcu, može se sada književna snaga u zemlji dobro razvijati, kako se to vidi dnevnice po periodičkim i drugim listovima, koje tamošnja vlada, uzevši na oko stanovite prilike i ciljeve, potpomaže. Tako već postoje neki periodički listovi, kao što su: „Сарајевски Лист“, „Босанска Вила“ (ilustr.) i crkveni list „Дабро-босански Вијесник“ [1]) i t. d. [2])

Ali to još nije sve. Osobito je znamenito, da je književna struja zahvatila neke tamošnje muhamedovce, te ih potakla na rad, dakle element, koji prije okupacije nije o tome ni mislio, bar ne u onom obliku, kako se razvija sadašnja njihova književnost, naime u njihovom materinskom jeziku. Nastojanjem nekih muhamedovaca imademo doseleve već vrlo zanimivu zbirku narodnih pjesničkih proizvoda tamošnjega muhamedovskoga naroda. Мехмедбег Капетановић-Љубушак izdao je jedno takvo djelo pod naslovom: „Народно благо“. Poredovoga imade vrlo zanimljiva zbirka „Народне пјесне мухамедоваца у Босни и Херцеговини“, koju izdaje pomoću muhamedovaca vladin savjetnik Коста Херман.

[1]) Pogrješan naslov; ovaj crkveni list izlazi pod imenom: „Bosansko-hercegovački Istočnik.

[2]) Osim ovih izlaze još ovi listovi: „Glas Hercegovca“, „Гласник југославенских фрањеваца“, „Vrhbosna“, „Vatan“ i „Bosnische Post“.

Да ли влада у свом настојању око босанско-херцеговачке књижевности имаде на уму политичке сврхе или какве друге тенденције, то је друго питање, које амо не спада. Овдје хоћемо само да знанствено констатујемо чињеницу, да такав литерарни полет у истину постоји.

Што се тиче публикација, као што су „Народне пјесме мухамедоваца“, морамо у осталом рећи, да се у њима не може распознати онака тенденција.

Овим публикацијама придолази још и „Гласник земаљског музеја“, који уређује исти Херман од г. 1889. Лист излази ћирилицом и латиницом, каквим већ писменима сам аутор жели. По свом особитом значају јест „Гласник“ службена публикација, коју издаје босанско-херцеговачки земаљски (или народни) музеј.

До селе су изашле три свеске (Писац наводи наслове свију чланака, што се налазе у та три свеска).

Из свег се овог види, да још није довршен програм „Гласника“, јер ми ту налазимо чланака, који засијецају у сваку науку, изузевши шпецијалне струке белетристике, математике и педагогије. Судећи по првим трим свесцима, можемо казати, да нема „Гласник“ строгога система.“

На крају приопћује писац скоро дословце предговор из I. свеске, за тим цијели Талоцијев чланак о имену „Босна“ и много извадака из осталих чланака.

Г. А. Сирку обећаје, да ће написати још један чланак о „Гласнику“. Ми с особитим интересом очекујемо ту публикацију умнога рускога научењака.

Različito. — Различито.

Nešto o gradu (kaštelu) sarajevskom.

Sarajevu na istok leži kaštel sarajevski. Stari ljudi pripovijedaju, da ga je sagradio neki tatarski Han, a u kome je vremenu baš sagragjen, to se ne zna. U povijesti otomanske države, što ju je spisao Rašid, veli se, da je godine 1127. (1709.), kada je bio u Bosni vojnički poglavica Mustafa paša, ovome dodijeljen kao pomoćnik Nurudin Sultan sa naročitom zadaćom, da podigne u Bosni neke tvrgjave. Nurudin našao je u to vrijeme nešto sagragjeno, a i po starijim nekim nezvaničnim knjigama doznaje se, da je nazad stotinu godina nešto malo zida bilo. Danas nema na gradu nikakog pismenog znaka, da bi se moglo po prilici reći, kada je grad sazidan; sad se više gradske kapije samo opažava mjesto, na kom je ploča sa natpisom stajala.

Godine 1224. (1816.) došao je iz Carigrada jedan činovnik, te je grad u današnjem obliku proširio i tabije[1]) podigao. Grad ima 4 velike kapije, povrh dviju sazidane su kule; kad se ove gradiše, moradoše Sarajlije iz Miljacke kamenje za zid i za kule u grad nositi.

Rečeni činovnik nastanio se pred gradom pod čadorom, te jednoga dana, čuvši talumbas i pjesme pjevati od Kozije ćuprije, zapita: „Šta je ono?“

[1]) Tabija = Bastion.

Odgovoriše, da se odnekle iz male kasabe [1]) mlada sa svatovima u Sarajevo vodi. Na to će taj memur [2]) slugama reći, da preko Miljacke pregju, i da mu od mlade jedan zlatan jagluk zaišću, što ovi i učiniše. — Malo dana za tim začuje Carigradlija opet pjesme i talumbase, pa će zapitati: „Šta je opet ono?“ na što mu se kaže, da ono sada vode mladu iz Sarajeva. Carigradlija turi ruku u džep i izvadi šaku novaca pa je dade slugi govoreći mu: „Idi na put pred mladu i podaj joj ovo novaca.“ Zapitaše Sarajlije: „Za što si od prve mlade jagluk zaiskao, a ovoj drugoj novce šalješ.“ On im je odgovorio: „Prva je mlada sretna, što je dovedena iz male kasabe u veliku varoš, pa sam za to od nje jagluk zaiskao, a druga je mlada nesretna, što ide iz velike varoši u malu, te sam joj za to pomoć učinio.“

U gradu nalazi se devet česama, na koje teče voda Moštanica, koja ide kroz grad u varoš, te je jedna od najboljih voda u okolici Sarajeva, pošto je za piće slatka i osobito laka.

U gradu imade osam džamija, ali ne zna se, kada su sagragjene, samo na džamiji Hovadže Zade stoji više džamijskih vrata ovaki natpis:

خواجه زاده رحمه‌الله علیه قدسی فی الله بیت المسلمین
بارك‌الله‌داری فی‌حفظ الاله لو جه الله نعم دار الصالحین
تالت التاریخ قد رقع فیها (مجمع‌الزهاد بیت الراکعین)

T. j.: Hovadže Zade — da ga Bog pomiluje — jer sagradi porad božije milosti kuću muslima. Bog neka posveti ovu kuću i neka u svom sačuvanju drži ovu kuću klanjaoca, gdje se skupljaju poštenjaci.

Ova džamija sagragjena je dakle godine 995. (1577.).

Essad Eff. Uzunić.

Како је постао барјак и његово име. [3])

Добивши Ерцег Стјепан од своје посестриме виле барјак на дар, морао је мало за тим одмах ратовати. До тога времена није се ништа знало о барјаку. Прва га је вила изнијела на свијет и поклонила своме побратиму. Већега му дара није могла дати. Она је сама овај барјак ткала и везла пунијех девет година уз припомоћ многих својих јараница. Тај барјак био је од саме свилене основе, а потка му је била од чистог жеженог злата. Свуда по лицу и наличју био је посут самим драгим камењем, које се прелијевало попут жарког сунца. Баш онда, кад је вила давала барјак своме побратиму, била је од радости и весеља заборавила казати име, како се тај њезин вилински дар зове. И тако се за неко вријеме није знало име барјаку. Свак се је жив ибретио (чудио) над тим вилин-даром и није се смио нико усудити надјенути му име, да се не би тим посестрими свога господара што год замјерио, а полако се бојао и вилине освете. Сам Ерцег Стјепан није хтио оименити дар своје посестриме, да јој се не би у чем замјерио, него је био наумио првом згодом, чим се

[1]) Kasaba = varošica.

[2]) Memur = činovnik.

[3]) Барјак = застава, стијег — постао је сигурно, ако се анализира, од турског „бајрак“ и то метатезом.

с њом састане, за то је упитати. Сваком се чинило, какво се год име надјене, да ће бити недостојно вилина дара.

Мало за тим, као што рекосмо, иза поклона посестриме, морао је Ерцег Стјепан ратовати. У својој војсци имао је и туђих војника, који су му под плаћу служили. Кад је дошао под тим барјаком у војску, стане је разређивати у ордије (чете). На првом мјесту постави војнике, што су били под плаћом, за то, да може прелетјети у згодан час и вријеме са својом правом, чистом разиграном војском у највеће крешиво. Но он сам знао је, како су ти плаћени војници слаби, те управо није с тога ради своје части, хтио пред њима ићи под барјаком, нити је то дао својим војницима, а барјак је свакако по његовој вољи морао ићи напријед, јер је тиме хотио својој посестрими већу почаст учинити. За то се он окрене оним плаћеним војницима, па ће им рећи: „Један од вас, који је најславнији кућом (породицом), нека ово (показујући на барјак) понесе". Сви се војници измијенише, али шта ти није да ти није, нико га није могао подигнути ни од земље, а камо ли да га носи пред војском. „Барем, који је најславнији собом, нека понесе" — опет ће Ерцег. И ту се сви војници окушају, али артук (узалуд) ни макнути. „Бар, јâк ко је и овлишно, нека то понесе" — плане Ерцег Стјепан вас љутит. Једва се тада нађе н'акав војник, који га свом силом тéке подигне на раме и понесе пред војском. И од тога Ерцегова: „Бар јак....", веле, да је вилин дар добио име: „барјак". А да је Ерцег Стјепан то рекао једном најгорем своме војнику, он би га од прве одмах подигао и напријед понио пред војском.

Иван Зовко.

Jedna narodna praznovjerica. [1])

Praznovjerice, kao i sve tome slične stvari u našega naroda, veoma su zanimljive, — čisto da rečemo, lijepe. Milota je slušati na sijelu, kad se zapodjene govor o ovakim stvarima. A osobito kad je veliko sijelo, pravo ti je uživanje sijeliti, gdje se svak živ ističe, da i on koju kaže. Tu se pripovijeda, štono riječ, od elemena (pamtivijeka), kako je ko što čuo i sam tokose (tobože) doživio. I vjerujte, da se noć na noć nastavi, neprestano bi se tako i o tom pričalo i pripovijedalo. A od svijeh ovakovih priča, kad bi se ujedno skupile i popisale, postala bi prava pravcata: „Hiljadu i jedna noć", — koja ne bi možda svojoj arapskoj suparnici ni za trun popustila. U ovakim našim pričama zaista su dusi veličanstveniji, nego u onim arapskim. Naš narod i u sadašnjosti pravo je miljenče fantastičnog istoka. Njegova je fantazija i dan danas živa i djelotvorna, te nije nikako osnovan onaj prigovor, kao da naš narod danas sve to većma pada u stvaranju svojih divnih i nenatkriljivih umotvora svake vrste. Osobito sam upoznao djelotvornost i radinost narodne fantazije jednom prigodom, kad sam bio na nekom ovećem sijelu, gdje sam čuo jednu ovaku priču, koja me je plaho zanijela.

Stari Antas (tako se u nekim hercegovačkim krajevima zove Ante, isto kao Matas, Lukas, Grgas, mjesto Mato, Luka, Grgo) najvećim oduševljenjem

[1]) One vrste priča, u kojima se najvećma ističu dusi, dosad su kod nas najmanje obragjene, te bi im trebalo što većeg truda namijeniti.

i zanosom pričao je baš tada, kako je u njegova agu uljegla naletnica (gjavolica) — Bog bio s nama i angjeli božiji — i kako je biła zbabna (trudna, zateščala) sa tri nepominjenjaka (vražića). Svi hodže i fratri bili su se nad njim molitvama izmijenili, ne bi li kako god naletnicu — nalet je bilo i drvljem i kamenjem — iz njega istjerali. Artuk! (Nikako). Šta ti nije, da ti nije, nijesu je mogli nikako iz njega istjerati. Nego nekako po sreći u sto dobrijeh časa dogje vrijeme, da se onaleti (rodi), pa kako joj je bilo unutra tijesno, sama izigje srećom iz age. I tako je se on kurtariše (ispriprosti, oslobodi). Ništa ti bome nema gore, nego kad u čovjeka uljeze naletnica; na sto živih belaja (muka) udariš, pa ne bi ti ni pola muke bilo, da je istjeraš, ali zavale jok (nikako). Naleta je lako istjerati, ali nju — Bog te sačuvao! — nikada; doklen god ona sama sobom ne izigje, dotle slobodno ne treba ti misliti, nju lje niko na dunjaluku (svijetu) ne istjera.

Eto tako je, tahmina (po prilici) stari Antas pričao na sijelu ovu priču, a sijelo se ježilo od straha nad takvim pripovijedanjem. Već odmah na početku pričanja sve su se žene tri puta prekrstile i malko na lijevu stranu okrenule, te su onako sitno, istom malo pljunule, šapćući uz to onu poznatu: „Ovdje joj se ime ne spomenulo!“ — i „Nalet je bilo sto konaka hoda!“ — i „Nalet je bilo i drvetom i kamenom!“ No ipak uza sve to one su i nadalje najvećom radoznalošću, napetim ušima pažljivo slušale, što stari Antas pripovijeda, — kô žene. A bogme su to isto činili i ljudi.

Ivan Zovko.

Светица недјеља.

Светица недјеља у народу је права персонификација. Она је жива мученица. Ко није још чуо нашега сељака у Херцеговини, гдје прича, каква је светица недјеља, кад се појединима укаже? По његову увјерењу и казивању она је права патница. Сва је израњена и крвљу обливена. Што је год Бог створио заната и алата, сви су у њезино тијело забодени, од штâ она трпи неизрециве муке. Овдје видиш у њу убодену иглу и ножице (маказе), ондје теслу и брадву. Онамо опет у њезино је тијело утестерана пила, тамо пак немило је сапињу клијешта и т. д. А то је све за то, што људи на њу т. ј. на њезин дан раде и послују свакојаке послове и занате, намјесто, да иђу у цркву и Богу се моле. Уз ово још ваља припоменути, да светица недјеља по народном казивању никада се не указује сама, него увијек у друштву са богомајком.

Иван Зовко.

O nosu.

Aktala — tobe gjellešanum — (pravedni Bog, — slava mu bila) naumio jaratisati (stvoriti) od ništa čovjeka, svoga roba, pa zovnuo pegambera Gjibraila (Gabrijela) i rekao mu: „Kako ćemo jaratisati čovjeka, moj pegambere, da nam bude najljepši i najmuteberniji (najpribraniji) od svijeh stvorova? Hajde, reci svima melećima, da svaki namjesti, kako mu se vidi najbaskinlije (najbolje) po jedan insanski suret (ljudsku sliku, kip) i da nam ga donese, pa koji nam se učini najljepši, onog ćemo oživjeti.“ Gjibrajil pegamber, kô mlagji, na brze

brzine naredi melećima, da izvrše, što Bog hoće. Kad oni to učiniše, svaki donese svoj suret, džanum, kako ga je kurisô (namjestio). Niti dragom Aliku (Bogu), niti njegovu pegamberu, nijedan se suret nije dopao. Daobeter (osobito) ljepote nije ni na jednom bilo. Aktala — tobe gjellešanum — i Gjibrajil pegamber domisle se, ako oni sami sobom namjeste suret i ako mu metnu nos, da će biti najbolji i najprikladniji (najljepši). I kad oni namjeste nos na svome suretu, veoma mu je ujisalo (pristajalo). Aktala i pegamber tada reknu, da će se odsele, čim žena zazbabni (zatešča porodom), najprije zametnuti nos, a onda ono ostalo. Za to i jest veliki gjunah (grijeh) rugati se nosu. Bolje se je narugati svemu sto puta, nego nosu jedan put, jer se je on Aliku i njegovu pegamberu najviše svidio.

Ivan Zovko.

Нешто о мадежу.

Мадеж или младеж у нашега народа има двојаку сврху и то прво, за љепоту или ружност, друго за срећу или несрећу оне особе, која га има. По народној пак естетици, што се тиче саме красоте, мадеж је веома мио и пристао љепоти ђевојци, кад је мален и црнкаст. Она се управо весели томе красном природном дару. А још, кад се налази на десном образу или на грлу, то је њој изванредан урес и накит. Ни с чим се не би на том бијелом свијету мијењала. Особито је обљубљен код неудатих сеоских мома. Исто ово вриједи и код мушкараца, јер они добро знаду, да су то најмилији знаци њиховим јауклијама (љубазницама). Дочим сваки други мадеж, који се и најмање разликује, или величином, или бојом, или мјестом, гдје се налази, знак је ружности и никаква га красотица била са села или из града не би ни пошто жељела имати. А још кад ко има више оваквих немилих и нелијепих биљега, тога држе, да је и одвише грдан. За то све такве дјевојке и момци, који имаду те незване госте, био то један или више њих, хоће да их се ријеше под сваки начин, одрезавши их златали-чакијом, или црвеном упређеном свилом и то све рано прије сунца, јер да се тобоже тада не ће огријешити пред Богом, који им је те дарове подијелио. Осим тога добро је, да се то учини прије изласка сунца и за то, јер тада не ће умријети они, који то раде, будући иначе да свак мора умријети, ко то другачије и у невријеме учини.

Што се пак тиче саме среће или несреће с обзиром на мадеж, све су оне особе несретне, којим не одговара онакав опис, какакав је гори наведен код лијепог мадежа. Само ћемо неколико таквих случајева навести. Ако је, рецимо, мадеж велик и посве црвен, то је знак неизбеживе биједе по сироту дјевојку или несретног момка. Ако ли је пак жут, а још на лицу или на грлу, онда је то претеча, да ће момак и дјевојка увијек бити несретна у браку. За то је много боље не удавати се и не женити се. Осим тога каже се за оне особе, које имаду пуно мадежа, да су им матере, кад су биле трудне, нешто зажељеле, да једу или пију, а у исто вријеме није им било то могуће ради сиромаштва имати, па су се некако у том трену дотакле руком на свом тијелу кога мјеста или не хотеч, или су се почешале и одмах на дотичном мјесту у новорођенчета, гдје се је год

његова матер дотакла свога тијела, биће, кад се роди, мадеж. С тога је веома грјехота збабној жени ускратити јело и пило, које је зажељела, ма се ишло по њ чак и у девету махалу. У опће, кад има неко више мадежа, па они макар одговарали свим правилима народне естетике, како је гори наведено, то је ипак таква особа и ружна и несретна. Ето то је све о мадежу речено, само још да придодамо, да је народ мадеж и у пјесмама овјековијечио. Та по мадежу на десници руци познаје љубовца свога љубовника, мила сеја брата рођенога.

Иван Зовко.

Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.

Пречешњејши господин архимандрит **Иларион Руварац** — **Гргетек.** Срдачно благодарим. Кад уграбите који часак, молим да се опет „Гласника“ сјетите, који се дичи, што вас може убројити међу своје пријатеље.

G. učitelj **Spiridon Ugrenović, Ljubija.** Stari novac izvolite poslati na adresu „Zemaljski muzej u Sarajevu“. Pribilježite svakako narodno pričanje o starom gradu i crkvini; dobro ćete učiniti, ako ta mjesta proučite i opišete.

Пречешњејши г. игуман **Х. Михајловић, Завала.** Дао сам израдити слике манастира и Вјетренице за Ваш лијепи чланак, који ће унићи у II. или III. књигу.

Gospodin **Ilija M. Zagreb.** Naklada I. i II. knjige godišta 1889. već je raspaćana. Druge dvije knjige šaljem uz ovaj broj.

Sarajevo, april—juni — 1890 — Сарајево, април—јуни.

Glasnik

zemaljskog muzeja

u

Bosni i Hercegovini.

Knjiga II. **Godina II.**

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Гласник

земаљског музеја

у

Босни и Херцеговини.

Књига II. **Година II.**

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Како и када је Босна припала Угарској.

Приопћио **Др. Јулије пл. Паулер,** управитељ кр. угар. државног архива.

У једноме законику адмонтског манастира има повеља о утемељењу и дотирању манастира Чатара у Угарској, заладске жупаније. Утемељење потврдио је краљ Бела II.: „in conventu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni concilio Bosnensem ducatum dedit.“ „У вијећу острогонском, у коме је,“ — примјећује се узгредице, — „с приволом цијеле земље даровао војводство босанско своме сину Ладиславу.“ [1])

О идентичности те повеље нема сумње, према томе је дакле несумњива историјска чињеница, да је почетком године 1137. (у то нам вријеме ваља ставити повељу, која иначе нема надневка, због присутних бискупа и достојанственика) Босна већ била у такој свези с Угарском, да су краљ угарски и угарски „државни сабор“, како бисмо сада рекли, о њој могли одредбе чинити. Али и ако нема сумње о тој свези, неразјашњено је питање, како је постала та свеза.

Историјска је знаност већ покушавала свакојако, да то питање ријеши, али од мноштва комбинација ниједна се не могаше упирати на директне историјске доказе. Таких доказа, колико ми знамо, и нема до данашњег дана, али има некојих околности таке руке, да полазећи од њих и разабирући им узроке, можда ипак можемо доћи, и ако не до утврђених, а оно свакојако до врло вјеројатних резултата.

Знаменит кажипут за рјешавање тога питања биће по моме суду у тој несумњивој чињеници, што угарски краљеви никад нијесу узели наслова краља босанског, ма да се за њих не би могло казати, да нијесу тражили наслова. Напротив, они су употријебили сваку прилику, да своме наслову придаду имена нових земаља. Мали комадић земље на сјеверу српског Приморја доста им је био, да се назову краљеви Раме — о чему ћемо

[1]) Fejér: Codex dipl. Hung. II. 88.

доље још потање прозборити. Бела III. није право ни намјеравао, да придржи Халич, а већ се назива rex Galiciе (1188.), којим се насловом његови потомци почевши од Андрије II. (1205.) досљедно и непрекидно служе. Краљ Емерик једва што је ногом стао на Бугарску и Србију, и већ се назива rex Bulgariae (1202.), па онда rex Serviae (1203.), и та два наслова онда стално осташе уз угарски краљевски наслов.[1] Андрије II. никад није било у Волхинији (угарски Ладимир), а ипак се он на темељу пријатељског подређења назива rex Ladomeriae (1205.). И Бела IV., да тако рекнемо, само завири у серетске предјеле данашње Румуњске, гдје су уз Влахе настављали куманski номади, и већ је он rex Cumaniae (1235.), док његов син Стјепан V. само до Видина дође, па се од њега почевши сви угарски краљеви пишу rex Bulgariae.[2]

Много мање и незнатније земље, него Босна, територији, који фактично једва да су или и нијесу никада били у власти, долазе међу краљевским насловима, али Босна се никада не спомиње. Али не једино Босна сама, већ и други, истински, а не имагинарни посједи угарски не напомињу се у краљевским насловима. Славонија, т. ј. данашња Хрватска од Драве до Капеле планине, не напомиње се никако међу угарским краљевским насловима све до Владислава II. (1490—1516.)[3] Никад не долази Mácso (Мачва, Banatus Machoviensis), један дио данашње сјеверозападне Србије; никад Szorény (Banatus Zevrinensis), тако звана Мала Влашка, Румуњска западно од Алуте, никад се — да из доба краљева из Арпадске куће сегнемо и у доба угарских краљева из куће Анжувске, — не напомиње Молдава ни Влашка, акопрем се је Куманска односила само на мален дио тих крајева. То бијаху само бановине, као што је Босна, односно Молдава и Влашка по примјеру сусједног Ердеља — била војводина.

Узрок тога, за цијело не случајног разликовања одмах нам удари у очи, ако промотримо, какве су биле земље тих двију категорија. Краљевски наслов узимали су угарски краљеви од таких земаља, које су се већ могле сматрати краљевинама, то јест, које су имале неку самосталну државну организацију. То можемо да мотримо почевши од Хрватске, па све до Куманске и Лодомерије. Из те чињенице смијемо без сумње закључити противно, наиме, да се они територији, од којих

[1]) Fejér l. c. II. 391, 414. II.

[2]) Еклатантно посвједочује ту похлену за насловима наслов Стјепана II. у потврди повеље, којом је утемељен Гарам-Сент-Бенедечки манастир, гдје се и он (1124) већ назива rex Galiciae et Bulgariae (Fejér l. c. II. 67), осим ако је то погрјешка у писању из XIII. вијека, пошто нам је тај документ очуван само у једноме трансумпту из год. 1217.

[3]) У Fejéra l. c. IV./1, 417, има додуше повеља Беле IV. од године 1246., гдје се он назива и rex Sclavoniae, којој околности Кукуљевић Jura Regni D. Cr. Sl. 1. 67. неко знаменовање приписује, али је то — гласом оригинала у угарском државном архиву DS. 302. само криво читање ријечи „Ramae."

нијесу узели краљевског наслова, у оно вријеме, кад их је Угарска заузела, нијесу могли сматрати краљевинама, да нијесу имали државног устројства, и да су ово стекли тек по Угарској, или барем под њом. И у истину се је у Молдави и Влашкој државно устројство развило тек онда, пошто су те земље већ биле у подручју угарске моћи. Мачва постаде дијелом Бугарске, односно византинског царства. Год. 1229. већ је, рећ би, као наставак Сријема на десној обали Саве, била под Угарском, али се је њоме управљало као приватним посједом сестре краља Андрије II., Маргарете, удове цара Изака Ангела, а послије маркгрофа Бонифација Монтфератског „ad nutum dispositionem praefatae sororis“, како папа Гргур IX. вели, „regitur.“ Северин (Szöreny) био је, ваљда од како пропадоше Бисени, па их нестаде, ненапучен крај. По суду анонимног нотара Беле IV. није припадао Угарској, којој он међу поставља код Оршове. У почетку XIII. вијека насељавају се и овуда влашки кнежеви са својим народима. Они угарскоме краљу плаћају данак, а под конац владавине Андрије II. (1233.) већ налазимо првог угарског бана северинског.[1])

И Босне нема међу угарским краљевским насловима; и она је била бановина. Није дакле пресмион закључак, да Босна, кад је у првој половици XII. вијека доспјела у свезу с Угарском, још није била организована држава; да су у долини Босне и у споредним долинама била насељена поједина српска племена, без сталне свезе између себе, налик на Румуње северинске бановине, само с том разликом, да то нијесу биле придошлице, већ од многих вијекова старосједиоци у својим жупама. Трагови појединим овим жупама могу се разабирати до у XIII вијек, па је по томе ласно докучити, што се је Босна онако лако распала у поједине дијелове, н. пр. бановине Усору и Соли (Banati Osora & Só).

Оно што знамо о предугарском времену Босне, не противи се ни у чем томе закључку, што га учинисмо a priori. У цара Константина Порфирогенита налазимо у средини X. вијека φώριον Βόσωνα, географски појам; исто тако у попа Дукљанина у другој половини XII. вијека, гдје говори о диоби маштом његовом створеног Сватоплука, баш као и о „Бијелој“ и „Црвеној Хрватској.“[2]) Истина је додуше, да се у њега касније спомињу босански бани, пак се о Босни тако говори, као да би то била једновита држава, попут његових српских „краљевина“ у Приморју, али Дукљанин обичаје назоре свога времена преносити на старија времена и прилике. Кад он дакле говори о босанскоме бану у X. вијеку, онда из тога баш тако слиједи, да је такоr

[1]) О Северину (Zevrin): Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. 170. — Fejér l. c. IV/1. IV/1. 445. ff. — Pesty: Szörenyi Bánság I. 14. p.

[2]) Diocleas C. 12. Schrandtner: Scriptores R. Hung. III. 482. — Theiner: Mon. Slav meridionalium I. 248.

бана у оно доба веће било, као што слиједи и то, да је око год. 968. већ било угарског краља, коме се је тај бан утекао под окриље.[1]) Тим у осталом не мишљах рећи, да у старија времена босанска племена никада не бијаху за неко доба сједињена под заједничким господарем; само не налазим задоста разлога, по коме бих у опреци с реченим разматрањем на силу морао судити, да је већ прије угарске епохе ондје била дефинитивна државна организација, као н. пр. у Хрватској. По томе, што Дукљанин спомиње босанске банове и нитко други, често се је судило, да је Босна некоћ припадала Хрватској, јер за име и достојанство бана знају само Хрвати.[2]) Није немогуће, паче је и вјероватно, да се је неко вријеме моћ хрватских владара простирала на некоје, разумије се, најзнаменитије дијелове Босне, нешто налик на ово може се разабрати и у Дукљанина, за старије доба, на жалост, врло непоуздана; али то није разлог, по коме на силу мораш судити, да је босанско банство као нека извјесна државна уредба цијеле Босне, за то већ хрватска инштитуција, јер је у Дукљанина бан просто ознака за војводу, dux, па он за то говори и о бану рашкоме.[3])

Па онда усвојили су тај наслов и Угри, који га употријебише и за такве приједјеле, као Мачва (Macsó), Браничево (Borony), Северин (Szöreny), који нигда ни у какој свези не бијаху с Хрватском. У осталом, нека је одношај Босне према Хрватској прије био, који му драго, свршетком XI. вијека — за које доба Дукљанин већ постаје вјеродостојан, — припадала је Босна држави Бодина, српског краља Приморју. Послије његове смрти распаде му се држава. У исто вријеме дохвати се Угарска Јадранског Мора, уреди Славонију од Драве до Капеле, те се угарска држава и угарска организација раширивaше из Славоније од запада к истоку дуж Саве до Врбаса, гдје постадоше жупе Дубица, Сана, Врбас. — Тому за доказ служи, да су ти приједјели припадали загребачкој бискупији, а не, као Пожега и Валпово, с лијеве стране Саве, печујској. Сасвим је природно, и противно било би невјероватно, да се мала српска племена, која су била на југоисток од тих приједјела, све горе до врела Босне, развоју између јадранског и црноморског подручја, не могаху отети утицају релативно врло уређене угарске државе, већ јој се подреде. По слабој свези, која отуд настаде, по великој автономији — да се послужим модерним изразом — која остаде босанским племенима, може се, — и не гледећи на даљину земље од средишта угарске државе, што је такођер било у прилог већој самосталности — закључити, да је то подређење било с добре воље и да се је с добре воље уздржала веза.

[1]) Diocleas C 22. 23. l. c. 488. 489.

[2]) Клаић: Poviest Bosne стр. 59.

[3]) Дукљанин Ц. 13. 18. л. ц. 483. 486.

Сада је питање: када је постала та свеза, коју већ налазимо год. 1137? Нама се чини, да у оно вријеме не би дијете од 5—6 година — а толико је онда највише могло бити Ладиславу, сину Беле II. — метнули за војводу дивљој једној земљи, која се је тек подредила. Ваљаће нам дакле нешто прије тога тражити вријеме, када је подвргнута Босна, или боље да рекнемо када су подвргнута босанско-српска племена Угарској.

Али и то није могло бити прије, него што је угарска моћ захватила сусједну Хрватску и Далмацију. Ваља нам дакле тај догађај ставити од прилике у доба између 1110—1130.

Пошто се је то по свој прилици догодило у исто вријеме с конштитуирањем угарских жупанија у данашњој босанској крајини. или можда услиједтога, и пошто је развитку тадашње Славоније за цијело требало времена, то је вјеројатно, да је то подређење пало у другу половицу горњег двадесетгодишњег раздобља, по томе дакле према крају владавине Стјепана II. (1115—1131.)

Организација, т. ј. уједињење Босне у једну цјелину под једним војводом или баном биће ваљда у свези с настојањем стрица Беле II., сина босанског великог жупана Уроша, бана Белуша (Belos), да моћ Угарске изнова утврди на жаловима Јадранског Мора и да је сувише простре и на независне још Србе.

Тако је н. пр. баш око год. 1136. Спљет изнова доспио под угарску власт, а спљетски надбискуп Гаудије бијаше чест гост на угарском краљевском двору.[1]) И послије чини се, да је Белуш велик утицај извршивао на Босну. То би барем најбоље разјаснило, како је то, да је Борић, први познати, исторички поуздани бан босански, који је год. 1155. у војсци угарског краља Гејзе II. војевао против цара Емануела, у угарским размирицама, које су по смрти Гејзе II. настале због пријестола, пристао уз његова брата Стјепана IV., кога је Белуш већ као војводу љубио и потпомагао.[2])

У ово доба — 1138. — пада и освојење Раме, којој је име онда Бела II. узео међу своје краљевске наслове. Дукљанин познаје жупе Раму и Неретву, које су по његовом приповиједању онда, кад је краљ Прелимир своју државу раздијелио међу своје синове, припадале покрајини Подгорју. Жупа неретванска

---

[1]) Тома архиђакон с. 19. Schwandtner l. c. III. 559. У погледу Срба Kimamos III. I. (Ed. Bonn. стр. 104.)

[2]) У погледу односаја између Белуша и Стјепана IV. Ragewimy Gesta Friderici III. 12. M. G. SS. XX. 423. Гдјекоји мисле, да по ријечима Kimamosa, да је Борић „εἰς συμμάχους τῷ Παιονάρχῃ“ морају закључити, да је он 1155. био савезник, а не подајник Гејзе II., али то не мора слиједити из тих ријечи. А то по савезничком односају никако не би могло ни бити, да Борић у једној повељи Стјепана IV. 1163. (Tkalčić: Monum. Hist. Episc. Zagrabiensis I. 3.) као свједок долази међу угарским достојанственицима, послије palatina и judexa curiae, прије великих жупана, прије Бодрога и Чанада

спомиње се и у повељи краља Беле IV. од год. 1244., у којој он набраја више дијелова Босне.

Како већ само име каже, ваља нам тај предјео тражити уз ријеку Раму при горњој Неретви, тамо, гдје та ријека мијења свој правац од истока к западу, а јужно од Радуше и Лисац-планине, гдје се мален један крај, макар да већ није у подручју Црног Мора, још и данас рачуна к Босни, а не к Херцеговини. Тај малени крај мора да је при распаду српске државе у Приморју угарски бан Босне освојио за се и посредно за краља угарског; барем се тако најлакше може протумачити, како је то, да је речени предјео припао Босни, а наслов од њега угарском краљу.[1])

Обично се тврди, да је краљ Бела II. године 1135., дакле још прије него што је своме сину дао босанско војводство, не спомињући Раме, почео употребљавати рамски краљевски наслов, да је дакле Рама онда већ била освојена. Но то је блудња, која је отуда настала, што су се писци задовољили оним уломком дотичне повеље, коју је Фејер објелоданио у II. свеску свога Codex diplomaticus. Али у тому VII. вол. 5. исте збирке објелодањена је та повеља потпуно, и тамо се види, да она још има наставак, који потјече из године 1139. Много је дакле вјеројатније, да су се уводне ријечи: Bela, Dei Gracia Hungariae, Ramaeque rex, односиле на каснију повељу од год. 1139., него ли на пријашњу од год. 1135., која је, рећ би, уметнута у ону каснију, а та вјеројатност постаје извјесношћу, кад помислимо, да у повељама Беле II., које још све до једне постоје у оригиналу, до год. 1138. нема наслова Rex Ramae, и да тај наслов први пут долази год. 1138. у једној повељи за надбискупију сплетску.[2])

Дакле је, да најзад свршим и резултат моје кратке расправице још једноћ прикупим, највјеројатније, да су се српска племена, која су у Босни становала, и у оно доба још нијесу била тјешњом свезом између се спојена, у трећем деценију XII. вијека добровољно подредила угарскомѣ краљу, који је год. 1137. у земљи — барем према тадашњим појмовима — увео ред, устројио босанску бановину, која је одмах увећана Рамом, покрајиницом српског Приморја, те се у каснијем времену развила у краљевину босанску.

---

[1]) Клаић l. c. 64. наводи у ноти више мјеста, из којих се види, да акопрем каснији угарски писци Босну идентификирају с Рамом, ипак бијаше и посебна Рама. К томе могу ја још навести једно мјесто из једне повеље Беле IV. од год 1244. „Contra Paterinos in Bosnam et in terram Rame — proficiscerentur.“ Wenzel l. c. VII. 167. Otto Frising: Gesta I. 31. l. c. 368., такођер спомиње Раму. Дукљанин c. 24. l. c. III. 490.

[2]) Fejér l. c. 11. 82. VII./5. 100. и д. Наслова Rex Ramae нема у Wenzela l. c. I. 49. 53. Fejér l. c. VII/5. 108. Knauz Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 97. Најприје се спомиње 1138. — Кукуљевић l. c. I. 31. Тамо садржана повеља, стр. 8., гдје се већ краљ Коломан 1103. назива Rex Ramae, крива је, види: Dalmát.-Horvátország elfoglalásáról. (О освојењу Далмације и Хрватске.) Századok 1888. 324. 2.

Stari rudokopi u Bosni.

Priopćio **Ludvig Pogatschnig**, rudarski meštar u Srebrenici.

Kod Srebrenice uz Križevicu rječicu i uz potok Čičevac ima čitavo čislo starih troskovišta. Pogješ li od ceste, što vodi iz Ljubovije prama Srebrenici, to ćeš najprije naići na veliko troskovište kod Hana Soločuše (I. na nacrtu, slika 1), a onda na drugo kod nove pravoslavne crkve (II.). Na tim su mjestima očevidno u davna vremena bile talionice, do kojih su rude privažali iz majdana jugozapadne strane Kvarac-planine iznad Vitlovića. Na troskovištu u Soločuši leže pojedini komadi bulanžerita, koga je velika množina napunila jalovnike (Grubenhalden) u Vitloviću. Naročito se nalaze olovni ostaci od nekadašnjeg talenja; troske s malahitskom prevlakom rijetko se nagju.

Prije sutoka Orahovice potoka s Križevicom udara troskovište III. u oči sa svoje veličine. Te troske biće da potječu od talenja bakrenaste rude, koje nema u sjeveroistočnim majdanima Kvarac-planine. Baš se i ne da misliti, da su stari iz majdana u Kvarcu uzbrdice vukli rudu k toj talionici, već ti se i nehotice nameće, da rudnike tima talionicama tražiš u dolu Orahovice. Dojako im se nije našlo traga, jer je prekopavanje dospjelo samo do desne obale Križevice, a predjeo s onu stranu te rječice u rudarskom je pogledu još sasvim nepoznat.

Do troskovišta IV. (Baratovo) V. (ispod pješačke vojarne) i VI. (ciganjska mahala) dobavljala se je ruda kroz jarak (Malu Kiselicu) iz majdana na Kožarici i u Lauš-selu, koje su reć bi, visokome Kvarcu predbriježje sa jugozapadne strane. Na zaravanku Lauš-sela odaju ti ostanci zidina, jedno mjesto s podložnicama i komadi ruda, da su tu nekoć radili rudari, a staložine okera (željezastog rgjca) uz Malu Kiselicu i pri ulazu u Crvenu Rijeku jasno svjedoče o prostranim podzemnim rudokopima, koji se ovuda nalaze. I ako ovuda nema onoliko leha i bakrene troske, koliko na troskovištu uz Orahovicu, ipak ih i ovuda ima obilje, te će nam bakar valjati tražiti u pakovini, koje u olovnoj rudi i u kamenju cijelog jugozapadnog obronka Kvarac-planine ima množina.

Troskovišta VII., VIII., IX., X. i XI. izvan Srebrenice uz potok Čičevac leže u prijedjelu, koji je označen imenom Olovine, a rudu za dotične peći dobavljali su iz jarka Vodenice, iz Kiselog Potoka i iz jedne zdônje (Stollen) tik uz Olovinski Potok, jedan kilometar od troskovišta XI. uzbrdice.

Jarak Vodenice siže do visine Pribičevca i pokazuje mnoge stare rudokope. U Kiselom Potoku nijesu se mogli konštatovati podzemni rudokopi, ali sudeći po strani, mora da su se ondje rude kopale. Obašli su onuda jedan gorski obronak, kome je kamenje puno pakovine, pa kad bi ova valjala, mogla bi se lako vaditi spoljašnom radnjom.

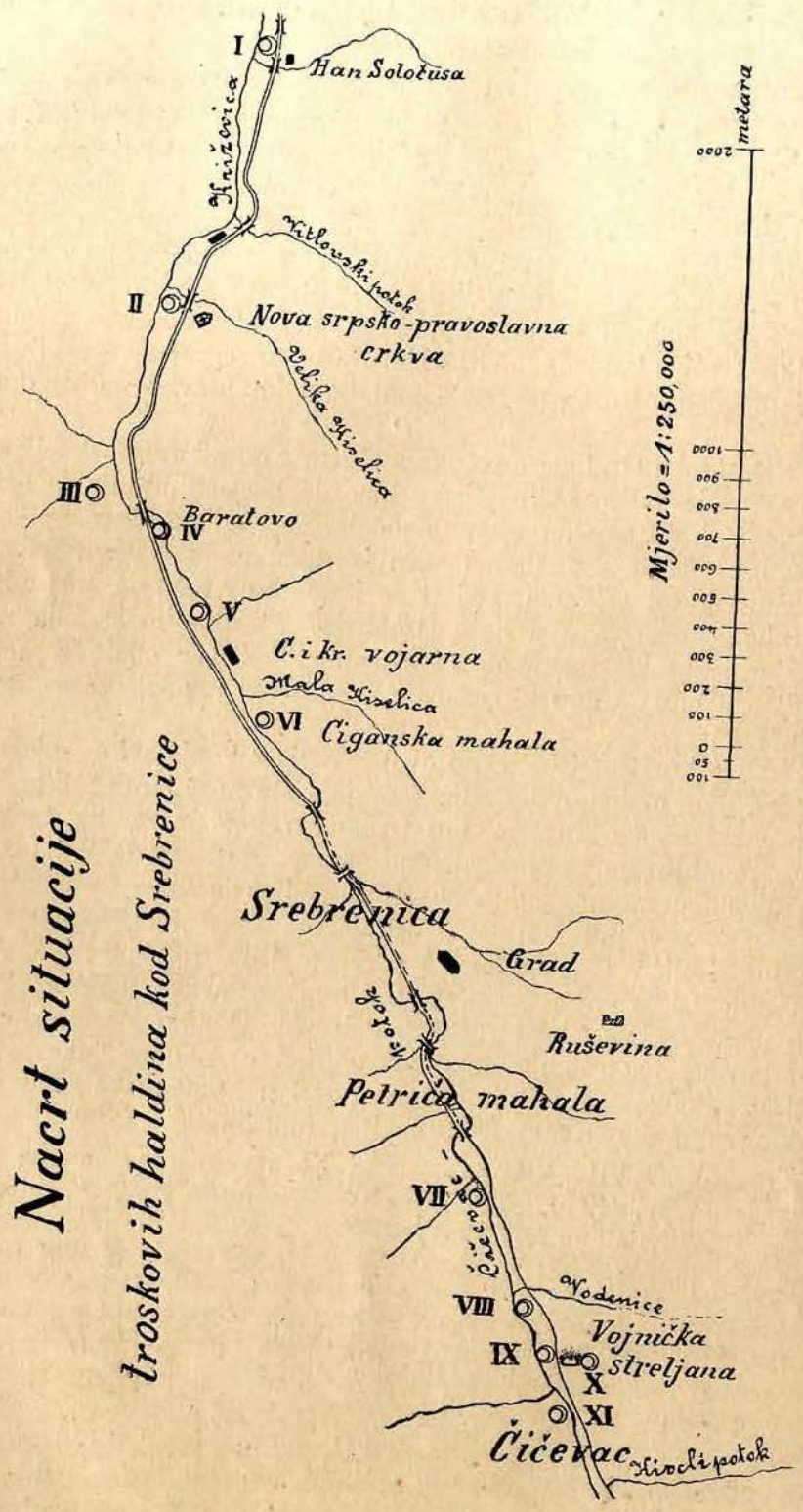
Nacrt situacije
troskovih haldina kod Srebrenice
I
Han Sotočusa
Križevica
Vitlovski potok
II
Nova srpsko-pravoslavna crkva
Velika Kiselica
III
Baratovo
IV
V
C. i kr. vojarna
Mala Kiselica
VI
Ciganska mahala
Srebrenica
Grad
Ruševina
Petrića mahala
VII
Čičevac
Vodenice
VIII
Vojnička streljana
IX
X
XI
Čičevac
Kiseli potok
Mjerilo = 1:250,000
metara
2000
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
0
50
100

Slika 1.

Rečena zdônja u Olovinskom Potoku otvorena je još godine 1882. i izgragjena u duljini od 110 metara.

Dalje se nije moglo dopirati, jer je nedostajalo zraka i svijeća nije mogla gorjeti. Zdônja je gragjena u malim dimenzijama, 1 m. visoka a 0·5 m. široka, skroz u kremenjaku bez izupiranja te je valjda služila za vožnju i za vodu. Niti po šljemenu, niti po dnu, niti po stranama nema rude, osim nešto pakovine, ali u kalu po dnu ima olovnog sjajnika s pakovinom u kremeničnom škriljcu. Po tome nema sumnje, da je ta zdônja u svezi bila s višim rudokopima, koji dosele još nijesu poznati. A da takih ima, može se stalno suditi po mnogim naslagama okera, što su nagjene u Čičevcu.

Što se olovni sjajnik nalazi u kremeničnom škriljcu, to je pojava u tome nova, što ga je dosada, koliko je poznato, bivalo samo u trahitu, a mora se još primjetiti, da se prekopavanjem u svoje vrijeme još nije došlo do ovoga prijedjela, jer mu je naročitom svrhom bilo ispitanje sjeveroistočnog obronka Kvarac-planine.

Troskovište u Olovinskom Potoku kod Čičevca najznatnije je megju potonjima, a naročito još po tome udara u oči, što na njemu ima ostanaka od zidina, po kojima možeš suditi, da je ondje bila talionica. Da se to utvrdi, očišćeni su ostanci od zidova prema spoljašnom ocrtu od šljunka i ruševine, koliko se je dalo. Uspjeh, time postignut, može se razabrati iz priklopljenog tlocrta (slika 2), a jedan dio ukupne slike pokušalo se je i fotografski snimiti (slika 3). Iznad zgrade, tik do gorskog obronka može se razabrati, kuda je bio udešen vodovod, koji je vodu dovodio iz potoka Čičevca, a saljevao se u jarak niže prokopan. Iz toga vodovoda snabdijevan je vodom kanal A A, koji teče cijelom širinom zidina Drugi je kanal B B. Makar da su zidine ovdje više razvaljene, nego li kod A A, te im je pravac pri otkopavanju mučnije bilo naći, opet se po nagjenim ondje utarcima ilovaste posude može suditi, da su onuda bili. Ti su kanali dugački po 11.70 m. i naglo padaju.

Zid po duljini C C ide usporedo s vodovodom, kao i zid D D. Time omegjašeni prostor razdijeljen je srednjim zidom na dva pregratka F i F_1.

Pregradak F još je najbolje očuvan, te je on za to i upotrijebljen za fotografski snimak, na kome se vide tri otvora u zidu. Kod otvora u širini od 1·8 m. biće da su bila vrata za ulaz i izlaz. Duhaonicama, koje su ovuda bivale, nije se našlo traga, te se po ovim neznatnim podacima ne može pronaći ideja tadašnjeg talenja.

Ako ovo, što gore rekosmo, prikupimo, da po tome izrečemo sud o periodi onoga vremena, kada se je u tom predjelu kod Srebrenice kopala i talila ruda, to će se jedva moći poreći, da ta rudarska radnja pada u razdobje od XIII. do početka XV. vijeka, koje vrijeme i Dr. Konst. Jireček navodi u svojim istorijsko-geografskim študijama o trgovačkim cestama i rudokopima u Bosni u srednjem vijeku.

Pošto je ispitivanjem u Gradini godine 1885. utvrgjeno kopanje rude za vremena rimskih careva, to se sad znadu razlike, po kojima se može raspoznati svaka od ove dvije periode.

U rimskim rudokopima, koji su naročito slijedili rudnim žilama sjeveroistočnog obronka Kvarac-planine, nema poprečnih prokopa. Svi sokaci idu jednim smjerom.

Ulazi bili su toliki, da su kola mogla ulaziti i izvoziti iskopanu rudu. Da imenujemo jednu takvu zdônju, eno ćemo napomenuti

Tlocrt
stare duhaonice u Čičevcu.

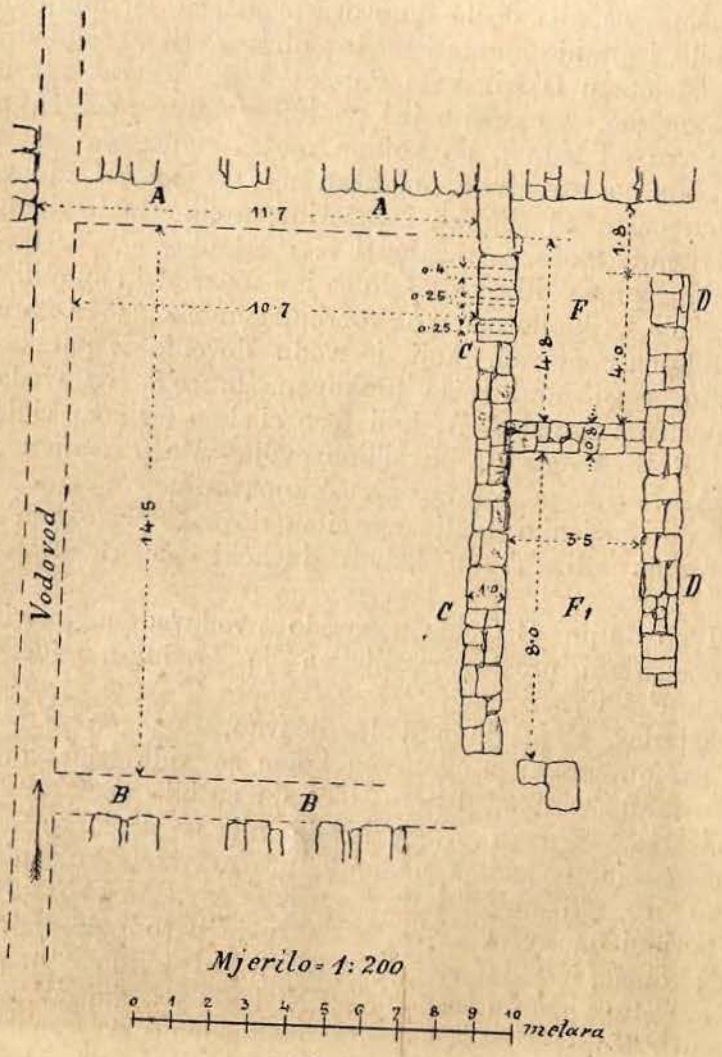

Slik 2

zdônju Kovačicu, koja je visoka 3, a široka 2·5 m., a u gradnji svojoj pokazuje veliku pravilnost i pomnju. Svi su rudokopi bili spojeni s cestama, koje su vodile talionici u današnjoj Gradini. Ostanci od zidanih stupova i danas posvjedočuju, da su mostovi vodili preko širokih jaraka, i da je svaka gradnja bila u svezi s glavnom cestom.

Rimsku talionicu u današnjoj Gradini nije ni nasilje varvara, koji su onamo nahrupili, mogla sasvim da razori, te ima još nepovrijegjenih zidina, koje po svome nerazorivom materijalu svakoj sili prkose eto već podrugu hiljadu godina.

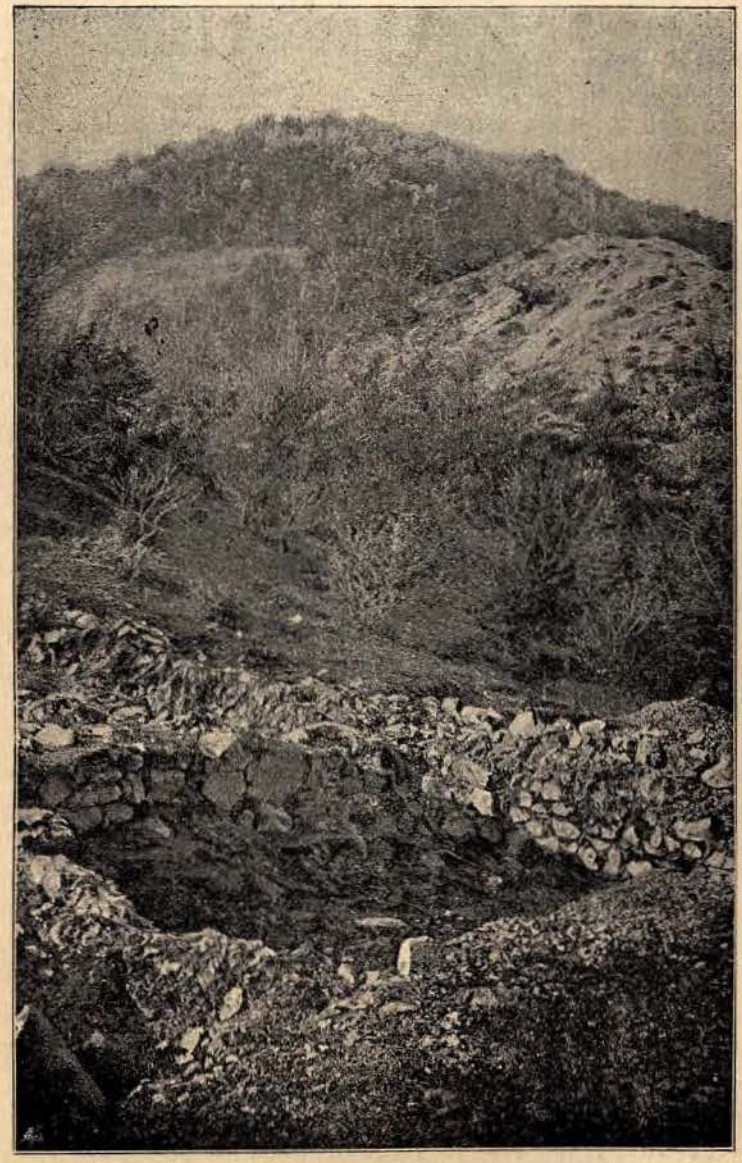

Slika 3.

Kad se napokon još sjetimo mnogih nalaza istorijske vrijednosti, koje je na sunce iznijelo prekopavanje u Gradini, onda se odjednom nagjemo u jednome vremenu, kada je vladala kultura i blagostanje.

Kada s ovim, što evo rekosmo za doba careva, isporedimo stanje rudokopa i talenja kod Srebrenice, kako ga otkrismo iz srednjeg vijeka, onda nam najprije u rovovima udaraju u oči spojne zdônje, što su unakrst prorovane kroz kamenje, a to svakojako označuje napredak.

Čedne dimenzije rovova pokazuju nam megjutim opet, da se je pri tome postupalo najvećom štedljivošću

Nijednom od spojnih zdônji, koje su dojako poznate, ne možeš uspravljen prolaziti, a bokovi se mjestimice tako suzuju, da se samo mukom i naporom provlačiš.

Najprimitivnijim načinom gragjene su duhaonice, pak je vjerojatno, da je ta gradnja uticala i na radnju. Ni opeke ni tesana kamena nije se upotrijebilo. Što je zidina, sagragjene su od onakog materijala, kaki se je našao na onome mjestu.

Prekopavanjem na troskovištu u Ćićevcu našlo se je samo nekoliko utaraka neke zemljane posude, nekoliko drvenih klinaca i drvenu zagvozdu. To pokazuje veliko siromaštvo, pod kojim su stenjali ondašnji saski rudari, boreći se za svoj opstanak. Za njihove proizvodine davali su im dubrovački trgovci, — kako dr. Jireček piše — živež, pri čemu su se ovi za cijelo postarali, da se radnici ne izobijeste.

Po razmjerno mnogim troskovištima moglo bi se suditi, da nije bilo jedne centralne talionice, nego da su rudari u pojedinim samostalnim partijama radili u rudokopima, i da su iskopanu rudu talili na onim mjestima, koja su im se činila najzgodnija. Time se tumači i to, što ima tako malo troske na većini troskovišta, makar da se i to mora uzeti u račun da su povodnje, koje su nastupale kroz vijekove, otplavile nagomilanu trosku, jer se sva troskovišta prostiru tik do potoka.

Ništa neda naslućivati, da su u rečenom prijedjelu prije i Rimljani kopali rudu, te po tome priliči, da su Srebrenicu osnovali suvremenici srednjeg vijeka, kao što su Rimljani u današnjoj Gradini stvorili svoj municipium Domavia.

Манастир Завала и Вјетреница пећина.

Приопћио игуман завалски **Христифор Михајловић.**

И крш, она дивја ужасна каменита пустиња, што се је као какова окосница далеко у земљу пружила дуж жалова Јадранског Мора, док је не замијене шумовите планине босанске, није без особног свог чара. Та и на овом бесплодном тлу помоли се у прољеће овдје травица, ондје љубичаста саса; из поникава

и пећина провале врела и потоци а у њихов жубор и жамор мијеша се пјевање дрозда, тихо цвркутање горске сјенице и гласни кликот орла, који величанствено плива у скоро недогледним висинама.

Дакако да је вријеме кратко одмјерено, у које и овдје прамаљеће ствара и оживљује. Кад је у средњој Европи тек оцвало цвијеће по дрвећу и свуда те бујна красота заноси, онда је овдје сву планину смрт већ претворила у пустињу без живота, која нема за шта да се боји, па голе прси своје мирно излаже жарким зракама сунчаним. Кад у то вријеме, или касније у јесен, зађеш тим кршем, па за читаве сатове хода ништа не можеш да уочиш већ свуда само голу сивкасту литицу, која не подноси ни живински ни биљевни живот, осим можда змију отровницу, оно би ти се око заиста радо одморило ма и на најмањем комадићу тратине, или на било каком малешном зеленом жбуњићу; али природа, која једва да је игдје нанизала више противности једну уз другу, нег у балканским земљама, и овдје ће више да ти пружи. Доста пута, када си се задњим напоном уморених ногу, израњених од оштрљастог камења, које ти се једнако испод њих измиче, успео на неку узвисину, истом ти буде, као да је дивовска рука разгрнула завјесу, која је дојако све заклонила, па ти се око засја од радости, заустављивши се на бујној и убавној долини, што се ено зелена сложила између оне тврде голијети и уморноме се путнику другачије не учини него и оаза у тропској пустињи.

Ево ти така бујна оаза, обрасла зеленом кукурузом, а протиче је рјечица: та је пространа оаза Попово поље. (Слика 1).

Него не радуј се прије времена: при салазу још ти једном одважно и издашно ваља окушати све муке и тегобе верања по кршу, бива хоће онај пакосни дух горског мртвила на сву силу да те заустави, не дајући ти, да се у долу домогнеш окрепљива одмора. Најпослије си и то свладао и пут те сада води између њива на обалу Требишњице, а на супротној страни заклања ти густо зеленило дрвећа хрпу кућа, што се ондје успињу уз гору ко гнијезда, што их танкокрила ласта плете уз какове градине. То ти је манастир Завала. Али не пренагли се у радости, нијеси ти још ондје, нити ћеш онако лако онамо стићи, како ти мислиш, јер ти се до манастирских врата ваља успети уском стрменитом стазом.

Сад ти се овај манастир указује сасвим другојачије, него кад си га гледао са дна долине, одакле ти се учинио, као да стоји на отвореној висоравни. Сад видиш, како се једна зграда издигла поврх друге, а све су готово у стијене узидане. (Слика 2).

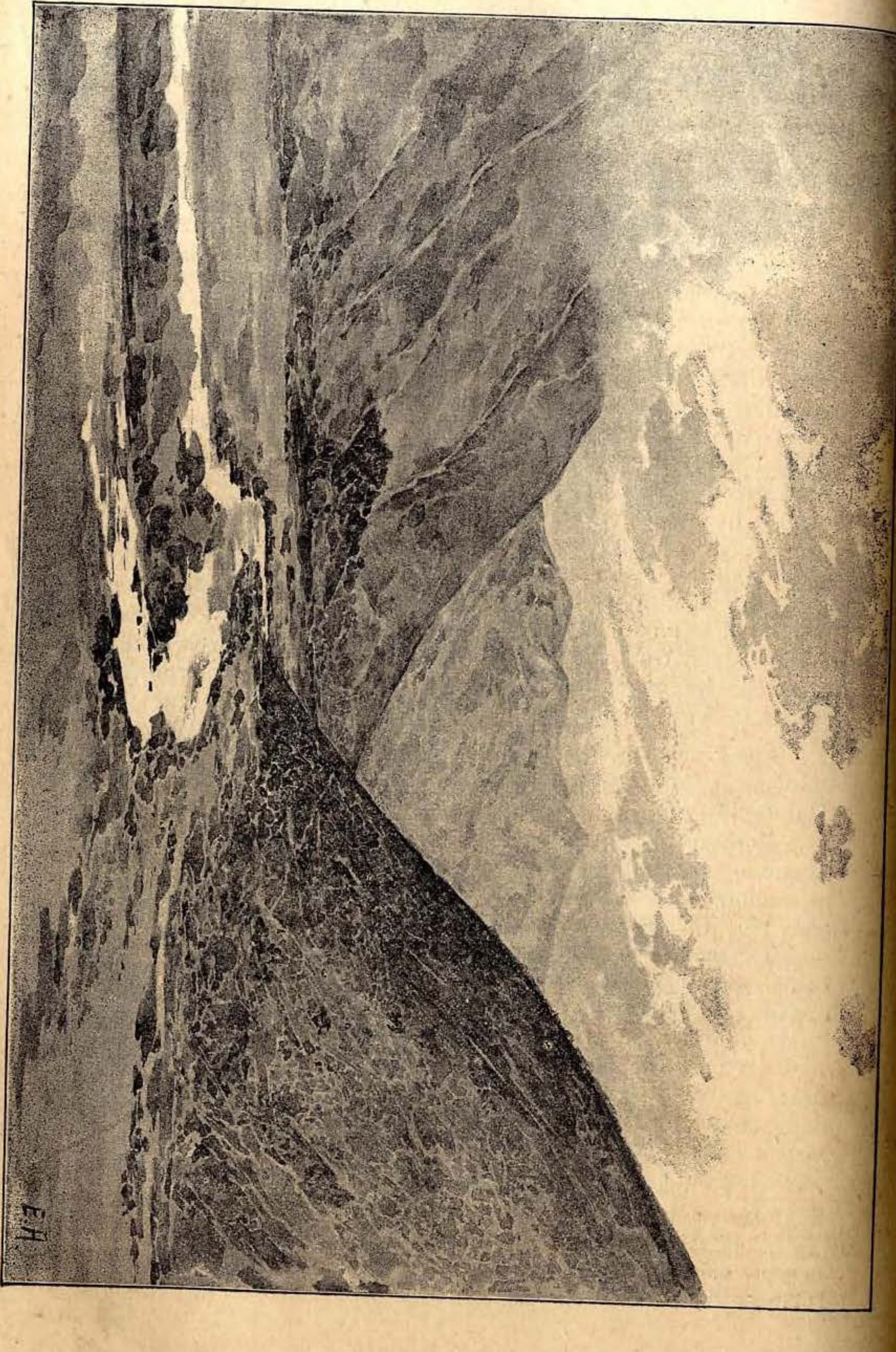

Слик. 1.

Прошавши један тунел, дугачак неких 20 корака (Слика 3), долазиш у спољашно придворје с малом црквицом, коју је до половине прочеља наткрила хридина, што се ондје над њом издигла (Слика 4.).

Још ужим тријемом успињеш се у унутарње придворје, одакле на лијево наиђеш на неколико степеница, по којима узађеш на неки зарaванак, као каква табија (Bastion). Кренеш ли сад на десно стићи ћеш до тријемова манастирске зграде (Слика 5). Све је то тако преплетено и замршено, и тако згодно удешено за обрану, да се је манастир у стара времена заиста могао сматрати непредобитним.

А сад ћу да коју рекнем о том манастиру, како сам то већ написао за „Шематизам херцеговачке захумске митрополије за годину 1890.“ [1])

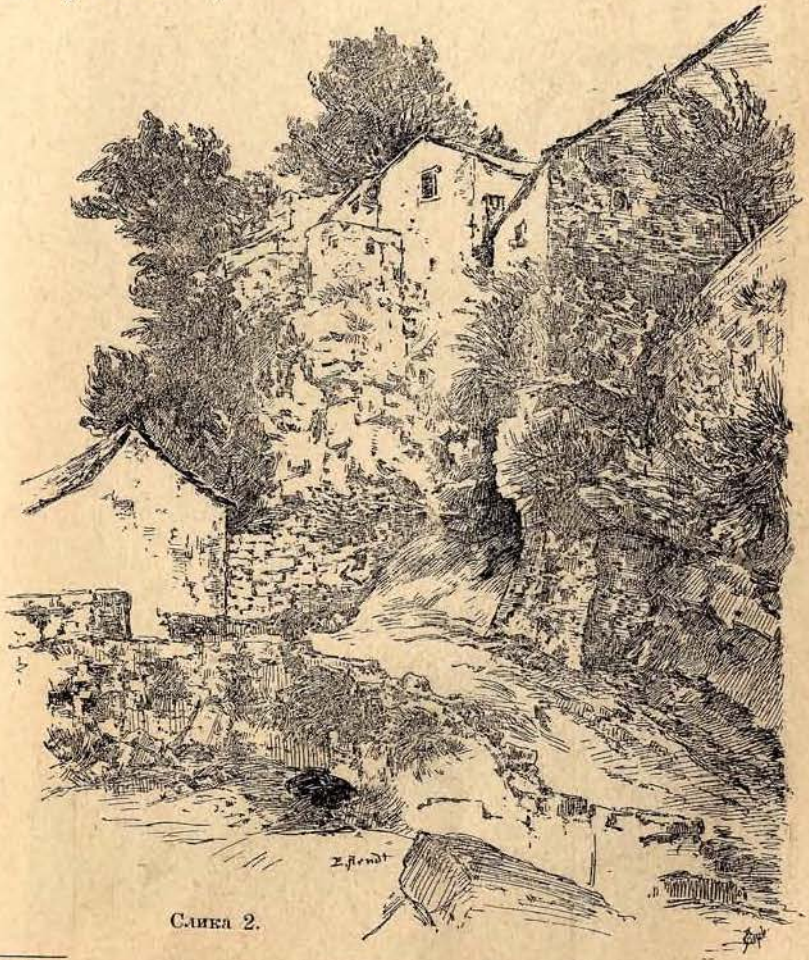

Слика 2.

[1]) Високопреосвештени господин митрополит Сераφим Перовић драге је воље дозволио, да се ови подаци овдје употребе, макар да Шематизам још није изашло из штампе. Нека буде изражена високопр. г. митрополиту наша усрдна благодарност. Ко жели сазнати што потање о манастирским књигама и утварима, нека прочита чланак г игумана Христифора Михајловића, штампан у „Босанској Вили“ 1888. год. у бројевима 17., 18., 21., 22, 23., и 24. Уредништво.

Кад и ко је овај манастир саградио, то се право доказати не може. Народно предање у овим крајевима вели, да га је цар Константин градио (или како они реку цар Костадин), но ово се управ не може вјеровати, већ и због тога, што царске задужбине у опште нијесу тако малешне и незнатне зграде, а осим тога и сами положај, гдје је црква подигнута, доказује по свој прилици, да ју је сам мјесни народ подигнуо; па још нам предање одговара, зашто је црква баш овдје у пећини начињена. То је како вели поводом неког чуда. Да је манастир, т. ј. црква врло стара, о томе нема сумње. Као што се види, од како је начињена није ни мало рушена, осим што је прекривана и изнутра сликана пошље, а можда и више пута. Најбољи

Слика 3.

доказ, који нам бар донекле назначује доба постанка овог манастира, јест манастирски печат, на коме стоји, да је овај печат начињен 1271. год. ЄЖ. СОЛ., дакле без сумње је да печат није старији од цркве а могао би бити млађи. Но нека је баш црква стара као и печат, то је опет прилична древност. По мњењу неких овај је манастир од прилике градио краљ Драгутин или краљица Јелена. И збиља овоме времену може се и постанак печата судити, премда је речено, да царске задужбине имале би бити више, као што и јесу заиста оне, за које чисто знамо да су их владари градили. А може се вјеровати, да су мали владари и мањијех цркава подизали.

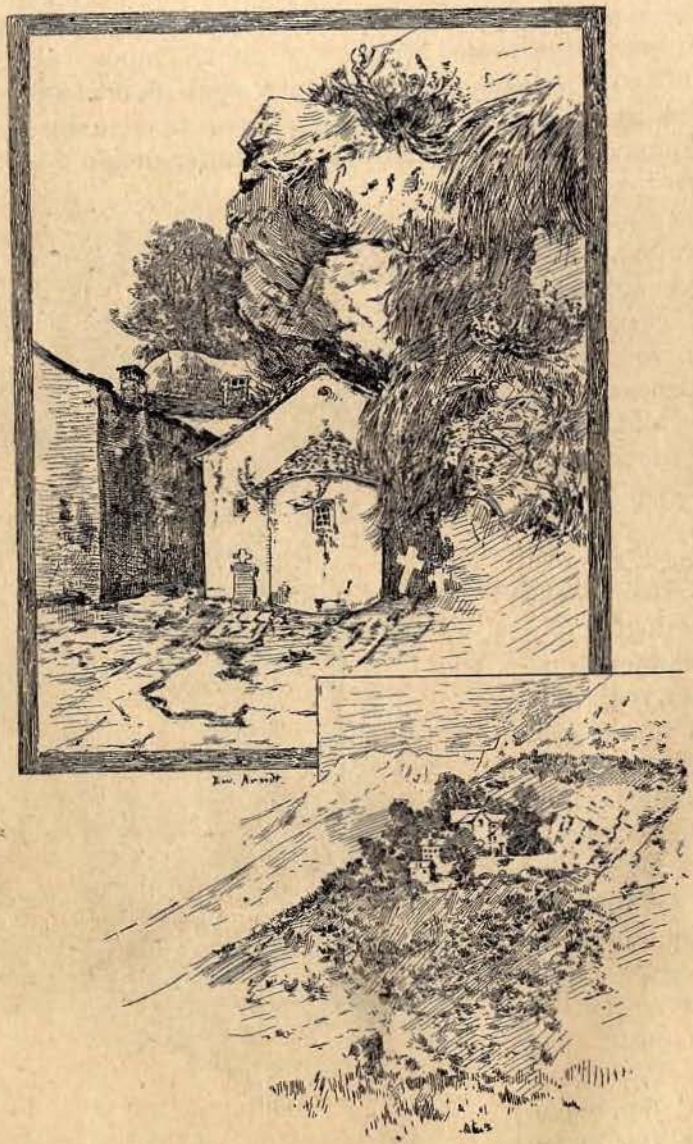

Слика 4

Осим печата манастир Завала нема више ништа. што би нам могло његов постанак доказати. Друге пак ствари као: књиге црквене и тврђе од земаља, све су каснијег доба, него печат. На примјер: књиге и тврђе тек су из XVI. и XVII. вијека. Тврђе, т. ј. фермани, буjрунтије, фетве, тапије и т. д. досежу неке својом старином до 360 година. Ове тврђе све су писате на српском или турском језику. Како се види из садржине ових тврђа, особито фермана, сви су скоро за једнаки разлог добављани, а то само за очување манастирског добра од насртаја неких Турака, који су покушавали притиснути манастирске земље. И збиља далеко већи дио, него што се још налази — отели су и посвојили. Осим тога при свршетку XVII и у првој четврти XVIII. вијека овај је манастир многе штете од Венецијана претрпио, који су у овоме крају владали, т. ј. лијевом обалом ријеке Требишњице а крај далматинске границе — премда ваздa бијући се с Турцима и прегонећи једни друге преко херцеговачко-далматинске границе, којег је времена и знаменити херцеговачки манастир Тврдош изгорио. Кроз ово вријеме манастир је и оне ствари изгубио, што су од прије преостале. А пошто су Млечићи 1722. године сасвијем из Херцеговине у Далмацију протјерани, тада је овај манастир вас осим цркве срушен.

Овај манастир налази се у селу Завали при крају поља, а на лијевој страни ријеке Требишњице, на подножју брда званог „Острог“. Издигнут је на 70 метара над површином поља, те је љети врло лијеп поглед из њега по пољу, а зими пак као да је гдјегод у Приморју, јер негда по југу а негда по

Слика 5.

сјеверу испод манастира разбијају му стијене велики валови од поповског блата. Дакле на подножју Острога налази се манастир при страни, окренутој лицем к југо-истоку. Из манастира види се знаменита пећина „Вјетреница“, која право у манастир гледа, а удаљена је од манастира само за пô километра.

Име „Завала“ добило је село, а од њега и манастир, од самог положаја, јер лежи на крају једне 2 сахата дуге вале (удолице), која просијеца брда од Попова до далматинске границе, па онда до мора у Сланом, којом валом иде и сада главни пут из Попова у Далмацију. Само ово име дали су мјесту Приморци, пошто са њихове стране стоји за валом т. ј. на крају вале, а са наше стране од Попова, звало би се „Предвала“ мјесто Завала.

Манастир је при једној страни доста стрменој, те је подигнут уз једне стијене, а сама црква скоро је сва под стијеном у пећини, па зато је баш ријеткост наћи оваку цркву.

Сву сјеверну страну њену покрива сама стијена, нити има с те стране другог покрова, а јужна страна покривена јој је плочом, па по плочи купом (опеком). По врх цркве су плоче све усјечене у сами живац, да се вода унутра не враћа, и зато врло је утврђена од капања. Има само једна — и то с јужне стране — врата и 4 мала прозора т. ј. 3 на олтару и један више јужне пијевнице. Зато што је црква у пећини, није било могуће да има и западна врата, што је иначе требало.

По свом пак простору ова црква спада међу мање, и унутрашњи њезин простор јест 13 метара дужине са олтаром, 6 мет. 60 цмт. ширине и 5 мет. 50 цмт. висине.

Озидана је и шћемерена од тврдог и прилично лијепо истесаног камена. Са свијем што је у пећини, ипак на први поглед не може се примјетити да јој је унутрашњи распоред простора стијена покварила, премда до некле јест, јер чак на неким мјестима, разумије се од сјеверне стране, и нема никако зида, него је по самој стијени навучен клак па онда слике, пошто су обично старе цркве све насликане. У њој су 4 четвероугална ступца, те је најприје на њима с једног на другог ћемер, па онда опет са овијех велики ћемер (свод). Иза свакога ступца има као врата; два прва стоје посред цркве, а два друга спадају у прегради између олтара и цркве, те су из њих сјеверна врата у олтар. Црква је изнутра сва насликана и радња је врло лијепа, само што слике светитеља нијесу строго византинске, а сликана је пошљедни пут од створења 7127., од Христа дакле 1619. год., као што тврди натпис усред цркве изнад врата. Слике су се у њој доста прилично сачувале, и ако је црква у великој влази, осим што су на сјеверо-западној страни сасвијем (разумије се од влаге) пропале.

Више врата црквенијех изнутра види се, да је био некакав натпис, али се збрисао, једва да се може тек које слово видјети; по свој прилици ово је натпис био од постанка цркве, али жали Боже већ се прочитати не може ништа.

Зграда манастирска, т. ј. ћелије, начињене су сасвијем неспретно и без икакве симетрије. Осим тога врло су малене, ниске, са малим пенцерима, натрпано једно на друго, а у стијени.

Старијех србуља, штампанијех и писанијех све на старом српско-словенском језику, у овоме манастиру налази се до 35 комада.

Што се тиче имања, манастир је слабо стао, јер имаде нешто своје земље и само једну зграду, коју под кирију издаје.

Слику манастирског печата, начињену вјерно по оригиналу, донијећемо другом приликом; за овај број није нам на вријеме отисак стигао.

* * *

А сад ми је да наставим описивање Вјетренице пећине, па молим читалачку публику, да слиједеће изволи узети као наставак онога, што сам о тој пећини проговорио у IV. књизи „Гласника“ од године 1889. на странама 18. до 21. Ондје сам се зауставио на Раскрсници, означеној у приложеној слици (6) писменом P. Пођимо дакле одавлен даље.

Са Раскрснице улази се југоисточним правцем у дôње стране Вјетренице. Чим се прије̂ђе ширина Раскрснице, одмах се треба на више успети за један метар. Овдје има промахе, јер је тијесно и ниско, нема више од 1. метра висине, а дуго је у тој мјери за 5 метара. Прошавши ово, изађе се на пјесковиту равницу, и тако идући неколико корака, дође се до првог језера. Довлен је од главних врата 100 мет. дуљине. Ово језеро није велико, те у јуну већ пресуши, а за то је много лакше овдје прије̂ћи, кад оно пресуши, јер се иначе треба провући покрај њега кроз једну доста малу шупљину. Тако је пак и кроз сву Вјетреницу, због воде, лакше путовати при крају љета, него ли раније.

Кад се прође ово језеро, одмах до њега има једно од љепшијех мјеста Вјетренице. Има ту неколико накапаних ступаца, који су се већ састали и срасли озгор и оздô; има их и таких, који још висе озгор, доље опет неколико самотворно издубљених каменова, у којима вазда вода стоји. Овдје путници обично почину, пију воде, потписују своја имена по реченим ступцима, запале и т. д.; но овдје се обично и пасоши потписују за даље путовање, разумије се, ако се понесе са собом оног, што је рекао цар Давид, да развеселава срце човјеку, а уз то овдје и по која пјесна згодно заори, премда то буде и више пута кроз Вјетреницу.

Пошавши отален, неко између ступаца а неко и покрај њих, иде се опет пјешчастом равницом за 40 мет. дужине, док се дође, као у крај. Сад треба мало на лијеву страну, гдје ућеш као кроз врата, ту треба малко главу приклонити, пошто је овдје закон врло строг, без поклона се унутра не може, или би морао главу разбити, и то без обзира на то, каког је звања путник.

Кроз ова врата пође се за 5—6 метара уз гомилу, која се је озгор насула. Сад се дође под тако зване „Чејреке". Ово је мјесто врло високо над главом, те се горе у висини виде различити мосури, плоснати и обли, који изгледају, као кад се суши месо више ватре, т. ј. као чејреци (четвртина од брава), па зато је ово мјесто и названо тијем именом. Одовлен пође се к југу, за 30 мет. дужине све самом литицом, а сад се пред очима укаже као каква велика јама. Овдје опет треба сађи

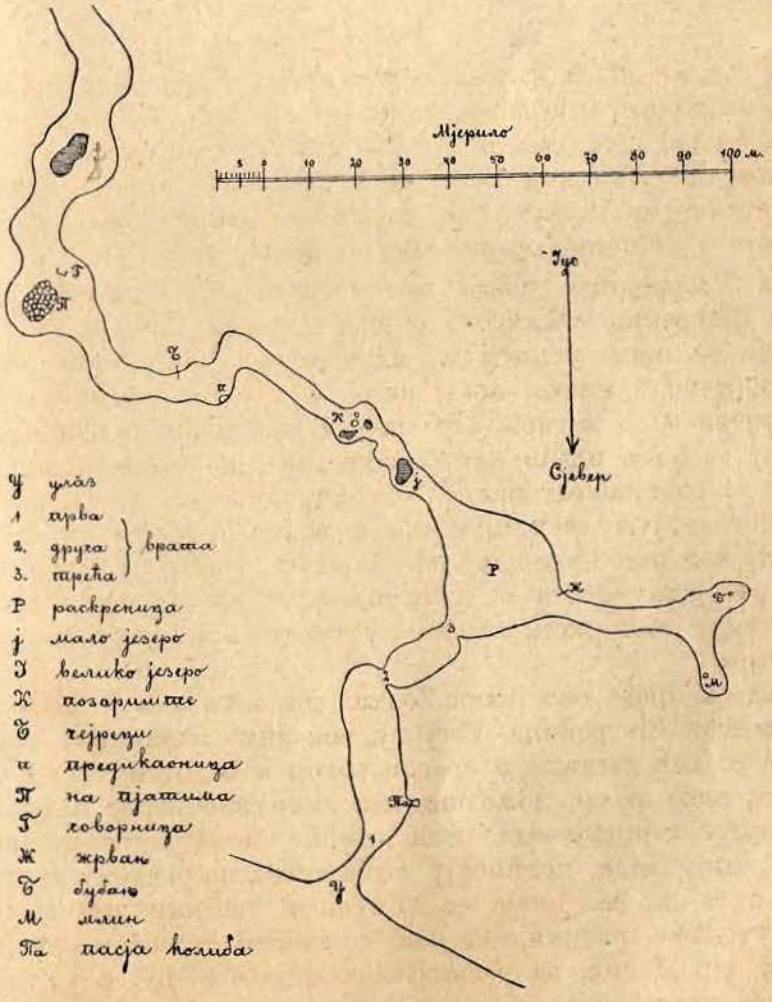

Слика 6.

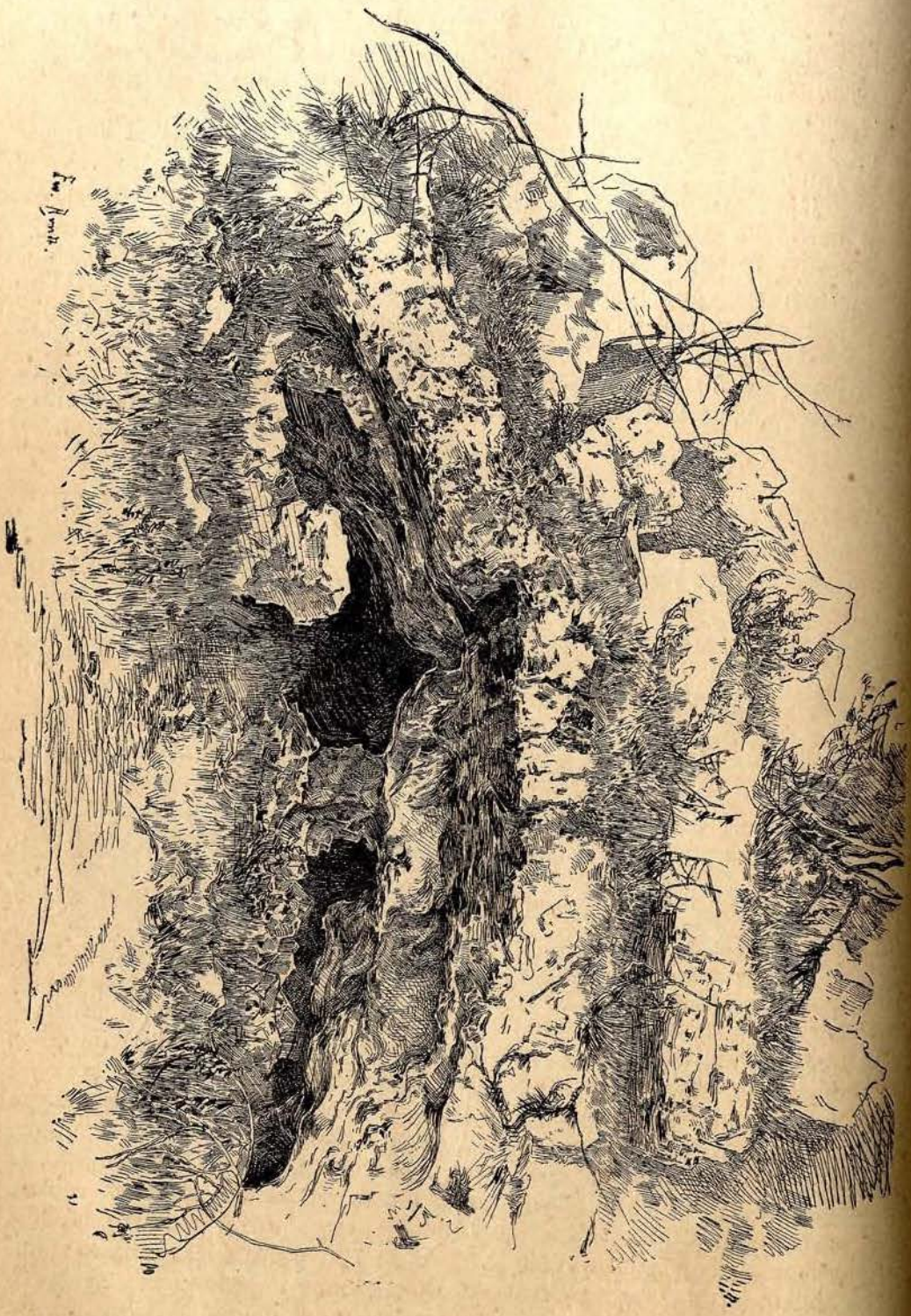

Слика 7.

низ гомилу за 10 мет. низ брдо у јаму. Онда смо на тако званим „Пјатима“. Довлен је од главних врата управ 200 мет. дуљине. Као што је на раскрсници велика ширина, овдје је мало мања, али овдје је висина далеко већа, од прилике 10—12 метара.

Овдје путници обично почину, и изврше све што је потребно, од прилике, као и на првом језеру.

На овом је мјесту љепше пјевати него игдје у Вјетреници, јер помаже пећина, те се глас разноси као у каквом величанственом храму. Насред ове просторије подиже се један камен, за три метра висок, на који се може ласно с једне стране човјек попети, и ово је опет као каква предикаоница у храму. Путници који пут виде на овој предикаоници којега од својих другова, гдје уз чашу чита друштву молитву за сретно

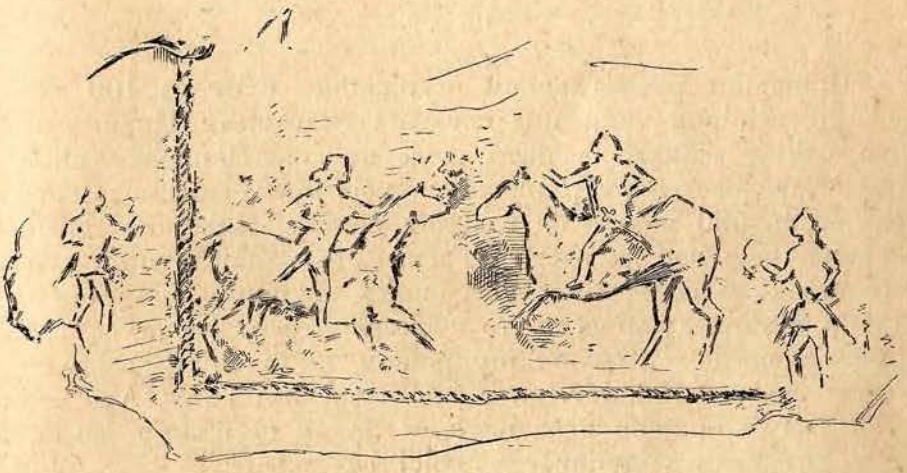

Слика 8.

даље путовање. Пјатима зове се ово мјесто за то, што овдје има много самотворих, по тлима прираслих судова, као „пијати“ (тањири), које је, разумије се, вода учинила. Одовлен напријед цијела унутрашњост, у колико је дојако позната, иде све малко на више, а то се већ и по томе види, јер се познаје да вода кроз сву Вјетреницу довлен преко зиме тиче, а овдје је у крају од источне стране овог простора једна јама, у коју се вода салијева и по свој прилици извире одмах ниже Вјетренице при крају поља, у Лукавцу. Ово је жива вода, те је и преко љета вазда има. По сред овог простора има један брешчић од 2—3 метра висине, уза њ стоји поменути камен (предикаоница), а за овијем брешчићем, на лијеву руку, лежи можда највеће језеро у Вјетреници, које је дуго до 100 метара. Од „пјата“ напријед према унутрашњости Вјетренице скреће пут на југозапад. Одовлен пође се десном страном покрај језера, а оно лежи с лијеве стране. Иде се готово све наљевеном литицом.

Овдје је свуда велика висина и ширина. Кад се прође језеро, сад уз његову лијеву страну има један мали одјел од 30 мет. дужине. У њему се не може видјети ништа него све сам наљевен камен свуда, и доље и горе.

Слика 9.

Пошавши даље главном шупљином, опет за 100 метара дуљине, већином ти је под ногама гола земља. Ширина и висина све је велика, особито нема ништа. Пошавши опет за 100 метара све самом рушевином, коју преко зиме вода котрља, дође се на 500 метара од главних врата. Овдје има лијепијех ступаца, који као да расту из земље, те су најсличнији турскијем нишанима по гробљу. Иза овијех ступчића има један одјел од 100 метара дуљине, и то с десне стране, коме се правац пружа упоредо с главном шупљином, па за то се овај одјел и састаје послије 100 мет. опет у главну шупљину. Али се баш не би могло прићи кроз њега у главну шупљину, јер накрај њега има велика дубина, у којој се доље види вода, те се за то овуда не може прићи. Кад се пође од 500 мет., или малијех ступчића, иде се за 100 мет. негдје гомилом, негдје литицом, а негдје и земљом, док се дође до 600 мет. од глав. врата. Мало прије 600 мет. треба се спуштати низ литицу за 5 мет., па опет одмах узбрдо уз гомилу за 7 мет. Овдје је на десну страну она јама, која се лијепо може видјети, те је споменух на крају одјела од 100 мет. Сад смо на 600 мет. од првијех врата, и овдје је висина од којијех 10 мет. Стопрв прошле године идући овуда примјетих, да се и овдје чује хука вјетра, али горе у висини видим малену шупљину, и по хуци увјерих се, да кроз њу вјетар некуда одушује. Даље описивање остављам за љета, док се још у чему боље упутим.

Слика 10.

Данас додајем слику улаза у пећину (7), израђену вјерно према нарави по господину Евалду Арнту, кога је уредништво „Гласника“ нарочито спремило у Завалу, да у слици прикаже оно, што ми перо не може доста јасно описати.

Ево и слике (8 и 9) онијех људскијех ликова на коњима и пјеше, који су утесани у живац-камен управо код улаза у пећину, и коначно слика (10) једног ступа из саме пећине, који некако наличи на лава.

Hadži Sinanova tekija.

Priopćio **Mehmed effendija Kalabić.**

Megju znamenitije starine sarajevske valja svakako ubrojiti i Hadži-Sinanovu tekiju.[1]) Kao jedna od najstarijih u našoj domovini, ova je tekija na veliku glasu zbog njezinog osnovatelja, te se Muhamedovci punim pravom njome ponose. Rijetko će u ostalom ikoji stranac propustiti, da bar jednom ne posjeti ovu tekiju i da ne prisustvuje bogoštovnim činima, što ih ondje ovršuju pobožni šejhovi i derviši. Zato mislim, da će i šire krugove zanimati, ako nešto čuju o postanku i daljem razvitku ove tekije. U dugotrajnim ratovima sultana Murada IV. (vladao od godine 1623 do 9. februara 1640) sa Persijancima jedno je od najglavnijeh djela osvojenje Bagdada. Na čelo vojske stavio se sultan Murad glavom, te je sam upravljao opsadom i jurišima na Bagdad. Persijanci očajno su se branili, no ne mogoše odbiti hrabrih četa sultana Murada. Godine 1048. po Hedžri (25. decembra 1638.) zauze sultan ovaj grad, a Persijanci dijelom izgiboše, dijelom pobjegoše glavom bez obzira. Prigodom juriša na Bagdad odlikovao se ljubimac sultanov, vezir Silihdar-[2]) Mustafa-paša, koji je bio rodom Bošnjak iz Sarajeva.

Kad se sultan Murad iz Bagdada vratio u Carigrad, pogradi po svojoj državi u mnogim varošima džamije, medrese i tekije. Jednog dana pozove preda se vjernog vezira, Silihdar-Mustafa-pašu te ga upita, da li u carevini turskoj znade kaku veću varoš, u kojoj nema tekije. Vezir mu na to odgovori, da u Saraj-Bosni (Sarajevu) nema onake tekije, kakvu sultan želi, to jest: da se u njoj ne samo Bogu služi, već da i derviši[3]), koji po svijetu hodaju, u njoj nagju konak i hranu. Vezirov odgovor svidje se sultanu, te će on upitati Mustafa-pašu, kome bi se po mnijenju njegovu imalo povjeriti, da osnuje takvu tekiju u Sarajevu. Vezir odgovori, da u Sarajevu živi njegov otac Hadži Sinan-aga, koji će svaku carsku zapovijed vjerno izvršiti.

[1]) Tekija, arapska riječ = stan derviša.

[2]) Silihdar, ar. pers. riječ = nosilac oružja.

[3]) Derviš, p. r. = prosjak, monah koji prosi.

Sultan to odobri i naredi tatara, [1]) koji će odmah poći u Bosnu i predati Hadži Sinan-agi carski ferman i dovoljnu svotu novaca za gragjenje tekije. Hitri tatarin baci se konju na pleća i krene put Bosne.

Sretno stiže u Sarajevo i preda Hadži Sinan-agi carsku naredbu i novac. Ovaj aga imao je pridjevak „Maldar“, što upravo znači „bogataš“; prozvao se pak ovijem imenom megju narodom, jer je prema onome vremenu bio poznat kao najbogatiji stanovnik sarajevski.

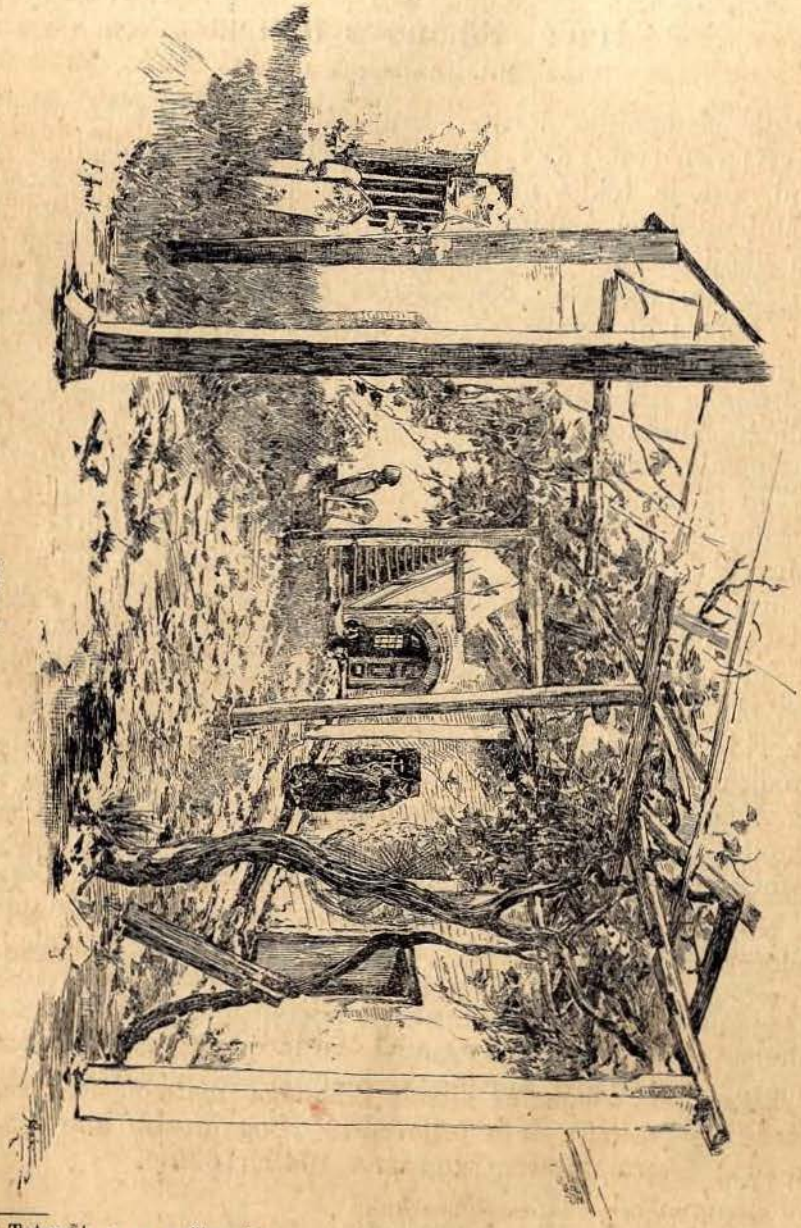

Slika 1.

[1]) Tatar, t. r. = poštonoša.

Cim je Hadži Sinan-aga pročitao naredbu carevu, odmah se prihvati posla i kupi već za nekoliko dana zemljište na Bistriku u „Šejhovim dugonjama“ (od današnje bistričke česme do Gazi-Isa-begove banje u carevoj mahali). Ja bih rekao, da se ovaj sokak prozvao „Šejhovim dugonjama“ upravo rad toga, jer se je po prvoj namjeri Hadži Sinan-age imala ondje graditi tekija za šejhove. [1])

Još nije Hadži Sinan-aga započeo dobavljati materijal za gradnju, kad mu jedne noći u snu pred oči izagje nepoznat čovjek, te mu prozbori nekim nadnaravnim glasom, da ne smije graditi tekije na onome mjestu, gdje je naumio, nego da traži mjesto na drugom, sjevernom kraju Sarajeva. Probudivši se Hadži Sinan-aga, ne mogaše se dosta načuditi ovome snu, ali odluči uraditi onako, kako mu je u snu rečeno. Pogje dakle odmah, da traži novo mjesto za tekiju i dogje u sadanju mahalu Kadi-Bali-Effendi, gdje ugleda dosta prostranu njivu, koja mu se učini zgodna i udesna za tekijsku zgradu. Raspita za vlasnika i razumije, da ova njiva pripada jednoj djevojci, koja u blizini stanovaše. Otigje do nje, no djevojka odgovori, da ni pod koju cijenu ne će prodati njive. Ali kad djevojka čuje, da bi se na njivi gradila tekija, druge volje pristane na prodaju te njive i ujedno daruje drugo njivu u vakuf. Ova je druga njiva ono groblje, koje danas leži uz tekiju.

Hadži Sinan-aga započne odmah gradnju i u brzo bude gotova tekija i oko nje sobe za šejha i musafire. Od novaca, što su od sultanovog dara pretekli, pokupuje aga neke dućane, daruje nešto i od svog imetka u vakuf i naredi mukatu za tekiju. Prihodi od kirije i mukate išli su u korist tekije, no mnogi požari uništiše sve tekijske zgrade i tako nestane prihoda, kojim se je tekija uzdržavala. Mimo to izgorješe u mehćemi [2]) „Nad Kovačima“ svi spisi, koji se ticahu imetka tekije, a otud nastadoše za nju još i veće štete, pa joj konačno preosta samo jedan dućan na Baščaršiji, no i ovaj na nekoliko godina prije okupacije bude uzet u cestu. Tako se rastavi tekija sa svojim imetkom, te se danas uz pomoć božiju uzdržava jedino od darova i subvencije, koju godišnje prima. Jedva je Hadži Sinan-aga dovršio gradnju tekije i uredio njezine poslove, preseli se s ovog svijeta, te bude pokopan u groblju Sarač-Ali-džamije kraj tekije. Nad grobom njegovim na četiri kamena stupa podignut je svod, koji se prije dvije godine porušio, pri čemu je nadgrobni nišan nad nogama razbijen. Kamen nad glavom ostao je zdrav; na njemu se čita ovaj natpis:

المرحوم والمغفور الحاج سنان اغامات فی‌شهر رمضان لسنة تسع واربعین والف.

t. j. „Elmerhum velmagfur elhadž Sinanaga mate fi šehri ramazan tisa veerbein veelef“ ili u prijevodu: „Bog prostio umrlog Hadži-Sinan-agu. Umro mjeseca ramazana 1049 (1639)“.

[1]) Šejh ili šeh, ar. r. = starac, starješina.

[2]) Mehćema = sudska zgrada ili sud.

Pošto su spisi, koji su se ticali tekije, izgorjeli, to se do šejha Kaimije pod sigurno ne zna za imena prvih šejhova, koji su od H. Sinan-age počevši predstojali ovoj tekiji. Od Kaimije bijahu do danas ovi šejhovi na toj tekiji:

1. Šejh-Kaimija; njegov se grob nalazi u Zvorniku. Njegovo turbe pohagjaju mnogi šejhovi, koji kroz Bosnu polaze u Budim-peštu na grob Gjulbabe.

2. Hadži-Šejh-Mehmed-effendi-Tokatlija (rodom Anadolac iz mjesta Tokata); njegov se grob nalazi u avliji kraj tekije.

3. Šejh Hajrudin; izgovorio je prigodom jednog velikog požara u drugoj polovini prošlog vijeka, ali se ne nagjoše tjelesni mu ostanci, samo su na garištu u Halvadžiluku u jednom bunaru našli njegov šejhski tadž. [1])

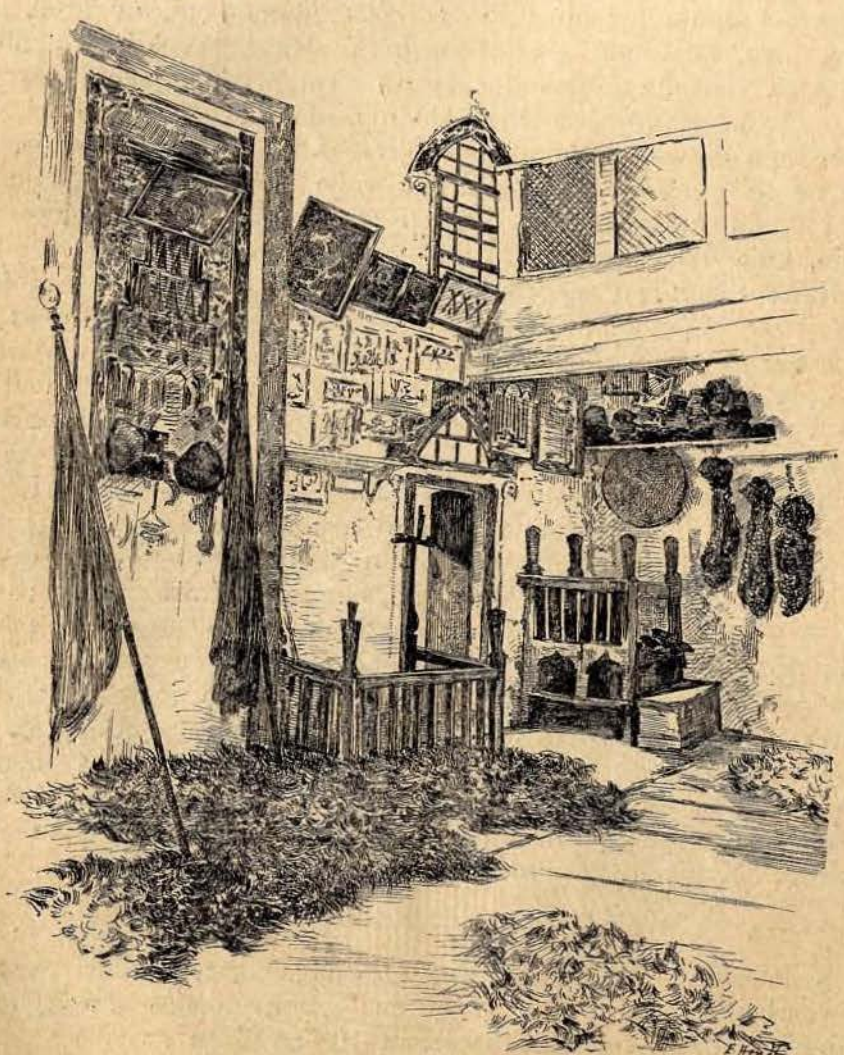

Slika 2.

[1]) Tadž = šejhski ćulah, što ga samo šejhovi derviškog reda na glavi nositi smiju.

4. Šejh-Šakir-effendija, koji počiva u groblju pod Panjinom kulom; na njegovom grobu samo se poznaje kamenit spomenik s glave bez ikakog natpisa. Kada je mubarek večer (blagdan ili noć), pale mu derviši svijeću i vele, da ni najveći vjetar plamena ugasiti ne će.

5. Hadži-Šejh-Hasan-aga Dolagija, koji je po pričanju derviša u Üskübu (Skoplju) umro; od njegove familije ima i danas dosta članova u Sarajevu.

6. Hadži-Šejh-Mehmed effendija, po materi djed sadanjeg šeiha; umro je godine 1282. (1855.) i počiva u tekijskoj avliji.

7. Hadži-Šejh-Salih effendija Cvancika, zet prijašnjega, umro je godine 1291. (1874.); grob mu je takogjer u tekijskoj avliji.

Poslije smrti ovog šejha bilo je šejhovsko mjesto nekoliko godina upražnjeno, jer mu je sin iza očeve smrti ostao premlad. S toga su šejhovsko zvanje pri vršenju službe božije obavljala tri derviša i to: Derviš Muhamed Ašik, Derviš Ibrahim Fenjerdžija i Derviš Mustafa

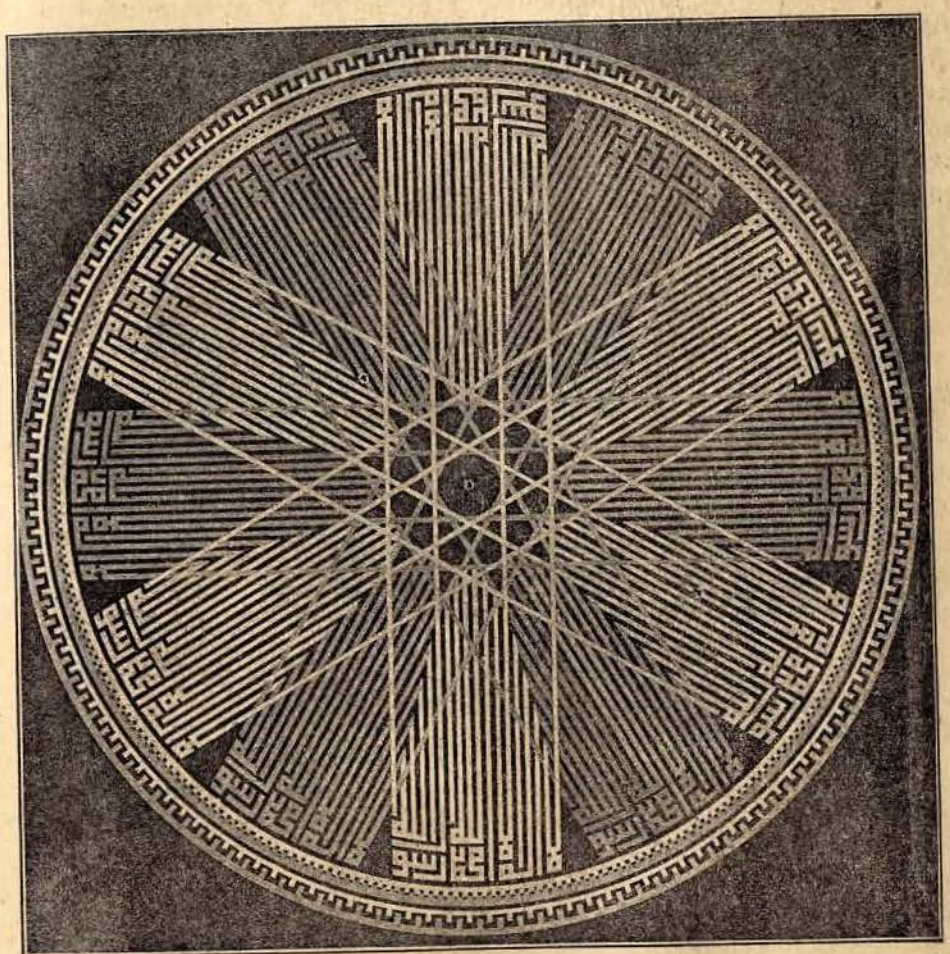

Slika 3.

Drobljen. No ova tri derviša preseliše se na istiniti svijet godine 1301. (1883.), našto mladi Edhem eff. Cvancika, sin Šejha Hadži Salih eff., poče vršiti bogoslužje u tekiji sve do godine 1303 (1885.), koje otigje u Meku da tamo na najglasovitijim tekijama kaderinskim [1]) položi ispit za šejha. Prošavši Edhem eff. Cvancika dobro na ispitu, vide ga mekanski šejhovi sposobna za šejhovskog posta [2]), te mu dadoše pismenu ispravu za šejhluk, koju po ustanovama šejhovskim ne smije nikome dati u šake ni pokazati, već je mora kod sebe čuvati i sa sobom i u hladni grob ponijeti.

Edhem effendija Cvancika vrati se iz Meke u Sarajevo godine 1304. (1886.), ali ne sjede odmah na šejhski post, što svakome bijaše začudno i to tim više, jer Edhem effendija ne htjede ništa govoriti, za što ne sjeda na šejhski post. U to stiže u Sarajevo neki Arap, imenom Hadži-Šejh-Musa-Kjalim, rodom iz Bagdada i član tamošnje tekije Abdul-Kadir-Gjejlani.

Jedne noći sastanu se u Sinan-tekiji ovdašnji šejhovi i derviši, te se tu nagje i šejh iz Bagdada. I ja dogjoh u to svečano društvo da vidim što još vidio nijesam t. j. kako će šejha posaditi na post. Nakon službe božije ustade na noge došljak Hadži-Šejh-Musa-Kjalim, te izvadi iz mušeme [3]) svjedočanstvo, provigjeno mnogijem šejhskim muhurovima, u kojemu se posvjedočava, da je šejh, koji je došao iz Bagdada, roda Abdul-Kadirova i član tekije Abdul-Kadir-Gjejlani-eve, pa da može na šejhski post posaditi Edhem effendiju Cvanciku. Tako bude odmah učinjeno i time popunjeno mjesto šejha Sinan-tekije, koje bijaše upražnjeno od godine 1301.

* * *

Na kraju još mi je koju reći o slikama, dodanim ovome članku. Prva slika (1.) pokazuje ulaz u tekiju, s lijeva vigjaju se grobovi ondje pokopanih derviša i šejhova. Druga nam slika (2) pokazuje unutrašnjost tekije sa mihrabom, pred kojim kod službe božije sjedi šejh. Treća pak slika (3) vjervi je snimak Sulejmanovog muhura, koji je osobito vještački naslikan na šišetu tekije i na zidu zgrade za musafire. Ovaj muhri-Sulejman u kufičnim pismenina, vješto isprepletenima, ima ovaj sadržaj:

لا اله الا الله و محمد رسول الله

t. j. „La ilahe ill' allah ve Muhammed resul u'llah", što znači u prijevodu: „Nema Boga osim Boga, a Muhamed je poslanik božiji."

---

[1]) Kaderi znači sektu derviša, a dobila je ime od poglavice ove sekte Abdul-Kadira Gjejlani, koji počiva u Bagdadu kraj svoje tekije, koja je na veliku glasu.

[2]) Post znači u derviškom redu ono mjesto, na koje smije sjedati jedino šejh i nikc drugi.

[3]) Mušema, platno natopljeno voskom.

Бихаћка долина с обзиром на њезине старине.

Приопћио **Коста Ковачевић**, свештеник.

Један од најљепших приједјела цијеле Босне и Херцеговине јесте бихаћка долина. Она је са својим здравим положајем, са својом обилном плодовитошћу и природном красотом надмашила све крајеве у босанској Крајини. Отуд су и постале о бихаћкој долини оне познате изреке: „Бихаћка је долина други Мисир“, „Нема бихаћке долине до стамболских врата“ и т. д. Бихаћка долина протеже се у дужину добра четири сата хода, и то од југо источне стране према сјеверо-западу. У цијелој бихаћкој долини има по прилици до 16.200 душа. Са источне стране затварају је огранци планине Рисовца или тако звана Грабешка Брда, са запада преко ријеке Уне паноге од планине Пљешивице и то: Сомишље и Дебељача, а са јужне уздиже се опет поносито врх Љуточ и Јадовник-планина. Најљепши поглед на бихаћку долину јесте онај са рипачкога кланца, са кога се види цијела бихаћка долина чак до стародревнога градића Брековице и старе куле Бисовице. Бихаћку долину уздуж пресијеца ријека Уна, коју ти је милина погледати са врха рипачког кланца, како се тамо амо преко бихаћких поља свјетлуца као кристал.

Причају, да је бихаћку долину некада „бир-земан“ вода покривала, па да су лађе по њој, као по каквом великом дебелом мору пловиле, те да је то тако било све, док није некакав краљев син Костео (водопад на ријеци Уни) прокопао. Од тога времена, веле, вода је осахнула и земља се осушила, па су ту онда процвјетали стари градови: Бихаћ, Соколац, Рипач (Благај), Голубић, Брековица, Изачић и друга многа села и сеоца. Али од свих тих мјеста Бихаћ, или како га народ зове Бић или Бишће, јесте био свагда најпрви и најпречи град цијеле бихаћке долине. То је било ваљда за то, што је Бић по причању најстарија сестра Бика најприје саградила, па је ваљда и он за то првенство имао. Истинита повијест града Бишћа не зна се, само се знаде живо народно казивање, које је ишло из уста у уста са оца на сина. Народ говори, да су у Бишћу становали најприје „некакви Грци“ (Римљани), па онда Срби (католици кажу Мађари) и напошљетку Турци. Како је Бихаћ прешао од Грка у српске руке, то народ не зна, а како је од Срба прешао у турске руке, то зна врло добро многи причати, као да је својим очима гледао. Ево од прилике, како се о томе говори: По заузећу Босне није Бихаћ пао у турске руке за цијелу годину дана, него се је држао у њему један војвода краља Стевана (у пјесми се каже бан). Турски паша паде под Бихаћ са силном војском и обсједе га, те га држаше у мухасери (обсади) годину дана. Све могуће начине употребљавао је паша, не би ли га предобио, но то му никако није могло за руком поћи. Али се нађе неки издајник у граду, те дође крипом паши па му рече: „Шта ћеш ми дати, честити паша, и чим ћеш ме наградити, да ти издам Бихаћ без капи крви?“ Паша му обећа пашалук — њему и свима потомцима његовијем. И тако једне ноћи он отвори врата градска, ужеже машалу[1]) и даде знак непријатељској

[1]) Машала се начини од трешњове коре, метне на штап и море дуго са великијем пламеном горјети.

војсци, да иде унутра. Војска нагрну са свију страна и све, што се у граду нашло, окрене под мач. Тако Османлије први пут заузеше Бихаћ и начинише га главним градом на Крајини.[1]) Најзнаменитију цркву св. Јована претвориште у џамију (данашња фетија), а другу цркву у „Иљесару“ (католичку) начинише за оставу оружја и другијех старина. Издајнику Николи — тако му име бијаше — дадоше пашалук, те се прозва послије: паша Предојевић.[2])

Он је послије наставио владање у Бишћу и околини његовој доста година. За њега се говори, да је добар био за крштени народ, те да је израдио код султана ферман, да се манастир Моштаница и Рмањ обнове и да су слободни од разбојничког нападања и плачкања.

Други опет причају, да су краљани (Краље су католичко село код Бишћа) издали Бихаћ, те да због тога нијесу до скора давали трећине, нити су икад беглучили.

На источној страни од Бишћа, пола сата далеко, лежи мухамедовско село Виница. Приповиједају, да се у овом селу родио Јанковић Стојан, који још као дјечак убивши у игри једно дијете беговско, побјеже са оцем Јанком у Далмацију. Скупивши тамо чету, врати се опет на старевину, гдје је четовао много година. Још и данас имаду на рибићком пољу два мухамедовска греба (гроба), један женски и један мушки, из времена Јанковићева. Ево шта сусједни мухамедовци о том гребљу приповиједају: Један пут Стојанова дружина зароби у Прекоуњу неку турску цуру, па дођоше на Бијело Врдо и ту стану отпочивати. Стојан је сједио са поглавицама чете јандал од дружине. У том се помоли турско момче на вранцу коњу као на горској вили, те ће управо њима. Бјеше то момче оружано од главе до пете, што се каже. Осим кубура на коњу у кубурлуцима, бијаше му за појасом пала, срмом и златом извезена. Око ње два џевердара и трећа пушка даничкиња, сва златом извезена. Назове им Бога, па ће одмах јуначки запитати: „Ко је чети четовођа?“ Јанковић се јави, показујући, да је он и упита га шта жели? „Моју сте ми драгу одвели“ — рече турско момче, хватајући се јатагана — „и тако ми моје вјере турске и мога оружја, сада ћеш платити главом, Јанковићу, ако ми је не доведеш и не повратиш!“ Јанковић виђе, да је момче срца јуначкога, те га помилова руком, изведе дјевојку па му рече: „Кад си такав јунак, ево ти дјевојка, па је води, кад ти је суђена.“

Он се захвали Стојану, узе цуру и метну на вранца за се, па отиште Бишћу весело.

Али их се нађе у дружини Стојановој, који га стадоше корити и приговарати му: „За што даде онаку дјевојку без крви и мегдана јуначкога!“

---

[1]) Бихаћ је пао у османлијске руке мјесеца јуна год. 1592. Заузео га је Хасан-паша босански. У Бишћу је заповиједао Христофор Ламберг, не имајући више од 400 људи посаде. Видећи, да града не може обранити, предао га је Турцима, на што је Хасан-паша окренуо под мач до 2000 житеља градских и силну дјецу одвео у робље. Уредништво.

[2]) И данас има Предојевића, па причају да су рођаци ономе, што је Бихаћ издао. Позната је Предојевића Главица у санском котару.

„Ја сам је дао“ — рече Стојан — „и ко хоће нека је врати, не ћу му пријечити. Момак је онај дошао по дјевојку а тим је намислио умријети или убити некога; дакле за једну Туркињу и туђу заручницу изгубити главу или убити онаког јунака не приличи, нити би право било.“ Сви Стојану бегенисаше, што је зборио, само се у чети нађоше двојица, који пођу у потјер за Турчином. Кад су га сустигли, викну га, да остави дјевојку. Но Турчин хаје и не хаје, што они говоре. Они опалише на њ из пушака, те погодише и њега и дјевојку. Али момак бјеше срца јуначкога, остави дјевојку, те онако рањен врати се и обојицу посјече. Онда пане и он крај дјевојке и за часак умријеше обоје од рана. Ту их нађоше послије и закопаше једно крај другога [1])

Соколац је по старини други град у бихаћкој долини и њега је зидала сестра Бикина (оне што је Бишће зидала), именом Сока, због које је и име своје добио. Соколац су Османлије заузеле прије Бишћа на врло лак начин, јер се становници прије тога иселише и пребјегоше у Приморје. Османлије не нашавши у њему ништа, оставише га опет пуста, те је био празан дуго времена.

Послије га населише бјегунци из њемачке земље, па се истурчише, те се још и дан данас придржавају у нечем својијех старинскијех обичаја, којијех нема ни једно племе мухамедовско у околини. И данас су Сокóчани нарави жестоке и сурове, као ни једно мјесто у бихаћкој долини.

Одмах ниже Сокóца, мало југо-источној страни тик ријеке Уне, лежи село Голубић. И Голубић је, веле, некад био град и знамените мјесто у бихаћкој долини. То се може лако знати из његовијех старинскијех кула и рушевина. У Голубићу имаде узвишени брежуљак (хумка), управо гдје је сад католичко гробље. Ту је још у вријеме римско био храм богу Јупитеру и некој божици њиховој.

Прије три четири године налазило се ту доста надгробних плоча, које су биле све исписане латинскијем словима. Један мјерник, чини ми се, да је те натписе преписивао и однио са собом а и плоче су одвежене одавде. Исто тако и овдашњи учитељ П. Мирковић казивао ми је, да је неке копирао, те их је такођер некоме мјернику предао. У поменутој хумци имаде таковијех натписа доста, али пошто се ту и данас католици копају, није их могуће откопавати.

Голубић је, веле, добио име своје од цркве Голубице, која се је на супротној страни ријеке Уле према Голубићу налазила. На оном мјесту, гдје се приповиједа да је та црква била, имаде и данас цијели насип у простору од којих 70 корачаја дуљине и 35 ширине, који је пун тесанијех старинскијех плоча. На сву прилику то ће бити старо римско гробље, које је ту некада постојало. По томе узвишеном насипу (хумци) данас је трава и земља порасла, те се коси и оре. И у прваша времена ту се налазило доста плоча писаних и неписаних, али су све разнесене, кад се први пут туда почела цеста градити. Овога прољећа почео је поп Василије Ковачевић са сељацима из села Притоке ту копати камење за

[1]) На нишану (биљегу) једном види се ту и данас турско писмо, те сам ја наводио једнога хоџу, али га није могао прочитати.

цркву, те су нашли цијели мајдан све самијех тесанијех плоча. Има их са некијем шарама, но писма још није се налазило. Ако се копање продужи, за стално ће се ту налазити још ствари, а заиста и натписа, па ћемо о том још коју проговорити.

Више Голубића уз ријеку Уну лежи мјесто Рипач, који се некада Благај називао. У Рипчу нема никаких старина, премда је и ту по причању град постојао. Покрај пута имаде једна старинска џамија, која је од старина припадала Ибрахимпашићима, те се за то и зове: Ибрахимпашића џамија. Ту џамију, приповиједају, да је развалио Јанковић Стојан.

На доњу страну града Бишћа, у дну бихаћке долине, налази се град Изачић, у коме станују све сами мухамедовци, но у њему нема каковијех особитих споменика. По прилици године 1835. бјеше ту кавга између граничара и Турака Бошњака. Тада је Изачић погорио сасвијем, те је том приликом много пограничног народа страдало и доста старинскијех ствари уништено.

Стари град Брековица јесте крајња сјеверна тачка од бихаћке долине. Како је Брековица постала и шта се о њој приповиједа, далеко би одвело, него ће се и то другом приликом напоменути.

Да је Брековица стара, види се и по онијем старијем римскијем гробовима и плочама, које је учитељ Мирковић тамо откопао.

Као што је казано, бихаћка долина одликује се са својијем здравијем положајем, јер је у њој народ здрав и крепак, умом бистар а у више прилика препреден и лукав, досјетљив и пошмигљив, отуд оне силне ироничке доскочице и подругачице, које се у бихачкој долини налазе. Поднебје је њезино доста благо, премда са Пљешивице планине тако рекућ снијег никад не силази. Бихаћка долина обилује житом, јер у њој роди: пшеница, јечам, зоб а најбоље кукуруз, са којим је до сад цијелу Лику хранила. Као што се цијела Крајина одликује гостопримством, тако се и бихаћка долина може с тим похвалити.

Bilaj.

Priopćio **Petar Mirković.**

Izmegju bosanskih polja, biće da je jedno od najljepših Bilajsko polje, kako veličinom, tako i prirodnom ljepotom svojom, a osobito prijatnim i zdravim položajem. Ono je kao jedna visoravan, koja se prostire izmegju Osječenice i Grmeč-planine. Polje je dugačko od kozilskog klanca do Risovače grede preko sedam sati, a široko gdje sat, a gdje pô sata. S južne strane opasuje i zatvara polje visoka Osječenica. Sa sjeverne strane polja stoji Grmeč (Risovac), a sa zapadne strane Risovac i Čava. Te planine obrasle su velikom i prastarom šumom jelovom, smrčevom, bukovom, javorovom i na mjestima borovom. Po njima ima lijepih pašnjaka. U tijem planinama ljeti je pravi raj, osobito u Grmeču, koji se ponosi svojim vrlo zdravim vrelima, kojima se ljeti voda od velike studeni ne može piti kao: Perjanovac, Pločevac, Ulinavoda i druge. Planine obiluju još različitim zvjerinjem.

Bilajsko polje stoji skoro u vodoravnom pravcu, gdjegdje ispresijecano doljama i brežuljcima. Dijeli se na više polja, kao: Petrovačko, Medeno, Krnjeuško, Suvajsko i Bilajsko.

Istočni i zapadni dio polja bilajskoga obiluje lijepim i zdravim vrelima, a naprotiv sredina polja oskudijeva vodom. Velike vode nema. Zimi bukne koje vrelo, koje narod zove „Bukavac", pa čim ljeto, odmah presuši. Narod pripovijeda, da je kroz polje bilajsko u starija vremena proticala velika rijeka pod imenom „Mračnica" (Mračaj), i da je natapala cijelo polje, osobito Medeno polje. Vrelo joj je bilo u istočnom dijelu polja, u tako zvanom Mračaju. No neki kralj videći, da Mračnica čini veliku štetu polju bilajskom, zatvori njeno vrelo bivolećim kožama i zaspe ga. Voda naravno kroz strijeke njene prodre put kroz zemlju i otvori drugo vrelo u današnjem selu Sanici, ne daleko od Ključa, i novi izvor nazovu Koričanicom.

Da li ima temelja narodnome predanju, mučno je pogoditi. No vješto će oko ipak, a da mu domaći i ne reknu ništa, naći veliko korito preko polja petrovačkog sve do u Medeno polje.

To korito zove narod danas „Suva japaga" (suva jaruga).

Bila je ponornica. — Urvine se i danas dobro vide u Medenom polju. Da, pada mi na um: Pokojni pop David Kecman kazivao mi je, da Mračnica nije imala svoga izvora u Mračaju, nego da je u podnožju brda Mračaja bilo korito i prorov njezin blizu površine brijega, i da se je provalio; u toj provaliji moglo se je viditi da rijeka teče. A kada bi bile povodnje, onda bi provalila i prešla korito, te bi poplavila i Bilajsko polje. Pa da ne bi prelazila tuda, onda da je jedan kralj zatrpao to mjesto.

Po tom moglo bi biti i vjerojatno.

Narod u polju bilajskom vrlo je zdrav, snažan i krepak. Hrana mu je najglavnija: Mlijeko (varenika), ječmen, ražen i pirov hljeb. Ta žita i najbolje rode tamo. Kukuruzova hljeba malo jedu. Od novijega vremena mnogo krumpira (krtole) sade.

Tamo nije čudo nikakovo, ako čovjek doživi stotinu godina, jer se to često nagje. I sad ima više krepkih staraca, koji imaju stotinu godina. Vračanje i čararanje vole; prije idu vračarici, nego doktoru; prije pisarima zapisa, nego u apoteku. Vjeruju u vještice, vukodlake, tmore, gjavole.

Pošto Bilajsko polje i okolina obiluje dobrim pašnjacima i livadama, narod drži mnogo sitne i krupne stoke, te mu je to i najveći imetak i proizvod, kojim podmiruje sve potrebe. Od varenike siri narod „cijeli sir", koji svojim lijepim ukusom, mirisom i mrsnoćom nadmašuje mnogi drugi sir.

Samo je žaliti, što ga narod ne umije tako udesiti, da dugo stoji. Oni ga usire i metnu u četverouglasto tvorilo, osole i pritisnu daskom, da se utišti i ocijedi od sirutke — i s tim je gotov. No taj primitivni način nije dovoljan da ga sačuva od kisika, da ga ne pokvari.

Bilajci ne smatraju, da njihovo polje stoji u Bosni.

Oni Bosnom nazivaju prijedjele tamo ispod Banjeluke. Bošnjake poznaju kao slabe, grozničave i žute ljude. Ovi pako nazivaju Bilajce „Vr'vcima" t. j. ljudima planinskim. Vide ih snažne i jake, kaki zbilja i jesu.

Nošnja im je starinska. Ženske predu i tkaju od konopljana i ketenova vlakna veoma valjano platno, a od vune veoma dobro sukno, od koga prave sebi toplo i tvrdo derko odijelo. Tkaju i vrlo lijepe ćilime; osobito u Bilaju i Petrovcu.

Boju sami priregjuju od različitih trava, korijenja, lista i kore. Boja im je stalna i ne izbljegjuje. Najmilije su im igre: bacanje kamena s ramena, skakanje skoka i letenje na biljegu. Na zboru igraju kolo, a tako i na drugijem veseljima, na dva načina: „Šetnje“ i „Skoka“. Uz šetnju pjevaju različite pjesne. Pjevanje junačkih srpskih pjesana uz gusle javorove najveće im je uživanje. Govore čisto južnim nariječjem. Mjesto: došao, pošao, našao — upotrebljuju oblike: došâ, pošâ, našâ.[1])

Gledajući sad na ostatke iz prošlih vijekova, rekao bih: Bilajsko polje u starija vremena bilo je više poznato i naseljeno, nego danas, premda i danas ima četrnaest sela osim zaselaka i dvije varošice Petrovac i Bilaj.

Ima u tamošnjoj okolini dosta brda i dolina, obraslih velikom šumom; kad u tu šumu ugješ, vidjećeš sve razor do razora. Današnja pokoljenja ne znaju, ko je to orao i kad je orao. Po jednom rastiću računao sam, gdje ima takih razora, da je morao niknuti tu na tom mjestu prije 320 godina.

Bilajci Medeno polje i Smoljanu prestavljaju svojim Kanaanom, te otuda je ono valjda i prozvano „Medeno polje“. Da, pripovijedaju, da je u staro vrijeme s Medene glavice, koja stoji na sredini polja, tekao med i mlijeko. Ušlo je u poslovicu: „Ako sam ti prodao Medulju nijesam Medenoga polja“. Pa ne će biti s gorega, ako i naspomenem, kako je postala ta rečenica. Došao Bišćanin jednom Bilajcu na konak, pa je gledao kako domaćica od jedne krave umuze tri kralječe mlijeka. Bišćanin misleći, kad bi on imao takvu jednu kravu, ne bi mu trebalo ništa više, a mogao bi mlječariti cijelu porodicu. Smisli, da je kupi. Domaćin mu je proda po dobru cijenu i Bišćanin odvede kravu kući u Bišće. No u Bišću nije krava mogla davati ni oke mlijeka. Sad Bišćanin otigje natrag, kaže Bilajcu, da ga je prevario. A ovaj će mu: „Pobratime, ako sam ti prodao Medulju, nijesam Medenog polja“.

Od starina, kao i po drugijem prijedjelima naše kršne Herceg-Bosne, tako i po polju bilajskom vrve stari ostaci. Osobito se ističu razvaline starih gradova i crkvina. Dobro će biti da naspomenem neke radi toga, ako bi koji ljubopitljiv putnik i starinar došao u ove krajeve, da bar zna od prilike, gdje su ta mjesta. Nedaleko od Petrovca na južnu stranu, stoji stara razvalina Gradina. Danas samo vijenac od temelja njenoga pokazuje njenu ogromnu veličinu, kuda se je grad prostirao. Današnji naraštaj ne zna ništa o toj gradini; samo zamišljajem može vidjeti njene stanovnike i suplemenike kako vrve tamo i ovamo. Stalno je, da se tu kupila silna rpa naroda; ali kakvu pismenu spomeniku nigdje ni traga.

Sve što se o njoj zna iz naroda, samo je priča i bajka. Pa kao što rekoh: kad nema pismenih spomenika, a ono da spomenem narodno gatanje i pripovijedanje, premda to mnogo ne vrijedi. Veli narod, da na Gradini ima peć n i. Vrata su joj od zemlje, obrasla travom, sama se otvaraju i zatvaraju. U pećini stoji kraljica i golubovi. Kraljicu golubovi pitaju. Kad golubovi ulaze i izlaze, vrata se sama otvaraju i zatvaraju. Kraljica sjedi u pećini za zlatnom tarom,

[1]) Biva kao Ličani (Ur.).

u koje su zlatne niti i brdila i tka zlatno platno. Tako će tkati uvijek, dok nestane rgjavih ljudi. A kada budu svi ljudi dobri, onda će i kraljica izići iz pećine i vladati svojim dobrim narodom, a zlatno platno, koje otka, prostrijeće po svojoj zemlji, kuda njen narod bude išao. — Ima ljudi tamo, u kojih se ta fantazija tako odomaćila i prešla u krv, da čak kazuju, kako su već gledali, gdje se vrata od pećine otvaraju golubovima i golubovi ulaze. — I šta se tu još ne pripovijeda? — Kazuju: U starija vremena počeli su graditi crkvu na Gradini; i što bi u danu sagradili, u noći bi to bilo preneseno na drugo suprotno brdo, gdje i sad crkva stoji. Sude da to mora tako biti, jer bi crkvi dolazilo i grješnika, a oni nijesu dostojni na Gradinu dolaziti.

To je lijepo slušati, kako se narod tamo kori tom Gradinom i kraljicom. Slušao sam jedan put dvojicu, gdje se prepiru, pa će jedan učiniti: „Bome moj brate, tako radeći i zločineći jedan drugom, nikada nam ne će izići kraljica iz Gradine; niti ćemo mi po njenom zlatnom platnu hoditi.“ —

Narod nagje više puta oko Gradine starih novaca, oružja i orugja.

Odmah od Gradine pol sata zapadno stoji na Žutoj glavici Gradić i blizu njega starinski bunar Žutinovac. Od Gradića četvrt je sata Kadinjača, opet stara razvalina. Malo podalje, tamo kod Ogragjenice, opet gradić, tako zvani Vrščić. Iza Vrščića u Vagancu opet Gradina. Sve te gradine i njihove sijede zidove obavila je živa bajka.

Jugo-istočno od Petrovca opet je razvalina Oštrelj, pokraj koga je prolazila rimska cesta, gdje joj se i danas dobro vide tragovi, obilježeni dosta velikim i visokim kamenitim miljarima, koje narod zove „Mramori“. Više Petrovca na šajnovačkijem brdima tri su stare razvaline sve jedna do druge.

U jugozapadnom uglu bilajskog polja stoji stari i čuveni Bilaj, od koga je valjda i polje dobilo svoje ime, jer se s polja od sviju strana vidi i bijeli „bijeli grad“. To je onaj Bilaj, gdje se je godine 1461. odigrala ona čemerna tragična igra sa bosanskim kraljem Tomom.

Brdo, na kome je sazidan Bilaj, stoji pri polju bilajskom. Uvuklo se kao kakova ogromna plastina izmegju brda Srta sa zapadne strane, a sa južne Prvo (Osječenica). Pri polju najdonji dio brda zove se Busija, a najviši vrhunac Gradina. Brdo, na kome je Bilaj, golo je i ravno, te se kao jaje pomalja iznad drugih okolnih brda. Opasuje ga sa sviju strana ogromni prirodni šanac, — draga; te onaj dio drage sa zapadne strane ispod Srta zove se Ćojluk. Ćojluku je krasan prirodan položaj. U Ćojluku ima lijepo i zdravo vrelo Karaula odmah pod gradom. I sad tu stoji nekoliko ozidina starih kula. Tu se nahodi i starinsko groblje. Iznad Karaule, upravo ispod grada, vodila je starinska cesta — kraljev put, koji je išao onom stranom ispod Srta. I sad je obilježen starinskim miljarima, koji su udaljeni jedan od drugog po 40 koračaja. Dobro su sačuvani. Onaj dio dola sa istočne strane grada zove se Draga. I tu ima krasno vrelo uprav pod gradom, nazvano Madžarac. Na južnom kraju brda pod samim Srtom dubi bijeli Bilaj sa svojom grdnom zidinom i kulama. Kule su još cijele, a gradski su zidovi na mjestima porušeni, nešto valjda od starosti a nešto od žalosti. Na najvišem vrhuncu onog brda, na kome dubi Bilaj, stoje ostanci još starijeg grada, nego što je sam Bilaj, a zove se Gradina. Sa Gradine ili sa Bilaja lijep je pogled na Bilajsko polje

koje se prostire kao kaka velika izložba, s obiljem raznolikih stvari u najrazličitim bojama i šarama, a te sve harmonički sastavljaju divnu i krasnu sliku. Oko upravo ne zna, gdje će prvo zapeti i šta će prvo gledati: ili krasnu ubavu okolinu, il' ravna i pitoma polja, po kojima pasu bijela stada ovaca, ili brežuljke, koji su okićeni raznolikom šumom, ili sniježnu visoku Osječenicu, koju je vulkanska erupcija podigla nebu pod oblake, ili na mrki Grmeč i Risovac, ili na lijepa i krasna seoca, koja su se načačkala ispod okomaka brdskih, ili na plavo nebo — — —. Sve te to očarava i zanosi, kad gledaš tu divnu prirodnu sliku od tisuće predmeta sastavljenu u jednu krasnu i ubavu cjelinu. A svježi zrak u toj okolini nagoni čovjeka da uzdahne: „E da mi je ovdje živjeti!" I zbilja, da je to u Švajcarskoj, koliko bi putnika ljubitelja prirodnih krasota dojezdilo tamo? — A pokraj svega toga, kad pogledaš na opale i iznemogle kule i zidine bilajske, misao ti kao munja projuri u nedogledlnu prošlost, pa te saleti neka tužna sjeta.

Pod brdom, na kome grad Bilaj stoji, baš nad Busijama, od grada na sjevernu stranu, na jednom zapatku provire najbolje i najzdravije vrelo, što ih tu i tamo oko grada ima, a zovu ga Gradina. Blizu vrela Gradine na jednoj lijepoj ravni stoji lijepa i znamenita uspomena, jedna stara crkva, za koju narod pripovijeda, da je podignuta na onom tužnom mjestu, gdje je poginuo pretpošljednji kralj bosanski Toma. Narod je zove: „Bijela crkva." — Zidovi su joj prvobitni i zdravi. Još valjda od feta (osvojenja) pretvorila ju je porodica Ibrahim-Pašića (Volića) u kuću, te i danas stanuje u njoj. Na crkvenom zidu podignuta je čatma, te su tamo uredili kuću i sobe. Crkveni je zid podrum. Oltarski zid mnogo je viši od crkvenog (10 m. visok). Na zidu oltarskom podignut je čardak (teferič-kula).

Oltar je okrenut istoku. Na crkvi su bila samo jedna vrata (zapadna), koja i danas kući služe. Temelj crkveni i oltarski oblika je ovakog:

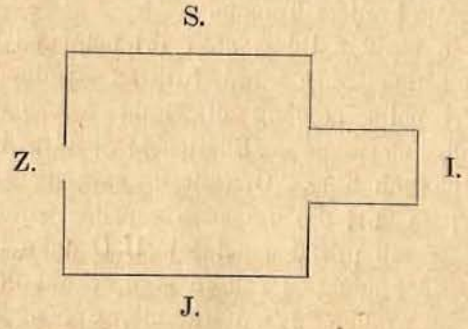

O unutrašnjosti njenoj, kao i o spoljašnosti ne mogu ništa više reći, jer mi obzir na današnje prilike nije dopuštao, da u muhamedovsku kuću i avliju ugjem i da je razgledam potanko. Pripovijedahu mi seljaci, da je bio doskora krst nad oltarom i da se vidjelo tragova od fresko-slika. Čudnovato je to, a živa je istina: u tu kuću, kroz pošljednih trideset godina, pucao je grom tri puta. Pošljednji put, prije petnaest godina, pukao je grom u istu kuću i svojom strijelom ubio Mustaj-bega Ibrahim-pašića, gospodara kuće.

Od vrela Gradine vide se stari ostaci od tomruka, koji su vodili vodu iz vrela crkvi.

Četvrt sata od Gradine ili grada Bilaja na istočnu stranu u selu Ćimešama stoji jedna razvalina pod imenom manastirište. Kazuju, da je tu bio manastir. Prije okupacije narod je tu otkopao gromilu i ozidinu, te su našli zid od temelja, koji u duljinu mjeri 14 met., a u širinu 11 met. Oblik je tome temelju ovaki:

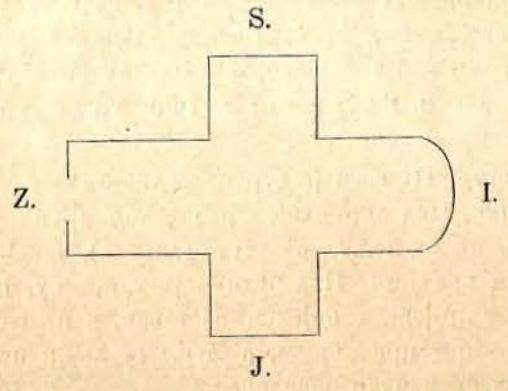

U toj ozidini mole se hrišćani Bogu i čine božiju službu. Kad su tu zidinu otkopavali, našli su jednu mramornu ploču, koja je po kazivanju bila u četvorini $^1/_2$ met. i bila je s jedne strane ispisana. Za cijelo je to bio natpis toga manastira. Tu ploču uzeo je Ilija Lončar i odnio svojoj kući, pa je metnuo u pčelinjak (uljište), te mu je kod pčela bila, dok se god nije zabunilo. Kada se je zabunilo, ostala je tamo i ne zna se kuda je dospjela. Molio sam, da pripaze, te ako bi je gdje našli, da mi je donesu. Dosad nema ništa. No ako bih je dobio, veselilo bi me, da je ustupim zemaljskom muzeju.

Narod pripovijeda i o pogibiji kralja Tome. Na bilajskom polju skupila se silna vojska, u kojoj je bio i kralj Toma. Jednoga dana u veče dogju dva čovjeka, obučena u svješteničko odijelo u vojsku i donesu pismo kralju, tobož od nekakova njegova vojvode, da oni vide grad Bilaj kakav je, i da je stajalo u pismu, da će taj vojvoda isto taki grad zidati. Kralj povede poslanike, i uz brdo idući gradu, na onom mjestu, gdje stoji „Bijela crkva“, ta dvojica udave kralja. Brzo se to čuje po vojsci. Vojnici uhvate ona dva popa, pod popovskijem haljinama nagju na njima tursko odijelo i uvide da su to bile turske uhode. Ubiju ih obojicu. U toj vojsci bili su i kraljevi sinovi, te Stefana izaberu za kralja. A na istom mjestu, gdje je poškropila krv kraljeva, pobožni narod napravi „Bijelu crkvu“.

Pripovijeda narod, da je i pošljednji Tomašević pao u ruke Turcima u Bilaju. Kazuje narod, da se on očajnički borio i branio u Bilaju puna tr mjeseca sa trideset druga, i tek kad su Turci zidine bilajske provalili, onda se je predao. Seljak Ilija Rakić kazuje, da je prije bune našao jednu ploču u osutku gradskog zida, na kojoj je bilo napisano: Borili smo se junački tri mjeseca i preko kraljevih i naših mrtvih lešina dobiše grad Turci. Narod ništa ne zna da su kralja Tomu ubili brat mu i sin, nego tako priča, kako spomenuh.

Pripovijetka je klapnja a istina je istina. Bog zna, a ljudi ne znaju, pa istražuju; no klapnja katkad natrapa na istinu. Po što kupih, po to i prodah.

Родовник племића Овчаревића, старином Бошњака, а сада Гучетића (Gozze) у Дубровнику.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Родовник је племића Овчаревића сада у Трстеному (Cannosa) код Дубровника, те је својина г. Балда Базилић-Гучетића, огранка реченог славног рода. Родовник је на поставу, а у златну оквиру, те је правилно насликан. Оквир је дуг м. 2·24; висок м. 1·66. Уз родовно су стабло три штита, те су овако састављена:

1.) Округли штит. С десне је стране великога штита, на којему је у пољу одуљи натпис. Над округлијем је штитом круна са пет оштруља (љиљана). У плавом су му пољу три жута (златна), између се састављена брда, а оштри су им врхунци. Над брдима је у високу, на плаву пољу, јагње, окренуто пут лијеве, с бијелом заставом, а на њој црвени крст. Споменута је застава око црна крста, а јагње га држи преко десне ноге. Ово је старији штит споменуте породице.

2.) Округли штит. Над њим је златна круна са пет оштруља (љиљана). Поље је плаветно, а у дно поља три жута (златна) успоредна пâса (пречаге=sbarre). Овај се на лијевој страни састучује са штитом, т. ј. држи се штита. Око штита су, с десне и с лијеве, два бијела коња (leokorna), те су им окренуте главе са стране, а окрећу по једно коло.

Споменута су два штита уз големи бијели штит (таргу), исписан у пољу с врха до дна. И над овијем је штитом златна круна.

Родовник је, као храст, на хридинама, по свој прилици, древне Rause. Код стабла сједи на камену, те је окренут пут лијеве, а гледа с приједа, праотац речене породице по имену Вук. Обучен је по старобосанску, бива у модријем (плаветнијем), широкијем гаћама, а загрнут је црвенкастом кабаницом (струком). Вук је постар човјек, а гологлав, те неком побожношћу лијевом руком показује на оно стабло.

По хридинама пасе пет оваца, а чува их чобан. Обучен је у модријем гаћама, а на њему црвен корет. На глави му је клобук, а у руци штап.

Пастијер гледа на пространо поље, а на пољу као стада оваца. Између хридина је по гдјекоја травка. Сва ова површина изгледа као да је старобосанска некропола, а они штитови као да су старобосански стећци.

У свему је на деблу родовника тридесет прворођенаца, а на гранама је у огранцима голем број раздјелака с именима.

Овако почиње са дна родовник:

Lupus Pecoralis — огранак Milloslawus Radienoj.

Rhacusinæ Aristocratiæ Auctor 744. Obiit 815.

Други је члан породице, узбрдо на стаблу родовника:

Nicolaus т. ј. прворођени, — а он је имао ове синове као огранак: Radulus, Lubignas, Vuidosauus. Трећи је прворођени:

Vukosau са једанаест синова. Четврти је прворођенац Nicolaus, а с друге су му стране, т. ј. с лијеве родовника, као огранак два сина: Vukosauus, Petrus.

Онда су овако наведени по реду уз дебло прворођеници, т. ј. fidecomissi:

Vidosauus
Vukosauus
Vidosciuus
Vukosauus
Petrus
Vukosauus

Овдје су два огранка, т. ј. с лијеве је Petrus, а с десне Savinus. Иза Вукосава је прворођеник:

Stephanus
Vita
Clemens
Vita

Вита има два огранка, али на лијевом огранку није забиљежено име потомка.

Clemens
Vita
Marinus
Matheus
Marinus
Clemens
1280.

Овдје је ударен лијеви огранак.

Marinus de
Goccho 1310.

Овдје су наведена обадва огранка, т. ј. с десне и с лијеве родовника.

Raphael
1313
Marinus Aeg.s
1369
Raphael
Rocchus
Sigismundus
Dragoie
Franciscus
Mattheus
Nicolaus
Marinus

Не заслужује, да се бавим ни по дебелу с ограницима, а само сам навео доврх родовника прворођенике. Оно сам остало оставио, барем ја, да остане у заборави.

Родовник је насликан на поставу, па се је у друго вријеме онај одуљи натпис у великоме штиту био гдје-гдје покварио, те су га послије невјешти људи поначињали, т. ј. уметали су збрисане ријечи, а с тога

баш ту има погрјешака. Држим, да је овај родовник за повијест знаменито дјело, па ето му линеарнога пријеписа уз све оне неке недостатке.

У пољу су, т. ј. над великијем штитом, ова прва слова:

I C N F P F

1) Gentem Goccicam seu poti, ab origine Armentariam ac Pecoralem dictam præcipuam olim fuisse in eo tractu Illyrici, qua Culmensis Regio

2) Narone Fluvio alluitur multa veterum Annalia Monumenta testantur. Indeque primum notis sedibus. Duce seu Gentis Principe Lupo Pecorali vulgo

3) dicto Catrunar Vucceta Obciarovich qui pertifias (?) Radoslavi Reguli impotentiam, eo quod adductus, quam ex ope, Gentis, imperitabat Anno

4) Dni Septingesimo quadragesimo quarto cum magna Comitum Nobilium, ac collentium manu Pècore s præcipue Dives Rhagusium trecen-

5) tesimo post Vrbem conditam anno commigravit. Hospitio statim comiter, ac ultro communicata, Civitate a Rhagusianis exceptus, auctoritate apud

6) suos, gratia apud Primores Vrbis liberalitate apud Plebem ad eò valuit, ut altero post adventum ejus anno frequentissimis totius Civitatis comitiis

7) censor, ad ordinandum (?) statum Urbis Cunctorum piene suffragiis renunciatus fuerit. Recepto Ipse, Magistratu, postquam recensuit. Civium

8) capita universas Gentium familias trifariam discrevit, ac quidquid decorum genere, præclarum virtute, illustre opibus in Civitate repererat in

9) ordine seu nobilium Decuriæ cooptavit addito ut penes easdem familias perpetuo civitatis Regimen deponeretur. In secunda

10) Decuria assecta seu assentes Nobilium qui posthac precario Magistratum Ministeria obire possent sub Civium seu Paculanorum nomine

11) adlexit: Tertiæ Decuriæ quæ plerumque ex servitiis constabat gloria obsequii tantum relicta est. Sic composito Civitatis statu Reipublicæ formam

12) auspicatus est, qua nunc utimur, atque ex promiscuo Democratico Dominatu sub quo ab exordio Civitas coaluerat Aristocratico sive politiori optimatum

13) Regimini Civitatem legibus, quibus ipsimet optimates parerent devinxerat. Cumque ex tempestate non tantum ex Illyrica, ac Macedonia sed ex Italia

14) quoque prævalentibus undique Barbarorum opibus, ac tediæ externæ Dominationis præclarissimæ Familiæ. Rhagusium veluti ad nascentis Libertatis

15) Asylum appullissent, Rector fuit Patribus vetandi cum Plebe connubium ne decora Nobilium Familiarum polluerentur. Demum kastro condito, invocato

16) ad Tutelam Vrbis Patrono Sancto Sergio, Magistratum in publica Concione ejuravit; ac post plures annos, (jam plenus dierum) nam centessimum

17) atrigisse creditur A obiit, elatus ferali pompa a tribus Filijs quatuorque Nepotibus funus prosequente universa Civitate, attrati Patres pullati Cives;

18) sordida Plebes, hoc supremum præclaro, ac benemerito Civi officium præstitere. Ab excessu tanti viri universa ejus posteritas per quingentos ferme

19) annos Epicuralium nomine apellabatur quousque Anno Dni Millesimo Ducentesimo octogentesimo quarto, Marinus Epicuralis, Clementis

20) Filius ex eadem familia, voti reus sacram expeditionem secutus conscensa Venetorum Classe quæ crucis signatos in: Syriam tunc transvectura præsto laba-

21) tur, Sicum seu antiquam Ptolemaidem appulit; ibique per plures annos Fidei, ac Christiano Nomini in Crucis Signatorum Conturbernio fortem, ac

22) industrem operam novavit Ea nam tempestate haud procul Sievensi Urbe. Saracenorum vis clam munitissimum Castellum intercæperat. Annonæ.

23) carico in Christiano exercitu cum iude brevi secutura temeretur omnes Crucis signatorum Duces ad maturandum Castelli expuguationem exercitum

24) con(o)verat, quamquam in proximo ingens Saracenorum exercitus, locorum insuper angustiæ insuperabiles obsessit avdaciam muttuarentur; obsidentibus

25) in ipsa adversa adicta (?) etiam Estas intollerabiles calores ad eò ea Regione auxerat, ut expugnandi Castelli spes pæne in dies minueretur. Marinus

26) Epicuralis speculatus forte Rupes, et Crepininio quibus Castrum impositum erat, proprio commentu bellicam Machinam mirabili artificio.

27) R taruni spe per inacem, et invia loca transvetu ac mænibus pæne admoveri curavit ingenti prorsus operæ prætio; nam post paulos dies iude

28) firmata deditio in ipsoque procinctu a plaudentibus Commilitonibus Marinus Goccius a Machinamento appellari cæpit; mox ei appositum

29) ipsi a Ducibus in Gentilitia Parma ove prestante super tribus aureis Tumulis in cærulea pianicie (quod Epicuralium erat vulgatum

30) insigne) tres aureæ semifasciæ cum geminis Unicornibus Rotam prægestiantibus. Hoc monumentum reversus in Patriam virtutis, et

31) industriæ, suæ testem attulit, quod adhuc usque gestat, ac pro Epicurali, seu Obciarevich de Goccio, seu di Gozze nuncupari cæpit. Aec de Gentis nostri

32) origine ex vetustissimis annalibus seu Chronicis usque quaque trauxi, ac tumultuario pæne stylo huc congessi, ac tradidi eamente potissimum, ut

33) forte, si cui ex Posteris hæc mea qualiscumque Cura in manus obvenerit, composata et Avorum virtute, ac industria recenti cum corpore

34) nescio an dicam dessidia, tandem aliquando interin orticæ pæne. Nobilitati aliquo honesto ausu consultat suo enim avitæ virtutis memoria,

35) quas Paces suaeque potis est maxime reputandi, veram Nobilitatem non origine tantum, et Natura sed virtute quoque comparare

36) (sed de ijs servi videant stupeantque Nepotes, Unicuique decus suum Posteritas rependet) Matri vero in universam est manti pmo

37) Corolario gentilem Familiæ Dotem hæc tradere visum, neci quis obtrectator in hoc mihi insanitatem objciat. Fiducia potius morum

38) jure merito, quam adrogaudia (?) censeatur. Supercilio persistere cum æqualibus, cum inferioribus comitatem propalam; ac pæne

39) ex æquo exercuisse, peculiare ac gentile bo(nitatis) nostra (g)entis semper fuit, nec laridem (?) hinc assequi quam pium, sed religiose

40) debitum reddere generi certum est; nec . . . . . vir . . . ec sinice (?) culta semper fuerit in Familia

41) ab ijs etiam qui cæteras exuerant, satis es . . . . consuete (?) . . . deque nutum vulgi adaquem: si superbum

42) hominem inter Goccios videris supposititi . . . hunc servum, seu spurium Matris ejus palam dicto

43) Maneant itaque hæc, ac majora profecto gentilis modestiæ, ac virtutis monimenta, ac diù inter Posteros

44) mansura crescant ex honesto certamine. Habes tuos Decios, si vis etiam Anales, etc. Tuberones in hoc Albo Poste-

45) ritas, ac reputa natura infirmitatis humanæ speciora ubique esse remedia quam mala, comparatumque esse

46) adeo, ut eadem Tellus, quæ generosas, et salubres stirpes gignere consueverit in proximo semper etiam pestiferi

47) aliquid, ac venenati alat optimas segetes lolium infestat, ac lætiores quosque Arbores Rubico non præterit

48) Itaque si quis Verres, seu Clodius, seu utrumque in tanto in tanto (?) magne bonorum cætu censoria virgula corrigendus

49) præmerat optimum equidem, ac frugiferum, veluti in speculo intueri. Quid sui quisque? Quidenis? Suæque

50) Reipublicæ? Sub alienis nominibus voluerit, aut noluerit Plura hic appingere non vacat et si

51) vacasset pudet jure merito, pigetque, sentio quid postica sanna (?) a tergo imminueret.

Свакако за Мавра Орбинија у Дубровнику и у другијем словинскијем странама развило се велико чезнуће за грбовима, те ето у XVI. и у XVII. в. око Синьега Мора и у најмањему граду на стотине грбова, па и родовника. Између родовника свакако заузимље мјесто описани родовник код госп. грофа Балда Базилић-Гучетића у Трстеному, те ако и није од најстаријих, без сумње му је црпљен материјал из древнијех обитељскијех успомена породице Овчаревића из Херцег-Босне. Грјехота само, да су речене успомене рђаво написане, те на доста мјеста храмље смисао, ал ипак ове су црте, особито за конституцију града Дубровника, од велике знаменитости.

Проф. J. Ђелчић у дјелу „Dello Sviluppo civile di Ragusa“ на стр. 4. по Cod. Francescana — Mattei II. e Makušev-Böheim: Mitth. der Centr. Comm. f. B. Dm. XV. p. CXXXIII. навађа утарака, те ове навотке овако прагматички прати: „Così nu anonimo, la cui cronica ragusea è ritenuta per il più antico documento di storia patria.“

На стр. 8. споменутога дјела г. J. Ђелчић вади одуљи утарак из споменуте кронике, те ради испорећивања навести ми га је по његовој књизи: — „E prezzo dell' opera riferire ciò che in proposito assevera la cronaca in discorso, anche perchè tra questi dati troviamo qualche allusione al primordiale ordinamento de' Ragusei: —

„689 — Vense assai giente in Raguxa con suo avere de Arbania e de parte de Bosna . . . .“

„695 — Vensero a Raguxa li homeni de Duchagini de terra ferma de Chastel Spilan e de Chastel Gradaz, e tuti homeni preseno sue abitationi in la custera perche li diti homeni forno de la stirpe de Epidauro ruinato per Saragini . . . . .“

„743 — Vensero assai giente de Bosna con gran auer, perche Re Radosavo era signor tirano, vivea a modo suo; et etiam vensero de Murlachi da baxo sopra Narenta, piu Catunari, fra li quali era uno capo sopra tuti, et venseno con grande multitudine de bestiame de diverse raxon; et a tali ano dato per pastura la montagna de Santo Sergio.“

„744 — In Raguxa se feze una division tra tuto populo de Raguxa . . . . Queli che erano più richi erano capi e governatori . . . . ogni fameglia teneva suo santo, chi santo Sergi, chi quelo, chi questo . . . . Et dopo che sono venuti homini de ogni Vulasi (Valachi o Murlachi inferiori) de quela hora comenzarno far modo de spartir ogni generacion per se: Perche parici Vulasi essendo richi de avere, de oro, de argento, bestiame et altre cose; fra li quali erano molti Chatunari, che ogni uno se stimava come conte, et ogni uno aveva soi naredbenizi (direttori). Chi era governator de Cavali, chi alo bestiame grande, chi alo menuto, chi servia a la ordinazion de la casa, chi stava a comandar ali diti subjeti. Pur era uno sopra tuti qual se chiamava Chatunar grande et era de stirpe Pecorale perche si chiamava cuxi per nobiltà, tanto erano richi de bestiame, maxime de pecore. Quali diti catunari fezeno fare uno Sboro (Consiglio o Parlamento) et per suo caso fezeno spartia de populacio in tre parti: in una parte Gentilomeni: in altra populani: in terza servidori; perchè tanti servidori erano venuti de Vulachia con bestiame, ch' erano gran quantità de homeni, et ad ogni uno pareva vila cosa esser chiamado come queli pastori. L' altra parte erano servidori come spenzatori, come queli che atendevano alla casa et ali chavali, et servidori della persona del suo signor, li quali eran pochi. La terza parte erano fati gentil homeni, perchè erano in prinzipio asai de homeni che erano venuti de ogni parte de mondo maxime de Arbania et de Bosna, perchè non erano scampati homeni di conto, queli, che sono stati o capitanj o conti, over qualcuni Signori Naredbenizi fati . . . . et erano de linea de homeni de conto . . . . et per tal caso ano spartito ogni generation da se per si cuxi come . . . . Gentilhomini chi erano fati tali erano governatori de la terra et altri offizi, et tuti gentilhomeni intravano in sbor over Consegl generale, et altri non. L' altra parte de populani, vol dir pol vilani (la mità del vilano), perchè quei vilani erano lori anche de baxa conditione, ma alcuni in case de' gentilhomini et per tal caxo son beneficiati, quali fazevano come guardiani . . . . Persone Chuezari over altri sotto obedientia dei gentilhomeni, perchè erano molti e molti gentilhomeni richi, et atendevano tali ali triunfi, ale chaze, et ogni uno teneva uno over duo famigli de la governation de sua persona, perchè uno gouernava cavallo, lo altro spalviero, e tali crescevano de quali ixivano poluvani, zoè di dir mezo vilano benefiziato per lo Signor, e de queli povulani ixivano homeni de ben . . . . . „(Макушев. Из слиједованија).

Споменути утарак сударa се на неколико мјеста с наведенијем родовником, а што је још боље, родовник Базилић-Гучетића изврсно попуњује кронику непозната списатеља.

Може се донекле ући у траг Гучетићеву родовнику, а то по дјелу проф. С. Љубића „Dizionario Biografico degli uomini illustri и т. д.“ — Овако пише чувени Љубић на стр. 166.: „Gozze Ambrogio di Ragusa, domenicano, di famiglia patrizia, ai 15. giugno 1609 eletto da Paolo V. alla sede vescovile di Trebigne e di Mercana, morto nel 1632 vescovo di Stagno. Scrisse: Catalogus virorum ex familia praedicatorum in litteris insignium, Venezia 1605. in 8°. — Reformatio Calendarii perpetui, Bologna; — Opus de similitudinibus et exemplis. **Albetum familiae Gozzeae gentis** e varî altri scritti inediti, esistenti nella biblioteca del suo ordine.“

Осим споменутога списатеља С. Љубић на стр. 167. о другому Гучетићу пише: „Gozze Ladislavo di Ragusa, scrisse un' erudita prefazione all' opera storica di Giunio Resti, una dissertazione intitolata: De recta senatorum electione, ed un componimento poetico: de casibus familiae et domus suae. Morì nel 1746.“

Осим споменута два Гучетића С. Љубић у реченоме дјелу на стр. 296. пише о овоме повјестничару: „Tiburtini Giovanni Evangelista di Ragusa, raccolse ed ampliò le genealogie delle famiglie civiche della sua patria scritte da suoi predecessori in un grosso volume, da cui si ricavano le origini di que' casati, l'estesa del commercio raguseo in varî tempi, le epoche di floridezza e di decadenza, e si giungono a conoscere le gesta di varî personaggi distinti per sapere. Eccone il titolo: Origine e genealogie di tutte le famiglie dei Cittadini della città di Ragusa, quali successivamente sono uscite di tempo in tempo, cominciando da circa l'anno 1300 fino all' anno 1500, cominciate a descriversi da Bjeloslav di Gradoje Tiburtini fino all' anno 1400, e seguite da Evangelista di Brailo Tiburtini, nipote del detto Bjeloslavo fino all' anno 1450, e poi da Evangelista di Gabriele Tiburtini nipote di detto Evangelista fino all' anno 1500, ed ampliate per me Giovanni Evangelista. „Si distinsero in tale materia eziandio Matteo Danich, Ambrogio Gozze domenicano, e Luigi Bicich.“

Ја држим, да је Гучетићев родовник без сумње саставио споменути Амброж Гучетић, а он се је у тому послу послужио добријем изворима, као н. п. наведенијем дјелима, а навластито биће употребио све породичне повеље, те се у нечему наслонио и на обитељску традицију. Родовник је знаменит за дубровачку повијест, а особито за босанску, тер га у то име и шаљем у свијет.

Hadži begova kula u Hutovu.

Piše **Kosta Hörmann.**

„Pocmilio Sava s Kolajana
U tavnici Hadži-kapetana;
On mu ište pola Kolajana —
Sava ne da pola Kolajana
Dok je njemu na dva râma glava!“

Kada te put zanese kršnom Hercegovinom, napose pak stolačkim kotarom, često ćeš čuti, gdje pripovijedaju o nekom Hadžibegu i njegovom gradu u Hutovu.

Biće tome skoro deset godina, što sam prvi put čuo za Hadžibega, kad mi je ono u Stócu vješt guslar pjevao slavu junaka Hercegovaca; tada zabilježih ono nekoliko stihova što ih stavih na čelo ovome članku. Zaželjeh da čujem narodno predanje o kuli

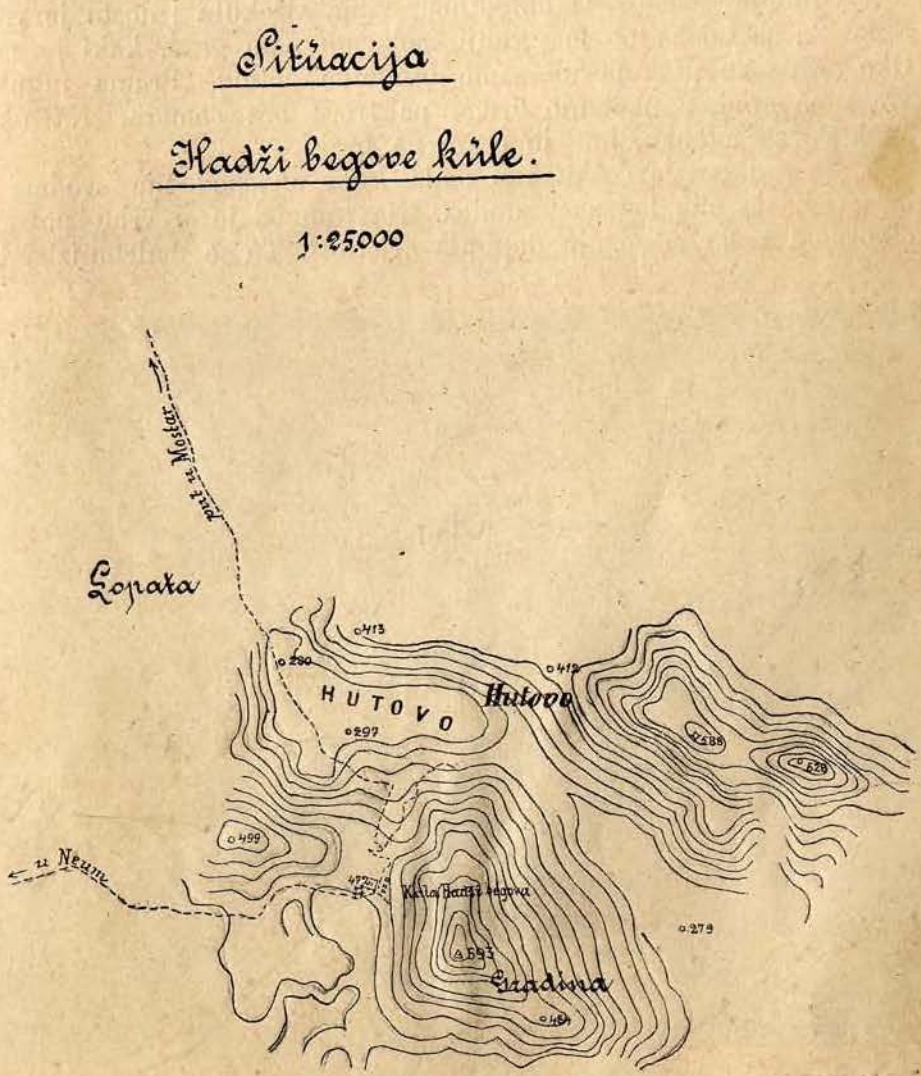

Slika 1.

Hadži-begovoj, kad mi ono u dobri čas stiže pismo, u kome mi g. Vid Vuletić-Vukasović o toj kuli javlja evo ovo: „Grad je na Hutovu ogradio čuveni koljenović iz Stóca, Hadži-beg Rizvan-begović. Hadži-beg je bio strašan za svoje doba putnicima i susjedima, biva vladao se po sebi kaono feudalna gospoda u srednjem vijeku, a njegov je grad bio kao zamak kakog njemačkog viteza-zulumčara za doba Maksimilijana I[a], gdje je svaki vitez hotio, da bude carem ili samostalnijem gospodarem u svome kraju. Taki ti je bio početkom ovoga vijeka i Hadži-beg na Hutovu kod Popova polja. Evo situacije (slika 1.) i kratka opisa toga gnijezda teškog haračlije, kome se s neke ruke može kazati, da je pošljednji vitez, biva junak, koji se je vladao po obićajima srednjega vijeka, te vladao topuzom i sablom u svoj toj okolici.

Grad je sazidan na oblik nepravilna višekuta i dosta je velik. Slika 2., načinjena po fotografiji, pokazuje nam grad, kaki je sada. Oko grada su prokopi uz same ogromne zidine. Prama jugu su vrata na svod, a uza njih druga pa treća bez čemera. Na okolo su kuće za momke, ima ih osam na broju.

Na svakom je ćošku kao mala kula a ispod nje svodina ili izba, gdje je bila ledena tamnica. Na tamnici je u vrhu po mali otvor, od kuda je sužnju dopirala svjetlost. Tu je malena izba kao

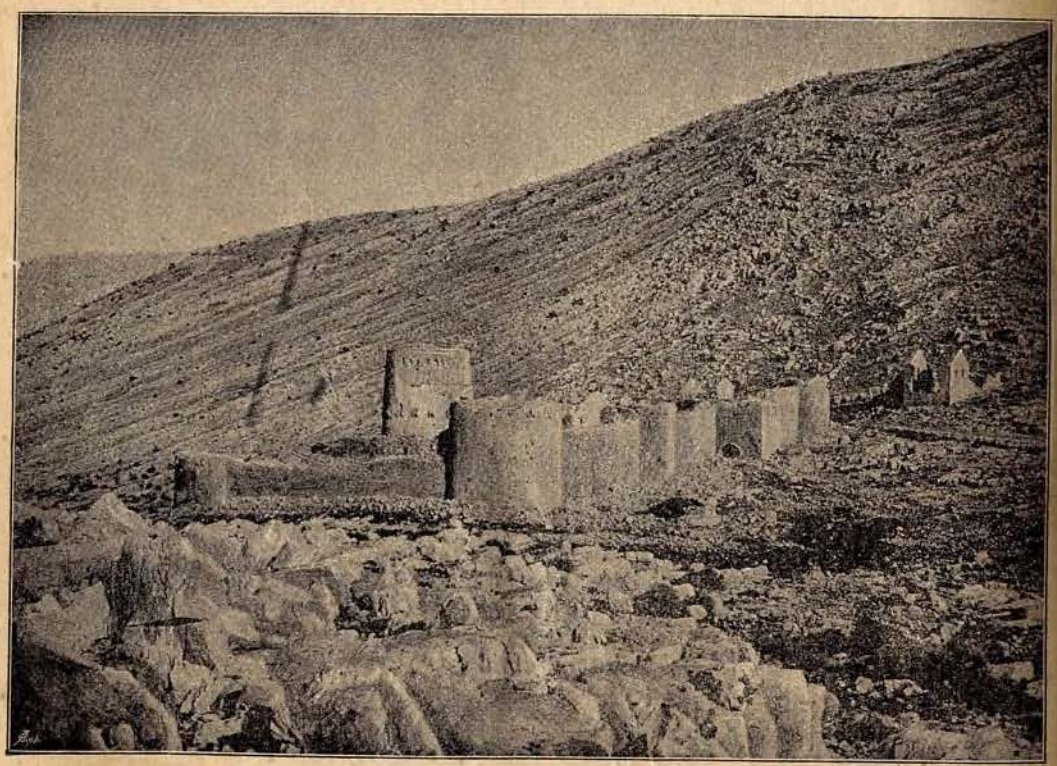

Slika 2.

peć, da čovjek u njoj može jedva jedvice stati — kao ukopan. Usred grada ogromna je kula; u njoj je stanovao Hadži-beg, te je sa zatavnjaka razgledao pustu okolicu: raskršće i tri brdine, sve pusta krš i golovijet, gdje zmije pište a sirotinja zlopati. Kad pogješ mimo tančicu kulu prama sjeveru je kapija, upravo na protivnoj strani južne kapiji.“ —

Tlocrt grada predočuje nam slika 3. Vrijede, da se napomenu natpisi, što ih ima u hutovskom gradu. Moj vrijedni prijatelj gosp. kot. predstojnik Foglar u Mostaru imao je dobrotu, te mi je priopćio podatke o tim natpisima, na čemu neka mu bude ovdje izrečena srdačna hvala. Nad sjevernom je kapijom ploča, istesana od vapnenca, visoka po prilici 1 metar, široka 0·50 metar; na njoj je ovaj natpis (u tlocrtu označen brojkom 7):

to jest: يا باقى قديم = „ja baki ve kadim“
(O vječni i jedini!)

Na sjevero-zapadnoj je kuli ploča, visoka i široka po 0·50 m, debela 0·25 m. sa ovim natpisom (4)

ت	ا	ح	ف
ح	ف	ت	ا
ف	ح	ا	ت
ا	ت	ف	ح

to jest: فتاح = فتاح = „fettah“ (Pobjednik).

Takova je ploča i na sjevero-zapadu na mjestu, označenu u tlocrtu sa 5.

ف	ى	ظ	ح
ظ	ح	ف	ى
ح	ظ	ى	ف
ى	ف	ح	ظ

to jest: حفيظ = حفيظ = „hafiz“ (Svedržitelj).

Položaj
kule Hadži begove.

Mjerilo 1:500.

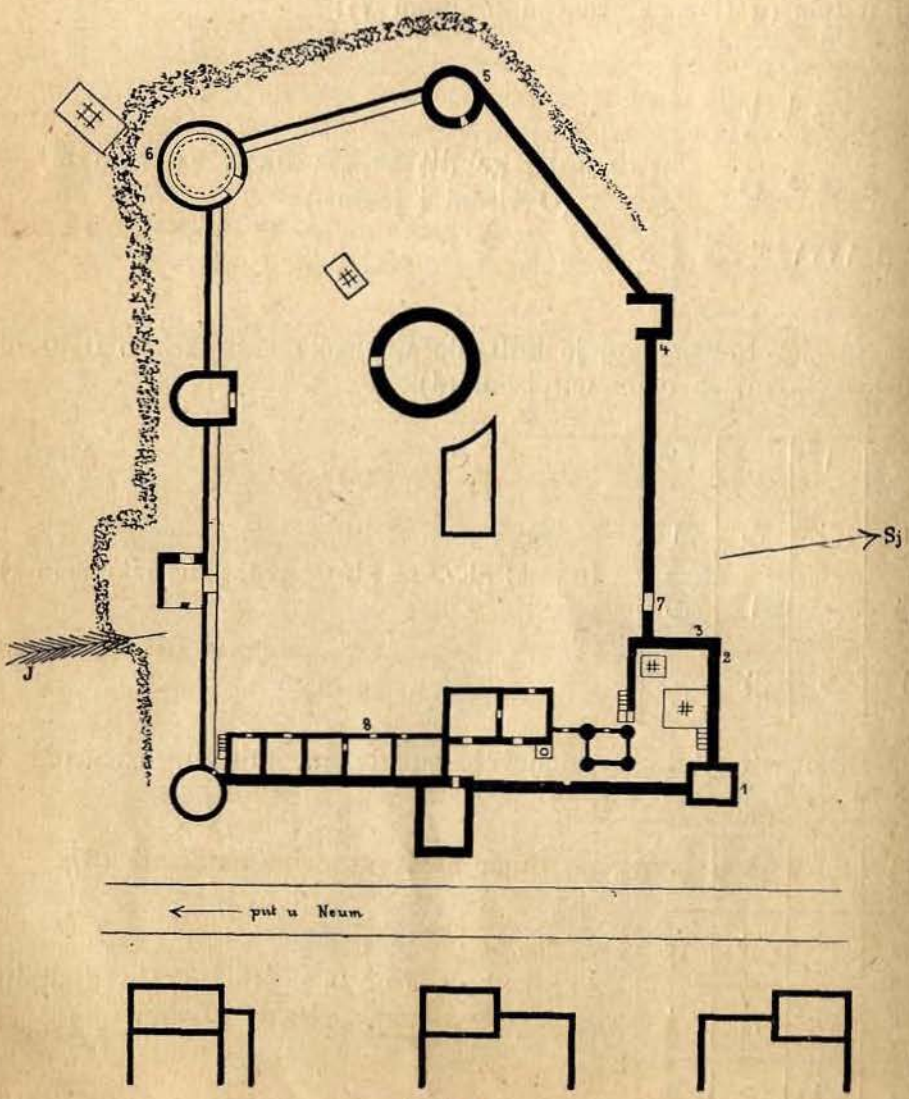

Slika 3.

Na kuli s jugo-zapada ova je ploča (6) s natpisom:

ا	ق	ی	ب
ی	ب	ا	ق
ب	ی	ق	ا
ق	ا	ب	ی

t. j. باقی = باقی = „b a k i“ (Vječni).

Druga je kula na jugo-zapadu bez natpisa, a tako i kula na jugo-istoku. Na sjevero-istočnoj je kuli ploča (sada leži na tlima), a na njoj ima ovaj natpis (1):

ر	م	ق	ت	د
ت	د	ر	م	ق
م	ق	ت	د	ر
د	ر	م	ق	ت
ق	ت	د	ر	م

to jest: مقتدر = مقتدر = „m u k t e d i r“ (Svemogući).

Drugi natpis na ovoj kuli (2) ovaki je:

ع	ی	ن	م
ن	م	ع	ی
م	ن	ی	ع
ی	ع	م	ن

t. j. معین = معین = „m u' i n“ (Pomoćnik u svakoj zgodi).

Još je u gradu po tlima ploča sa ovim natpisom (3):

ح	د	ا
ا	ح	د
د	ا	ح

t. j. احد = احد = „e h a d“ (Jedini).

Konačno je u kulu uzidan natpis na mjestu, označenu brojkom 8, taj natpis glasi:

جمادی سنه ۱۲۱۱ t. j.: „Džümazi 1211.“ (ime mjeseca, godine 1211. po Hedžri = 1796. po evropskom računanju).

Sve ove natpise lako je protumačiti. U njima se spominju imena Boga, kako ih koran u svemu nabraja 99; ta se imena kao skupina zovu „esma i husna“, to jest „lijepa imena“. Nema sumnje, da ovi natpisi idu u red mističkih formula, koje se upotrebljavahu kod zgrada u istu svrhu, kao kod ljudi hamajlije i zapisi („nushe“), dakle: da kuća bude očuvana od groma i požara, nadalje od zmija i jakrepa.

Kad se obazremo na godine, što ih pokazuju natpisi, u tlocrtu označeni sa brojkama 7 i 8, dakle ۱۲۲۱ (1221.) i ۱۲۱۱ (1211.) po Hedžri, ili 1807. i 1796. po evropskom računanju, to grad ne bi bio osobito star. Narodno predanje govori ipak, da je taj grad antika, pa da ga je Hadži-beg samo dogradio i onda natpise u nj uzidao. To narodno predanje biće osnovano, jer da je Hadži-beg iznova podigao ovaj grad, to bi o tome bili sačuvani ma kakvi spomenici. U ostalom pokazuje grad u svom čitavom sastavu i u obliku zidova i pojedinih kula, da je gragjen prije Hadži-bega, kako ćemo to niže dolje opširnije razložiti. U narodu prevlagjuje mnijenje, da je velika kula u sredini grada najstarija.

Sad ću da progovorim o životu Hadži-bega. Kad sam dobavio vijesti o njegovu gradu, stadoh raspitivati o koljenu i životu Hadži-begovu, držeći se one stare: „Ko pita s puta ne zalazi“. Uz mnoge crtice, što mi ih priposlaše gospoda kot. predstojnici: Foglar, Matasić i pl. Draganić, zatim okružni tumač g. Mustafa Sefić, spremio mi je moj neutrudivi suradnik gosp. Muhamed Eff. Šarić iz Stóca potanak opis o životu i djelima Hadži-bega.

Zulfikar Rizvanbegović, kapetan stolački, prozvan takogjer Hadži-kapetan, oženio se Babićkom iz Sarajeva, te rodi s ovom ženom sinove Mustaj-bega i Mehmed-bega, kašnje prozvanog Hadži-bega. Nakon smrti prve supruge oženi se Zulfikar drugi put sestrom prve supruge, te s njome rodi sinove Omer-bega, Ali-agu i Halil-agu.

Mehmed-beg rogjen je u Stócu godine 1768. Pošto odraste i poče se pasati muškijem pasom, stade u brzo prkositi svojem ocu, te mu doskora postane sasvim nepokoran; to bijaše razlog, što ga je otac od sebe uklonio. Mehmed-beg pogje za tim glavom po svijetu, ko pčela po cvijetu, tražeći sreću. Znao je po čuvenju za glasovitog vezira Ahmed-pašu Gjezara[1]), koji je u ono vrijeme bio valija Sirije u Aziji. Mehmed-beg ode pravo u Aću u Siriji te se prikaže Ahmed-paši, moleći da ga primi u službu. Paša mu nije

[1]) Ahmed-paša Gjezar bio je Hercegovac, no nije nikome htio kazati, od koje je porodice; po kazivanju staraca bio je od koljena Pervana iz Fatnice kod Bileća.

vjerovao, da je rodom iz Stóca, ni da je iz porodice Rizvanbegovića, pa da se što bolje uvjeri, pitao je Mehmed-bega: Koliko ima u Stócu ćuprija i drugo nalik na ovo; najposlije pitao ga je, da li još postoji nekako veliko stablo šuplje višnje u Njivicama[1]).

Mehmed-beg na sva pitanja odgovori veziru i uvjeri tako Mehmed-pašu, na što ga vezir primi u službu. Nekoliko godina provede Mehmed-beg u službi kod Ahmed-paše, odakle je otišao u Meku te postao hadžija; od to doba prozove se: Hadži-beg. Pošto se povrati iz Meke, proveo je još neko vrijeme u Ahmed-paše. Videći ovaj paša, da tvrgjava Aće ne bi mogla odoljeti kakvu jaku napadaju, te u namjeri, da što bolje utvrdi Aću, naredi odličnim osobama, da svaka po svojem umu načini po jedan plan za popravak tvrgjave. Megju ostalim naredi i Hadži-begu, da načini onaki plan. Pošto su svi planovi predloženi veziru, odbaci ovaj sve, samo odobri nacrt Hadži-begov i pozove ovoga k sebi. Hadži-beg u nadi, da će ga vezir zbog plana odlikovati i nagraditi, stupi pred vezira, al mu ovaj reče: „Hadži-beže! moj plan i tvój plan tako su jednaki, da se megju njima ni malo razlike vidjeti ne može, dakle su i naše misli tako jednake. Ali ti više nijesi za moje službe, nego s te stope pogji kud hoćeš. Ako čujem za te, da si gdje blizu mene, znaj dobro, izgubićeš glavu". Uz ove riječi vezir daruje Hadži-begu lijepu svotu novaca. Hadži-beg ostavi Aću i ode pravo u Carigrad, gdje je ostao tri godine dana i potrošio ono, što je stekao u službi Ahmed-paše. Megju g. 1797. i 1798. ostavi Carigrad i vrati se ocu, kome se pokori.

Zulfikar-kapetan, čovjek star i razborit razmisli, da bi se iza njegove smrti njegovi sinovi mogli zavaditi zbog prava prvenstva na stolačku kapetaniju, te bi u ovakoj razmirici lasno kakva strana osoba ugrabila kapetaniju, a njegovi bi sinovi onda ostali lišene očeve časti. U namjeri, da zapriječi ovaki dogogjaj, Zulfikar-kapetan god. 1802. zahvali se na kapetaniji u korist dvojice starijih sinova Mustaj-bega i Hadži-bega i to, podijelivši stolačku kapetaniju na dva nejednaka dijela, te Mustaj-beg postane kapetan u Stócu sa većim dijelom okoline stolačke, a Hadži-beg bude kapetan u Hutovu, i to na onim selima, koja su u blizini Hutova. U Hutovu već je odavna bila velika kula, u kojoj su uvijek panduri sjedili kao krajiška straža. Hadži-beg, postavši kapetanom u Hutovu, podigne uz tu kulu još neke zgrade, a ovo sve sklopi u zid, te pretvori hutovsku kulu u malu tvrgjavu i tu se nastani.

Još dok je bio u dalekom svijetu, saznao je Hadži-beg za Napoleona I. i njegove slavne vojne. Pošto francuska vojska g. 1806. zauzme Dubrovnik, da ga brani od združene crnogorsko-ruske vojske, Hadži-beg nekako stupi u doticaj sa generalom Marmont-om, tadanjim francuskim zapovjednikom dubrovničkim. Kad je doskora došlo do čarkanja izmegju francuske vojske i njenih protivnika, te u jednom

[1]) Njivice, jedno malo selo, dva kilometra daleko od Stóca.

okršaju Francuzi mal da ne bijahu potučeni, Hadži-beg uhvati zgodu, priskoči svojom družinom Francuzima u pomoć i pribavi im pobjedu. Ovu prigodu javi dotični zapovjednik francuskog vojenog odjelenja generalu Marmontu, a ovaj spremi Hadži-begu laskavo pismo na francuskom jeziku. To je pismo sada u originalu u Sulejman-bega Rizvanbegovića, potomka Hadži-begova, koji u ovaj čas boravi u Carigradu. Na žalost nijesam mogao dobaviti prijepis ovog pisma.

Godine 1807. ruska vojska iz Boke uz poznate svoje okršaje sa Francuzima davaše pomoć Crnogorcima, kad su ovi mislili, da je došlo zgodno vrijeme za vojevanje protiv Turaka hercegovačkih. Te godine Crnogorci opsjednu Nikšić, Gacko i Korjenić te združeni s ruskom vojskom iz Boke Kotorske pogju i protiv Trebinja. Glasnici brzo dojave ovo kretanje neprijatelja po svoj Hercegovini, te se na te glasove Muhamedovci hercegovački dignu da brane svoju postojbinu. Megju prvima bijaše Hadži-beg sa 800 momaka iz svoje kapetanije, većinom katolika, s kojima krene iz Hutova u Ljubinje. Tamošnje žitelje, obvladane silnim strahom, ohrabri Hadži-beg, te se veći dio Ljubinjana pridruži Hadži-begu, koji pohiti u Bileće, gdje se u meterize utabori na brdu, koje se od tada do danas zove „Hadži-begovi meterizi“. Sada razdijeli svoju vojsku u dva dijela; jedan dio spremi pod zapovjedništvom svog bajraktara Hanića u Viluše (istočno od Trebinje, sada u Crnojgori), a drugi dio pod svojim vodstvom zaustavi u Bileću. Kad se oko Trebinja sakupiše i vojnici iz Mostara, Stóca, Počitelja i Ljubuškog pod vodstvom svojijeh kapetana, napanu Hercegovci na združenu rusko-crnogorsku vojsku; u najljućem boju stiže Hadži-beg sa oba odjela svoje čete iz Viluše, te za čas neprijatelj dade pleći i nagne bježati. Potjernici gonjahu Crnogorce do Bobove ulice, a Rusi, kao u tugjoj zemlji te nevješti onome kraju, većinom pobjegnu niz Klobučke ploče[1]) i tamo se polome.

Pripovijeda se, da je Hadži-beg prije ovog boja na vrijeme obavijestio francuskog generala u Dubrovniku o bojnim namjerama turske vojske, oko Trebinja sakupljene i da su tada dva bataljona francuske vojske iz Dubrovnika stigla u Grančarevo, te se ondj-utaborila, da budu Hadži-begu u pomoći. Te rezerve ipak nije trebalo i nije stupila u boj, već se poslije pobjede Turaka nad crnoe gorsko-ruskom vojskom vrati u Dubrovnik.

Hadži-beg vrati se u Hutovo, ali mu ne bijaše sugjeno da dugo miruje, jer i on i njegov brat Mustaj-beg, kapetan stolački, do skora se zavadiše s prvacima stolačkim, zbog čega dogje i do dugotrajnog boja. Mustaj-beg bijaše naime pošao u Carigrad, da u porte isposluje pripojenje onih sela stolačkome kotaru, koja su prije oduzeta Stócu i dodata Počitelju. Kad se je do malo vremena vratio iz Carigrada, odu mu prvaci stolački Ali-aga Šarić, Mehmed-aga

[1]) Ove se ploče otada zovu u narodu „Moskovske ploče“, a guslar Muhamedovac slavnu ovu bitku već je spjevao u lijepoj pjesmi, koja će do zgode izaći u mojoj zbirci. Pisac.

Mehmedbašić i Ahmed Eff. Žujo na hošgjeldiju[1]) i da čuju, šta je u porte izradio. Mustaj-beg, čovjek bez razbora, a neprijazan i ohol, ne htjede od oholije da dočeka svoje goste, jer bi trebao pred njima ustati na noge i takom ih časti primiti. Videći gdje ta trojica dolaze, otigje brže u haremluk u namjeri, da se odanle povrati, kad će gosti njegovi u konak doći i posjedati, pa da oni pred njim ustanu i na nogama stojeći da ga dočekaju.

Kad rečeni prvaci dogju i od sluge razumiju, da Mustaj-beg još nije izišao iz haremluka, dosjete se namjeri Mustaj-begovoj i jedan od njih opipa mjesto, gdje Mustaj-beg obično sjedi i nagje mu mjesto mlako; drugi pak puhne u Mustaj-begov čibuk, prislonjen u kutu, a iz pune lule zasvrdla dim, jer se vatra u luli još ne bijaše ugasila. Kad je Mustaj-beg došao svojim gostima, ovi ga hladno dočekaju te u brzo pogju govoreći, da se ovakovo ponašanje Mustaj-begovo već ne može trpjeti. Za tim učine vijeće i dokonaju, da će najprije zavaditi braću od dvije majke, to jest Omer-bega, Ali-agu i Halil-aga od jedne sa Mustaj-begom i Hadži-begom od druge majke, pak da onda Mustaj-bega svrgnu s kapetanije. Kako uglaviše tako i učiniše; brzo zavade braću i okrenuvši k sebi sav narod stolački s okolinom, ponude Omer-begu kapetaniju stolačku. Omer-beg rado primi ovu ponudu, a narod se digne na oružje. Opsjednu stolačku tvrgjavu, u kojoj bijaše Mustaj-beg, a jedan odjel opreme u Hutovo, te opsjednu Hadži-bega u njegovom gradu; sad nastane s obje strane puškaranje. U toj neprilici obrati se Hadži-beg francuskom generalu Marmontu u Dubrovniku, pitajući vojnu pomoć, na što dogje jedan odjel francuskih vojnika te Hadžibegove protivnike razbije u ljutom okršaju na „Previšu“. Poslije toga vrate se Francuzi natrag u Dubrovnik.

S ovim dogogjajem stajaće u svezi pismo, što ga je general Marmont iz Dubrovnika pisao Hadži-begu dana 2. jula 1808. Original nalazi se u Sulejman-bega Rizvanbegovića, unuka Hadžibegovog. Pismo glasi[2]):

[1]) Dobrodošlicu.

[2]) U prijevodu glasi ovo pismo:

Gospodinu Hadži-begu Rizvanbegoviću

u

Hutovu.

Primio sam Vaše pismo, te sam sa sažaljenjem doznao o tužnome položaju, u kojemu se nalazite, pa sam od duljeg vremena činio sve moguće, da poboljšam Vaše stanje. Pošto Vam je pomoć vrlo nužna, to ne zatežem da Vam je pružim, jer ste s nama uvijek držali dobro susjedstvo i iskreno prijateljstvo. Radosno sjećam se Vašeg čovjekoljubivog i pravednog postupanja prema Dubrovčanima, kad su ih ono Crnogorci bili istjerali iz njihovog doma. Pomoć, što Vam je sada dajem, pravedna je nagrada za Vaše usluge, koje ste njima (Dubrovčanima) ukazali.

Pomislio sam da će Vam biti osobito drago, ako Vam pružim pomoć preko generala Launay-a, koji je jedan od Vaših prijatelja. Predao sam mu zapovjedništvo nad vojskom, koja polazi u Hutovo (Otovo); on će Vam u moje ime predati zahiru (živež) i džebanu (municiju), kako ćete se moći i nadalje opirati Vašim neprijateljima.

Monsieur le Hadzi-Begue Rzvane Begovich

à

Houtovo.

J'ai reçu la lettre, que vous m'avez écrite; j'avais appris avec peine la situation fâcheuse, dans laquelle vous vous trouvez et depuis longtemps je faisais des efforts pour que vous eussiez un meilleur sort. Puisque vous avez un besoin pressant de secours je n'hésite pas à vous en donner parceque vous vous êtez toujours conduit avec nous en bon voisin et en véritable ami. Je me rapelle avec plaisir de votre procédé plein d'humanité et de justice envers les Ragousais, lorsqu'ils étaient chassés de leur propriétés par les Monténegriens, le secours que vous recevez aujourd'hui est le juste prix de vos bons soins pour eux.

J'ai pensé qu'il vous serait particulièrement agréable d'être secouru par le général Launay, qui est un de vos amis. Je l'ai chargé du commandement des troupes, qui se rendent à Ottovo; il vous fera remettre de ma part des vivres et des munitions afin que vous puissiez résister à vos ennemis. Comme je désire qu'aucun Turc ne puisse supposer que j'ai d'autre motif, que celui de vous secourir, j'ai donné l'ordre au général Launay de rétrograder immediatement avec ses troupes, mais j'espère que l'assistance, que nous vous avons donnée, en imposera suffisamment à vos ennemis et les empêchera de rien tenter de nouveau contre vous et qu'enfin vous pourrez rétablir votre autorité comme par le passé.

Je charge monsieur Leiler un de mes aides de camp de vous porter lui-même cette lettre et de vous renouveller de vive tous mes sentiments d'estime et d'amitié.

J'écris à Travnik, ainsi qu'à Constantinople pour informer le pacha de Bosnie et la Sublime Porte de ce que c'est passé.

De mon quartier général à Raguse le 2 juillet 1808.

Marmont.

Pošto se Hadži-beg uz pomoć Francuza kurtarisao svojih protivnika, ostavi u Hutovu Selim-bega, sina Mustaj-begova, te noćno sa nekoliko društva upade u stolačku tvrgjavu i stane se zajedno s Mustaj-begom braniti. Opsada stolačke tvrgjave trajala je dvije

---

Želeći pak, da nijedan Turčin neposumnja, da su mi na umu kakvi drugi razlozi, već jedino da Vama pomognem, naredio sam generalu Launay-u, da se svojim vojničkim odjelom odmah natrag vrati; no ja se nadam, da je vojnička pomoć, koju smo Vam pružili, Vašim neprijateljima zadala dovoljna straha, i da oni iz nova protiv Vas ne će ništa pokušati, pa da ćete opet moći uspostaviti Vašu prijašnju snagu.

Naregjujem gosp. Leileru, jednome od mojih javera (adjutanta), da Vam sobom preda ovo pismo i da Vas na novo uvjeri o usrdnim ćuvstvima mojeg poštovanja i prijateljstva spram Vas.

Pišem ujedno u Travnik i Carigrad, da obavijestim pašu bosanskoga i visoku portu o onome što se je dogodilo.

Iz mog glavnog tabora u Dubrovniku 2. jula 1808.

Marmont, s. r.

godine i 3 mjeseca, pa kad se braća već ne mogoše dalje držati, ostave jedne noći tvrgjavu i pobjegnu u Trebinje. No Hadži-beg prije bjegstva namjesti u tvrgjavi nekoliko laguma, koji — kad su protivnici uljegli u tvrgjavu praskoše; mnogo je ljudi onda zaglavilo, a neki dopadoše grdnijeh rana.

U Trebinju probave Mustaj-beg i Hadži-beg neko vrijeme, pa onda krenu preko Dubrovnika u Hutovo. Megjutim njihov polubrat Omer-beg postane muselim stolački, a Hadži-bega ostave na miru u njegovom gradu Hutovu.

(Nastaviće se).

Борица — (Daphne Blagayana.)

Приопћио **Стеван Делић**, учитељ у Чајничу.

Док се други у прољеће диче иките плавом кривовратом љубицом и другим пролетним цвијетом, ми се овдје у Чајничу поносимо миомиром китасто-бијела цвијетка борице. Борица је код нас овдје први и прави пролетни цвијет, који нам груди реси и миомиром нас напаја иза дуге мртве зиме. Чим се стане снијег топити, а земља копњити, ето ти на измаку марта, гдје дјеца трче по сокацима, продавајући у китицама борице по новчић. О „Цвијетима“ већ је свака женска задјела за главу или на прса, а данас је већ и најмање дијете по пуну руковијет носи, јер му је више куће, а понегдје и у башчи процвала.

Добивши ја таки цвијет у руке, учини ми се та биљка позната, но мало је боље размотривши, учини ми се, да сам се преварио.

Иза тога до неколика дана дође ми у руку „Гласник зем. музеја“ од г. 1889., књига II., гдје на сврани 56. угледам слику сличну оној борици. Одмах нађем један стручак борице, те прочитам опис г. Сеуника и сравнивши ову борицу с маслиницом госп. проф. Сеуника, дођем до тога, да је ово иста daphne, коју је он на брду Ормању, г. Благај на гори св. Ловринца у Крањској, а г. Панчић негдје у Србији нашао. Стога одлучим и ја потражити легло ове ријетке биљке и видјети, како расте.

Добро испитавши дјецу, гдје је беру, упутим се једне недјеље по подне изнад чајничких кућа уз стрми, омором зарасли Цицељ, који се од истока прама западу пружа и у високу Стражицу губи, с којом три читава мјесеца Чајничу сунце заклања.

Дошавши до половине Цицеља, клонем од умора пужући уз стрмине и верући се између оморића, а борице ни за лијек. Сједнем за који часак, да се одморим и Чајниче разгледам са ове божије висине, које ми се сада учини као у шкрипу разбацане куће међу Цицељом, Стражицом, Чачком и Буковом равни, стрмо се рушећи у провалију поточића Јањине.

Одморивши се мало, кренем опет уз Цицељ и тек што бијах на крају друге трећине, угледам између оморића гдјегдје по који бијели цвјетић, којега тако дуго тражих.

Овдје бијаше борица ријетка, оцвала, а и кржљава — једва до 10 центиметара висока гранчица. Чим сам се даље успињао, то је борица све

чешћа, бујнија, и до 30 цм. и више дуга грана. Овдје бијаше у цвијету, а чим сам даље ишао, то је све више биваше, те се истом гдјекоји цвијеци спремаху, да цвату, а неки још за дуго не мишљаху на то. Даље не могох ићи ради велике стрмине и густине оморића, но измијених прсте петама и у Чајниче.

За овога мога пењања на Цицељ могао сам опазити:

а) да се ова борица потпуно слаже с описом „маслинице“ од госп. проф. Сеуника[1]), само да нијесу цвијеци — „бијело-жути“, но сасвим „бијели“, а жутим се причињају ради осам неједнако дугих, на цвијету пораслих прежутих прашника;

б) да чим се даље у висине пењеш, ње у већој множини има и бујније, али касније цвати;

в) да не расте баш под смориħима, него на равници окруженој оморићима, гдје малу леђиницу она сама у друштву златоглавца испуњава;

г) да снијег и студен трпи, јер по гдјекоји цвијеци кроз омање комаде снијега, гдје још није могла сунчана зрака погодити и растопити га, пробије и разцвати се, да ти је тешко цвијетак од снијега, ван по жутим прашницима разпознати;

ђ) да се је од друге трећине Цицеља па до врха свагдје у наоколо у великој множини расплодила, а особито од текије, па страном до на врх, гдје је најгушћа омора у такозваним Струговима.

Борица је овдје омиљени цвијет, те је и најмање дијете познаје, а свак би је радо у своју башчу да посади, али се ријетко у кога прими. Па и у кога се омлади, не ће да цвати, но само листа, а цвијеци се заметну, па се и осуше у главичици. Само је једна кућа у цијелом Чајничу, у којој се борица примила, цвати и расплодила се. Ко је има у башчи или авлији, тај је мора често обасипати земљом, јер — како кажу — бјежи из земље. Осим овога имена, под другим овдје није позната, а народ држи, да борице више нигдје и нема, но на Цицељу, и то ради чудновата постанка њезина. Мислим да не ће бити сувишно, ако ту лијепу традицију народну о борици и у овај наш перивој пресадим, да за њу и други ко зна изван Чајнича.

Иза пошљедње куће чајничке, а не далеко од старе џаде пљеваљске на лијеву руку, у страни, уз обронак Цицеља пукла је прилично велика стрма равница с турским гробљем, а у крају наврх ње диже се четверо-угласта даском покривена текија и пред њом стародревна висока липа. Усред текије налази се кубур-затх[2]) Мурад-Дедије, а око њега четири пустећије, те опкољен чирацима и кандиљима. Зидови текије како издвора, тако изнутра лијепо су ошербеђени; патос чист и ометен, а зидови различитим стиховима из корана уријешени. У ћошету према кубуру стоји леген, ибрик — пун воде — и пешкир, што побожни мухамеданци сваког акшама доносе, јер ту воду затх (добри) преко ноћи сву потроши, гдје је у јутру у легену нађу и пролију, а пешкир мокар — осуше.

[1]) Види „Гласник зем. муз.“ год. 1889., књига II., стр. 55.

[2]) Затх, арап. ријеч, значи „добри“.

Мурад-затх, кога су назвали Дедијом, јер је шејх био, живио је прије три стотине и више година у оној текији и богоугодан живот проводио, те је емером божијим многе хаире у околини чајничкој учинио. У многе хаире — којима ћу другом приликом наш „Гласник“ окитити, ако буде мјеста — пада и борица.

Борица је — како ми ихтијар од 90 година, Ибрахим Тирак приповиједаше, што је од својих старих чуо и запамтио, а ови од шукундједâ му — постала од капља зноја, које су са чела Мурад-Дедина на земљу падале.

Један пут запали се текија и сва букњаше у пламену, кад ће нешто из оморића повикати: „Мурад-Дедија, изгорје ти темија, бјежи уза Стругове!“[1]) И бели се видје нека свјетлост, како одлетје уз Стругове, а сјутридан, како бијаше по гдјегдје снијега, могле су се опазити стопе, како је отишао из текије да не изгори. У Струговима је све дотле био, док се није текња поправила и кубур му начињен, а тада се опет врати, те је и сада ондје, гдје га побожни мухамеданци и мухамеданке облазе и ондје тефериче чине. Том се приликом, кажу, бели ознојио и гдје му је год капља зноја пала, ту је борица изникла и процвала.

Koleopteri u srednjoj Bosni.

Priopćio **P. Erich Brandis.**

Niže dolje priopćujem više stotina koleoptera, što sam ih sabrao skoro isključivo u najbližoj okolini Travnika. Rukovodila me je kod ovog posla namjera, da postepeno položim osnovu za lokalnu faunu ovog osobito zanimljivog predjela. S ovog razloga mislio sam da ne bi bilo dobro ograničiti se na pojedine partije; za to sam u prvom početku istraživao mjesta, gdje se nalaze karabidi, poslije sam upotrebljavao Reitter-ovo rešeto za istraživanje buba (Käfersieb) i vreću (Schleppsack). Mislio sam da će se iza mene koji stručnjak prihvatiti posla, da u planinama, šumama i pećinama nastavi traženje. Bila mi je prva briga, da sastavim herbar, koji će u svakom pravcu odgovarati zahtjevima ovog zavoda (gimnazije travničke). Mimo to preostalo mi je dosta vremena da se obazirem i na faunu, pa će sigurno svaki, koji se nalazio u sličnoj prilici, priznati da se botaničaru nameće interes takogjer za konhilije i koleoptere. Prilikom putovanja i većih ekskurzija često dolazi čovjek u neugodan položaj da mora čekati na bolje vrijeme, ili mu zbog čega drugog protiv svoje volje nije moguće baviti se odregjenim poslom. Evo ovako i samo zbog toga mogao sam započeti sabiranje buba, pa stoga molim zoologe, koji će čitati ovaj moj člančić, da u obzir uzmu istaknute okolnosti. Još mi valja pripomenuti, da ne raspolažem vremenom i sredstvima za temeljito obragjivanje faune, za me posve nove. Obraćao sam se na kolege u učiteljskom zvanju, te im izjavljujem najtopliju blagodarnost, što su mi drage volje pružali svaku pomoć. Prije svega valja mi spomenuti, kako me je g. R.

[1]) Стругови, најмилије боравиште Мурад-Дедино на Цицељу, а протеже се од текије. Једни тврде, да му још за живота поникла борица туда од зноја, који му се од врућине лети с чела циједио и на земљу капао.

Oberndorffer u Günzburgu kod Ulma od više godina amo podupirao. Godine 1887. imao sam pak čast upoznati g. Ganglbauera, pristava pri c. i kr. dvorskom muzeju; njegovom dobrotom došao sam u doticaj sa g. Reitter-om. Zemaljski muzej u Sarajevu opet pozvao me je najljubaznijim načinom, da za istovjetne cijelji sjedinimo naš rad.

Evo spiska koleoptera iz travničke okoline.

Cicindela sylvicola. Dej.
„ campestris. L.
„ germanica. L.
Cychrus attenuatus. F.
Procerus gigas. Creutz.
Procrustes coriaceus. L.
„ v. cor. banaticus. Krtz.
„ v. cor. imminutus. Krtz.
Carabus hortensis. L.
„ intricatus. L.
„ Pareyssi. Palld.
Nebria Dahli Duftsch.
Notiophilus palustris.
Elaphrus aureus. Müll.
Bembidion lampros. Hbs.
„ tenellum. Er.
„ elongatum.
„ dalmatinum.
„ ustulatum. L.
„ littorale Oliv.
„ obtusum. Serv.
„ biguttatum. F.
„ vulneratum. Dej.
Tachys bistriatus. Duft.
Trechus croaticus. Dej.
„ 4 striatus. Schik.
„ minutus. Fabr.
Clivina collaris. Hbst.
Dyschirius globosus. Herbst.
Callistus lunatus. Fabr.
Chlænius vestitus. Payk
„ Schrankii. Duft.
„ nigricornis. F.
Badister bipustulatus. Fabr.
Anisodactylus signatus Ill.
„ binotatus. Fab.
„ v. spurcaticornis. Dej.
„ nemorivagus. Duft.
Diachromus germanus. Linn.
Harpalus sabulicola. Panz.
Harpalus azureus. Fabr.
„ rupicola. Strm.
„ v. complanatus. Dej
„ honestus. Duft.
„ sulphuripes. Grm.
„ pygmæus. Dej.
„ distinguendus. Duft.
„ æneus. F.
„ psittacus.
„ semipunctatus. Dej.
„ smaragdinus. Dft.
„ rubripes. Duft.
„ latus. E.
„ rufimanus. Marsh
„ hirtipes. Panz.
„ semiviolaceus. Dej.
Bradycellus harpalinus. Serv.
Acupalpus flavicollis. Strm.
„ meridianus.
„ dorsalis F.
Zabrus gibbus. F.
Amara montivaga. Sturm.
„ communis. Panz.
„ curta. Dej.
„ trivialis. Gyll.
„ familiaris.
„ ingenua. Duft.
„ spectabilis. Schaum
„ aulica. Panz.
„ apricaria. Payk.
Abax carinata. Duft.
„ ovalis. Duft.
Molops simplex. Chd.
„ croaticus. Kraatz.
„ elatus. F.
„ ovipennis. Chd.
„ terricola. F.
Pterostichus melas. Creutz
„ melanarias. Ill.
„ nigritus. Fabr.

Pterostichus anthracinus. Ill.
„ strenuus. Panz.
Poicilus lepidus. Leske.
„ cupreus. L.
„ v. affinis. Sturm.
Lagarus vernalis. Panz.
Platyderus rufiollis. Marsh.
„ v. rufus. Duft.
Calathus cisteloides. Panz.
„ metallicus. Dej.
„ melanocephalus. L.
„ micropterus.
Platynus scrobiculatus. Dft.
„ junceus. Scop.
„ oblongus. T.
„ prasinus. Letzn.
Agonum Mülleri. Hbst.
„ viduum. Panz.
Agonum v. mœstum. Dft.
Clibanarius dorsalis. Pont.
Lebia chlorocephala. L.
„ crux minor. L.
„ marginata. Jour.
Cymindis axillaris. F.
Demetrias atricapillus. L.
„ unipunctatus. Germ.
Dromius agilis. Fabr.
„ nigriventris. Thoms.
„ melanocepalus. Dej.
Metabletus obscuroguttatus. Duft.
„ truncatellus. L.
Blechrus maurus. Sturm.
Aptinus mutilatus. T.
Brachynus crepitans. L.
„ explodens. Dft.
Haliplus ruficollis. Deyeer.
Laccophilus hyalinus. Dej.
„ minutus. Stm.
Hydroporus planus. J.
„ marginatus. Dft.
Hydrochus angustatus. v. Germ.
Helophorus nubilus. F.
„ aquaticus. L.
„ granularis. L.
„ v. obscurus. Mls.
Hydrobius Rottenbergi. Gerh.
Hydrobius globulus. Payk.
Chætarthria seminulum. Payk.
Limnobius crinifer. Rey.
Sphæridium scarabæoides. L.
Cyclonotum orbiculare. F.
Cercyon flavipes. F.
„ obsoletum. Gyll.
Megasternum boletophagum Marsh.
Cryptopleurum minutum. F.
„ atomarium. Oliv.
Limnichus sericeus. Steph.
Dryops striatopunctata Heer.
„ Ernesti.
Potaminus substriatus. Müll.
Elmis Maugei. Latr.
„ ænea. Müll.
Leptusa Reitteri. Eppelsh.
Homalota circellaris. Grav.
„ analis. Grav.
„ tenera. Sahl.
„ fungi. Grav.
Aleochara lateralis. Heer.
„ lanuginosa. Grav.
„ bilineata. Gyll.
„ nitida. Grav.
Myrmedonia canaliculata. F.
Falagria sulcata. Grav.
„ nigra. Grav.
„ obscura. Grav.
Thectura æquata. Er.
Oxypoda lividipennis. Thoms.
Gyrophæna nana. Payk.
Oligota pusillima. Grav.
„ pumilio. Kiesw.
„ inflata. Mannh.
Tachinus rufipes. L.
„ collaris. Grav.
Tachyporus obtusus. L.
„ solutus. Er.
„ chrysomelinus. L.
„ hypnorum. F.
„ atriceps. Steph.
„ ruficollis. Grav.
„ pusillus. Grav.
„ nitidulus. F.
Conurus pubescens. Payk.

Conurus pedicularius. Grav.
Bolitobius lunulatus. L.
„ pygmæus. F.
Mycetoporus brunneus. Marsh.
„ splendens. Marsh.
„ forticornis. Fauv.
Quedius fuliginosus. Grav.
„ picipes. Mannh.
„ umbrinus. Er.
„ rufipes. Grav.
„ boops. Grav.
Emus maxillosus. L.
Leïstotrophus murinus. L.
Staphylinus pubescens. Degeer.
„ fossor. Scop.
„ cæsareus. Cederh.
„ olens. Müller.
„ brunnipes F.
„ similis. F.
„ v. picipes Nordm.
„ picipennis. F.
„ cupreus. Rossi.
„ edentulus. Block.
Actobius cinerascens. Grav.
Philonthus sordidus. Grav.
„ debilis. Grav.
„ nigritulus. Grav.
„ splendidulus. Grav.
„ decorus. Grav.
„ politus. F.
„ fumarius. Grav.
„ micans. Grav.
„ fulvipes. T.
„ tenuis. F.
Xantholinus tricolor. T.
„ linearis. Oliv.
„ v. longiventris. Heer.
„ punctulatus. Payk.
„ ochraceus. Gyll.
Lathrobium geminum. Kr.
„ longulum. Grav.
„ quadratum. Payk.
„ terminatum. Grav.
„ spadiceum. Er.
Medon brunneus. Er.
„ fusculus. Mannh.
Medon melanocephalus. F.
Scopæus lævigatus. Gyll.
Domene aciculata. Hopffg.
Stilicus orbiculatus. Payk.
„ rufipes. Germ.
„ Erichsoni. Fauv.
Pæderus Baudii. Fairm.
„ gregarius. Scop.
„ littoralis. Grav.
„ riparius. L.
„ fuscipes. Curt.
„ limnophilus. Er.
„ v. gemellus. Kr.
„ longicornis. Aub.
Dianous cœrulescens. Gyll.
Stenus biguttatus. L.
„ bipunctatus. Er.
„ nanus. Steph.
„ circularis. Grav.
„ pumilio. Er.
„ humilis. Er.
„ bimaculatus. Gyll.
„ providus. Er.
„ sylvester. Er.
„ v. buphthalmus. Gyll.
„ nigritulus. Er.
„ latifrons. Er.
„ tarsalis. Ljung. L.
„ similis. Herbst.
„ cicindeloides. Schall.
„ pallipes. Grav.
„ montivagus. Heer.
Platystethus arenarius. Fourcr.
„ morsitans. Payk.
„ rugosus. Grav.
Oxytelus sculpturatus. Grav.
„ tetracarinatus. Block.
Trogophlolus corticinus. Grav.
Syntomium æneum. Müll.
Lesteva longelytrata. Gœze.
Amphichroum canaliculatum. Er.
Homalium cæsum. Grav.
„ concinnum. Mars.
„ florale. Payk.
Bryaxis Lefebvrei. Aub.
„ fossulata. Rchb

Bryaxis hæmatica. Rchb.
„ impressa. Panz.
„ sanguinea. L.
„ crassicornis. Mot.
Bythinus bulbifer. Rchb.
„ securiger. Rchb.
Tychus niger. Payk.
Euplectes signatus. Reichb.
Euconnus Motschulskyi. Strm.
„ Wetterhali. Gyll.
„ pubicollis. Müll.
Scydmænus oblongus. Sturm.
Eumicrus tarsatus. Müll.
Mastigus palpalis. Latz.
„ dalmatinus. Heyd.
Leptinus. testaceus. Müll.
Ptomaphagus sericeus. F.
„ Watsoni. Spence.
Silpha lævigata. F.
„ atrata. E.
„ opaca. L.
„ reticulata. F.
„ thoracica. L.
„ carinata. Ill.
„ v. nigrita. Creutz.
Necrophorus humator. Gœze.
„ vespillo. L.
Clambus armadillo. Deyeer.
„ pubescens. Rdtb.
Sericoderus lateralis. Gyll.
Scaphidium 4 maculatum. Ol.
Phalacrus corruscus. Payk.
Olibrus æneus. F.
„ affinis. Sturm.
Stilbus testaceus. Panz.
Dacne bipustulata. Thunb.
Combocerus glaber. Schall.
Alexia globosa. Sturm.
Telmatophilus Typhæ.
Cryptophagus pilosus. Gyll.
„ setulosus. Sturm.
„ acutangulus. Gyll.
„ scanicus. v. L.
Paramecosoma melanocephala. Hbst.
Atomaria fuscata. Sch.
„ guttata. Steph.
Atomaria apicalis. Er.
„ ruficornis. Marsh.
Ephistemus globulus. Payk.
„ dimidiatus. Sturm.
„ exiguus. Er.
Enicmus minutus. L.
„ transversus. Oliv.
Cartodera ruficollis. Marsh.
Dasycerus sulcatus. Brongn.
Corticaria fulva. Comolli.
„ elongata. Hummel.
Melanophthalma gibbosa. H.
„ transversalis. Gyll.
Tritoma variabilis. Hellw.
Micropeplus porcatus. F.
Brachypterus gravidus. Ill.
„ cinereus. Heer,
Epuraea æstiva. L.
„ longula. Er.
Meligethes rufipes. Gyll.
„ coracinus. Sturm.
„ brassicæ. Scop,
„ v. substrigosus. Er.
„ obscurus. Er.
„ umbrosus. Sturm.
„ picipes. Sturm.
„ flavipes. Sturm.
„ ochropus. Sturm.
„ difficilis. Heer.
„ morosus. Er.
„ bidentatus. Bris.
„ erythropus. Gyll.
Ips quadripustulatus. L.
Rhizophagus bipustulatus. F.
Cerylon histeroides. F.
Monotoma brevicollis. Aub.
Byturus fumatus. F.
Dermestes Frischi. Kugel.
„ laniarius. Illig.
„ lardarius. L.
Attagenus megatoma. F.
„ pellio. L.
Anthrenus scropulariæ. L.
„ v. signatus. Er.
„ museorum.
Nosodendron fasciculare. Ol.

Syncalypta setigera. Ill.
„ histrix. Baudi.
„ spinosa. Rossi.
Byrrhus gigas. F.
Cistela pilula. L.
Pedilophorus auratus. Dft.
Hister 4 notatus. Scrib.
„ ruficornis. Grim.
„ purpurascens. Hrbst.
„ stercorarius. Hoffm.
Saprinus nitidulus. Payk.
Plegaderus dissectus. Er.
Onthophilus striatus. Forster.
„ affinis. Rdtb.
Lucanus cervus. L.
Dorcus parallellipipedus. L.
Platycerus caraboides. L.
Ceruchus tenebrioides. F.
Sinodendron cylindricum. L.
Sisyphus Schæfferi. L.
Caccobius Schræberi. L.
Copris lunaris. L.
Onthophagus. v. nutans. F.
„ vacca. L.
„ fracticornis. Preys.
„ lemur. F.
„ ovatus. L.
Oniticellus flavipes F.
Aphodius erraticus. L.
„ rufipes. L.
„ luridus. Payk.
„ depressus. Kugel.
„ v. atramentarius. Er.
Oxyomus sylvestris. Scop.
Geotrupes stercorarius. L.
„ vernalis. L.
Trox scaber. L.
Hoplia farinosa. L.
„ graminicola. F.
Serica holoseriea. Scop.
Haplidia transversa. F.
Rhizotrogus solstitialis. L.
„ vernus. Germ.
Melolontha vulgaris. F.
Anisoplia Erichsoni.
„ lata. Er.
Phyllopertha horticola. L.
Anomala aurata. F.
Oryctes nasicornis. L.
Oxythyrea stictica. L.
Epicometis hirtella. L.
Cetonia metallica. F.
„ aurata. L.
Osmoderma eremita. Scop.
Trichius fasciatus. L.
Valgus hemipterus. L.
Capnodis tenebrionis. L.
Anthaxia 4-punctata. L.
Agrilus angustulus. Ill.
„ viridis. L.
Trachys minuta. L.
Trixagus elateroides. Heer.
Lacon murinus. L.
Drasterius bimaculatus. Rossi.
Elater cinnabarinus. Esch.
„ pomorum. Herbst.
„ elongatulus. F.
„ v. scrofa. Germ.
Cryptohypnus 4 notatus. Lap.
„ minutissimus. G.
Melanotus niger. F.
„ rufipes. Herbst.
Linonius pilosus. Leske.
„ minutus. L.
„ lythrodes. Germ.
Athous porcatus. Thoms.
„ alpinus. Rdtb.
„ haemorrhoidalis. F.
„ subfuscus. Müll.
„ circumscriptus. Cd.
Corymbites æruginosus. F.
„ insitivus. Germ.
„ æneus. L.
„ latus. F.
Agriotes pilosellus. Schb.
„ v. pilosus Panz.
„ ustulatus. Schaller.
„ lineatus. L.
„ picipennis. Bch.
Dolopius marginatus. L.
Synaptus filiformis. F.
Adrastus pallens. F.

Campylus linearis. L.
Dascillus cervinus. L.
Scirtes hemisphæricus. L.
Eros affinis. Payk.
Dictyoptera sanguinea. L.
Lampyris noctiluca. E
„ splendidula. L.
Luciola mingrelica. Mén.
„ v. mehadiensis. Fald.
Telephorus dispar. Fairm.
„ fuscus. L.
„ rusticus. Fall.
„ obscurus. L.
„ pulicarius. F.
„ pellucidus. F.
„ sudeticus. Letzn.
„ fulvicollis. F.
„ haemorrhordalis. F.
Armidia signata. Germ.
Rhagonycha fulva. Scop.
„ v. melanura. Oliv.
„ testacea. L.
„ atra. L.
Malachius viridis. F.
„ æneus. L.
„ marginellus. F.
„ genîculatus. Germ.
„ elegans. Oliv.
Ebaeus pedicularius. Schr.
Dasytes niger. L.
„ plumbeus. Müll.
Haplocnemus nigricornis. F.
Danacæa marginata. Küst.
Cleroides formicarius. L.
Clerus apiarius. L.
Corynetes cœruleus. Deyeer.
„ v. ruficornis. Strm.
Ptinus rufipes. F.
„ fur. L.
Trypopitys carpini. Herbst.
Xyletinus laticollis. Dftm.
Cis hispidus. Payk.
Blaps mortisaga. L.
Crypticus quisquilius. L.
Pedinus femoralis. L.
Opatrum sabulosum. L.
Tenebrio opacus. Dft.
„ obscurus. F.
„ molitor. L.
Laena Hopffgarteni. Weise.
Enoplopus caraboides. Setagna.
Nalassus quisquilius. F.
„ picipes. Küst.
Stenomax lanipes. L.
Cistelá murina. L.
Prionychus ater. F.
Podonta nigrita. L.
Omophlus lepturoides. Br.
„ longicornis. Bert.
Lagria hirta. L.
Notoxus cornutus. F.
Formicomus pedestris. Rossi
Anthicus antherinus. L.
Pyrochroa rubens. Schall.
Mordella fasciata. F.
„ aculeata. L.
„ humeralis. L.
Mordellistena brevicauda, Boh.
„ micans. Germ.
Anaspis frontalis. L.
„ pulicaria. Costa.
„ melanostoma. Costa.
„ rufilabris. Gyll.
Meloë proscarabaeus. L.
„ violaceus. Marsh.
„ hiemalis. Gredl.
Mylabris floralis. Pallas.
„ Fuesslini. Panz.
Hapalus bimaculatus. L.
Sparedrus testaceus. And.
Nacerdes rufiventris. Scop.
Oedemera fenestrata.
„ flavescens. L.
„ annulata. Germ.
Chrysanthia viridissima. L.
Mycterus curculionoides. F.
Otiorrhynchus consentaneus B.
„ v. salebrosus. Boh.
„ sensitivus. Scop.
„ bisulcatus. F.
„ truncatus. Stierl.
„ orbicularis. Hbst.

Otiorrhynchus gyraticollis. Stierl.
„ plumipes. Grm.
„ perdix. Olio.
„ lithanthracinus. B.
„ austriacus. F.
„ tumidipes. Stierl.
„ ligustici. L.
„ pinastri. Herbst.
„ ovatus. L.
Phyllobius maculicornis. G.
„ betulae. F.
„ argentatus. L.
„ oblongus. L.
„ pyri. L.
„ viridicollis. F.
„ brevis. Gyllth.
„ virens.
„ dispar. Rdtb.
Polydrusus undatus. F.
„ planifrons. Gyll.
„ v. flavovirens. Gyll.
„ pterygomalis. Boh.
„ cervinus. L.
„ picus. F.
„ micans. F.
„ sericeus. Schall.
„ thalassinus. Gyll.
Metallites mollis. Germ.
Sciaphilus muricatus. F.
„ Reitteri.
„ smaragdinus. B.
„ ninguidus. Germ.
„ barbatulus. Germ
Platytarsus hispidus. Rdt.
Strophosomus obesus. Marsh.
Sitones flavescens. Marsh.
„ suturalis. Steph.
„ sulcifrons. Thunb.
„ tibialis. Herbst.
„ crinitus. Oliv.
„ lineatus. L.
„ bicolor. Fahrs.
„ humeralis. Steph.
Trachyphloeus aristatus. G.
Liophloeus lentus. Germ.
Tropiphorus ochraceosignatus. B.
Alophus triguttatus. F.
Hypera suspiciosa. Herbst.
Myorrhinus albolineatus. Boh.
Cleonus albidus. F.
„ obliquus. F.
„ roridus. Pallas.
„ 4 punctatus. Schrank.
Lixus bicolor. Oliv.
„ paraplecticus.
Larinus obtusus. Gyll.
Liparus germanus. L.
„ carinærostris. Kst.
Stereus costatus. Fahrs.
Lepyrus capucinus. Schall.
„ binotatus. F.
Hylobins fatuus. Rossi.
Erirrhinus acridulus. L.
„ aterrimus. Hampe.
Dorytomus flavipes. Panz.
„ filirostris. Gyll.
Smicronyx cicur. Gyll.
Anoplus plantaris. Naezen.
Acalles roboris. Curtis.
„ turbatus. Bohem.
Magdalis cerasi. L.
„ stygia. Gyllh.
„ pruni. L.
Balaninus crux. F.
Balanobius pyrrhoceras. M.
Anthonomus rubi. Herbst.
„ pedicularius. L.
„ rectirostris. L.
„ druparum. L.
Tychius venustus. F.
„ tomentosus. Herbst.
„ picirostris. F.
„ cuprifer. Panz.
Gymnetron villosulum. G.
Miarus campanulae. L.
Cionus similis. Müll.
Nanophyes lythri. F.
Orchestes fagi. L.
„ rusci. Herbst.
„ populi. F.
„ decoratus. Germ.
„ foliorum. Müller.

Rhamphus flavicornis. Clairn.
Stenocerus cardui. Herbst.
Allodactylus geranii. Payk.
Coeliodes trifasciatus. Bach.
Cidnorrhinus 4 maculatus.
Coeliastes lamii. F.
Rhytidosomus globulus. Herbst.
Rhinoncus pericarpius. L.
„ perpendicularis. R.
Phytobius comari. Herbst.
Orobitis cyaneus. L.
Ceutorrhynchidius floralis. Payk.
Ceutorrhynchus syrites. Germ.
„ litura. F.
„ asperifoliarum. G.
„ marginatus. Payk.
„ pleurostygma. M.
„ erysimi. F.
Baris lepidii. Germ.
„ T-album. L.
Apion craccæ. L.
„ subulatum. Kirb.
„ ochropus. Germ.
„ onopordi. Kirb.
„ fuscirostre. F.
„ urticarium. Hbst.
„ vernale. F.
„ pubescens. Kirb.
„ seniculum. Kirb.
„ varipes. Germ.
„ apricans. Herbst.
„ assimile. Kirb.
„ trifolii. L.
„ flavipes. F.
„ virens. Hrbst.
„ filirostre. Kirb.
„ minimum. Herbst.
„ miniatum. Germ.
„ violaceum. Kirb.
Rhynchites auratus. Scop.
„ Bacchus. L.
„ cupreus. L.
„ conicus. Ill.
„ betulae. L.
„ populi. L.
Attebalus curculionoides. L,
Apoderes Coryli. L.
Spermophagus cardui. Bohem.
Bruchus bimaculatus. Oliv.
„ pisorum. L.
„ sertatus. Ill.
„ seminarius. L.
„ atomarius. L.
„ ater. Marsh.
Hylastes trifolii. Müller.
Tomicus typographus. L.
Xyleborus dryographus. L.
Trypodendron lineatum. Ol.
Acmæops collaris. L.
Grammoptera ruficornis. F.
„ livida. F.
Leptura tomentosa. F.
„ cincta. F.
Strangalia maculata. Poda.
„ armata. Herbst.
„ melanura. L.
„ 7-punctata. F.
Criocephalus rusticus. L.
Tetropium luridum. L.
Callidium alni. L.
„ violaceum. L.
Hylotrupes bajulus. L.
Clytus arietis. L.
„ ornatus. Herbst.
„ mysticus. L.
Rosalia alpina. L.
Pogonochærus hispidus. Schrank.
Dorcadion pedestre. Poda.
„ rufipes. F.
„ arenarium. Scop.
Morimus tristis. F.
Lamia textor. L.
Monochamus sartor. F.
Mesosa curculionoides. L.
Polyopsia praeusta. L.
Donacia bicolora. Zschach.
„ simplex. F.
„ discolor. Panz.
„ affinis. Kunz.
Lema melanopa. L.
Crioceris brunnea. F.
Labidostomis cyanicornis. Germ.

Lachnea longipes. T.
Clytra laeviuscula. Rtz.
Gynandrophthalma cyanea. T.
„ affinis. Hellw.
Coptocephala Scopolina. L.
Cryptocephalus coryli. L.
„ sexpunctatus. L.
„ bipunctatus. L.
„ sericeus. L.
„ hypochœridis. L.
„ violaceus. Laich.
„ nitidus. L.
„ flavipes. F.
„ ocellatus. Drap.
„ labiatus. L.
„ bilineatus. L.
„ strigosus. Germ.
„ connexus. Ol.
Pachybrachis hieroglyphicus. Laich.
Lamprosoma concolor. Sturm.
Chrysochus pretiosus. F.
Gastroidea polygoni. L.
Timarcha tenebricosa. F.
Chrysomela cœrulea. Ol.
„ purpurascens. G.
„ hemisphaerica. Grm.
„ hæmoptera. L.
„ rossia. Ill.
„ Gœttingensis. L.
„ staphylea. L.
„ limbata. F.
„ marginalis. Duft.
„ oricalcea. Müller.
„ Megerlei. F.
„ varians. Schaller.
„ fastuosa. L.
„ graminis. L.
„ menthastri. Suff.
„ polita. L.
„ pretiosa. Suff.
„ v. speciosa. F.
„ cacaliae. Schrank.
„ cœruleolineata.
„ speciosissima. Scp.
Phytodecta 6. punctata. Tnz.
„ 5 punctata. F.
Phytodecta pallida. L.
Phyllodecta vulgatissima. L.
„ vitellinae. L.
Prasocuris aucta. F.
„ junci. Brahm.
Plagiodera versicolora. Laich.
Phædon armoraciae. L.
Melasoma cupreum. F.
„ collare. L.
„ populi. L.
Agelastica halensis. L.
Luperus nigrofasciatus. Gœz.
„ xanthopoda. Schr.
„ flavipes. L.
Lochmæa capreæ. L.
Galerucella lineola. F.
Galeruca tanaceti. L.
Crepidodera rufipes. L.
„ corpulenta. Kutsch.
„ aurata. Marsh.
„ smaragdina. Foudr.
„ helxines v. jucunda. L.
„ cyanea. Marsh.
„ Modeeri. L.
„ ferruginea. Scop.
Orestia Hampei. Müll.
Epitrix pubescens. Koch.
Chætocnema concinna. Marsh.
„ aridula. Gyll.
„ hortensis. Four.
Psylliodes attenuata. Koch.
„ affinis. Payk.
Haltica oleracea. L.
„ mercurialis. F.
Batophila rubi. Payk.
Phyllotreta sinuata. Steph.
„ annulata. Kutsch.
„ nemorum. L.
„ vittula. Rdtb.
„ aterrima. Schrank.
„ cruciferae. Gœze.
Aphthona lutescens. Gyll.
„ venustula. Kutsch.
Longitarsus Linnei. Dft.
„ luridus. Scop.
„ brunneus. Duft.

Longitarsus lateripunctatus. Rosh.
„ lateralis. Ill.
„ melanocephalus. Deg.
„ lycopi. Toudr.
„ medicaginis. All.
„ pellucidus. Foud.
Dibolia cryptocephala. Koch.
Apteropoda globosa. Ill.
Cassida murraea. L.
„ vittata. Ahr.
„ vibex. L.
„ rubiginosa. Müll.
„ chloris. Suffr.
„ stigmatica. Suffr.
„ nobilis. L.
„ equestris. F.
Adalia bipunctata. L.
„ 4 pustulata. Scop.
Coccinella 7 punctata. L.
„ 14 pustulata. L.
„ 18 punctata. Scop.
„ 22 punctata. L.
Halyzia conglobata. L.
„ tesselata. Scop.
„ 14-gutata. L
Micraspis 17 punctata L.
Cynegetis impunctata. L.
Subcoccinella 24 punctata. L.
Epilachna globosa. Schneid.
Chilocorus bipustulatus. L.
Platynaspis luteorubra. Gœze.
Hyperaspis reppensis. Herbst.
Scymnus hæmerrhoidalis. H.
Scymnus capitatus. F.
„ suturalis. Thunb.
„ rubromaculatus G.
„ frontalis. F.
Cychrus caraboides v. elongatus Hoppe
„ semigranosus. Pall.
Carabus granulatus L.
„ convexus v. dilatatus Dej
Tachypus flavipes. Lim.
Bembidion inoptatum. Schaum.
„ guttula F.
„ 4. maculatum. L.
Leistus ferrugineus. L.
Trechus palpalis. Dej.
Oodes helopioides. F.
Panagaeus cux major. L.
Ophonus maculicornis. Duft.
„ azureus F.
„ brevicollis. Schv.
Pseudophonus ruficornis. T.
„ griseus. Tanz.
Harpalus ignavus. Dft.
Acupalpus exiguus. Dej.
Amara convexior Steph.
Molops austriacus Ganglb.
Pterostichus oblongopunctatus. F.
Calathus bosnicus. Gglb.
„ mollis. Marsh.
Agonum antennarium. Dft.
Cymindis coadunata. Dej.
Lionychus quadrillum. Dft.
Drypta dentata. Rossi.

Римски натписи у Босни и Херцеговини.

Приопћио др. Ћиро Трухелка.

Мали Мошуњ.

I.

Чита се: annorum XII. . . . . .
mius Bajo e(t) . . . . .
va parentes e(jus)
infilices sacrum
fecerunt.

У овом је натпису занимљив провинцијализам infilices, мјесто infelices.

II.

Чита се: Carullus, annorum 80 fecerunt filiae.

III.

Чита се: (M)arin(us)
(c)onju(gi).

IV.

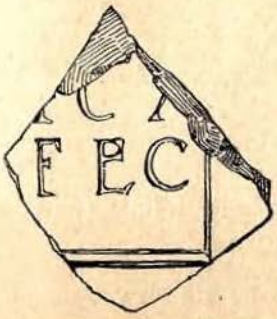

. . . .
. . . . fecit

V.

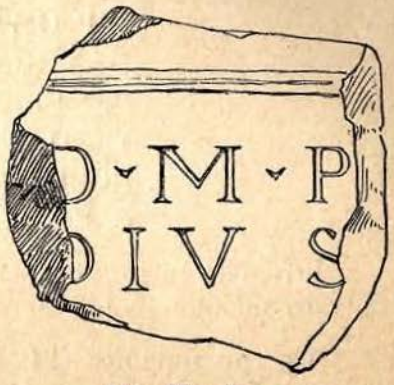

Dis Manibus .
Publini (Clau)dius . . .

Ови су натписи и још два уломка нађени међу рушевинама римске колоније, која се налазила код М. Мошуња; сада су смјештени бригом посп. П. Хофера у катол. сјеменишту у Травнику.

VI.

I . . . . CAE
S . M . IVLI
O PHILIPP
OPF AVG

Чита се: Imperatore caesare Marco Julio Philippo pio felici Augusto.

VII.

Чита се: Divo Aug(usto).

VIII.

IMP C IVL
MAXIMINO
PIO FELICI FICIV
VERO MAXIMO
NOBILISSIMI
CAES AVGG

Чита се: Imperatore Cajo Julio Maximino pio felici (ponti) fici vero maximo nobilissimi (o) caesare Augustorum.

Ова три натписа (VI. VII. и VIII.) налазе се на ступовима, који су облика округла, високи до 2 м., гори понешто сужени. Ови су ступци нађени, кад се је љетос градила жељезница преко Иван-планине код Коњица. По мом мнијењу биће то римски миљари (Meilensteine), којима се означавала цеста, која је водила из старе Бриндие (Коњица) у Станекли (Блажуј).

На четвртом ступу ове врсте натпис је одбијен. Ступови се чувају у музеју. —

IX.

D M
AVREL . GAL
LVS . DEF . AN
LXV . E . AVREL
MADVS DEFA
L AVREL . CAPTO
PARENTBUS
P P

Чита се: Dis Manibus! Aurelius Gallus defunctus annorum 65 et Aurelius Madus (a) defuncta an. 60, Aurelius Capito parentibus posuit.

Натпис нађен је у котару вишеградском близу Дрине; камен је врло добро сачуван. Натпис је окружен лијепим уклесаним ћенаром вијугасте гране, под њим је уклесана росуда, а с обје јој стране по један лав.

Ваља припоменути, да је у 4. реду овог натписа, у умјетно сложеној кратици AURELIUS, под слово A једно слово R сувишно; на концу имало ли ваљда мјесто P P (posuerunt) стајати само P (posuit).

Налази се у земаљском музеју.

X.

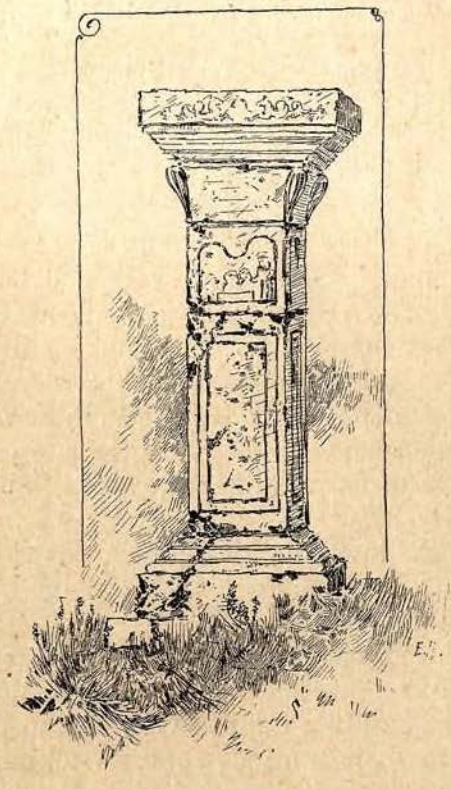

У близини М. Гостиље нађени су останци стеле. Појединe јој саставине, подножје, ступ у два дијела и лијепо израђена главица леже разбацане. Ступ је био постављен на подножју, а састоји се од два дијела. Дôњи дио имао је на предној страни натпис, који је данас посве избрисан, с лијеве и десне стране уклесан је по један геније. Горњи, коцкасти дио ступа уријешен је с предње стране релиефима жене и до ње двоје дјеце, с лијеве пак стране је релиеф свећенице покрај жртвеника, а с десне младић на коњу.

Ступ завршује пошироким, лијепо профилираним корнижем, (Gesims), те му је горњи ћенар уријешен слабо на оскок уклесаними агритонима. Стела је израђена само са три стране, четврта је без украса, те би се стога могло рећи, да је с ове била прислоњена о зид зграде, којој се рушевине под шикаром на близу разабиру. И ако су поједини састојци овог ступа патили од кише и студени, ипак нам читава стела репрезентира један од најљепших римских споменика у Босни.

Crtice

o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini,

od

Otona viteza Tomassini-a.

(Pisac sebi pridržava sva prava, naročito pravo prijevoda u strane jezike).

(Nastavak članaka u II., III. i IV. broju Glasnika, godište 1889).

Callopeltis leopardinus Bp. (Leopartka — vrsta guževa. Die Leoparden-Natter).

Uopće i o prebivalištu.

O prebivalištu najljepših guževa, koji u ovijem zemljama žive i koji evo neka slijede odmah poslije najkrasnijeg, pribrah na žalost samo malo iskustva, a to s razloga, što mi rijetko kada dogjoše ruku i što njegujući ih ne imadoh sreću. Ako mi te lijepe šarovite zmije s moje nepažnje ne pobjegoše ili ne uginuše, to ih, — dakako i opet s nepažnje njihovog gojitelja — proždera coelopeltis lacertina ili zamenis viridiflavus, zmija, njihovoj svojti isto tako opasna.

Callopeltis leopardinus rijetka je, biće da je slabo rasprostranjena i da je ima samo u južnim hercegovačkim krajevima. Bosanskoj fauni ona ne pripada.

Sudeći po nalazištima, mogu reći, da za mnogo ne prelazi apsolutnu visinu od tri stotine metara. Oko Mostara nagjoh ih samo dolinama i blizu njih, a i tamo vrlo rijetko. Najviše ih stigoh na zaravancima jedva dvije stotine metara visokim, koji se proviru uz obje obale Neretve. U proljeće se pojavljuje leopartka istom onda, kada je već dobro otoplilo i sve se potpuno razelenilo; jer ja je barem još nikada ne nagjoh u vrijeme, u kojem sam već mnogo ili sâm nahvatao ili od drugih dobio zamenis viridiflav. i coelopeltis lac. Docnije, kada je u opće teže vidjeti zmije, onda je tek teško dočepati se leopartke, budući da onda i ako joj je drago na sunčanom žaru, ipak radije skrivena leži u grmlju ili u drugim zakloništima, jer docnije i u njima nalazi dosta topline. Na golijem mjestima ne nagjoh leopartke nikada. I ako je nikada ne opazih megju granjem, to ipak moram vjerovati, da se može i tamo naći; jer zasužnjena veoma rado bira grmlje, te se po njemu vere i ako ne brzo, a ono lako i okretno. One, koje sam ja njegovao, mirovaše često po više dana i omotavši se oko grana megju lišćem grmlja tako se sakriše, da sam ih često puta morao pažljivo tražiti, ako sam ih hotio naći.

Nema sumnje, da i leopartkama treba vlage; moje su često puta dulje vremena ležale na vlažnim mjestima. Od njih četiri, koje metnuh u isto vrijeme u prostran kafez, nijesu sve u isto vrijeme tražile jednaka mjesta. Dok jednu ili dvije mogasmo gledati u grmu, moradosmo treću tražiti ispod ploče na dnu kade, koja stoji ispod kafeza, a četvrtu izmegju drvene kade i tutijine obloge, kamo se je silom zavukla.

Hrana.

Moje callopeltis leopar. dobivahu za običnu hranu miše. Mladi, još goli mišići i golišave ptičice, bijahu im mnogo milije, ali im ih dakako za običnu hranu ne mogoh davati. Guštera ne prožderaše kod mene ni jednog, premda ih je bilo u kafezu dosta i na izbor od svake veličine.

Da one ne žderu gušterove, to sam znao već od dulje vremena i s toga združim na mjesec dana njih dvije — sa dva geka (vrsta gušterova) — ne bojeći se nimalo za njih — u jedan kafez.

Drugih zmija ne napadahu leopartke nikako. Naprotiv, moradoh se brinuti, da moje lijepe gojenke ostanu odlučene od takovih, kojima bi na njih mogle zazubice rasti.

U društvu sa mladim ili odraslim tarbophis vivax, aesculap, coluber elaphis, zamenis dahlii, bile lepartke mlade ili stare, ne imadoh za njih nikada brige; megju njima postojaše status quo sve dotlen, dok ga ja ne pobrkah. Kada bi se tarbophis viv prohtjelo različitih gušterova, to bi leopartke ostale prema tom hladne i čekale štogodice tople krvi, makar to bilo i za dulje vrijeme. Ptičija jaja ne davah im nikada, pa s toga i ne znam, kako se vladaju prema njima. U slobodi valjda takogjer traže miše, jer jednom s večera nagjoh jednu na livadi, a drugi put opet jednu u isto doba na oranici.

Neprijatelji.

Naše lijepe leopartke držah već od prije odlučene od zamenis gemonensis i južno-tirolske carbonarius, kao od poznatih zmijoždera, a i od coronelle laev., samo ako je za polovinu velika bila. No kasnije uvjeri me i coelopeltis lac., da i ona rado jede te lijepe zmije.

Moguće je, da su prve dvije neprijateljice, ti kurjaci zmijski, takogjer uzrokom, što su callopeltis leopard. tako rijetke.

Spoljašnost.

Uzmemo li u ruke leopartku, to ćemo osjetiti njezinu tjelesnu snagu. Svaki prst, oko kog se obavije, čvrsto stegne i mi osjetimo, kao da imamo oko prsta cijev od gume to jest, osjetimo, da joj je tijelo čvrsto, a ipak niti tvrdo niti ukočeno.

Kretanje ove krasne životinje sjeća nas na umjerenost; hitnju ne opazih nikada; brza je, kada dogje momenat u kome treba uhvatiti plijen. Plijen traži sasvim mirno. Lagano naprijed puza i vrhovima jezika pipa zemlju. Miš, koji je spazi, kako mu se primiče, skoči, a ona hitro za njim i držeći ga u čeljustima brzo skrene glavom na stranu ili dolje u krug i časkom je gotova lopta od miša i nje. Nijesmo li više puta posmatrali takav prizor, to ne možemo pravo ni pojma dobiti o njemu.

Coluber aesculapii (eskulapka — Die Aesculap-Natter).

Rasprostranjenje.

Leopartka je svojim vladanjem vrlo nalik na eskulapku, koja je mnogo više rasprostranjena u našim zemljama. U Bosni je nalazimo kao i u Hercegovini, a zadovoljna je svakim mjestom, koje joj samo pruža dovoljno skrovišta. Naći ćemo je kraj potoka dubokih dolina isto tako često, kao i visoko na bregovima Na Čemernom sedlu, visokom trinaest stotina metara, izmegju Bosne i Hercegovine, nije coluber aesculapii nikakova rijetkost, a u pet do šest stotina metara dubokim bosanskim dolinama bijaše mi takogjer obična pojava. Često ćeš je vidjeti u blizini starinskih toplih banja; no ne smije se ipak reći, da je nema na pojedinim mjestima i tamo, gdje nema starih toplih banja i da se na drugim mjestina ne pojavljuje bar katkad u većoj množini, kao naseljenik od davnine. Dakako da je u tolikom broju, koliko ih ima na jednom mjestu kod Bruka na Litavi, gdje mi sluga na malenom prostoru za jedno sat i po ulovi šest komada, megju kojima jednu 156 cm., ne nagjoh u ovim zemljama nigdje. U našim stranama — više, nego na drugim mjestima — nahvatah coluber aesculap blizu stare tople banje na Ilidži kod Sarajeva i kod one blizu Banjaluke. Budući su pak te banje — kako sam slušao — mogle biti poznate još starim Rimljanima, to bi taj razlog mogao biti više kao osnov za mnijenje, da su oni ove, bogu eskulapu posvećene zmije samo za to tamo donijeli, da povise ljekovitu moć banjama. Rimljanima i njihovom praznovjerju daklem imalo bi se pripisati, što se danas nalaze eskulapke u većem broju kod rečenih toplih banja. No ako se eskulapke nagju i na drugijem mjestima, a naročito i skoro na svijem takovijem, na kojima su otkriveni tragovi nekadanje rimske naseobine, to bi ipak bila prenagljena tvrdnja, da je i zmija eskulapka znak za nekadanje rimsko prebivalište I stoga razloga ne nagagjajmo, da svagdje ta no, gdje rimski kamen leži, mora biti i eskulapka, a niti obratno. U Hercegovini ne mogahu Rimljani imati puno sreće sa naseljivanjem; jer bi tamo bili morali prije svega osigurati eskulapkama prebivanje tim, što bi morali uništiti njezine neprijateljice coelopeltis lacertinu i zamenis viridiflav. S toga razloga nalaze se eskulapke u Hercegovini samo gdje-gdje, a nigdje nijesu prečeste, već na protiv — rijetke.

Spoljašnost.

Koliko dugačka naraste eskulapka u nas, to ne znam. No do sada ne nagjoh još ni jedne tako dugačke, kao što su one u južnoj Tirolskoj, gdje jednu dobih od 170 cm. Bojom i drugim spoljašnim znakovima, ne razlikuje se bosansko-hercegovačka eskulapka od onih u drugim zemljama naše monarhije. Ja ih nagjoh svijetlih, a i zagasitih; bijelo pjegavih, a i od jedne boje. Samo jedna jedincata, koju nagjoh kraj bare kod Metkovića, bijaše sasvim

crna sa sjajem više modrim, nego mrkim. Eskulapka voli vlagu i nikada ne izlazi na sunce za ljetne vručine, a u kafezu, naročito za toplog vremena, traži najvlažnija mjesta.

Česti i opširni opisi osebina i načina življenja ove, za ljubitelja zaista krasne zmije, potpuno pristaju i za ove krajeve, pa s toga bi takav opis bio samo prosto ponavljanje onog, što je već odavna rečeno.

Parenje.

Parenje, koje se vrši po načinu opisanom kod elaphis, posmatrao sam u drugoj polovini mjeseca maja, a svršilo se je valjda oko polovine juna. Na 30. maja donese mi jedan moji znanaca mužjaka, koji se je na njegove oči rastao sa ženkom, sa kojom je bio u spolnoj svezi. On ih nagje na obali sasvim blizu vode potoka Radobolje. Kada mi je pokazao dotično mjesto, spremi se, da mi uhvati zmiju, jer mišljaše, da ima samo jednu pred sobom. Primaknuvši se, začudi se, gledajući, kako ga zmija dočekuje sasvim bezbrižno. No kada je uhvati i sa zemlje diže, onda tek saznade za razlog mirnoći, jer onda tek opazi i drugu, koja prvoj za zadnjicu svezana bijaše. Kako je druga bila skrivena u rupi i tamo se čvrsto držala, to se je morala rastaviti s prvom, koju je uhvatio i sa zemlje digao.

Od polovine juna dalje, kada bi se mužjaci približavali ženkama, mahale bi ove svojom zadnjicom tako srdito, da bi mužjaci, prem svakako još požudni, izgubili volju upuštati se sa ksantipama, i kao nekim ponosom puštajući sve, prezirno bi okretali legja svojim glupavim krasoticama.

Nesenje jaja.

U kafezu nosile su ženke jaja koncem jula na bud kakovo sakriveno, mračno i ne mokro mjesto, a najradije na kamenitu ploču; u kakav za taj posao odregjen sud ne sniješe ih nikada. Broj jaja iznosi oko po duzine i ženke ih, ako samo mjesto dopušta, slože na hrpu.

Mladi.

U drugoj polovini mjeseca septembra izlegoše se mladi, ali ne svi. Dok svi mladi iz jaja izmiliše, progje osam i više dana Zmijuljci, koji istom iz jaja izagjoše, bijahu nečiste željezno-sive boje i imahu na legjima male okrugle, mrke pjegice, a dugački bijahu 12—14 centimetara. Ljuske jaja, iz kojih mladi izlaze, raspuknu se na različitim mjestima, baš onako, kao što to biva u elaphisa i u gušterova. Kada mladi kroz pukotinu izmile i ljusku ostave, onda je na njima često još pričvršćen kratak cjevast mjehurak.

Poslije kojeg vremena ove životinje dobivaju svoj živi šar, koji nam je već poznat u sasvim mladih, to ne mogoh posmatrati, jer ne imadoh prilike paziti, kako rastu mladi, koji se izlegoše kod mene.

Živa je istina, da izmegju svih živih stvorova, ove životinjice najmanje naslućuju prijatnu naklonost drugih, jer grizu na sve strane sva veća bića, koja im se samo približe.

Hrana.

Kako na dalje za mlada žive, to mi nije poznato. Sasvim mlade mišiće ne bi im baš bilo teško gutati, ali bi im bilo teško nahvatati ih, da se njima prehrane. Za starije zmije ove vrste mogu tvrditi, da se hrane samo toplokrvnim životinjama i da barem moje gojenice, nikada ne dirnuše niže životinje. Da li im i ptičija jaja prijaju, to ne znam, jer toliko jaja ne mogoh smagati, da bi bio mogao i na eskulapke pomišljati.

Jednom dobih neki kvantum slijepih miša, i ne znajući odmah, kuda ću s njima, to odlučih, da ih bar za vrijeme metnem u kafez, u kome bijahu u društvu eskulapke, pjeskuše i još druge zmije.

No gle, kako se obradova moje beznogo društvo svojim krilatim drugovima iste sudbine. Jednog po jednog skidahu ih eskulapke sa grana, zidova, kamenja i sa drugih prijedmeta, te ih zadaviše. A sada je trebalo i moje pomoći, jer mnogom od njih moradoh makazama odrezati dugačke prednje udove, koji zmijama smetahe pri gutanju ostalog tijela. Na taj način požderaše sve slijepe miše, koje god ne spasih. Pri naglom i neopreznom hvatanju dobiše od ljutica (zmija) često vrlo žestoke upeke, no ove niti im pokvariše volju za jelo, niti im zdravlju naudiše.

Zimski san.

Biće da i eskulapke ostavljaju svoje zimske stanove istom onda, kada ih može lišće grmlja bolje kriti od njihovih neprijatelja; jer niti kod samog Mostara ne dobih niti jedne prije konca marta.

Ponašanje.

Za mutnih, ljetnih dana, bijahu ove, uopće mirne zmije, mnogo živahnije, nego za vedra vremena. Na lov igjahu moje eskulapke odmah, čim bi ih na to sjetio želudac, pa bilo to ob dan ili ob noć. Ob dan ili se miš čuo ispod zemlje ili se vidio kako hitro bježi iz rupe, eto brzo eskulapke za njim. Lov na miševe noću bio je svakako napredniji na zemlji. Mora li biti, to je eskulapka vrlo hitra u lovu na te male glodavce. Moje eskulapke daviše sve, što živo uhvatiše, a žderaše i mrtve životinje.

Coronella laevis, austriaca etc. (Die Schling-Natter).

Nalazište.

Coronella laevis može se u Bosni naći na svim mjestima, koja je dosta zaštićuju. Ona obitava u toj zemlji na visinama, koje su nad morem 1.300, a možda i više metara Na takim bosanskim visovima hvatao sam u ponovljenim prilikama ovoga guža srednje

Evrope. U Hercegovini pak rasprostranjena je coronella skoro isključivo samo po visokim krajevima. Sa juga od Mostara iz neretvanske doline, a niti iz drugih dubljih dolina, ne dobih je nikada. Samo jednom za onog dvogodišnjeg boravka dobih jednu sa strmine brežuljaka, koji prate neretvansku dolinu uz vodu. To je mjesto daleko od Mostara kakovih 10 km, a visoko će biti po prilici 300 metara nad morem. Da se coronella laevis nalazi u hercegovačkim dolinama zaista vanredno rijetko i samo iznimno, zaključujem iz onoga što naprijed rekoh, i iz tog, što je eto dobih samo jedan jediti put iz okoline Mostara, a i taj put iz tugje ruke.

Koliko sam razumjeti mogao, coronella je vjeran prijatelj suncu, no budući da je ono u toplim hercegovačkim dolinama tima zmijama prijatno samo za kratko vrijeme, ostavlja ona s toga razloga doline i radije zauzima visine, na kojijem može po volji uživati ugodnost sunčanih zraka. Istom u nevesinjskom polju izmegju osam i devet stotina metara i u gatačkom polju, izmegju devet stotina i hiljadu metara nad morem, počinje izlaziti coronella laevis u većem broju na vidik. Najniže megje visina, na kojima se ona u Hercegovini još redovno naći može, jesu pet stotina metara visoke doline, a u još nižim, ona je samo rijetkost. Svakako će biti, da coronella živi više na mjestima vegetacijom obraslim.

Hrana.

Na temelju moga čestog opažanja, što se hrane tiče, mogu reći, da su coronelli valjda najslagja hrana gušterovi i šljepići; no kako ona nije u izboru hrane vrlo škrupulozna, to su joj, kao što gušterovi, isto tako dobre i druge životinje, koje stoje povrh gušterova, samo ako joj se puste uhvatiti. Jedna, jedva osam dana stara, ščepala je rep guštera i u namjeri da ovog udavi, omota se oko repa i tako morade gušter nositi na svom repu malu kvrgu; no ona mu baš toliko ne smetaše. Jednom bijah vrlo radostan, kada opazih u kafezu istu pohlepu za žderanjem kod jedne moje mlade zmijice, pa da mnogo ne uznemirujem, brzo joj odrežem makazama gušterov rep i tako pripomognem djetinastoj prostodušnosti, da je barem za nekoliko dana osigurala svoju budućnost. Time pak, što se umiješah u svjetski poredak, nijesam baš mnogo škodio gušteru. No pošto se nijesam mogao nadati od njezinih sestara, da će njezinom primjeru tako lako slijediti, pa kako ih ipak hotijah koliko moguće na to navratiti, to ih, oslanjajući se na stečeno iskustvo o njihovom kusu, zatvorim u malen kafez i bacah im, čim naslutih da su gladne, po nekoliko još živih gušterovih repova. Ovaj pokušaj imao je svoje dobre pošljedice, jer kasnije žderahu one repove gušterova i onda, kada više ne bijahu živi, to jest kada se više ne praćakahu, a na pošljetku bijahu im dobri i komadići mesa. Kako se iz tog primjera vidi, nije baš teško othraniti mlade coronelle laevis. U slobodi dakako ne narastu velike

samo od gonšterovih repova, no za to u isto vrijeme nalaze već dosta malenih mladih gušterića.

Jedna od mojih coronella požđera skoro isto tako veliku eskulapku, pa stoga držah tu proždrljivicu odlučenu od drugih reptilija, koji je svojom veličinom dosta ne nadkriljavahu. Kasnije združih mlade coronelle laevis s pjeskušama i rigjovkama u jedan kafez. Ali sada im ne bijaše više do žderanja zmija, jer se otrovnice svojim zubima žestoko branjahu i odbijahu svaki i ponovljeni napadaj prije, nego što bi pokušanim napadajem mogle biti udavljene. U društvu, kome sam, kao što kod eskulapke pripovjedih, pridružio nekoliko slijepih miša, bilo je i nekoliko coronella, no tako malenih, da ne mogahu pogibeljne biti eskulapkama. Pa gle, prionuše i one u društvu sa većim dijelom drugih gladnih zmija oko žderanja slijepih miša, što više, jedna htjede požderati i jedno krilo slijepog miša, koje sam odrezao, da olakšam zmiji gutanje.

Drugih kakih osebina, koje ne bi bile već dovoljno poznate, ne opazih u coronelle laevis.

Šar.

Što se tiče šara, neka bude još rečeno, da se ovozemne coronelle prilično slažu sa dônjo-austrijskim i ugarskim, ali ne i sa južno-tirolskim, u kojih je zatiljna pjega samo zaokrajčena, a nikada u dva kraka produljena. A u bosanskih je, kao i u hercegovačkih uvijek zatiljna pjega lijepo razvijena i u dva dugačka kraka natrag produljena. I u ovim zemljama jesu coronelle različita šara, pa ipak od svih, što ih uhvatih ili dobih, ne bijaše ni jedna sasvim crvena, kao što bijaše mužjak te vrste, koga uhvatih kod Kalksburga u Dônjoj Austriji.

Zamensis viridiflavus (gemonensis). (Die Pfeil- oder Zorn-Natter).

Nalazište.

Izmegju zmija u Bosni i Hercegovini ili da bolje reknem, izmegju onih u Hercegovini, koje nijesu vezane na blizinu voda, najčešća je zamenis viridiflavus. I ako ova živahna zmija ne prelazi izvjesne klimatične megje, to joj ipak još prija klima, koja će biti prilično nalik na onu u Dônjoj-Austriji. Izmegju zmija, koje, — bar u Austriji — ne prelaze Alpe prema sjeveru, ova se zmija sa pjeskušom i ljuticom u izboru klime za svoje prebivalište pokazuje najmanje zabrinutom. Zamenis viridiflavus u dolinama je Neretve, Trebinjčice, Bregave, Krupe a i u drugim dolinama najčešća zmija; no ona takogjer ide iz dolina direktno i na bregove, za stalno do visine 900 metara nad morem, jer sam je u toj visini još nalazio, a možda ide i ako ne za mnogo, još i dalje.

Dosta sam je često nalazio na bregovima duž dolina u visini izmegju osam i devet stotina metara.

Spoljašnost.

Zamenis se u Hercegovini pojavljuje u obliku one varietete, koja je opisana pod imenom gemonensis, no ipak se vigja često i sa krasnim crveno-žutim i mutno-pjegavim trbuhom. Čini se, da ovdje zamenis ne naraste velika, jer ja ne dobih ni jedan komad, hoji bi bio dulji od 120 cm. Daklen je očevidno zaostala iza svoje crne sestre, koju često nalažah u južnoj Tirolskoj.

Rasplogjivanje.

Što se rasplogjivanja tiče, posmatrah samo, kako je ženka iznijela u mjesecu julu od prilike duzinu jaja. U kafezu ne primjetih oplodnje.

Ponašanje.

U svome ponašanju nema zamenis baš ništa mila; hoćeš li je vrstati po konduiti, ubrojićemo je megju glupavice svoga roda. Kada u slobodi opazi, da joj se čovjek približuje, a ona ga baš smotana dočekuje, te joj odmatanje i bijeg traje samo jedan momenat. Kao što se tetik (pero) brzo opruži, kada ga smotana držimo, pa naglo pustimo, tako se brzo i zamenis opruži; ta živa špirala ili klupko vrlo hitro urone megju kamenje ili u grmlje, baš kao strijela, koju smo u vodu bacili. Zgrabimo li je od prilike po sredini tijela i dignemo sa zemlje, to gleda, da se što prije oslobodi ruke. Brzo krene glavom tamo, gdje je držimo, zubima trgne i ludo se počne bacati cijelim slobodnim dijelom tijela. Ne pomogne li to, onda još jednom zagrize, ali sada ne pusti odmah, nego žvače zahvaćeni dio ruke neko vrijeme, a često i tako dugo, dok joj usta ne otvorimo, baš onako, kao što to katkad čini i coronella laevis, ali samo još življe, jače i ustrajnije. Uhvatimo li je pak iza glave, onda se katkad čvrsto omota oko ruke, otvori usta i grize, ako joj se prilika pruži, a katkad opet trese cijelom snagom slobodan dio tijela valovito tamo amo. Isto se tako ponaša i u kafezu, samo ako je dosta prostran i tako udešen, da se može u njemu brzo sakriti pred čovjekom, koji joj se primiče. Ravnim načinom, kao i u slobodi, pobjegne kao jednim skokom u drugi ugao, često ludo odskoči na protivnu ogradu i tamo, što brže može, umakne u rupu, ako već do tamo nije kakvu našla. Ima li u kafezu vode, to često puta sukne i u njoj se sakrije. Vere se rado i brzo, ne pritiščući se uz grančice, već baš kao kakav elastičan prut, koji vodoravno trepti. U slobodi često sam našao ovu vrstu na grmlju, gdje se sunča. Sunce joj je drago i njegove zrake mnogo joj dulje prijaju, nego coelopeltis-u lacertina i zamenis-u dahlii, koje su joj u ponašanju srodne.

Hrana.

Izbor hrane ne zadaje joj mnogo brige; ždere svašta, ali mnogo ne ulaže u lov. Ako je ne prisili glad, to ne će udariti na malo

jačeg zelenbaća. Najradije hvata zidne gušterove, od kojih požđere u jednoj minuti jedna jedincata valjda dvanaest komada.

Od nje nije nikoje sigurno od sisavaca, ptica i reptilija, samo za koje zna, da ga proždrati može. Šta više, dr. Schreiber priopći mi jednom prilikom, da zamenis u nekojim krajevima (Istrija) osobito rado ždere i skakavce. No ako se i u Hercegovini takvom hranom zadovoljava, onda se može — kako i jest mnogobrojna — nazvati vrlo korisnom. Meni to ne bijaše poznato, pa za to s nemara propustih ponuditi im i takvu hranu. Svoj način pri obaranju plijena, primjenjuje zamenis viridiflavus prema snazi i otporu žrtve. Male gušterove i ptice prosto proguta, ne zadavivši ih prije. Ako je koji gušter zubima prihvati, to joj ništa ne smeta, ona ga dalje ogriza, a gušter napošljetku mora da pusti. Veće gušterove, miše i druge životinje brzo smota u svoje tjelesno klupko i kada se micati prestanu, proždere ih.

Jednom sam gledao, kako je zamenis hotjela udaviti eskulapku, no pošto se ova nastojala osloboditi svog dušmana tako, da se oko njeg omotala, to je zamenis morala pustiti svoju o labranu žrtvu, jer joj je veličinom jednaka bila. I ovom prilikom nastojaše zamenis osloboditi se svojom osobitom brzinom eskulapkinog strašnog stezanja i hitro pobjeći, kao zločinac iz opasnosti; no jer smišljenija i u svom ponašanju mudrija eskulapka ne postupaše kao zamenis, to je ovoj trebalo do slobode više vremena, nego obično. Ali sam takogjer gledao, gdje zamenis ne htjede eskulapku prije da zadavi, nego je odmah zgrabi za glavu i velikom brzinom proguta. U svem svom ponašanju i radu zamenis je živa i vanredno brza. Smotri li miša, to ga progoni i kao jednim skokom stigne, pa i kada pobjegne na grm megju grane, ipak ga uhvati i odmah brzo ždere, a ako za vrijeme žderanja smotri drugog, to se opet trgne, i ako nikako drukčije, a ona srne glavom za njim. Tim ponašanjem pak odaje žudnju, po kojoj bi i u času žderanja htjela da ščepa novu žrtvu. Pruži li joj se prilika za drugi plijen, kada joj od prijašnjeg viri iz usta još sav rep, to ga ne će propustiti. Kada sam htio da zamenis ne ždere zmije, onda sam je združio ili sa njezinim srodnicama, ili sam je metnuo sa coelopeltis lac. u jedan kafez. U tom slučaju ne bi zla, već bijaše mir i megju njima vladaše toliko megjusobno poštovanje, da jedna drugoj ne mogaše biti opasna. Sada počivahu zajednički na zgodnom mjestu kao i druge ravnodušne zmije. Coronella laevis i njezine smrdljive tetke i stričevi, mora da rgjavo prijaju, jer svaki put, kada bi zamenis jezikom dirnula kojeg člana te familije, to bi svaki put od njeg otišla ne pokazavši ni najmanje volje na njih. Kada žaba skače, ona digne glavu, a nije li joj to dosta da je prepozna, to pogje za njom; a kada je prepozna, onda se ponaša prema tom vodozemcu, kao i prema coronelli.

Ropstvo.

U kafezu, u kome se nalaze coelopeltis i zamenis, ponajviše je živo kretanje; jer ako ih ima dosta, onda zaista ima megju njima i takvih, koje traže hranu. Ako sada privedemo nekog kafezu da mu ih pokažemo, to će ga iznenaditi silan metež i prije, nego što se razabere o onom što pred sobom ima, već gleda prazan kafez i rupe, u koje je sve nestalo. No ako samo hoćemo, to se i divlja zamenis može tako pripitomiti, da se pusti uzeti u ruku, da iz ruke jede, a i za drugo što; samo je treba metnuti u takav kafez, u kome se ne može sakriti, kada joj tko pristupi. U takvom će se kafezu ona sprvine šetati i siktati, ali će se brzo i umiriti i — štono riječ — opametiti.

Zmijski čarobnjaci mogli bi zamenis bar u nekoliko na svoju korist upotrebiti, jer ona pazi na mig i kreće se prema njemu. Ona se dade prividno razljutiti; podigne se, dakako samo za časak, i hoće da ugrize, a odmah za tim opet je kao janje skromna; položi glavu, kao od velike ugodnosti na podmetnut prst i uspuze na njeg, a čini i drugo štošta. I onda, kada se pričinja da je najljuća, možemo je onako, kako se je brzo smotala, s legjima dolje na dlan metnuti i nekomu ponuditi. Ovo isto možemo činiti i sa coronellom laevis, samo što ona pri tome postupku, a najviše od straha, usta otvori i jezik objesi.

Uzmemo li koji muzikalni inštrumenat za tobožnje kroćenje zmija, na primjer gajde za našu zamenis, to bi ih se — mislim i od naobraženijih — dosta našlo, koji bi zmijino ponašanje pripisali djelovanju muzike, a ja mislim, da zmijski čarobnjak, koji poznaje prirodu samo svojih zmija, ne bi uz gajde daleko došao sa zamenisom viridiflavom, baš kao što ne bi niti naš cipelar sa nepoznatim mu orugjem napravio valjane cipele.

Nalazišta u Bosni.

U Bosni, i to kod Banjaluke, daklen u sjevernoj Bosni, dobih ovu vrstu zamenisa samo jedan jediti put za mog jednogodišnjeg tamošnjeg boravka, a nikada za mog skoro dvogodišnjeg prebivanja u južnoj i srednjoj Bosni, makar da smo je i ja i drugi za mene marljivo tražili i tim marljivije, što mi je iz knjiga poznato bilo, da živi u Ugarskoj. Ona, koju dobih, kao što spomenuh, kod Banjaluke, pripadaše, koliko se još sjećam formi trabalisa. Uhvatio je nevješt seljak i s toga ju je k meni doneo tako, da joj je iza grkljana kroz prorezan vrat provukao kanaf i za štap je svezao. Pošto je to bila prva te vrste, koju dobih poslije tri četvrtine godine, želio sam da ozdravi. U tu svrhu odmah joj onečišćeno rasporeno mjesto operem i svilom zašijem, a sav ostali proces prepustim prirodi, metnuvši je u prije opisanu bolnicu. Od prilike za nedjelju dana rana zaraste, a poslije toga, docnije osam dana, nezahvalna bolesnica upotrijebi dobru priliku i pobježe, ostavivši meni praznu bolnicu.

Zamenis dahlii. (Die Schlank- oder Dünn-Natter).

Nalazište.

U cijelosti od svoje najbliže srodnice prilično različita, te valjda za to od nje kao rogjakinja toliko cijenjena, da je, ako joj se samo približi, odmah proždere, — nježna je i elegantna, ako i ne svojim ponašanjem vrlo privlačna — zamenis dahlii.

Ova za čudo lijepa zmija u žutoj livreji, sa sivo-modrom glavom i vratom i sa lijepim očnim pjegama na stranama vrata, jest prava južna domorotka.

Njezino je nalazište na svaki način odvisno i uzano spojeno sa najtoplijom hercegovačkom klimom. Ona se s toga uspinje samo na obronke, koji se uzdižu direktno iz dolina i kojijem klima stoji u tijesnoj svezi sa klimom dolina, a to je, do blizu 700 m. apsolutne visine.

U tolikoj visini nagjoh u vrućem ljetu samo jednu, a sve druge bijahu dolje mnogo niže; pa i ta jedna valjda je samo zabasala u toliku visinu. Ova nježna južnozemna zmija nije rijetka po dnu i blizu dna dubokih hercegovačkih dolina. Šta više, čini se, da se južno od Mostara pojavljuje prilično često, jer dolazi i megju iste zgrade tamošnje vojničke bolnice. Ja dobih tri komada, što ih uhvatiše megju ogradom bolničkog prostora Sasvim prosto gmižahu preko pjeskovitih puteva, a dolažahu tamo valjda radi mnogih zidnih i gušterova zelenih legja (Lacerta campestris i olivacea). Kao što su različita nalazišta drugih zmija, tako su različita i nalazišta zamenisa dahlii. Ja sam je nalazio svagdje tamo, gdje ima dosta gušterova i dosta skrovišta, u kojima može ova vrlo vitka zmija brzo zakloniti svoje dugačko i tanko tijelo

Grmljem na daleko pokriveni prostori krševitog gorja bili su isto tako dobra nalazišta, kao i trošni zidovi po vinogradima, a i skoro goli krš. Na strmim stijenama ne ćemo baš lako vidjeti ovu brzu zmiju, jer su takove površine za nj zino brzo, a usprkos nježnosti tijela ipak nešto nespretno kretanje neudesne s razloga, što na njima ima samo malo mjesta za pouzdano prihvatanje.

Način življenja i ponašanje.

U vodu ide zamenis dahlii rijetko kada svojevoljno; ali je pije, kao i sve druge njezine srodnice i potrebuje — o tom sam se uvjerio u kafezu — vlage isto tako, kao i druge. Krš je samo s polja suh; ali ako idemo tamo, gdje zmije leglo traže, zaista ćemo naći vlage, ako ne mokrine. Niti za vrućeg ljeta nije ni u manjim dubljinama zemlja suha ispod kamenja, a na takvim mjestima zadržavaju se zmije.

I koliko se — barem ljubiteljima — čini prijatna ova, svojom spoljašnošću i ustrojstvom tijela gizdava i vitka zmija, kada je gledamo gdje leži, ili kada se lagano za plijenom kreće, toliko nam opet baš osobito ne ugagja svojim ostalim ponašanjem. Pa kada

ne bi bila tako vanrednog ustrojstva, to bi i nju ubrojio megju glupavice njezinog roda Njezino kretanje nema nikako one gracijozne vijugavosti, kao što je ima kretanje leopartke i eskulapke, pa nema ni onakve, kao što je ima prema njoj gigantna coluber elaphis. Njezino je kretanje usprkos finoći krasnog tijela neokretno, neuglagjemo ili — da popularno ali zgodno reknem — nespretno. I ona se brzo opruži, kao silom smotan tetik onako, kao što to čini njezina najbliža srodnica zamenis viridiflavus i kreće se brzim ali nespretnim, velikim vijuganjem, pa bez sumnje — takvo kretanje nije nikada tako lijepo, kao što je kretanje u sitnim valovitim linijama, pri kojem može svoje gipko tijelo pritisnuti uz svaki dolak i brežuljak, kao što mogu već spomenute zmije. U kafezu bježi ovaj okretni gmaz kao mahnit iz ugla u ugao i preko rupa, u koje bi se sakriti mogao; bježi barem tako dugo, dok se nesprijatelji sa pojavom čovječijom. Kao što sam već više puta opazio, ova zmija pobjegne, rekao bi, samo tako daleko, koliko je odnese onaj, skoku tetika slični opružaj i odmah mirno stane, ako je samo glavu u mrak sklonila, jer se već i u toj poziciji tobože osjeća zaklonjena.

Kad uhvatimo zamenis dahlii, grize nas i žvače ono mjesto, kao i njezine srodnice. Isto onako i tijelom trese, kada je čvrsto uhvatimo iza glave, a pri tom još razbacuje na sve strane nečist, koja je vrlo oštre duhe. Hitra ova zmija vere se takogjer vrlo brzo, moglo bi se reći, brzo poput strijele. Hitro prelazi preko grančica, pa i preko takvih, koje su razmaknute jedna od druge za dobru trećinu njezine duljine.

Ponašanje u kafezu.

Nikada ne opazih, da je zamenis dahlii u slobodi bivala megju granjem; a naprotiv je u kafezu vrlo rado upotrebljavala takva mjesta. Kada bi je poplašio, onda bi iz granja suknula dolje, kao kakav kroz granje bačen štap. U kom je pravcu najbolje bježati, to ne prosugjuje; ona zaštitu traži samo u hitrini. U kafezu se izgubi i pred očima uvježbana gajitelja, a da ovaj ne vidi, kuda. Jednom mi izmakoše dvije preko moje glave i dolje kraj mene, kada sam s kafeza snimio neki okvir, da u njemu ovršim neki posao, i ne mogoh ih zaustaviti, unatoč mojoj zaista izvježbanoj brzini i naviknutoj pažljivosti. A u drugim prilikama pošlo mi je uvijek za rukom, takav pokušani bijeg prepriječiti odmah u početku. One, kojima posluži sreća, očajnim jurišem prema meni umakoše na slobodu; prodrijevši kroz moje oprezne ruke, izgubiše se odmah bez traga, jer kafez stajaše u dvorištu, koje bijaše grmljem ogragjeno i trošnim zidom opasano

Toj svojoj brzini valjda zahvaljuje, što ne trpi toliko od zmijožderaka coelopeltis lacert. i zamenis viridiflav., koliko trpe leopartka, eskulapka i tarbophis vivax, ušljed čega je i ima mnogo više, nego od ove tri vrste.

Kada zamenis dahlii hoće da miruje, onda obično potraži najuzanija mjestanca. U kafezu se s tog razloga zatisne u uzane rupice žljebasta crijepa, koji svojom formom pregradjivaše na razdijelke onaj dônji prostor, koji je sačinjen od njega (crijepa) i drvenih ploča nad njima. Ti žljebasti crijepovi bijahu od vlažnog pijeska, na kojem ležahu, ili od drvenih ili zemljanih, mahovinom pokrivenih ploča nad njima, uvijek vlažni a nikada mokri, pa s toga im baš i ugagjahu takova mjesta. Gdjekad bi se u takve uzane rupice tako čvrsto za ukle, da bi stajalo muke, dok bi ih se izvuklo. Povrh toga zahtijeva taj posao i veliku pažljivost, jer kako su te zmije plašljive, trgnu naglo natrag, ali odmah za tim i naprijed i tako pobjegnu.

Hrana.

Moje zamenis dahlii hranjahu se samo gušterovima; ali mogoh razumjeti (Dr. Schreiber) da žderu i skakavce. Guštera uhvate u potpunom bijegu i ne udavivši ga prije, žderu ga na prosto živa, a žderući ga brzo žvaču i čeljustima miču. Za jedan obrok požderala bi jedna najviše tri guštera.

Zimski san.

U proljeće ne nagjoh ovu zmiju prije, nego što callopellis leopardinus i coluber elaphis. Da li prije ostavlja svoj zimski stan, ne mogu reći, ali ne mislim. A poslije polovine mjeseca oktobra teško da bi se koja više našla. Kako je njezinim zimovanjem u kafezu, to nijesam iskusio, jer baš pred zimu ne imadoh nikada ni jedne.

Zamenis dahlii izmegju svih je hercegovačkih zmija jedina prava dnevna životinja. Za toplih dana poslije sunčanog zapada još se kreće neko vrijeme, pa i u vrućem ljetu ostavlja ona za dana svoja zaštitna skrovišta, a najviše pri izlasku i zalasku sunca. Koliko sam vidio, njezin rad prekida se s nastupom mraka, a to je u potpunom suglasju s njezinom hranom.

Veličina.

Izmegju zamenis dahlii, koje dobih i mjerih, bijaše samo jedna 105 cm. dugačka, pa to je valjda i najveća duljina, koju postići može. Srednja maksimalna mjera biće 80 cm. i preko toga jedva šta više. Izmegju kakvih 30 komada, koje sam u različito doba u svemu — što živih što mrtvih — mogao sabrati, bijaše samo jedna preko metra, druge ispod metra, a najviše ih je mjerilo jedva 80 cm. Najmanja, koju dobih, imaše samo 20 cm. Ova bijaše svjetlija od velikih, a u ostalom njima jednaka. A kako izgledaju sasvim mlade, ne mogu reći, jer mi ne pogje za rukom posmatrati njihovo rasplogjivanje.

Žilavost.

Izmegju svih domaćih zmija toga reda, najosjetljivija i najslabija je zamenis dahlii. Već slab pritisak na njezino nježno tijelo dovoljan je, da je polagano, ali zauhvano usmrti. One, koje sam dobivao od ljudi, ili su mrtve bile, ili su uginule već poslije kratkog vremena. Često puta iza nekoliko dana, kako mi ih doniješe, povratiše onu hranu, koju u tijelu imahu prije nego što su uhvaćene. Uzrok tomu biće bez sumje nespretno i surovo hvatanje, a ne njihova mržnja protiv ropstvu; jer pažljivo uhvaćene i nenagnječene zamenis dahlii uvijek jegjahu odmah.

Coelopeltis lacertina. (Die Eidechsen-Natter.)

Ova je svojim ponašanjem i načinom života više nalik na gore opisanu, nego na druge članove istoga reda, a različita je krupnoćom, razmjernom prema veličini i jakom sklopu tijela; za to ipak neka bude ovdje uvrštena divlja coelopeltis lacertina, i ako ovo susjedno mjesto ne odgovara naučnoj sistematici. U ostalom o kakovoj naučnoj sistematici i ne može uopće biti govora ovdje, gdje se više pribiraju podaci o životu ovo malo domaćih vrsta zmija.

Kada ubrajam zamenis viridiflavus radi njezinog ponašanja megju zmijske glupavice, onda po takovom sugjenju pada coelopeltis lac. megju furije. To je utjelovljeni gjavo, reče moj sluga o njoj. Kada bi veća narasla, bila bi sasvim udesan temelj strašnim slikarijama za romantične ćudi.

Hoćemo li je nešto nježnije i laskavije ocijeniti, onda je možemo takogjer sasvim dobro nazvati vatrenom jugozemkom; no držim, da je ona prva bezobzirna kvalifikacija udesnija.

Nalazište.

Gledeći na naše zemlje, coelopeltis lac. zaista je prava jugozemka (i ako i u drugom smislu), jer ona se tamam drži jugozemske klime. Ja je više ne nagjoh ni po prisojnim stranama u visini iznad 500 metara nad morem, pa mi je nitko od mojih pomoćnika i ne donese, premda od drugih ljudi dobih prilično dosta te vrste, koje potjecahu iz tolike visine. Gdje na visini pjeskuša pravo počinje, tamo coelopeltis prestaje; ili bolje da reknem obratno, pa da se na ovu drugu odnosi. Za vrijeme najvrućeg ljeta dobro joj je svako mjesto, koje je samo tako udešeno, da se može, kada je nužno, kao jednim skokom sakriti. U blizini sela, t. j. u obragjenim krajevima, nalazio sam coelopetis lac. češće, ali to ne će biti za to, što tamo radije žive iz ljubavi prema čovjeku, nego za to, što tamo nalazi mnogo više različitih žrtava.

Ova jugozemska zmija, baš kao ni pregjašnja, ne žive u Bosni, a u Hercegovini biće da se prva ne širi dalje od mora, nego samo donle, doklen još dopire vegetacija jugozemske morske obale.

Osim tropidonotusa jest coelopeltis lac. kraj zamenis viridiflav. prva, koja počinje ljetni život, a možda da još i prije od ove ostavlja svoje zimske rupe. Ja je već nagjoh prije, nego što sam mogao vidjeti koji listak na grmlju. U jesen opet i ako nije sasvim pošljednja, a ona je megju najpošljednjima, koje se vraćaju u zimske stanove. Prilikom lova na 23. novembra 1875., u okolini Mostara ubi moj susjedni lovac i jednu zmiju, koja se baš htjede sakriti u grm. Ja prepoznadoh u njoj coelopeltis lac. i uzmem je sa sobom, jer je bila ne povrijegjena. Taj dan bijaše mutan i ko jesenski dan, pa s toga ni zmija ne bijaše brza i bijesna, kao na toplom danu, koji joj mišiće živo razigrava.

Hrana.

Za hranu bira coelopeltis lac. iste onake životinje, kakve i zamenis viridiflavus i udara, osim na skakavce, koje po svoj prilici ne ždere, bez zatezanja i na najveće zelenbaće. Gledao sam, kako je jednom progonila vrlo jakog zelenbaća; no kada ga je u jednom uglu blokirala, otvori ovaj usta i tako dočeka svoju poznatu dušmanku, a u času, u kome će da ga ščepa, zahvati je zubima za vrat. Ali odlučnu napadaju i većoj zmijinoj snazi ne odolje očajna obrana zelenbaćeva, koji je na svaki način i sa svom snagom upotrebljavao svoje jake čeljusti. Već u najbližem momentu bude zelenbać smotan i zmija ga sada zgrabi za prednji dio tijela, koji je bio natrag presmotao, kako bi je gristi mogao. Coelopeltis lac. je u lovu plijena najžešća izmegju svih svojih srodnih vrsta. Ona je tako pohlepna, da često odmah, čim kakvu žrtvu vidi, otvori usta i sa na po otvorenim ustima već je žrtvi za legjima. Druge zmije čine to samo u rijetkim iznimnim prilikama. Sa snagom svoje žrtve ne vodi mnogo računa, jer ona zna, da je može slomiti svojom brzinom i žestinom, i zaista uspije. Druge zmije naziru u coelopeltis lac. opasnu dušmanku. Samo smrdljivi rod sa cjevčastim legjima nema nikakova razloga onako se plašiti i onako se razdraženo prenemagati kao što to čine, kad ih zajedno zatvorimo s kojom coelopeltis lac., jer ona postupa s tim njoj odurnim izrodom njezinog koljena, kao što postupa i zamenis viridiflavus. Kada sam na moju žalost saznao za rgjavo svojstvo coelopeltis lac. prema drugim zmijama, zatvorim dvije coluber elaphis i tri coluber natrix na više mjeseci u kafez, u kojem je bilo više od dvadeset coelopeltisa. Na taj način pustim ove, da dogju do dobra apetita prije, nego što dobiju drugu kakvu hranu; ali ni jedna ne učini ništa onim svojim odurnim drugaricama, osim što ih se jezikom dirnuše. Tom prilikom one sa cjevčastim legjima otresoše se straha, što ga prije imagjahu pred neobičnim ukućanima i počeše žderati svoje žabe i druge životinje i neosvrćući se ni malo na požudne grabljivice.

Pograbi li coelopeltis lac. zamenis viridiflavus-a, to se pakosno grizu prije, nego što do davljenja dogje. Ščepa li pri toj borbi coelopeltis lac. zamenis viridiflava, to je ova brže počne gristi i obadvije stanu cijelim tijelom čvrsto mlatiti; u tom coelopeltis lac. pusti, a zamenis viridiflav. pobjegne, kao podbodena.

S razloga, što je zamenis viridiflav. jedina zmija, kojoj radi njezine jake obrane ne može grabljiva coelopeltis lac. ništa da učini, češća je ona od svih drugih zmija, do kojih coelopeltis lac. doći može.

I coelopeltis ne davi ptice, nego ih, kada ih se dočepa, žive proždire; isto tako postupa i sa vrlo joj milim lacertinama.

Metar dugačka coelopeltis može da pojdere za jedan obrok skoro do dvadeset takvih životinjica. I miše ždere ona isto tako, kao i one zmije, kojima su miši hrana; ali način, kojim ona lovi miše, različit je od onog leopartke i eskulapke, pa i od načina iste velike coluber elaphis, koja ponajviše oprezno napada kao da najprije predomšilja, kako će udariti, pa često, ma i gladna bila, navaljuje na te oštrozubne glodavce. Naprotiv coelopeltis lac. udara brzo, ponajviše sa nešto pridignutom glavom direktno na miša, kao i na svaku drugu žrtvu, makar se ova odlučila za očajnu obranu i bila ona u ne znam kako gnjevnoj poziciji. Samo jedan cik i kradljiva dušica već je u vjetru, a tjelešce malog kućnog ili poljskog miša u zmiji. Iznenadimo li tu grabljivicu baš pri davljenju, to ne će, kao što druge srodne vrste, koje misle na jeftin bijeg, svoj plijen ostaviti, nego ga ponese, ako to samo ikako može i zajedno s njim pobjegne na drugo mjesto.

Doklen god coelopeltis ima druge hrane, a naročito doklen ima dosta zidnih gušterova, koje najradije jede, čini se kao da joj dotlen manje prijaju žilave zmijske kože. Zaista prevari se i na zmije, ali ne redovito. No kada joj ponestane najmilije hrane, onda je dakako zlo i naopako po one drugarice istoga reda, ako ih zla sudbina dovede u opasnu blizinu krvnih srodnica.

Za mog četrnaestdnevnog odsustva od mojih zmijskih kafeza, ostavih s moje nepažnje u jednom nekoliko coelopeltis lac. sa drugim zmijama, ali s takovima, s kojima su se prije slagale. Pa što vidjeh pri povratku? To, da je mnogo manji broj onih zmija, koje slabije bijahu od ovih grabljivica, koje sam im pridružio. Ostavljene četiri do pet coelopeltis lacertine, koje ne bijahu gladne, već dobro nahranjene, koje su jele baš prije nego što će doći megju druge zmije u kafez, u kojem na njih i zaboravih, daklen njih tako malo poždera za to vrijeme jednu crnu i za to mi dragu eskulapku, dvije leopartke, četiri tarbophis vivax i tri zamenis dahl. Odsutne zaista nijesu pobjegle jer zadesih sasvim male vrste gušterova, koje ostavih sa još drugim zmijama u istom kafezu, u kom bijaše i mladih, još pjegavih blavora (Pseudopus apus). Drugi put metnuh jednu 35 cm. dugačku coelopeltis lac. i jednu skoro od po metra tarbophis vivax zajedno

u praznu, staklom zatvorenu kutiju, da ih zajedno nahranim malim gušterovima; udaljim se čistom sviješću, e megju njima ne može biti ništa drugo, nego što će nestati gušterova, kojih toliko bijaše, da im je moglo obadvjema dosta biti. Ali gle, kada se poslije jednoga sata povratih, nagjoh u kutiji još nekoliko gušterova, a megju njima mrtvu tarbophis vivax, koja je još polovinom virila iz usta maloj ubilici. No pošto joj bijaše predugačka, i u želucu već položen čvrst temelj od dva guštera, to je tim prije morade napola progutnutu natrag povratiti; gušterove pak zadrža, što obično ne biva, kada se zmije prežderu i bljuvati počnu.

Čini se, kao da coelopeltis lac. uopće ništa ne će blavorima, a to će biti valjda s toga, što im oni radi svog tvrdog oklopa ne mogu prijati za hranu; barem se kod mene nikada ne oboriše na te oklopnjake, pa i onda ne — baš kao iz prevelike ljubavi — kada bi joj takav mirni sadrug uzeo iz usta guštera, koga je upravo sama proždrijeti htjela. U takom slušaju ne preosta ništa drugo niti bijesnoj ceolopeltis lac., nego plijen ispustiti i ogledati se za kojim drugim, jer što već jednom onaj tvrdoglavac uhvati u svoje gvozdene čeljusti, to više ne dobije zmija.

A da ona svoj plijen dalje zagriza ispod njegovih čeljusti, kao što je prije rečeno da to rado čine, kada u takovoj prilici jedna na drugu naigje, ne bi joj bilo se moglo preporučiti, kada bi joj baš i pošlo za rukom.

Ponašanje prema otrovnicama.

Kako se coelopeltis lac. ponaša prema pjeskuši ili uopće prema otrovnicama, ne mogu reći, jer baš u ono doba, kada sam obadvije vrste držao zajedno u kafezu, coelopeltis lacertina preziraše svaku hranu i ne jegjaše ništa; a kasnije, kad joj dogje volja na hranu, onda opet ne imadoh otrovnica, niti ih hotjeh više držati radi mojih plašljivih susjeda. Svakako je čudnovata pojava, što pjeskuše i šarulje kao da i nema tamo, gdje se često nalazi coelopeltis lac., a gdje opet ova radi klime prestaje, da su tamo odmah one mnogobrojnije.

Ova činjenica, koju pažljivo pratih i svagdje nagjoh, potaknu u meni sumnju, da coelopeltis lac. možda progoni pjeskušu. Za rigjovku ne može to da vrijedi, jer se ona nigdje ne približuje prebivalištu coelopeltis lacertine.

Ponašanje i kretanje

Coelopeltis svojom je ćudi, bjesnoćom i surovošću nalik na zamenis viridifl., samo je nadmašuje svojom furijoznom ćudi. Na njenu licu nema mile, gipke glačine; ona je surova, neuglagjena, ili ako hoćemo da predstavimo njezino biće po spoljašnjoj svjetlosti poetičnije i površnije, onda ćemo reći, ona je plamenite živahnosti. Živahna, suviše koketna pokazuje nam se naša svakako lijepo ustrojena coelopeltis lac. već svojim običnim držanjem, a to joj potpo-

maže njezina lijepa glava, koju uvijek pridignuto drži, pa i njezine oči, koje radi toga, što duboko leže ispod vrlo izbočenih očnih štitova, izgledaju mudre i pažljive, a radi svoje veličine i krasne boje vrlo vatrene. Po tome će ljubitelj, koji po duševnim utiscima sudi više fantastično, nazivati ovu životinju mudrom, dostojanstvenom, elegantnom i nalik na ovo. Po onome, što sam ja o njoj iskusio, ima coelopeltis lac. izmegju svih svojih prividno lijepih svojstava samo jedno krasno, a to je elegancija, koja se opaža onda, kada pridignutom, u šiji lijepo savijenom glavom u vodoravnom položaju pregledava okolinu. Coelopeltis lac. vrlo je oprezna i pažljiva zmija i stoga se je teže njoj približiti, nego ikojoj drugoj zmiji.

Čim šta sumnjiva spazi da se miče, odmah brzo pridigne svoju, prividno smionu glavu za šestinu i čak i za sedminu svoje tjelesne duljine prema sumnjivoj strani. Makne li se neprijatelj sada, pa i najmanje, samo na svom mjestu, to je već u najbližem momentu ne stalo zmije. Naša coelopeltis kreće se isto onako, kao što je spomenuto kod zamenis viridiflav. samo nešto jače. I kada je uhvatimo, ponaša se kao i zamenis, samo što još jače grize.

Tijelo joj je takogjer mišićastije, nego u one. Kada je u grmu sakrivena, onda, — kao što je to poznato i u knjigama se spominje — ciči vrlo glasno i dugo, a to ponajviše onda, kada — to sam često iskusio — ne nagje rupe za svoj dalji bijeg ili kada se u svom skrovištu ne osjeća sasvim zaklonjena.

Ustrašena životinja, koja se uopće ne predomišlja, nego na sve nasrće, ili ako joj se šta opasno svidi, od svega slijepo bježi, takova životinja, kada na prosto ugleda kroz grm neprijatelja, gdje se miče i ne zna u svom osamljenom strahu ni za kakvo drugo sredstvo. nego za cičanje, a kada bi imala glas, onda bi ona, kao što to čine nesmišljene žene, kada se ustraše, vikala bez rasugjivanja, može li joj vika što koristiti, ili će joj ona možda više štetna nego korisna biti.

U ropstvu ponaša se ona isto tako, sve dok se ne prilagodi prilikama; jer baš u ropstvu ne može da nagje takvih skrovišta, u kojima bi se mogla osjećati zaklonjenom. Pa eto, baš s toga razloga proglasiše je, da je ljutita, pakosna i. t. d.

Coelopeltis lac. ciči u svom strahu još i onda, kada je već sigurna u svom skrovištu, baš kao što i poplašeno dijete još plače, kada je već u majčinom krilu.

Misao, da se mogu zmije razljutiti, ne mogaše se kod mene dugo održati, pa niti za istu coelopeltis lac., koja se tako žestokom i pakosnom pričinja. Ja je bar nikada ne opazih u raspoloženju protiv druge zmije, gušteru, mišu ili ptici, koje bi se moglo nazvati srditošću, pa i onda ne opazih to, kada bi te životinje svojim drzovitim izazivanjem spriječile njezine najmilije namjere. Brzina, bjesnoća i surovost još nijesu srditost. Biće daklen, da se rasrdi samo na bića, u razmjeru od sebe veća i jaća, kao što je to čovjek, ko-

jega joj pogled zadaje prije svega strah. Ali mi se ni to ne čini dovoljno opravdano, da zavrijedi bezuslovno vjerovanje, jer stvorenje, koje uopće dolazi u ljutino na druga bića, ne ljuti se samo na jedno jedito, a naročito onda ne, kada je to biće nadmoćnije, i kada ga je prvi put vidjelo u životu. Kada bi se jednom čovjek razljutio na vraga, zaista bi došao u drugo raspoloženje onda, kada bi se vrag u tom momentu našao s njime lice u lice. Eto tako, kao što pred čovjekom vrag, tako čovjek, najsavršenije biće stvorenja, izgleda pred zmijom; teško da milije, povjerljivije i nježnije. Duševni život hercegovačke coelopeltis lac. biće da je isto tako primitivan, kao i onaj drugih srodnica.

Dnevni i noćni život.

Coelopeltis lac. osjeća veću potrebu sunčanih zraka, nego sve njezine srodnice u zemlji. Sunčane zrake gode joj baš tako dugo, koliko i gušterovima, koji se mogu dulje od zmija zadržavati u njihovoj žestokoj svjetlosti, ali ne u njihovom žaru, na kome su opet coelopeltis lac. istrajnije.

Kada se je radi vrućine već svaki gmizavac zavukao u hlad, onda sam često još dosta nalazio coelopeltis lac., gdje leže ili gmižu.

Od vremena do vremena legla bi po koja mojih ropkinja i u vodu, ali bi to činile vrlo rijetko. Oko podne vrućeg ljeta, kada je sunce najžešće, onda bi najradije odgmizle u lisnatu krošnju grma, koji bijaše u njihovom kafezu. Donje prostorije kafeza tražile bi one samo u bijegu i u noći, ali ob noć ne redovito. U proljeće i u jesen takogjer bi se zavlačile u dônje prostorije. Ljeti pak ne sakrivahu se niti za mutnog vremena, nego lovljahu ili ležahu na suncu. Preko noći je coelopeltis lac. ponajviše besposlena, ali ipak grabljiva, ako joj se pruži prilika. Više puta, — kada sam, vrativši se kući, našao dosta hrane, što ju je sluga nabrao, uzeo bih, kada bi sasvim mračno bilo, lampe i nešto hrane metnuo u kafez. Kada sam jedne večeri nabrojao šesterima gladnih coelopeltisa četrdeset i dva zidna guštera, ne dogjoše sve na tu čast; ali one, koje taj put dogjoše, nagjoše se opet svaki drugi put zajedno. Kada sam pustio nekoliko miša u kafez, u kojem bijahu samo coelopeltis lac., to bih sjutradan rijetko još kojeg na životu našao. Ali unatoč svemu tome ipak se coelopeltis lac. može smatrati dnevnom životinjom, jer ona običava noću mirovati.

Rasplogjivanje.

O rasplogjivanju coelopeltis lac. znam iz vlastitog iskustva samo to, da ženke počnu nositi svoja jaja od polovine jula i da taj posao dovrše još u istom mjesecu. U mjesecu oktobru nagjoh u slobodi prividno sasvim mlade. Ove bijahu svjetle sivo-smegje boje i lijepo mrko pjegave. S različitih neprilika ne mogoh se baviti tim, da se kod mene izlegu jaja. Parenje coelopeltis lac. ne

posmatrah niti u kafezu, a niti u slobodi. Uopće je rijedak slučaj u slobodi prisustvovati prizoru, u kojem se zmije oplogjuju; možda se to češće dešava samo kod šarulje. Biće, da moji kafezi, u kojima coelopeltisi sasvim slobodno igjahu na grabež i jelo, nijesu bili dosta raskošno udešeni tim pretenzioznim zmijama za čin našljednoga grijeha.

Spoljašnost.

U Hercegovini pojavljuje se coelopeltis lacertina kao pjegava i kao jednobojna opisana varijeteta coelopeltis Neumayeri. Jednobojna je dulja, a pjegave ne nagjoh dulje od 120 cm. Ova je po trbuhu vrlo lijepo marmorirana: bijelo, žuto i crveno, a i modro, osobito po grkljanu. I jednobojna je šarovitija oko grkljana, ali ipak uvijek zagasitija nego ona. Glava jednobojne ponajviše je žućkasta, maslinasto-sivo-zelene boje, često u vrlo svijetlom tonu. Na vratu, a i po stranama tijela vidi se u coelopeltis lac. — ne baš rijetko — tu i tamo čudnovata, kao krv crvena pjega.

Podnašanje ropstva.

Da coelopeltis lac. u ropstvu ne će da jede i nikada ne će da bude povjerljiva, to sam čitao, i u prvim godinama, kada sam tu zmiju u mojem kafezu držao, i sam iskusio; ali za to ipak nijesam napustio, da još jednom pokušam odvratiti to sablažnjivo stvorenje od rgjavog svojstva. U tu svrhu uzmem 1886. godine, daklen prve, u kojoj mogah odmah s proljeća uhvatiti veći broj coelopeltis lac. i metnem nekoliko tih divljakinja, ali ne u običan kafez za reptilije, u kojem radi providnih duvarova nijesu sigurne od strašila, nego ih metnem u velik i dubok sanduk, kojeg sam udesio za njih tako, da sam mu na dno metnuo vlažnog pjeska, a na pjesak naslagao do polovine — po metra — krupnog kamenja i to kamenje djelomice sa mahovinom pokrio. Na sredinu izmegju te hrpe kamenja još metnem i činu (tanjur) s vodom. Taj pokusni kafez metnem na takovo prisojno mjesto, na kojem je bio na miru od ljudi. Rezultat je bio taj, da su u tom sanduku brzo izginule sve životinje, koje su zmijama bile bačene za hranu. Sada spustim sanduk nešto niže, tako, da su mogle, kada bi se pomolile iz svog izbušenog brežuljka, ljude vidjeti, ali se odmah pred njima i sakriti u svoje nutarnje, njima prividno prirodno mračne prostorije. Kada bi im pristupili to bi u istom času od jednom sve uronile i to tim brže, što bi već od navike svoje rupe isti čas našle. Vrlo bismo rijetko kada čuli, gdje koja ciči u sanduku, samo bi vidjeli kako je nestane. Od tog vremena bilo je coelopeltisima lac. na ovom mjestu sasvim lijepo i udobno, pa kad nikakvog zla ne slućahu, sasvim bi uredno jele urednu dobivanu hranu. Sada sam sve češće i češće dopuštao pristup ljudima i zmije se obikoše neopasnim gledaocima tako, da se napošljetku jedva i onda sakrivahu,

kada bi spazile kakvu sumnjivu kretnju. Tako za nevolju pripitomljene prenesem u pravi kafez, ali i taj do nekle udesim tako, da se mogu u mrak sakriti one, koje izmegju njih još nijesu navikle smatrati čovjeka sasvim bezopasnim bićem. I u novom kafezu one su jele. Već druge godine zabacio sam sanduk i coelopeltise metao odmah u pravi kafez, koji je bio prema ćudi i njihovim zahtjevima dobro udešen. Sva mi se briga sastojala samo u tome, da im svaki put pribavim toliko hrane, koliko zahtjevaše njihov vrlo dobar apetit.

Da coelopeltisi lacertini u ropstvu ne postaju sladokusne izbiračice, to sam iskusio prilikom posjete Dr. Schreibera.

Предисторијски налази на Собунару код Сарајева.

Пише **Фрањо Фиала.**

Има гдјекојих локалних традиција, које надовезајући на древну давнину, ономе, који то пажљиво испитује, показују мјеста стародревне културе.

Кад већ ниједан камечак, ниједан комадић рушевине од каког зида не показује мјесто, гдје је у непамћено доба било културног живота ма и најпримитивније руке, а оно ипак су остала имена, можда и скаске, које ће предисторичару показати траг до онога мјеста, гдје земља крије остатке такоме животу.

Имена, као Градац, Стари Град, Градина, Храдиште, Грод, Городиште, Накло и др. у словјенским земљама обично крију предисторички темељ; градски бедеми, градине, погански брегови, поганска селишта и погански метеризи у Њемачкој и Аустрији ријетко су кад на странпутицу завели мотику испитачеву.

Како ли су така мјеста дошла до карактеристичких имена и до традиције?

Народи, који су друге подјармили и они, који су за њима навалили, већином нијесу населили обиталишта освојених или струјам сеобе народа захваћених житеља, јер су их обично нашли разорене; они су наравски одабирали плодне низине и долове, па су себи ондје градили, какав је народ већ био по ћуди мање или више утврђена заклоништа. А она древна орловска гнијезда по брдинама добивала су вальда своја имена од утврда, јер Град, Храдиште и т. д. све су ознаке за опкопано, ограђено мјесто.

Мјеста опустјеше, развалише се, свијет их по мало заборавио, а анатемом, коју су свештеници каснијих хришћанских народа ударили на старе поганске градине и светишта погапска, учинише се хришћанима проклетим мјестима, гдје свакојаки бијесни дуси и хавети своје коло играју. Остаде бајка, и постаде варљивим свјетлилом за поћне копаче блага, али и поможе културноме историчару, да понегдје расвијетли тмину.

Така је бајка показала траг, по коме је нађено предисторичко селиште код Сарајева на „Златишту“.

Аналогон, а можда и удаљени дио те насеобине нашао се, како је јављено у једном извјештају у „Гласнику“ год. 1889., на сјеверном обронку Требевића изнад пашњака Собунара.

Та се насеобина простире, колико досад могох утврдити, на неких 4000 четворних метара; између себе спојене су насеобине Собунар и Златиште читавим низом мањих налазишта.

Јужну страну насеобине омеђашује низ осовних стијена и литица, гдје под некојим партијама, које су се надвисиле, нађох нијобилатије културне слојеве. По ситуацији уопће ти се чини, као да су житељи тих насеобина баш тражили заклона под таким надвишеним стијенама или у литичавим увалама, да ондје смјесте своја огњишта. Такве су аналогије у осталом доста познате; једна од најгласовитијих је наткровна хридина код Bruniquel-a у Француској.

Што се тиче слоја с културним останцима, њега мјестимице покрила тако танка ледина, те готово можеш рећи да је откривен; у другу руку морадох готово метар рушевине откопати, док до слоја дођох. Уопће да рекнем, може се тај слој наћи у просјечној дубљини од подругог метра. Занимљиве поуке даде ми једно налазиште, сасвим заклоњено под стијеном, која се је изнад њега надвела, а препознаћеш је већ из далека по томе, што је с доње стране сасвим поцртела од дима, јер чобани ондје обичавају ватру ложити. Испод 4 дециметра дебелог тавана од пруда наиђох на дебео слој пепела, у коме је помијешано гласираних утарака и средовјечног жељезног оруђа. Прстен од слабог сребра и мален мађарски новац шеснаестога вијека, једино је од неке вриједности у ономе, што овђе нађох. Пепео је овдје наслаган до три дециметра. Под тим пепелом опет је било на три дециметра пруда, за којим је тек слиједило право предисторичко налазиште у дубљини од једног метра.

Било је ту утарака од иловастог посуђа, костију, неколико цијелих посуда, творбине од кости и камена. Мјестимице били су слојеви црвене, печене земље помијешани с мноштвом комадића угљена — знак, да је ту кроз дуље вријеме горјела ватра.

Други знаци уз веома стрму клисуру наведоше ме, те нађох траг другим слојевима. Под таваном ледине и земље црнице од 30 центиметара нађох мноштво троске и као једини артефакт жељезну фибулу на лук; онда је без јасне међе слиједио даљи слој с пепелом, иловастим цријеповљем, бронцом, каменитим оруђем, док у дубљини од једног метра не дођох опет до литице.

Судећи по раскопаним мјестима, којих има више нег двадесет, мислим да смо ту наишли на обиталиште предисторичког човјека, али не на предисторичко гробиште.

Нигдје нема трага паљењу лешине и људских костију, артефакти су без реда разбацани, слојеви пепела нијесу омеђашени и на далеко се простиру, а по свему томе слиједи, да ту није могло бити гробиште.

Иловасто посуђе.

Иловастог цријеповља има толико, да културни слој мјестимице чини једино спечена маса таког цријеповља. Материјал, од кога су ти останци,

jest razmuljena vrlo vapnovita ilovača, promiješana zrnjem od vapna bjelutka. Sve je posuđe rađeno prostom rukom i pečeno pri otvorenoj vatri. Površina je obično uglađena i samo u većih, sirovih utarака hrapava. Rjeđe sam primijetio grafitom popršenih utarака. Što se tiče oblika posuda, mogu se po prilici razlikovati ovi glavni tipi:

1. Više ili manje plosnaste zdjele s usprávnim, uzvrnutim ili uvijenim rubom;
2. posude na oblik urna, trbušaste, s malim dnom i vrlo suženim grlcem;
3. lonci većega dna i osovnim bokovima, pri otvoru nešto prošireni;
4. zdjelice sa dva držka s gornjim dijelom nešto suženim.

Na posudama ima držaka svakojaког oblika, tako, da bi se po ovim nalazima mogla studirati čitava povijest razvitka držaka. Tu ima prosto ispupčenih kvržica, izbočaka, kvačica probušenih i neprobušenih; glatki, desinirani i kanelirani oblici zastupani su u svima veličinama i varijacijama. Te različite posude drže od $^1/_{50}$ do 10 litara.

Što se tiče ukrasa na posudama, valja mi ovo primijetiti. Najjednostavniji i najčešći su motiv dekoraciji više ili manje simetrički poredani otisci prsta (Tüpfelornament). Napredak se već pokazuje u nizovima usporednih, kratkih crtica, koje ili koncentrički ili naregano okružuju posude i rubove. Rjeđe ne nalaze u lanac povezani trokuti, koji su paralelno šrafirani.

Krivа crta vrlo je rijetko upotrebljena, samo sam našao dva fragmenta, koji su pokazivali tragove koncentričkim kruговima. Izrazitije se prikazuje dekoracija, kad rukotvorac pojedina rebarca i rubove plastički istakne, pa onda polja između ních oživi ornamentima od prostih crtica, ili kad obratno istakne dekorirana rebarca i izbočine. Osim grafita ničim drugim nijesu šarali.

Vrlo se rijetko javljaju kanelirane forme; držci su češće tim načinom ukrašeni.

Hoteći sada, da istaknem neke tipe tih posuda, koji zaslužuju osobitu pažnju, valja mi u prvom redu iznijeti neku vrstu zdjelica, na kojima su po dva simetrička držka (sl. 1.), koje u svom više dotjeranom obliku sjećaju na neke nalaze po grobištima sjeverne Italije.

Jedna posuda, slična svjetiljki, na žalost slabo očuvana, sa tri držka, obilato ukrašena ornamentom od crtica, osobito mi je udarila u oči zbog svog vrlo suženog grla, koje izlazi u tri kljuna za istakanje. Mnoštvo maljušnih posudica, za koje ne bih umio reći, jesu ni služile pri obredima, ili su bile igračka djeci, oblikom posve naličuju na veće posude, što su bile za potrebu (sl. 2., 3, 4). Od ilovače još nađoh komade jednog rešeta, poklopaca (sl. 5. i 6.) i još jednu surovo modelirану životinjsku podobu.

Oblici oruđa za prelo (Wirtel), koga ima mnoštvo, vrlo su različiti; najobičniji sličan je krnjastom čunju s uvijenim temeljem (slika 7); ali

има и таких, који су налик на двоструке чуњеве, колутове и котуре (сл. 8). Ниједан од зврkова, којих је нађено преко 100 комада, не показује ни трага орнаментици.

Ја бих рекао, да су ти пробушени иловасти комади употребљавани само да вретено буде теже и да се лан не би спузнуо низ вретено. И данас још у Босни употребљују такве од дрвета или од кости изрезане зврkове.

Иловаста зрна и плојке, каких се мноштво нађе, служили су ваљда за накит.

По мноштву нађеног иловастог суђа, по томе, што га доста има недовршена и при печењу покварена, по големим иловастим слојевима у близини уз лијеву обалу Миљацке, може се с разлогом судити, да су становници те насеобине те посуде сами на ономе мјесту градили и свој умјетнички дар показивали у декорирању ових примитивних објеката. Међу осталим нађено је и подоста неуприличених, печених комада иловаче, у којима има знатна примјеса угљена, чекиња од оморике, сламе и житне пљеве, па најпослије и комада иловаче, којом су колибе биле примитивно ожбукане, како је то већ нађено код сличних предисторичких насеобина, н. пр. како је нашао др. Мух код Штилфрида на Мархи и на Манхартовим брдима у Дољој Аустрији.

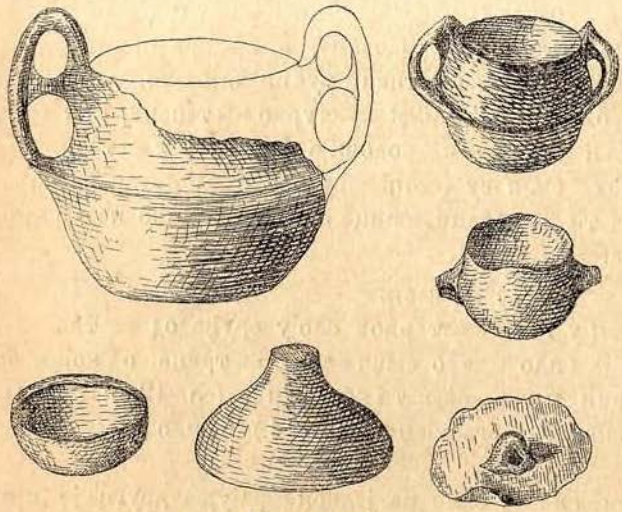

Слика 1—6.

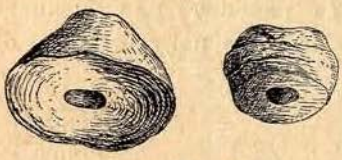

Слика 7 и 8.

Рукотворине од камена.

Најближа околина прилично је оскудна материјалом за ту сврху, пак се је према томе нашло и доста мало таког оруђа. Нашло се више ножева, начињених од дресве (Hornstein) и од кремена, за које су грађу узимали из шљунка, што га је Миљацка доплавила. Много комада од јасписа, кремена и дресве, на којима се виде уломци одбијених оштрица, као и оштобридо иверје, које је отпало од таког каменитог оруђа, свједочи, да су тај занат насељеници сами радили.

Да је било и трговине замјењивањем, то свједоче три нађена комада обсидијана; тога минерала нема у Босни, те је дакле добављен са стране, можебит из Угарске. Особито лијеп нож од дресве показује слика 9

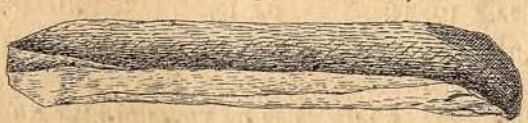

Слика 9.

Комадић улаштеног чекића од камена, пробушен (сл. 10.) начињен од шкриљца, брус с пробушеном јамицом за вјешање (сл. 11.), као и плојка од пјешчењака, очевидно украсни предмет за вјешање, сви ти комади увјеравају нас, да су ти људи умјели вртјети камен и полирати га.

Слика 10.

Нашло се је и више жрвања, конкавно избрушених плоха, обично од конгломерата,

Слика 11.

као пест велики, неукусно истесаним бридовима, а на оба краја сплошњени, којима су дробили жито. Ти примитивни ручни млинови, какових и данас још налазимо у народа на најнижем културном степену, показују, да су се ти древни житељи Собунарске колоније бавили ратарством.

Што иначе још нађох, били су разни брусови од најразноврснијег материјала и неке дугуљасте, на облик жлице или стругалице издубљене справе од триашког креча.

Оруђе од кости.

Пуно више нашао сам у томе културном слоју оруђа од кости.

По облику највише је било оштро зашиљених оштрица, од којих би некоје по њиховој величини могао назвати бодежима (сл. 12. и 13). Од лисичијих ребара начињене игле без ушица (сл. 14.) нашло се је у приличном броју.

Игле и бодежи зашиљени су само на једном крају, а други је крај заокружен, да га лакше буде држати у руци, или је само просто задјелан.

Слике 15. и 16. показују двије ручице за каменито или бронцано оруђе, једна је издубљена, а друга пробушена. Често се нађу парошци од

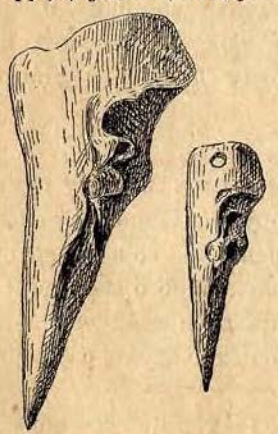

Сл. 12.

Сл. 21.

Сл. 13.

Сл. 14.

Сл. 15.

Сл. 16.

срне или јелена, као и рогови од козе с различитим урезима и издубинама. Сл. 17. показује врх јеленова рога уоколо изровашен, сл. 18. козји рог, коме су урези били тако дубоки, да се је распао на урезаним мјестима кад га се вадило из влажне земље.

Чини се, кано да су најволели кратко одрезане јеленове рогове зашиљавати, ваљда за стријелице (сл. 19).

Ребарца од говечета чешће су успоредно наровашена (сл. 20.) па од њих начињаху и стругалице. Један комад нађох на најдебљем мјесту округло удјелан са избрушеним бридовима, коме се познаје, да је интензивно употребљавано. Занимљив је и мален један шиљчић, коме је други крај пробушен (сл. 21). Од накитних предмета коштаних нађох једино пробушен вепров зуб и коштано зрно, израђено од срнећег рога и пробушено. На големим вепровим зубима виде се често трагови употребљавања по томе, што су им бридови избрушени а површина лијепо улаштена. У најновије вријеме бијах сретне руке и нађох укусну иглу с ушицом.

Бронцане ствари.

У прво вријеме судио сам, да ће у собунарској насеобини слабо бити бронца, но послије сам нашао, да је бронц и ту имао замишније поље. Нађено је наиме и предмета за свагдашњу потребу, као и накита од бронца. Међу оруђем нађох двије шиваће игле с ушицама (сл. 22: 2, и 23: 3), начињене тамам по облику коштане, длијето (сл. 24: 4) и преломљену једнобриду оштрицу од ножа (сл. 25). Између оружја нашао је др. Трухелка на близом Златишту мале, укусно израђене стрјелице (сл. 26). Од нађених накита најљепши је комад укусно израђена игла за косу. Плоснати дио (сл. 27: 1 и 28.) украшен је гравираним концентричним колутима, горњи крај и главица игле орнаментирани су жљебастим кружницама. Прстен, од троструких шпи-

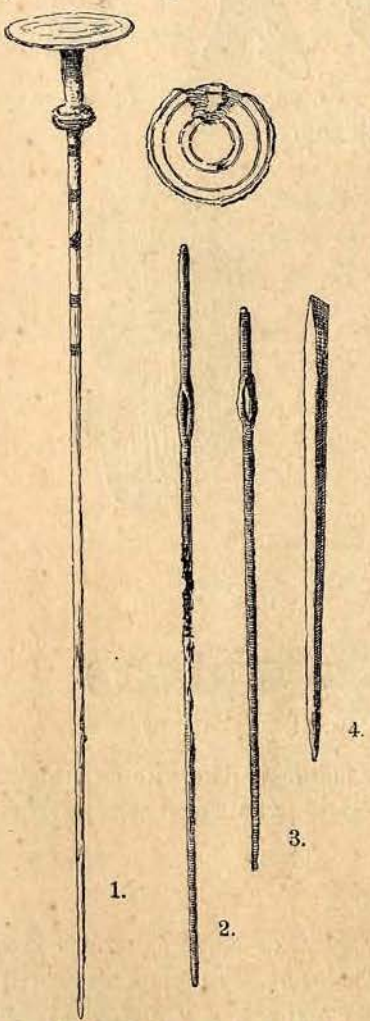

Сл. 27. и 28. Сл. 22., 23. и 24.

Сл 18.

Сл. 19. и 20.

Сл. 17.

рала начињен од пруживог бронцаног тенећета, лијепо, готово тамномодро патиниран, очевидно се је носио на прсту (сл. 29). Скоро овамо нађох два готово једнака, али на жалост поломљена прстена, који са спољашње стране имају гравиране линеарне орнаменте. Један тутулус, плоснат прстен (сл. 30.), један ланчић незаливених кука (сл. 31.) и фрагменат пробушене плојке (сл. 32.) ваљда су се о што вјешали. Слика 33. показује плоснату шпиралу од бронцане жице, која је ваљда припадала једној угарској фибули.

Угарска сапињача, из које се је развио сјевероевропски, нарочито скандинавски тип фибула, састојала је од врло танког лука, који се је на једном крају по кратком савијутку завршио у иглу, а на другом био савијен у хоризонталну плоснату шпиралу, на коју се је наслањао рт од игле.

Игла, нађена на Златишту, показује округлу фибулу старо-италског типа. Овдје натукнута класификација фибула изведена је по ономе принципу, по коме их Монтелиус дијели.

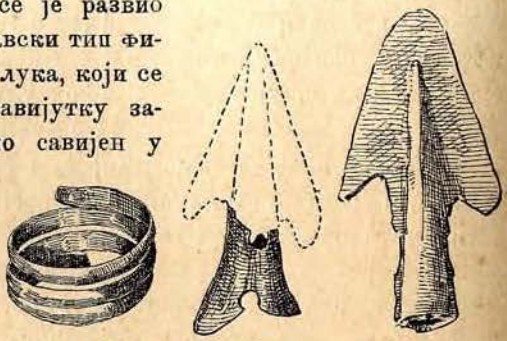

Сл. 26. Стријелице са Златишта.

Сл. 29.

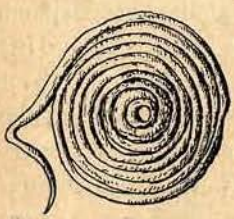

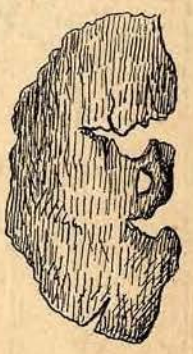

Сл. 30. и 33.

Сл. 25. Сл. 31. Сл. 32.

Нађох макоћер једну масивну, бронцану шпиралу; не умијем ништа да рекнем, на што се употребљавала. За гривну је рупа премалена; можда ту видимо комад колутастог новца.

Животињски останци.

Предисторичару те останке с двојаког разлога ваља помњиво проматрати и разабирати. У једну руку може да отуда распозна културни степен и сталност или несталност обитавања у дотичног народа, а у другу му се руку ту показује фауна древних времена.

Међу различитим останцима од кости могао сам стално утврдити, да је туда бивала коза, овца и говече неке краткороге пасмине. Од звјеради, на коју се лов лови, нађох мноштво останака од срнећих рогова, од јелена обиља костију, чељусти и големе зубове од дивље свиње, чељусти од лисице, дераче (зубове) од мрког мећеда и вука и три дôње чељусти од куне. Коњу и псу нађох само врло сумњивих трагова.

Можда ће нас компетентни испитачи, којима сам послао уломке од чељусти, да их опредијеле, о томе поучити.

Пошто је у културном слоју, о коме овдје говорим, нађено костију од оваца, коза и говеда, то онда морамо допустити, да су житељи те насеобине гојили речене животиње. По многим останцима од звјеради видимо опет, да су се људи онога времена највише занимали и хранили ловом. Јелен је једина звијерка онога времена, која је подавно у Босни изумрла.

На костима, нарочито од ногу речених животиња, види се често гдје су пресјечене и други знаци (на силу преломљене у зглавцима), по чему се види, да су људи у оно прастаро доба највољели јести мождину.

На многим костима могао сам јасно разабрати трагове, да су их глодале дивље звијери.

И ако ствари, нађене у Сôбунару не импонују ни својом множином ни изванредношћу, то по њима, како нам у својој цијелости приказују кућни прибор тадашњег човјека, ипак можемо да добијемо слику неког извјесног културног живота.

Праживи у толико су се разумјели у керамику, што су без калупа умјели једноставним декорацијама израђивати најразличитије посуде и справе.

А што има она сила звркова и примитивних ручних млинова, по томе се види, да се је сијао лан и неке врсте жита и да је тај свијет већ донекле стално сједио у једноме крају. По нађеним костима животињским разабире се, да су коза, овца и говече већ биле домаће животиње и да је уз то лов био знатан извор за прехрану.

Камените и коштане справе такођер показују неки степен кућне индустрије, док уломци обсида и бронцани прибор свједоче, да је и трговине било. И ако уз каменито и коштано оруђе налазимо и бронцано, чини се, да је оно прво доминирало у кућном употребљавању.

Колико сам могао разматрати зарезе и усјекотине по костима, све то показује, да се је употребљавало каменито оруђе.

Накит, који је састојао од иловастих зрна, пробушених костију и зуба, и оно мало бронца, што је са стране добављено, све је то врло примитивно.

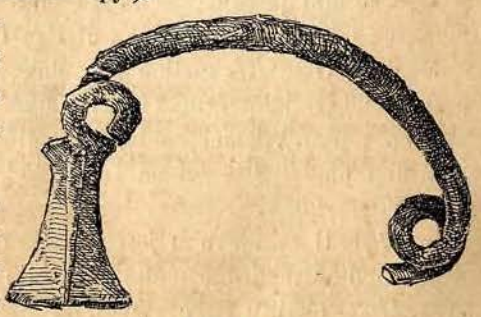

Слика 34.

А што се тиче гвоздене фибуле, која је споменута на почетку и приказана у слици 34., то је морам пренијети и касније вријеме, пошто сам је нашао уз гвоздену троску над

реченим културним слојем и близу површине, као што и није искључено, да су они хридови и касније поколењу служили за обитавање.

Земљиште је добро заклоњено и за обрану врло згодно. Диван поглед у равницу, близина воде, од издашног слоја иловаче неудаљена ни 500 метара, проломи и пукотине у стијенама, који дају добар заклон од вјетра и душманина, пак онда доминирање онога мјеста над равницом, све то морало се је учинити врло згодним пристаништен за народ онако примитивне културе, коме култура дојако показује за Босну најстарији тип.

Izvadak

iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina,

(Priopćio dr. Ćiro Truhelka).

(Nastavak, vidi III. i IV. knjigu od god. 1889.).

1740. Aprila na 14. ode Alipaša s Bosne. Istoga miseca na 22. dojde u Sarajevo novi tevterdar Mostaranin (Azul Smail-aga Fočanin) i donese nove teskere. Iste godine na 10. maja dojde Ibraim Čeaja, muselim i kajmakam Avdulah Pašić. Na 2. Jula dojde Avdulah Paša treći put na Bosnu. Ove iste godine u Banjaluki pade težka krupa i nahodi jih se od sedam okah i pol i učini mlogo štete u svemu i po svemu. U istom mistu rodi bula dite, komu su oči na vrh glave, usta na zatioku, ruke do lakta i onde nikoliko prstah i posli tri dni izišav pred materom i grohotom se nasmija i kad čuje pivci di pivaju muči se i mami. U istom mistu rodi bula glavu ditinju, koja sasne i dite. Iste godine u Travniku rodi Turkinja četvero dice. Iste godine na Kuprisu najdoše ljudi pol čeljusti čovičije i to teži osam oka i pol. Iste godine u Sarajevu na Vratniku miseca jula rodi Turkinja dite od tri oka, od tri uha i usta mu na zatioku. — Iste godine izidoše Nimci iz Biograda a Turci sasvim unidoše s velikom pogrdom od svega kršćanluka.

1741. Na 16. aprila dojde u Sarajevo Saroš Paša Mehmed za pašu Bosanskoga, a bi mazul Avdulah-paša, koji ode u Vidin za pašu. Iste godine istoga miseca odoše Turci na hudut k Savi. Godine prošaste kakogod je počeo rat za izkazati nevolje i potribe koje podnese po Bosni siromaš, hotilo bi se mlogo vrimena, tko bi htio svaka izkazati. Lani bi sina oka po tri dinara; desetak prohe po 100 jasprih; oka pšenice po 120 jas.; mesa ovčijega po 40 jasprih, a govićega po 24 jasprih; jedan ovan po 1200 jaspr. a janje po 600 jasprih; jedno jaje po 6 jasprih; oka loja pritopljena po 120 jas.; junga masla po 240 jaspr; oka ulja za 160 jasprih — i to sve kako gdi: skuplje i jeftinije. Ove iste godine prvi dan svibnja pade veliki snig a u prvo toga munja meta i jako grmi. U Travniku na očigled od mlogo ljudih puče nešto kakono top u Vilenici i odalen se diže vitar jaki i ode prema Vlašiću, velikoj planini i ponese list sobom i što god na zemlji lagano najde i to bi miseca Travnja na 23.

1741. U Sarajevu u jesen poče drugi put kuga morit i neustavi se do druge godine, a druge godine to jest:

1742. ob litu poče moriti na mlogo mista u Visokom, oko Sutinske, oko Vareša, u Kreševu, u Fojnici, u Travniku, u Zenici, u Neretvi, u Crnom Vrhu,

gdi pomori veliku obitel Helezovića. Iste godine prominu se Saroš Mehmed-paša a dojde Ćumrut Mehmed-paša na 27 oktobra u Travnik i ovi je bio vezirom i ovi zadade golem strah (kako unide u Bosnu) Bosanskoj gospodi, u Sarajevu u malo osta veliki mulah da ga ne zatvori mehter Osmana velikog tevterdara; iz Busovaće odvede u papuči busovačkog imama i sina mu Emina fojničkoga i imama lužkoga a po druge posla mubašire.

1743. Januara na 27. ozgor rečenog paše dojde u Fojnicu tevtiš i ne najde ništa u manastiru, da kadija usiči, pak drugi dan hode u manastir drugi put i nenajde ništa. Medjuto kadija nekti fratrom prisudit, zato ode pet fratara i nekoliko čeljadi paši u Travnik, a dva fratra ostaše zatvorena u Fojnici. Kad biše u Travniku čekajući divane al isti mubašir, Jamak Tufekčić ona dva vodi i s njima vikara kreševskoga, koji nose od kadije Ilam dobar, koga nektiše kazati pašinu haznadaru, da ga ne skrije, zašto njegov poso biše nagovoren od Vilića Teskeredžije, zato haznadar hode paši i vrže fratre u apst. Njih zatvoriše a ostali s pukom preko Luke pod pašin ćošak. Ugleda jih paša i posla svoga silivtara i jednoga ćohadara, koji odnesoše paši arzoan, a još ne biše počeo divan, a kad poče izajdoše četiri i peti fratar osta i ovi ponesoše svaki u ruki razlike oprave. Kad se prošti Ilam nama dobar, u isto vrime dade tertišilam po nas, za koga je dao isti kadija Alićatić iz Fojnice; tad se srdnuv paša reče: vodite i ta četiri zatvorite, a ja ću poslat nek se opet izvidi i ako se najde iznova i jedna čivija priko fermana, nek se obori. I tako posla za muvelu travanjskoga kadiju i svoga bašagu i bešlagu i onoga prvoga tevtiša i ponesoše tovar sindžira, koje će metnuti i voditi u Travnik tko god od džematlija za fratra dobro progovori izvan fratrah, koje mišljahu opet voditi u Travnik. I ovi kad dojdoše u Fojnicu i dovedoše sobom fratre iz Travnika, koje biše po putu, opet jih zatvoriše u Fojnici i sutradan diže se sve u manastir, primetaše vas dugi dan tražeći što god iz nova i dovedoše sobom sužnje. Medjuto biaše izišo prisv. gos. biskup Dragičević i njegov sekretar fra Mato Lašvanin, koji biahu iznili oprave, s kojimi se manastir pokrio i oni s ostalim braniše se. Tu Turci drugo ne najdoše premda gledaše po svemu manastiru, pasijaku i štali, zato okrenuše musevedu govoreći: „kamo vam tevter od cela i ostalih prigradakah i od njih širina, visina, i duljina, kako no od crkve ima mira?“ Mi rekosmo: Mi nemoremo biti brez celah i ostalih prigradakah, a to se u ferman ne meće, nego samo da nije zid od manastira širi i viši, a evo rekosmo ferman, s kojim morete vazda u nutri gdi stojimo učinit, što je od potribe; a evo džemata, upitajte! I tu od džemata nikoga ništa neupitaše izvan s prva muvela upita dva imama, koji nekoliko riči progovoriše nama u pomoć, a drugi nepitaše, a neupitan nitko nesmide reć riči. A kad bi prid samu noć povedoše u apst sve fratre i biskupa i njegova sekretara, a to biahu i gvardian Fojnički o. p. fra Pavo Lozić, gvar. sutinski o. p. fra. Andrija Ćatić, vikar kreševski o. fr. Jovo Ivić, o. p. fr. Nikola Lašvanin agregat, o. p. fra Mato Kmetović, o fr. Bono iz Rame meštar i o fr. Antun Ćurić iz Lašve; i ostaše zatvoreni posli toga pet dana, dok u Travnik ulaci trkaše i dojde naredba, da se fratri puste, ali crn obraz jaspram; i tu se smiriše sve tri manastira i paša dade svoje oprave dobre, takodjer kadija travanjski, koga paša biaše učinio muvećom. Iste godine u Fojnici Antun Sedić

diak profeš u manastiru na 2. augusta od kuge umri *(i t. d. pripovjeda, kako se kuga u manastiru širi i nabraja žrtve. . .)*.

1744. Odma po Božiću izajde zvizda repatica i izlazi do pol korizme u večer, nikoliko puta u jutro, potom toga nestade je.

. . . . . na 8 . . . . mazul Ćumruk Mehmed-paša, a na njegovo misto vrgoše Alipašu Ećimovića drugi put i ovaj je obranio Banjaluku i dojde u Sarajevo. Muselim-paša zvornički, koji vrže u zindan o. fra Pavla Lozića gvardijana fojničkoga, o. fra Antuna Nedimovića kapelana sarajevskog i o. fra Miju Aljinovića vikara sutinskog isčući džuluza, a oni se odpriše nedat ga do paše; medjuto dojde drugi muselim veliki kajmekam, koji nekti jih pušćat dok neuze 1000 groša od svi manastira džuluza i tevtišilame i dade veliku buruntiju i obeća da kad paša dojde, neće uzet ništa od manastira i pušća fratre iz zindana nakon deset dana. Isti odredi da ide mubašir tevtišit manastire i tu gvardijani opet dadoše jaspre, da ne šalje; potom toga Vilić-Teskerdžija diže mubašire na manastire zarad vinarine i tu se gvardijani odpriše njemu ništa ne dadoše, al dadoše što komu po kapiji. Napokon kajmekam za učiniti Viliću po volji posla svoga čovika i vizita sve tri manastire na ti način da kadija visočki biše dao ilam da je u Sutinskoj nešto iznova bilo fabrikano, a tako bog hoti da nam mubašir neučini zla niti šta sebi uze nego momkom; i usilova kadiju visočkog da odilami protiva onomu, što je bio prvo napanjko. Tako fojnički učini u Fojnici i u Kreševu; al to drugi ne učini nego Bog i bl. d. Marija i ostali sveti i molitva od pravovirnih, zašto smo činili procesione više danah.

1745. Na 8. Januara isti kajmekam obisi u Travniku vlaškoga popa iz Čajnice. Krivicu mu najdoše, da je na Turčina sablju potego za obraniti svoga gospodara bega; i pod njim triput puca ličina, pak i greda se od dućana izstavi i svak reče, da je bio prav; i bi pokopan u Derventi pod Travnikom kraj velikoga puta od kršćanah, kojim plati Jovo Sarajlija kruhar.

1745. Na 7 Aprila dojde u Sarajevo gori rečeni Alipaša Ećimović i poče vladat Bosnom i učini mlogo zla nametući na vilajet trojstruke tasile i niki kadiluci odmah dadoše a niki se opreše, al u zao čas po se, zašto posla paša Vlainjića delibašu, koji oglobi vilajet i obćinu i na pose.

Kad to vidi narod, skupi se nikoliko kadiluka i odoše u Sarajevo; izidoše na Goricu, gdi kad jih paša ugleda, reče: Nek dojde nekoliko ljudi, koji znadu besidit. A kad odoše vezir učini ih ufatit i vrže jih u grad i ostali utekoše. Prozorski kadiluk se bijaše uzapro i Alipašića Derviš pašu kamenjem u malo na mistu ne ubiše. I tu mloge siromaške žene dohodiše u Travnik k paši, da bi jih pomilovo; i učini fintu da će jih pomilovati, ali posla delibašu, koji oglobi vilajet nigda crnje i gore. Oprše se takodjer gornji Hercegovci, ali bi mlogo zla, zašto ubiše paše hercegovačkoga brata i još nike, koji kad to vidi s delibašom Vlahinjićem poće sići i one, koji jurve biahu u sindžiru njihovu i druge koje fataju izsikoše, nikoji rekoše 40, nikoji 60, nikoji 70 ljudih i okrenuše izvan čeljadi sve u roblje. U isto vrime oglobi sve kapetane i age; to se sve u Carigradu ču i dojde kapidžija i diže ga 6 8-bra iste godine,

1746 na 24. jula za istoga paše dojde od Sarajeva muselim mubašir i zovnu na mešćemu u Fojnici gvardiana o. fra Antuna Vučevića i vikara o.

fr. Nikolu Pavlovića i prošti buruntiju; posli podni uzašav na Rupnovac (a prvo toga zatvori obadva) zarad križa od kamena, usadjena na grobu o. p. fra Mije Kumića. *(Pripovijeda se parnica, koja se iz toga razvila i da je gvardijan sa više fratara bio dulje vremena u Travniku zatvoren).*

U isto vrime udri paša sinu Kresoevića prošastoga čaušlar-ćehaje po tabanih i po debelom kraju 1200 štapa i odnesoše ga na pol mrtva i rekoše mu da je umart; a on se srdnu: brže reče, ako je umro obisite ga mrtva, ako je živ isto učinite. I učinio bi, da gospoda ne biahu milost izprosila. Krivica je bila ova: otac mu načinio mlin na Lašvi, gdi nije dosad bio, od koga jaz čini kvar jedne bule bašći i drugim kućam, i zato bula iznese arzoan, i on joj odgovori: Poslat ću moje ljude, nek se vidi. Ako ti ne bude štete bacit ću te u vrići u vodu, ako li bude, njemu ću doskočit. I naredi kadiji travanjskomu i Osman begu . . . da vide, koji nisu vidili. Medjuto bula opet iznese arzoan i tu se paša razljutio i nesamo izbio rečenog, nego poslao čovika, da gdi god stigne i najde Osman-bega obisi, al ga ne mogo nać.

Iste godine na 4 7-bra dojde pašin tevtiš u Visoki, što je po svemu pašaluku bosanskomu tevtišio kazane i crkve i zatvori o. fra Bonu Benića sutinskoga vikara, komu biše u pomoć Visočani i ne ode mu nego u sve i po sve 140 groša, a kad dojde u Fojnicu zatvori o. fr. An. Vuč. fojničkog i otca fra Franu Tomića kreševskog gvardiana, i negleda crkavah, ali ode njemu samu 500 grošah. — Domalo danah zovnuše opet sve tri gvardiana u Travnik i uzeše džuluz od tri manastira samu paši 1000 groša. Reče ćehaja: „znademo da ste štetovali i bilo Vam je dosta harča, al dajte to sada (premda je prvo vrimena) zašto paša potribu ima odpraviti kapidžiju, koji mu je donio potvrdjenje, a veče (reče) ne dajte nikomu ništa, a ja ću vas odsele paziti kako sinove.“

1746. Na 24. Febra dojde u Travnik kajmekam (onaj zli što nam je do sad dosta zla učinio) Ali-paša Ećimović, a mazul Suleiman-paša, koji se dili iz Travnika na 7. Januara 1747. Ovi prvo neg se dili, na 2. Januara bi topuzom dva Alipašića Malkoč-Alajbega i Sulejman-Alajbega svojom rukom tako žestoko, da Sulejman umri, a drugi s mukom živ osta. Ozgori rečeni kajmekam uze od manastira džuluza 1000 groša samu paši osim tevtišame i dade lipe oprave, i reče da će nas paziti i priporučit kad dojde Ali-paša i da se više ne brinemo džuluzom do godine. Dojde gori rečeni Ali paša u Sarajevo na 13. Aprila, gdi ga dočekaše fratri i pridadoše običnu čast, na kojoj zafali i dade lipu buruntiju i neuze džuluza, kako je obečao kajmekam, koji se ondi sgodi.

Iste godine i miseca na nikoliko dana prvo paše u Sarajevo dojde iz Carigrada veliki kapidžija s fermanom da opet nametne na vilajet tasile, kako no i lani, al ga Sarajlije otiraše s kamenjem i osta u malu da ga ne ubiše, a kad dojde paša reče Sarajlijam: Zlo ste učinili, gdi mene niste dočekali, pak bi kapidžiji dali putbinu i u isto vrime lipo odgovorili a tako će bit goleme smutnje, a to se more još učinit, zato nek se vrati kapidžija. Što Sarajlije nektiše ni pošto da se vrati i kad se srdnu paša i odredi udilj poć u Travnik a prvo biše odredio u Sarajevo stat misec danah. Dili se paša na 26. Aprila (isto jutro izgori čifutana u Sarajevu) i dojde u Travnik na 28. istoga. Isti paša uze od manastira miseca augusta džuluz on sam kao pod-

muče i nedade nikomu ništa od korte kako je običaj. Isti paša iste godine miseca septembra sazva sve age sarajevske, poglavare, mulu hasenja(?) i barjaktare i lipo ih dočeka, ali s velikim načinom mudrim smače dvi age i dva bajraktara sarajevska, Abib-kadiju iz Sarajeva drža vazdan svezana, a kad u noću posla ga u grad a odanle u surgun u Vranduk. U isto vrime zovnu kapetana, koji kad dojde u Jajce susrite ga ćohadar i pašina buruntija u kojoj mu zapovida, da se vrati u Novi, zašto će, veli, tamo paša doći. On se vrati, al ga stiže u Jezeru drugi ćohadar govori mu: poziva te kartanči-baša pašin i veli da ga počekaš ter ćete zajedno poć. Pričeka a ide 20 konjanika; tu jih lipo dočeka kapetan i ispeče kavu i govori mu aga: ajde da popijemo kavu na čardaku! Gdi odoše i sidoše a staše oko njih ćohadari. Čini zlamen aga ćohadarom, da ulože ruke na kapetana, oni ne smiju ući. Uze aga ibrik kao da će poć u halu, medjuto reče ćohadarom: udrite iz pušakah! I udriše sedam pušakah, a kod njega sidjaše zahirečija jezerski, koji skoći da ga pritisne. Osvisti se ranjen Ćerić i uze zahirečiju poda se. Ele skočiv odrizaše kapetanu glavu svrhu zahirečije; a doljnjemu bi dosta, da non plus ultra! I rekoše, da su ga mrtva u Jajce donili; i da se bude štogod od oružja dokopao, načinio bi dosta posla oko sebe. I rekoše da su mu to pripravila gospoda kraine bosanske s kraljicom madžarskom Marijom Therezijom kod cara.

1748 miseca Januara u Mostaru veliki temim budući se vratio iz Carigrada i donio ulefu kako rekao, da se umirio s Mostarani posla ga Alipaša, da je podili, a kad poče dilit neferom, skočiše baše, govoreći: Kamo nam ulefa? I tu se učini kavga. Temim budući sa svojim u kući kapetana Vučjakovića tvrdi kuću i kulu, to videći baše da mu nemogu ništa, skočiše se i osvojiše topove, koje s grada okrenuše protiva rečenim, i toliko bi učinjeno, da najposli poginu Temim i drugi s obe strane oko deset, a toliko ranjeni. Malo posli udriše sarajske baše na kuću muselima Jusufbegovića, koji uteče, al učiniše dosta kvara po kućah, obiše zindan, pustiše sužnje, izsikoše na sitne komade sve mindere i prostirke i ništa ne odnesoše, buduć taki običaj od onog nitko ništa ne nosit, kako od prokleta, zašto inako (vele) učinio, svak bi mogo reči, da se čini za otet i grabit tudju muku, a nije nego što je u zlom stećeno, t. j siromaška muka oteta, nek sa zlom i ide. Malo posli učiniše visočke baše u Visokom od tri poglavita dvora, dviju kadija i jednog zajana i još gore, zašto su siromaške suze jili, koji su otišli paši se potužiti i odgovorio jim je: da vam ne budu tako učinili vrgo bi vas u grad, budući svaki je udrio u nemir. Prvo toga bjaše paša poslao mubašire na Vareš na stari razlike i tu s njima najde se kadija i srdar visočki, protiva kojim ustaše baše i rastiraše jih na ti način, da se od njih ni jedan ne vrati putem, kojim je došo, a srdar bižeći, ostavi gdi ćurak, gdi kabanicu, onde oružje, onde sedlo zašto pukoše i kuskuni i nada Najposli bižeći na golu konju vrlo dobru, koji pod njim crče.

Prvo Božića posla paša svoje teške mubašire 28 konjanika u Neretvu, gdi učiniše mlogo zla i porobiše i oglobiše one, na koje sumljaju da su protiva paši i u pomoć siromaši i da se nedadu taksili. U Skoplje posla Vlainjića svoga delibašu i 70 konjanika, koji smakoše Ponjavića i glavu mu poslaše paši u Travnik, a kuće mu razkopaše i zgubiše još jednoga, koji je bio od strane siromaške kako i Ponjavić. I tu odbašiše sve, koji se biahu zabašili

i teško jim uzeše blago. Odanle odoše u Livno isto učiniv, odoše u Duvno gdi odbašiše sve baše i oglobiše i uzeše od bašah 6000 groša a 1000 groša od raje i tirajući bašu Vukovića, stiraše u Rakitno, koji braneći se, ubi Huskovića iz Županjca nefera, koji biše obećo delibaši, da će mu živa dovest Vukovića, i tako on osta mrtav, a ufati delibaša Skrobu žestokoga bašu (poturčenika) i zadavi ga. Vrati se delibaša iz Duvna i povede na Kupris o. fra Pavla Lozića kapelana duvanjskoga, koga obmetnuše, da je sinovku pridao u kaure, koju je oteo za sina niki Hrnjak nekršćanin koja je bila zaručena i navištena u Duvnu za Tomasovića, i ona ne ktijući ostati s Hrnjakovićem uteče u principovu zemlju. A dok se Lozić pusti iz tavnice ode mu blizu 300 groša, a bratu mu 70. I tu oglobi delibaša Kuprišane baše, gdi jih malo biše, al dosta jasprih dadoše. U Prozor delibaša ne ode, i to il mu primet poslaše, il se poboja sarajevski baša, koji biahu pošli i došli do Neretve na pomoć prozorskim bašam, koji ostaše zdravi s čalmom na glavi.

Два старобосанска натписа у Влаховићима.

Приопћио **Матија Бијелић**, канцелиста.

У селу Влаховићима, које је до 3 сата од Љубиња удаљено, има једна стародревна источно-православна црква.

У овој су цркви два гроба, од којих је један пред олтаром, и то пред самим царским дверима, а други одмах при улазу у цркву.

Обадва гроба покривају камене плоче, на којима се виде још сасвим читљиви натписи.

Плоча, која је на гробници пред царским дверима, вјерно је приказана у овој слици.

Натпис гласи: ✚ а се лежи кнезь Елаћь Бијелићь и свои цркви и светомь лазарь. чловѣче тако да нијеси проклеть, нетикан и ме.

Ова је надгробна плоча 1.90 мтр. дуга, а 1.21 мтр. широка.

Вјеројатно је да је Влаћ ову цркву посветио Воскресенију Лазареву; јер судим да је томе најбољи доказ, што се је храм ове цркве на воскресеније Лазарево све до задње буне славно — и тек је у то вријеме на Видовдан пренесен.

Натпис плоче на гробници при улазу у цркву показује друга слика.

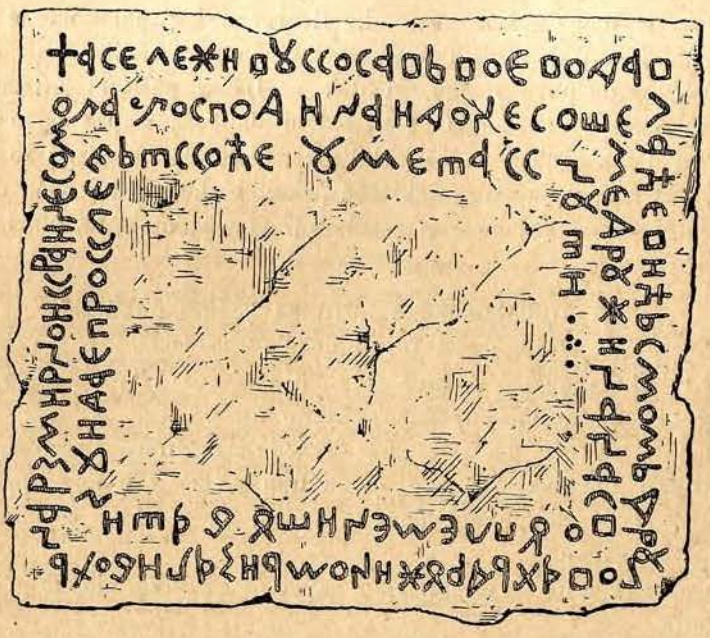

Тај натпис гласи: ✚ а се лежи вȣкосавь воевода влаћевићь смомь (?) дрȣговахь дрȣжиномь. и загибохь на р(а?)змирнои краине со (?) мога господина. и донесоше ме дрȣжина на своȣ племенитȣ бащинȣ. и да є проклеть тко ће ȣ ме такнȣти.

Плоча је дугачка 2.14 мтр. а широка 1.90 мтр.

Слова обију натписа велика су 6—6½ мтр. и почињу од крста па иду прама олтару те даље около плоче, и то код прве у једном реду, а код друге у два и три реда, т. ј. по три су ретка на сјеверној и источној страни.

Колико је свака ова плоча дебела, то се без откопавања око њих установити не може, — но људи причају, да су по прилици до листова (35 цмрт.) дубоко око њих земљу откопали, кад су послије задње буне цркву плочили, али да нијесу још сву дебљину нашли.

На Вукосављевој плочи попријеко су исјечене насјекотине, које су по прилици пред 30—40 година људи са чекићима учинили за то, јер је врло клиска била и јер су многи улазећи у цркву и прелазећи преко ње у вријеме кишовито, па и зимних дана падали. Причају, да је овому највише то дало повода, јер да се никако нијесу могле извидати озлиједе, нанесене падом на ову плочу.

Црква, у којој су, ова два гроба, направљена је дијелом по Влаћу а дијелом по Вукосаву. По Влаћу сграђени дио сачињава с олтаром 7.73 мтр., а онај по Вукосаву сграђени дијел 4.64 мтр. дуљине. И данас се још види на дувару доклен је Влаћев дио допирао, и одаклен је Вукосављев продужен.

Парох Лазар Шаренац, муктар Махмуд Зечић и Шћепан Чолић, као и неки други приповједаху ми, да је слуга Вукосављев, овог из бојног поља смртно рањена довео до Влаховића, до такозване Плоче. Дошавши овдје, наредио је Вукосав своме слуги, нека иде у војводкиње и нека, за војну потребу новаца затражи, не казујући јој, да је смртно рањен и у каким је приликама.

Кад му је слуга новце донио, Вукосав му заповједи, да очеву т. ј. Влаћеву цркву за толико продужи, колико ће његов и његових погинулих другова гроб заузимати, и да га тамо скупа са погинулим друговима сахрани. Одмах иза овијех ријечи Вукосав испусти душу.

Вријеме, кад су Влаћ и Вукосав у данашњим Влаховићима живјели, и по томе кад је црква, — како онај дио по Влаћу тако и онај по Вукосаву — сграђена, тешко би било тачно установити.

Потражи ли се пак то по приповиједању ^речених људи, који веле, да је Влаћ са браћом Радом и Вуком у оно вријеме из Србије у Херцеговину пребјегао, кад су властела, један против другог војевала; даље ако се узме, да су пребјегли одмах послије пада на Косовом пољу, као што неки веле, пошто је све то од године 1370—1389 бивало; и рачунајући на пошљетку још и то, да је Влаћ одмах при својем доласку онај по њему сграђени дио цркве подигао; то би онда томе дијељу данас било около 500 година.

Као што нам натпис на Вукосављевој надгробној плочи показује, може се узети, да је Вукосав био син Влаћа, и за то се Влаћевић назвао,

Приповједаху ми, да је Влаћ са своја горе речена два брата дошао на брдо, које се данас зове Радимље (откуда се не само данашње село Влаховић добро видјети, већ цијела оближња околица прегледати може), те кад су цијелу околицу са истог брда прегледали, да им се је сасвиме свидјела и да су одмах одлучили, да се ту населе. Влаћ се је по томе населио у мјесту, које се по његовом имену Влаховић назва, Раде у оно по њему названо Радић, а Вук се настани у ономе, које се по њему прозва Вуковић.

Ова су три мјеста по прилици један сат хода једно од другог удаљена, а сачињавају данас свако за се засебну махалу, које све потпадају општини Влаховић. Махала Влаховић готово је средина цијеле општине, којој осим поменутих припада још више махала.

Од Влаћевих потомака потекли су, како народ прича, Кнежевићи и Зечићи; потоњи су мухамеданске вјере, коју су наслиједили по Зеку, Влаћеву унуку, јер да је овај због некакове завадње са браћом примио мухамеданску вјеру. Оба ова племена живе још и данас у махали Влаховићима.

Од Рада су потекли Дангубићи, а од Вука Чолићи, који и данас и то први у Радићима, а други у Вуковићима живе.

Чудновато је, да су натписи на обје надгробне плоче све до сада читави остали; то је тим зачудније, што је црква уз задњу буну сасвим похарана и до зида порушена. Зечићи, и ако су мухамеданске вјере, чували су ове гробове, те и данас дају достојну пошту овијем гробовима својијех предака.

Примјетити ми је, да осим ова два описана гроба још много повећих и помањих гробова има дијелом у црквеном дворишту, а већим дијелом изван њега.

На једној од ових надгробних плоча, која је десно тик врата од црквеног дворишта, био је подуљи натпис, од којег је данас добро читљиво само: **а се лежи вѣкаць вѣлинићь**, док је остало кроз вијекове нешто киша испрала, а нешто и тиме излизано, што се је прије преко самог гроба у црквено двориште улазило.

На једном надгробном камену, који је мало подаље од дворишних врата, нашао сам на страни према западу насликану фигуру човјека, којем на сваком рамену по један голуб стоји.

На једном другом таквом камену мало подаље од овог, налази се лик коњаника, који десном руком држи узде, а у лијевој руци стријелу. Пред коњаником стоји један други човјек, који под коњаником коња лијевом руком држи за узде, а у десној руци дугачко копље. Овај је или момак овог коњаника, или нападач.

Допусти ли ми вријеме гледаћу кад било, да ове гробове и још некоје друге онуда проучим и опишем.

Lov sa sokolovima.

Priopćio **Kosta Hörmann.**

„Čovjek učit nikad ne prestaje“. Ova mi poslovica pade na um, kada sam razumio, da u Bosni još i danas love sokolovima, kako je to do pod konac prošlog vijeka bio običaj po srednjoj Evropi na ugodnu zabavicu plemstvu, a naročito gospogjama visokog roda.

Ovaj način lova nekoć bijaše omiljela zabava i bosanskim i hercegovačkim plemićima, pa je tako prešao i na begovske porodice, kako nam to svjedoče nebrojene pjesne, u kojima se u slikovitim stihovima spominje soko ne samo zbog toga, što u opće, osobito pak južni Slovjeni, ovu pticu veoma cijene radi njezine srčanosti i ljepote, već i zbog toga, što su njome lovili prepelicu, goluba i utvu zlatokrilu. Od mnogijeh pjesana, u kojima se spominje soko kao lovac, navešću neke primjere iz narodnih pjesana, koje sam u ovim zemljama sabrao, no koje dosad nijesu štampane. Prva pjesna govori o tugovanju Mustajbega za jauklijom[1]):

„Gospoda se u lov podignula,
Svaki nosi sokola na ruci
Beg Mustaj-beg ruku na srdašcu.

[1]) Jauklija, t. r. = zaručnica.

Pitali ga njegovi jarani[1]):
„„Što je tebi, beže Mustaj-beže,
Što ne nosiš sokola na ruci
Već ti nosiš na srdašcu ruku?““ . . . .

U drugoj pjesni pita vjerna ljuba Ibrahim-ćehaju[2]), koji joj bolestan počiva na krilu:

„Da ti umreš, Ibrahim-ćehaja,
Šta li tebi najžalije bilo?
Al ti žališ ostarjele majke,
Al ti žališ dvora i ahara[3]),
Al ti žališ sela i timara[4]),
Ali svojih ata[5]) nejahatih,
Al ti žališ hrta i zagara,
Ali svojih sivih sokolova,
Ali svoje vijernice ljube?“ . . .

Treća pak pjesna pripovijeda o svagji braće i počinje ovako:

„Dv'je su kule uporedo bile,
U njima se do dva brata djele —
Hasan-aga s bratom Muhamedom.
Sve su oni l'jepo pod'jelili,
Ne mogoše čifluk na Zagorju
I debela konja u aharu,
Ni sokola u žutoj naranči.“ —

Do prije kakih 15—20 godina lovili su sokolovima begovi u bosanskoj Krajini i Posavini; sada se ovijem lovom, kako sam mogao za stalno utvrditi, zabavljaju samo još begovi iz starih plemićkih porodica Uzeirbegovića u Maglaju i Širbegovića i Smailbegovića u Tešnju. Još koja godina, pa će nestati i tog običaja. Za to upravo mislim o njemu progovoriti u ovaj čas, gdje se lov sa sokolovima — rekao bih — već u samrtnoj trzavici nalazi.

Gospodin Ewald Arndt, slikar iz Njemačke, koji je na moj poziv o tom lovu raspitivao po Maglaju i u priloženim slikama predočio glavne momente ovog lova, priopćio mi je podatke, što ih je sabrao dobrotom gospode kot. predstojnika Jordana i šumarskog upravitelja Elledera.

Begovi, koji još danas love sokolovima, uvjeravaju, da je taj način lova unesen u ove zemlje tek poslije kako su Bosna i Hercegovina pale pod Osmanlije. Svoju tvrdnju potkrepljuju time, što su u azijatskoj Turskoj pa i u Misiru velikaši muslomani još u davnoj prošlosti pitomili sokola za lov. Ja bih ipak rekao, da su lov sa sokolovima bosanski plemići poznavali još za doba domaćih kraljeva i da je unesen u ove zemlje iz država u zapadnoj Evropi, valjda uslijed doticaja, koji je tada postojao megju bosanskom vlastelom sa plemstvom u drugim evropskim državama.

[1]) Jaran, p. r. = prijatelj.
[2]) Ćehaja, p. r. = nadzornik.
[3]) Ahar, t. r. = soba za goste, takogjer štala za plemenite konje.
[4]) Timar, t. r. = vojnički stalež; takogjer posjed, darovan u nagradu vojničkih zasluga (Lehen).
[5]) At, t. r. = konj, u Bosni konj arapske krvi.

Od godine do godine biva sve to mučnije dobaviti sokolove za lov, te ih uvježbati za taj posao. Danas skoro bez iznimke ne će uspjeti da sačuvaju uvježbana sokola u životu preko zime, valjda zbog toga, što se ne zna, koja mu hrana prija i od čega se mora čuvati.

Nekoć se lovila samo ona vrsta sokola, koja se zove falco peregrinus (Wanderfalke); danas skoro bez izuzetka love samo vrstu, kojoj je ime „atmadža". Kad i kad love, no samo od nužde, običnog kopca (Sperber), ali od njega ima slabe koristi. Ponajviše lovili su Maglajci sokola u okolini Trbuka, ali od nekog vremena nestalo ga je sa trbuških stijena; možda ga je protjeralo zviždanje željeznice, koja od 1879. godine ovamo juri pokraj tih stijena, a možda se i dosjetio, da mu tamo od čovjeka prijeti pogibija. Često love mlade sokolove u Blizni, jednom predjelu Vran-planine u južno-istočnom pravcu od Maglaja.

Sokola love mrežom; dvije mreže, od prilike po dva metra visoke i široke, vrlo se slabo utaknu u zemlju u šiljastom kutu, kako to predočuje slika 1. Sa spoljašne strane prikriju se mreže sitnim grančicama i zelenim trnjem. Sred mreža priveže se živa čavka a lovac sakrije se vješto u kakom grmu u blizini. Čavka, da se oslobodi ropstva, počinje se vrpoljiti i kriještati, što će mlada sokola, obično godišnjaka i stoga dosta ne smotrena primaniti, da se obori na plijen. Ali čavka u smrtnome strahu zametne ljuti boj sa napadačem, koji će opet lamanjem krila udariti o mreže te ih oboriti na se. Lovac brzo pritrči, uhvati sokola i nosi ga kući.

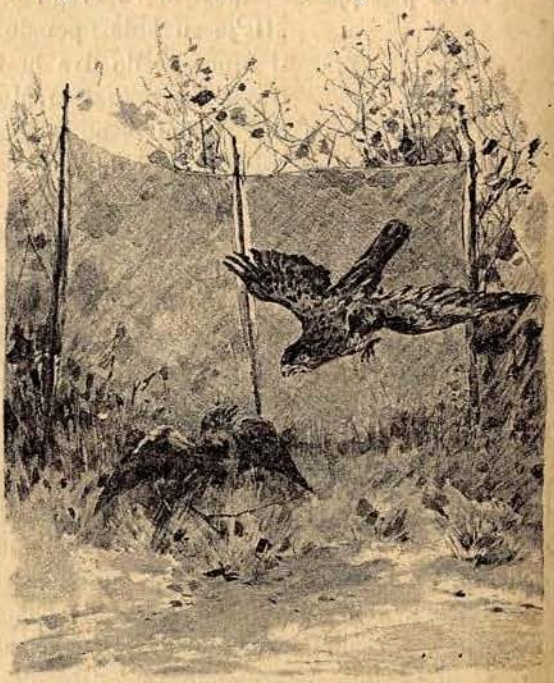

Slika 1.

Za lov radije se služe ženkom, nego slabijim i sitnijim sokolom — mužjakom.

Svaka atmadža ne da se jednako dobro pripitomiti i uvježbati za lov. S obzirom na ovu sposobnost razlikuju ih po gnijezdima, u kojima se izlegoše. U nekim gnijezdima ragjaju se najbolje atmadže, koje će loviti ne samo na prepelice, nego i na jarebice i vodene šljuke. Iz drugih gnijezda su atmadže dosta trome, no ipak se mogu uvježbati, ali će samo loviti prepelice. Treća pak vrsta nikako nije prikladna za lov radi divlje svoje ćudi; zovu ih „ljute atmadže".

Ljubitelji lova sa sokolovima tačno razlikuju gnijezda ove ptice i znadu pouzdano ona legla, u kojima se ragjaju najbolje atmadže. U šumi „Ozren"

ima kakovih 20 mjesta, gdje se nalaze gnijezda sokola, ali se samo na tri mjesta legu one najbolje atmadže.

Kad u mrežama pohvataju mlade sokolove, onda tek nastaje teška rabota; ponajprije valja priučiti sokola, da strpljivo nosi kajiš na nogi. Kad se je tome privikao, počinje prava nauka: sjedalo, na kojemu počiva, treba neprestano da se njiše, povrh toga mora se soko češće poprskati vodom da ne spava. Sad ga treba naučiti, da mirno sjedi na ruci lovčevoj, koju od oštrih kandža sokolovih čuva narukvica, sašivena od debele ovčije kože (Slika 2.). Ovaj je posao svršen za 15—30 dana. Sad će lovac sa uvježbenim sokolom u polje na prepelice, koje će lovački pas tražiti u žitu i travi te ih potjerati. Čim jadna prepelica ispred psa prhne, baciće lovac sokola u pravcu, kojim se je digla prepelica, a soko munjevitom brzinom baci se na nju, te je uhvati kandžama, iz kojih se jadna ptica više izbaviti ne može (Slika 3.).

Slika 2.

Dobro uvježbani soko u rukama vješta lovca uhvatiće u jedan dan 10 do 15 prepelica. U jesen, kada prepelice polaze u toplije predjele na zimovanje (narod veli: kada je prh), može dobro uvježbani soko u jedan dan 60 do 80, dapače 100 prepelica uloviti.

Ovaj opis današnjeg lova sa sokolovima u Bosni svjedoči nam, da sada više ne umiju upotrebljavati sokola za lov onako vješto, kako su to činili pradjedovi današnje generacije; vještine oko izučanja sokola već je nestalo. Da to pokažem nužno je da navedem podatke iz prijašnjeg doba. Lov sa sokolovima bio je poznat već u drevnoj davnini, ali se ne može stalno utvrditi vrijeme njegova postanka. Prvi put spominje se taj lov u jednome djelu, koje je napisao Julius Maternus Firmicus oko godine 345. poslije Isusa, ali se zna prilično sigurno, da su ovaj lov poznavali Jndi nekoliko vijeka prije Isusa. Skoro sve države imadu svoju literaturu o lovu sa sokolovima: Francuska ima 22, Engleska 9, Španjolska 4, Portugal 1, Nizozemska 2 znatnija djela. Na istoku pisali su takogjer stručnjaci o tom lovu: Hammer — Purgstall nabraja tri neštampana takova djela (jedno iz zapadnog dijela Turske i jedno vizantijsko).

Nije zadaća ovog članka, da se bavi opisivanjem racijonalnog lova sa sokolovima; ko se o tome želi obavijestiti, tome preporučujemo zanimljivo djelo Ernesta pl. Dombrovskoga: Allgemeine Geschichte der Beizjagd (Opća povijest lova sa sokolovima). Ovdje bih samo naveo, da je nekoć taj lov bio omiljen na vladalačkim dvorovima i da je počeo opadati u 18. vijeku. Za

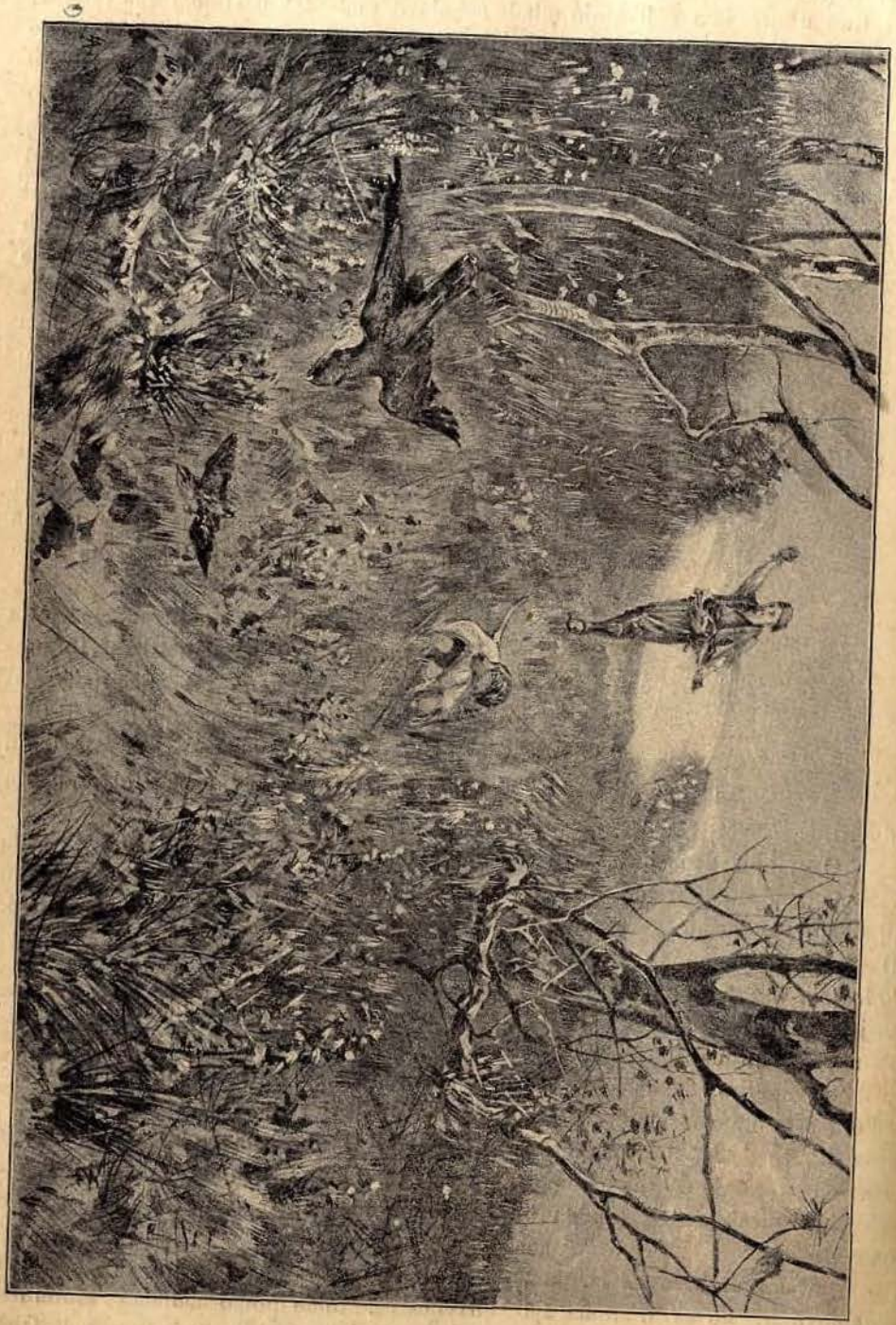

Slika 3.

nesretnog ugarskog kralja Ljudevita II. vele, da je za jednog sokola dao 40.000 dukata. Car Fridrik II., putujući istokom, vidio je ondje, kako sokolu za lov uvježbanu zatvaraju oči nekom kapicom, koju bi skinuli tek u času, kada ga htjedoše pustiti da se obori na prepelicu ili drugu koju životinju. Onda su sokola pitomili i za lov uvježbavali naročiti majstori, pri čemu je od velike važnosti bilo dražilo (Federspiel, Luder), načinjeno od golubijih krila u obliku ptičijega tijela (slika 4), da se tako soko priuči oboriti se na pticu, kad ga gospodar ispusti s ruke. Nijesam mogao razumjeti, da bi se prije i u Bosni upotrebljavalo ovakovo dražilo i gore spomenuta kapica, no možda će ovaj člančić potaknuti kojeg od mojih suradnika, da o tome raspitiva, pa da mi priopći, što je saznao.

Slika 4.

Književnost. — Књижевност.

Сборникъ за народни умотворения и книжнина. Издава Министерството на Народното Просвѣщение. София, Държавна Печатница 1889. Книга I (Зборник народних умотворина и књижевности. Издаје га бугарско министарство за народну просвјету. Софија. Државна штампарија 1889. књига I.) 8-a стр. X + 330 + 268 + 167 и 5 таблица и једна карта. —

Пред нама је издање бугарског министарства просвјете, које нас и по садржини и по цијељи, којој је намијењено, подједнако у великој мјери занима. Министарство је наиме лани у својој публикацији: „Времени правила за научни книжовни придпријатија“ издало наредбе о начину, како треба да се сабирају подаци етнографички, хисторички, географички и археологички. Услиједе тога приспјело је министарству толико ваљаних прилога, да је оно нашло за цјелисходно, да их свеколике објелодани у периодичном часопису „Зборнику“. Настојање министарства заслужује свако признање и жељети му је, да у томе потпуно успије.

Зборник имаде три одјељења: научно, књижевно и једно за народне умотворине. У првом су потпуна саопштења, у другом књижевне објаве, рецензије и критике, а треће је искључиво етнографији намијењено. Овај зборник излази свака 3 мјесеца у обиму од 40—50 печатаних табака.

У I. књизи пред нама је послије кратка предговора чланак Шишманова с насловом: „Значење и задатак наше етнографије“ стр. 1—65. У првом краћем дијелу својега чланка (стр. 1—18) говори писац у опште о етнографији, о постанку њезину, за тијем разлаже теорије Андрева и Ланга, миграционалне теорије Бајфуса, дјеловање антрополога јевропских држава и стање садашње антрополошке науке у Јевропи. И у Бугарској су већ увидјели значај ствари, те само министарство предњачи добријем примјером. Први је био Вук Караџић, који је саопштио неколике бугарске пјесме и Зборнук му изриче лијепо признање на томе. „Срби се могу

правом поносити својом богатом народном епском поезијом" вели се ондје „а још више Буком." Сакупљање материјала иде веома споро, јер нема правог путовође за тај посао. Прво је упутство израдио Раковски а сви бугарски етнографичари су његови ученици. Осим њега штампали су посебна упутства Дринов, Јиречек, Бобчев и Георгијев. Ова студија имаде особита значења по Бугарску како у књижевном тако и у политичком обзиру. У књижевном обзиру с тога, што производи народне поезије осим језикословног становишта важе и кано књижевни споменици. У политичком обзиру опет с тога, што ће се том марљивом студијом доћи дотле, да се одлучи питање о томе, еда си су становници Македоније Срби или Бугари. И други чланак спада у етнографију. Наслов звони некако чудновато: „Жртвовање рођене дјеце у славенским причама" од Драгоманова. Послије кратког прегледа о међународном елементу у народној литератури, спомињу се три групе приповијести, у којима се спомињу жртве дјечије и то 1. једна руска прича, 2. једна даља украјинска прича, каквих сличних имаде у српској, бугарској и бретонској народној поезији, најзад 3. једна славенска прича о храму, какву познаје и грузијска и старофраначка књижевност. За тијем хоће да докаже, да све ове приче потичу из арапске, турске и хиндуске литературе (стр. 65—97).

Чланак Константинова спада више у филологију и доноси неколике прилоге за проучавање родопског нарјечја, који су повађени из рукописа предика од 1860 и 1865 г., не бивши писац сам ондје (стр. 133—156).

Илијев разлаже у чланку бугарску нумизматику (стр. 97—133) што ће бити свакако први покушај на том пољу. Павле Шафарик је писао 1837 у једном дјелу свом, да се о новцима бугарских царева и краљева не знаде ништа. Из преписке Априлова види се, да је он у 40 годинама живо агитовао у интересу сабирања старих бугарских новаца, но није успио у свом труду. У Гласницима „Српског ученог друштва" од 1848—50. (III.—IX.) имаде опширна нумизматичка расправа од дра Јанка Шафарика. Ондје се описују и разлажу осим српских новаца, 10 босанских и 14 бугарских новаца и тијем полаже темељ бугарској нумизматици, вели Илијев. У новије вријеме написао је хрватски научењак проф. Шиме Љубић расправу, гдје се опширније и испрпљиво расправља овај предмет. Иста гласи: „Opis jugoslavenskih novaca (Zagreb 1875). У том дјелу писац разлаже 224 бугарска новца, међу којима 1 златан, 211 сребрених у 12 бакрених; описује им облик, материјал од којега су ковани, написе итд., а за овијем поједине новце из времена разнијех владара, почето од Арсена I. (1186—95). Старији новчани споменици нарочито из времена изврсних владара Симеуна и Самујла нијесу досад познати.

Остали чланци спадају у природне науке. Георгијев упозиаје ондје читаоце с југославенском (тракијском) флором (191—255. стр.). Лазаров пише о корисним и отровним биљкама (255—291. стр.). Бучеваров и Вацов саопштавају метеорологичке радове а Славов пише о простору Бугарске (312—316 стр.). Из тог чланка црпимо ове податке: површина Бугарске чини 99.276 □ km., дакле један постотак од цијеле површине Јевропе. Међу

балканскијем државама долази по простору одмах иза Румуније, административно је раздијељена на 23 округа, од којих је округ Варне са 8378 □ km. највећи, а округ Севлија са 1898 □ најмањи. Највише котара или среза (6) имаде трновски и пловдивски округ; свега имаде 84 среза.

Врло су занимљива два писма Венелина Априлову (186—191. стр.), у којима се веома исцрпљиво описују тадашње прилике. Ред овијех радова закључује „Научна кроника“ у којој су ситне вијести. То је у кратко садржај п р в о г одјељења.

У другом су одјељењу један роман и три критике. Писац романа је Вазов, наслов му је „Под игото“ а сиже (sujet) му је узет из живота бугарског народа на прагу ослобођења његова. Критике су ове: о дјелима Стојанова, у којима имаде животопис пјесника Ботева, који је активно судјеловао у дјелу ослобођења, суди Стеван Зајмов повољно. Неповољно се издражава Михајловски о пријеводу Иразова романа Виктора Ига „Lés Misérables“, у колико преводник није ни наслова тачно провео. Трећа критика се тиче наставних књига, што су намијењене 3. разреду бугарских основних школа. Тијем завршује друго одјељење, које је према расправљеним предметима сухопарније од првог. Добро је, што је ово одјељење краће од првог (265 стр.) и што у њему имаде и пјесничких покушаја.

III. одјељење је најважније и садржи искључиво етнографичке радове. Дошло је на потоње мјесто с тога, да би се олакшало свентуално сабирање дотичних података, јер може ласно да се одвоји од осталијех. У овом су дијелу двије главе: у првој (стр. 1—70) су производи нар. поезије у стиховима, а другој (стр. 71—158) у прози.

Стихови су раздијељени на 5 одјељења. У I. су вјерске пјесме, у II. и III. се опјевају породични догађаји, сватовске пјесме итд., у IV. су пјесме ратара, пастира и косача, а најзад у V. хисторичке пјесме. Ово су наслови потоњих: Грчка Краљица, Краљевић Марко и орлићи, Краљевић Марко, Иве и Дукадинићи, Краљевић Марко, Милош и вила бјелогорка; Ђуро Тимишарин, Краљевић Марко, Дјеца Големеша и Арапин, Краљевић Марко и дјевојка од Арвата; Војвода Јанкул и Магда Албанеска.

У другој глави су саопштене нар. приче, бајке, шале, пословице, дјечије игре, а у потоњем одсјеку неколики нар. обичају. Књигу завршују: 4 нумизматичке таблице, једна метеоролошка и једна географичка карта.

То је кратко садржај „Зборника“. Из тога се може увидјети, колико је оправдан интерес, с којим ишчекујемо даља подобна издања.

Антун Ходинка.

Die Mineralquellen Bosniens, von Professor *Dr. E. Ludwig.* Separatabdruck aus der Wiener klinischen Wochenschrift. Wien 1889. — Adolf Hölder, k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler. — (Mineralna vrela u Bosni, od profesora Dr. E. Ludwiga. Naročito otisak iz bečkog kliničkog tjednika. Beč. 1889. C. kr. dvorska i sveučilišna knjižara Adolfa Höldera. 8-na, strana 102). Čuveni stručnjak za istraživanje i analiziranje mineralnih voda, gospodin profesor Ludwig

u ovom svojem djelu opširno opisuje rezultate svog trogodišnjeg rada (1886, 1887 i 1888) oko ispitivanja mineralnih vrela, kojima Bosna obiluje kao rijetko koja druga zemlja. Djelo sadržaje tačnu analizu od 32 takva vrela, od kojih su nekoja već odavna zbog svoje ljekovitosti u narodu dobro poznata, dočim se opet nekima može proreći velika budućnost, kao primjerice vodi iz vrela „Crni Guber“ kod Srebrenice, koja u sebi sadržaje arsena i sastavine gvožgja, te o kojoj pisac veli: da je najdragocjenija u čitavoj zemlji.

Серафим Перовић, АЕ. и митрополит херцеговачко захолмски; његово посвећење и прва каноничка визитација. Приредио Патрикије Поповић, ђакон и митрополитски канцелиста. Сарајево 1890. Земаљска штампарија. Мала 8-на., стр. 118. са сликом г. митрополита. Цијена 50 новч.

Različito. — Различито.

О немуштем и козарском језику.

То су два језика, за које не знају граматике ни лексикони, нити се могу научити у високим школама. Ево што се за њих приповиједа у народу.

По народњем приповиједању постао је немушти језик овако: У првашња доба није само знао говорити човјек, него су то знале и животиње, паче и само дрвље и камење. Тада је човјек био у много бољем стању, јер су му сва створења као: животиње, дрвље, траве и камење сами казивали, за што су му добри и због часа су му од Бога намијењени. Онда је човјек збиљам био сретан! Но та му срећа није потрајала дуго, јер чим је сагријешио, одмах се све то преобратило и све је замукло и заниједемило за увијек прама њему. Сам је човјек био тако покаран од Бога, да је заборавио свеколике користи, што су га прије биле научиле животиње и остале ствари, кад су још говориле. Него и сада говоре и животиње и остале ствари, али их човјек не чује. Само онај, ко је добар, може то чути и то једном у години, а то је кад је благовијест, јер тада Бог припусти таким људима ту милост, да знаду, шта ће им бити у будуће кроз цијелу годину и од часа им се треба чувати и што имаду радити да измакну несрећи, а достигну срећу.

А сад да нешто рекнем о козарском језику. Овај језик чула сам да највише употребљују чобани и чобанице код оваца. Но овај се језик чује зборити и по градовима, најсколи код дјеце, па и одрасли се често пут као у шали њиме служе.[1]) Ја сам по азбуци — колико се могло — сложила овај језик, како сам га сама чула у народу. Узећу дакле за примјер поздравну ријеч: „добро јутро“, те ћу је у томе језику на све могуће начине овдје изнијети:

Адоабро ајуатро
Бродо троју

[1]) У ашиклуку имаде козарски језик такођер своје мјесто. Примједба уредништва.

Цидоциброцинье цијуцитроцинье
Дедоњедебронье дејуњедетронье
Едосајебросање ејусајетросање
Фидофибронье фијуфитронье
Хидохибро хијухитро.
Идосброс ијустрос
Кудокброје кујуктроје
Лидослибро лијуслитрос
Мидомбро мијумтро
Недонебро нејунетро
Ододоород ојудотрод
Придовишбро пријувиштро
Радосброње расјустроње
Сидовисбро сијувистро
Тедоброс тејутрос
Убродоње утројуње
Видовисбро вијувистро
Зедосбро зејустро

Милена Зовкова.

Kako je postao Ljubuški i njegovo ime[1]).

Ljuba, žena Ercega Stjepana[2]), šetala se jednom sa svojijem dvorskim gospogjama, te se malko od njih udalji i zagje u neku malu šumicu. No što je ona dublje zalazila, sve ju je nešto dalje vuklo, a šumica je sve više rasla i širila se i napokon postane gustom i nepreglednom šumom. Sva u strahu i upravo izvan sebe, lutala svijetla gospogja neprestano po šumi, ne bi li kako tako našla put i izlaz, da se odavle po što po to ispriprosti. Dok je ona tako tumarala, tražeći svoj spas, dotle su je njezine gospogje, pune brige i straha iskale i dozivale, te napokon, kad im nije pošlo za rukom, da je nagju, otigju u dvorove ercega Stjepana i kažu sve što je i kako je. Namah s mjesta bude naregjeno najboljijem junacima ercegovim, da je traže i da premetnu i obigraju brda i doline, ne bi li je gdje god našli. Ali svaki trud bio im je izlišan i uzaludan. Nje nema, te nema. Već se stalo i sunoćavati, ali od vojvotkinje ni glasa ni traga, kao da ju je more popilo. Vas dvor bio je u crno zavit i u najvećoj žalosti. Svašta se nagagjalo i opet pogovarala. Jedni su je čak držali i mrtvom, kô da je nikad ni Bog nije dao. Ovo je mnijenje za najviše maha preotelo, kad se saznalo, kako se nenadno iz nebuha i na jednoć stvorila ona velika i strahovita šuma, koju je priča brzo napunila najužasnijim i najgoropadnijim dusima. Od te šume svak je odsle zazirao više nego od smrti. Plač i lelek orio se po cijelom dvoru i po svojkolikoj vojvodini, jer se bio glas već svuda raznio o tom nemilom i nenadnom dogagjaju.

---

[1]) O postanku i imenu Ljubuškoga moj vrijedni prijatelj gosp. J. Tominac, sadanij školski upravitelj u Mostaru ima u svojijem rukopisima izmegju ostalijeh radnja i jednu sasma drugojačiju skasku o ovome hercegovačkom brdovitom mjestancu. Pisac.

[2]) Istorička žena hercega Stjepana bila je Jelena, kći Balše III., kneza zetskog.

Dok se sve ovo ovako zbivalo i dok su hrabreni junaci i prvi dostojanstvenici vojvodstva obijali gore i bregove, tražeći nesretnu gospogju, ljubu svoga gospodara, dotle je ona sva iznemogla i poništena u najvećem očajanju na pola mrtva pala pod jedan hrast. Ovaj hrast bio je nekoć nasred srijede današnjeg Ljubuškoga, a ona čudnovata šuma protezala se na sva četiri kraja okolo njega. U kasno već doba noći usnije kneginja vrlo lijep san, koji ju je, čisto da reknem, oživio i ozdravio, a malo za tijem se probudi i okrene ponešto na desnu stranu. Sjajna mjesečina već je bila povisoko odskočila na obzor i čarobno je provirivala kroz gusto granje. Čim se ona okrenula na desnu stranu, odmah primjeti, kako malo dalje od nje zemlja postepeno raste i visi se. Čas prije tu je bila ravna čistina, od koje je narastao najprije omalešan brežuljak, koji se sve više i više uspinjao, dok se napokon ne rastvori i zasja se svuda iz njega naokolo velika i divna svjetlost. U najvećem strahu i uzbugjenosti, od koje se malo prije lijepim snom okrijepila, gledala je sada smrtnijem pogledom hercegova ljuba ovaj prizor. A još, kad se ukazala u onoj svjetlosti čudnovata i prelijepa gospogja, koja je bila blažena djevica Marija sa silnom množinom angjela, tada ona nije više znala, gdje je. Smrtni strah bio je posvema obuzeo. Tresla se, kao šiba na vodi. Na to će joj reći sveta bogorodica: „Ne treba, draga, ni najmanje da se bojiš. Sami je Bog htio, da ti ovamo zagješ i da se sve stvori, te da me izbaviš iz crne zemlje. Mnogo je godina, otkako čamim pod zemljom. Ja sam bila prilika samo djevice Marije; pa kad su navalili na crkvu i razorili je, spasla sam se pod zemlju od grješne ruke. Bog mi je bio još onda naredio, da će me izbaviti nekakva kraljica, koju eto u tebi vidim. Lijepa nek ti je hvala i prosto ti bude zaželjeti, što se samo pomisliti može, a ja ću ti to odmah ispuniti". Kad je to čula i razumljela kneginja, malo se povratila i došla sebi i zaželi da na onom mjestu postane grad. Odmah čim je ona to i pomislila, istoga onog časa stvori se lijep grad, a one šume nestane, kô da je nije nigda ni bilo. Kneginja, kako je bila dobra i pobožna, pokupi iz cijele svoje zemlje sve siromake i jadnike, što ih je bilo, te im pokloni onaj grad i u njem ih nastani. A ti siromaci i jadnici, da se što zahvalnijim pokažu prema svojoj dobročiniteljici, prozovu taj poklonjeni im grad „Ljubuški" po njezinom imenu Ljuba i što ih je kao rogjena majka ljubila, pa se tijem imenom taj grad još i sada zove.

Ivan Zovko.

Искапање на Гласинцу.

Љетос се наставља прекопавање знамените предисторијске некрополе гласиначке и сад је управо у највећем јеку. Због те радње дошао је овамо на позив наше владе познати стручњак, госп. др. Мориц Хернес, те је у друштву са чуваром нашег музеја г. Киром Трухелком пошао 20. маја на Гласинац. Онђе ће се радити 3 до $3^1/_2$ мјесеца и надати се је обилну успјеху. У своје вријеме донијећемо опширни чланак о резултату љетошњег искапања.

Pečat, nagjen kod gradnje manastira u Sutjeskoj.

Jedva što su počele radnje oko gragjenja ovog starog franjevačkog manastira, našao se kod iskapanja temelja pečat, kojeg u slici (naravna veličina) ovdje donosimo. Napis je ovog pečata: S. MINISTRI GN̄LIS TOTIVS ORD̄S FRANC. (Pečat generalnog ministra svega reda franjevačkog). Pošto je samo jednom, i to god. 1340, bio u Bosni generalni ministar franjevačkog reda i to P. Gerard Odonis, to nema sumnje, da je on prigodom vizitacije sutjeskog manastira slučajno izgubio svoj pečat, koji je evo sada nagjen i megju manastirske starine uvršten. Pater Gerard Odonis bio je rodom Francuz, a postao je generalom reda godine 1329. Od onda nije dolazio u Bosnu-Hercegovinu general reda sve do sadanjeg O. Bernardina, koji je 1882 obišao ove zemlje.

Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.

Veleučenom gosp. Er. Buliću, c. kr. konzervatoru i muzejalnom ravnatelju, **Spljet.** Za vijesti, priopćene mi cijenjenim dopisom od 5. juna o. g., lijepo blagodarim. Na žalost stigoše mi te vijesti za II. knjigu prekasno.

П. н. господи: Др. Леополду Глику у Зеници; Франу Радићу у Корчули; Томи Драгичевићу у Калесији, и другијем. Ваше чланке морао сам одложити за трећу књигу.

Sarajevo, juli—septembar. — 1890 — Сарајево, јули—септембар.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga III. Godina II.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига III. Година II.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

„Vlasi," koji su iz okolice bihaćke iselili koncem XVI. vijeka.

Priopćio dr. Árpád pl. Károlyi.

U drugoj polovici XVI. vijeka bila je tvrgjava bihaćka najjača od svih utvrda, koje su bile namještene uz megju spram Bosne, te je bila središtem krajiškog obranbenog sustava. Kad je tu tvrgjavu u aprilu 1592.[1]) uzeo mogući i siloviti bosanski valija Hasan-paša, bio je to u istinu dostojan početak one borbe, koja je godine 1593. počela izmegju njemačko-ugarske i otomanske sile, a svršila u Žitvatoroku godine 1606., i koja je u ugarskoj povijesti poznata pod imenom „dugog rata".

Zauzeće Bišća i petnaestgodišnji dugi rat od velike su znamenitosti kako za povijest slovjenskih naroda, koji žive po zapadnoj polovici balkanskog poluostrva, tako i za povijest južnih zemalja svete ugarske krune. Povodom i za vrijeme te borbe počinje naime ono naseljavanje bosanskih i srpskih vojnika, koji su dijelom sasvim preobrazili, dijelom promijenili etnografsku sliku onoga južnoga kraja. Neposredni uzrok bilo je zauzeće Bišća; s time je u svezi djelo ponositog starca, osamdesetgodišnjeg velikog vezira Sinana, štono je godine 1595. niže Biograda spalio kosti a u vjetar prosuo pepeo svetitelja Save, kome balkanski narodi iskazuju veliko poštovanje. Tim je djelom očito naviješten rat otomanskim slovjenskim narodima istočno-pravoslavne crkve, koji su u mnogim prilikama zasvjedočili svoje simpatije prama svrhama i djelatnosti evropskog kršćanskog saveza. Tešku ruku suviše energičnog velikog vezira ne mogaše da podnosi slovjensko žiteljstvo u otomanskoj vlasti; u mnogih se porodi želja, da se otmu tome pritisku i da se pridruže neprestanim bojevima kršćanskog oružja. Tako najprije na zemljište

[1]) Hammer, Geschichte des osm. Reiches IV. 216.

varaždinskog generalata počinju da sele oni istočno-pravoslavni Srbi i Bošnjaci, koji su u poveljama onoga vremena poznati pod imenom „Rasciana," naročito pak „Vlaha". Prvu naseobu izvedoše vojničke vlasti u varaždinskom (dakle u slavonskom) generalatu god. 1597., kako je to Bidermann [1]) temeljito dokazao, kad je naime barun Herberstein od prilike 1700 Srba iz turske države uveo u taj kraj. Na taj prvi pokušaj slijedile su u bližnjim godinama ubrzo jedna za drugom dalje naseobe, te su kratko vrijeme za tim „Vlasi" sačinjavali već znatan dio žiteljstva u južnim krajevima kraljevine Ugarske.

Ali su Srbi i Bošnjaci makar i u manjem broju, sada dolazili i na hrvatsko zemljište, naime u karlovački generalat. Od tih naseoba pouzdano smo dosele znali za onu gomilu, koju je general Lenković 1599. naselio u Gomirju i u kojoj je bilo po prilici 100 porodica. Na cijelom onom hrvatskom zemljištu, kome je sa sjevera megjom cesta Karolina, što preko Mrkoplja i Vrbovskog vodi u Karlovac, a s istoka rijeka Korana, ne možemo osim pomenutih ovdje „Vlaha" gomirjanskih i osim uskočkih četa, koje su se godine 1537. naselile u Senju i oko njega, cijelog XVI. vijeka pouzdano tvrditi ni za kake druge naseljenike. Ali se to zna, da je pod konac toga vijeka u žiteljstvu bosanskom nastala živa želja za iseljavanjem na zemljište ugarske krune [2]), pa ako je taj pokret uopće imao uspjeha, to se može uzeti, da je i rečeni kraj Hrvatske u tome imao dijela.

Pošto je taj uspjeh zbog posvemašnje nestašice dokumenata mučno utvrditi, to će možda zanimati, ako u ovome, što slijedi, ukratko priopćim jednu dojako nepoznatu naseobu, koju sa pomenutim bosanskim pokretom dovodim u svezu, i uz to povelju, koja se na to odnosi. Ta mi je povelja u c. i kr. dvorskom i državnom arkivu u Beču slučajem dospjela u ruke, a evo šta u njoj stoji.

Potkapetan Damjan Krmpotić, kao i vojvode Tadija Krmpotić, Milašin Skorupović, Jovan Krnčević i Radoje Pečianić šalju ispred sebe i svojih bojnih drugova, vojaka, naseljenih u ličkoj pustoši, molbu caru i kralju Rudolfu. Pričaju, da su Vlasi, da se zovu Krmpote [3]), da su prije bili kao neka straža po boku ličkog sandžak-bega, pa da su, pozvani po svetom Ivanu krstitelju, koji im se je u snu javio, otišli u ličku pustoš, pak, oko 500 na broju, zajedno sa svojim porodicama i s imovinom pod vodstvom Senjana [4]) došli pod okrilje Rudolfovo, da u njega zamole zaštite. Pošto ih je bila množina, pa nije bilo prilike, da se nasele u Senju, to su se oni naselili u pustom jednom kraju, koji se zove Lika, a leži megju gorama, blizu

---

[1]) Bidermann: Srpske naseobe u Štajerskoj i u varaždinskom krajiškom generalatu. Vijesti hist. zadruge za Štajersku, sv. XXXI. 1883, str. 46.

[2]) Izvještaj dvorskog ratnog vijeća u Gracu od 27. februara 1602. R. Lopašić: Spomenici hrvatske Krajine I. (Monum. spect. hist. Slav. merid. XV.) str. 298.

[3]) Vidi niže tekst povelje.

[4]) Tu se misle senjski uskoci.

turskog klanca. Taj je predio polje, kojim teče rječica, a od stotine se godina naziva pustarom. Znaju oni, — veli povelja, — da je taj kraj, kao i Senj, baština Frankopana, ali ovi ih ne mogu braniti od zuluma turskog. Probavivši oni u ovome kraju jednu godinu, poslali su svoga kapetana Mikolanića sa više vojvoda nadvojvodi Ferdinandu. Ovaj ih je na ime Nj. Veličanstva milostivo primio, pa im, pošto su prisegli, da će odsele služiti samo Nj. Veličanstvu, dao ratne znakove Njeg. Veličanstva i inače se za njih starao. Ali to nije smetalo grofu Zrinjskome, da ih, makar i na silu, sebi podvrgne kao kmetove, pak bi se oni opet bili vratili u Tursku, da ih njihovi srodnici, Uskoci, nijesu branili od Zrinjskog i odvraćali od iseljavanja.

Oni za to mole cara i kralja, neka im po svome ugarskom kancelaru prema običajima zemlje izdade povelju, koja će im zajamčiti slobodu, i neka im u toj povelji o privilegijama podari onakav grb, kakav je u molbenici naslikan (pa eto i ovdje priopćen). Taj je grb štit, uzduž prepolovljen, u desnome je crvenom polju prikazan sveti Gjuragj, a u lijevom, modrom, sveti Ivan krstitelj.

Prvo je pitanje, iz koga vremena potječe ova povelja bez nadnevka. Karakter pisma upućuje na svršetak XVI. ili na početak XVII. vijeka. U tome nam je razdoblju još bliži znak pozivanje na grofa Zrinjskog, koji nije niko drugi bio, nego tavernik grof Gjuro Zrinjski, junački sin sigetskog mučenika. Grof Gjuro umro je 1603., dakle molba mora da potječe iz vremena prije godine 1603.; pošto se je nadalje, kako ćemo iz daljih citata vidjeti, grof Zrinjski već prije 1601. tužio protiv Vlaha, koji su naselili onake posjede, štono su bili prijeporni izmegju njega i Frankopana (po molbenici gospodara izabranoga predjela), to je sasvim stalno, da je molbenica napisana prije 1601., dakle oko god. 1600.

Drugo je pitanje, odakle je došlo onih 500 Vlaha. Na to pitanje nije teško odgovoriti. Molitelji sami kažu, da su pod turskim gospodstvom bili — tako da se rekne — tjelesna straža ličkog sandžak-bega (sub potestate turcica instar guardiae beghi sanzak di Lika constituti) i odatle da su preselili u ličku pustaru (koja je u ostalom, — kako ćemo kašnje vidjeti — takogjer bila pod turskom vlašću). Ako pogledamo na kartu, uvjerićemo se, da su doselice mogle biti jedino iz predjela istočno od Bišća i iz Pounja južno od Bišća u današnjoj Bosni. Prije zauzeća Bišća (1592.) narod je, makar da je i prije bio pod turskom vlašću, razmjerno lakše snosio svoje stanje, jer je hrišćanski Bihać, makar i ne baš mnogo, opet donekle usprezao nasilje turskog gospodstva, jer su se bjegunci ondje mogli zaklanjati. To se je sasvim promijenilo po zauzeću Bišća i kad je buknuo dugi rat; jer je turska vlada u sva-

kom članu porodica i zadruga, koje su bile nastanjene oko ove znamenite krajiške tvrgjave, vidjela izdajnika, pa ih je teškom svojom rukom ugnjetavala pri svakom koraku. Tako naših 500 otpočeše iseljavanje iz ovog najzapadnijeg dijela Bosne i najprije se zaustaviše u ličkoj pustari.

Ali je treće i najznamenitije pitanje, gdje se je naselilo ono 500 ljudi? Na to je pitanje tim teže odgovoriti, što pažljivije stanemo prosmatrati i prosugjivati riječi u molbenici. Jer kad od prve pročitamo ovo mjesto u povelji: „illuminati in cordibus nostris a spiritu sancto . . . . . in desertum Lice evocati", onda dakako mislimo na staru provinciju Liku, sredovječnu županiju ličku, kojoj je glavni kraj bio u dolini rijeke Like i njenih pritočica, gdje je bila tvrgjava i glavno mjesto Ostrovica, istočno od Gospića, [1]) i s kojom je megjašila županija krbavska s ravnicom u sredini, koja se i danas zove Krbava. [2]) U tome nas utvrgjuje ona rečenica, na koju nailazimo, kada nastavimo čitati povelju: „reperimus unum locum Lice nominatum, planitiem cum rivo . . . . . qui locus ab annis centum semper deserti nomen habuit et erat passus turcicus." Ta ona je „planities" očevidno dolina Like, a voda: rijeka Lika sama; taj se je predio — naročito u sjevernom dijelu, ako i ne od 100 godina, a ono od dvadesetih godina XVI. vijeka, prije mogao nazvati opustjelim nego naseljenim, pak hiljade i hiljade povelja pričaju, da su turske čete, koje su iz Bosne provaljivale, dolazile duž rijeke Like, da uznemiruju predjele sjeverno od Senja i Kranjsku, kao najbližu pokrajinu nutarnje Austrije. Konačno našemu mnijenju govori u prilog i to, što su doselice prije bili nekaka tjelesna — ili pravije će biti — krajiška straža ličkog sandžakbega; oni moradoše da ostave južni, makar i slabo naseljeni kraj Like, da se presele u sjeverni, opustjeli kraj.

Ali, makar da se ime Lika u našoj povelji često spominje, te bi o ovome, što rekosmo, jedva još ko mogao sumnjati, da je tu riječ o historičkoj županiji ličkoj, ipak se ovome, na oko sasvim prirodnome mnijenju protive tako omašni razlozi, da ono svoje mnijenje, pošto se ne može pod svaku cijenu održati, moramo napustiti i tvrdo izreći, da Lika ove molbenice nikako nije mogla biti sredovječna županija, grofovija ili pokrajina (jer se pod ova tri naziva spominje).

Evo slijede naši razlozi za ovu tvrdnju:

Prije svega ove riječi u molbenici: „Optime etiam nobis constabat, locum illum antiquitus comitibus de Frangepani fuisse haereditarium." Ne može biti sumnje, da su doseljenici sasvim dobro znali, na čijem su se zemljištu naselili; njihove vogje, Uskoci, življahu već od 60 godina na frankopanskom zemljištu i u gradu Senju, koji je od drevnih vremena održavao izravne i tijesne sveze

[1]) Fridrik Pesty: Propale stare županije II. sv. str. 413 i dd.
[2]) Pesty: loc. cit. str. 384 i dd.

sa Frankopanima. Ali u drugu ruku imamo pozitivnih podataka za to, da županija lička nikad nije bila Frankopanima u vlasti. Na ovome su zemljištu iza Šubića (pradjedi Zrinskih) grofovi Krbavski (Karlovići) gospodari, oni su comites Like i vlastelini onoga kraja, dok s hrvatskim banom Ivanom godine 1531. nije izumrla ta porodica. Ovaj je pošljednji grof Krbavski s grofom Nikolom Zrinjskim, mužem njegove sestre Jelene, godine 1509. u pogledu sveg njihovog posjeda sklopio uzajamni našljedni ugovor, [1]) po kome bi Nikola Zrinjski baštinio sve zemlje grofa Ivana, dakle i Liku, da ovu još za života grofa Ivana nijesu zauzeli Turci. [2])

Ovaj argumenat bio bi sam po sebi dovoljan, da obori mnijenje, kao da su se rečeni Vlasi (koji su po sopstvenom priznanju boravili na Frankopanovim dobrima) naselili u sredovječnoj Lici; ali osim toga pri ruci nam je još jedan drugi argumenat, koji od onoga nije manji po vrijednosti. Taj nam dokaz pruža senjski kapetan David Frankul. Frankul piše u jednome izvještaju nadvojvodi Ferdinandu, gospodaru nutarnje Austrije (budućemu caru Ferdinandu II.) u Senju dne 5. maja 1605. [3]) da su mu Vlasi iz Like poslali poslanike, koji mu javljaju, da je njima, koji su dosada privrženi bili Turcima i za njih Liku čuvali i branili, [4]) sada već dotužio turski jaram i žele da se podvrgnu caru Rudolfu. Zbog toga, — kaže dalje Frankul — iselilo je iz Like oko 700 Vlaha, megju njima 200 sposobnih za oružje — sa više od 2000 glava sitne i krupne stoke, pošto su prije toga u Lici više sela razorili i popalili. I Frankul namjerava — kako sam kaže, — još u ljetu 1605. cijelu Liku opustošiti (die ganze Lykka zu verderben). Ovaj izvještaj iz godine 1605. pokazuje sasvim jasno, da je u to vrijeme još cijela Lika bila u turskoj vlasti, i da su oni Vlasi, koji su željeli dospjeti pod kršćansku vlast, iz Like izaći htjeli; iz toga pak slijedi očito, da se naših 500 Vlaha, kad su se oko godine 1600 podvrgli žezlu Rudolfovu, nijesu mogli naseliti u (sredovječnoj) Lici, koja je bila u turskim rukama.

Dalji dokaz protiv toga, da se tu ne može razumijevati sredovječna Lika, pruža često pozivanje na grad Senj i njegove žitelje. Molbenica kaže, da su iseljenike vodili Senjani (Uskoci iz Senja);

---

[1]) Pesty loc. cit. II. str. 413. i dd.

[2]) Do sad se nije pravo znalo, kad su Liku zauzeli Turci. Pošto je Bosna tek god. 1528. stalno dospjela pod tursku vlast, to se je uopće i s razlogom mislilo, da je Lika mogla biti osvojena tek poslije god. 1528. Ovih mi dana u bečkom dvorskom i državnom arkivu dogje ruku nedatirano pismo, koje je pošljednji grof Krbavski pisao nadvojvodi Ferdinandu, moleći u njega ratne i novčane pomoći. Po svim znacima, koji se sudaraju, potječe to pismo iz godine 1526., i to iz vremena, prije nego što je Ferdinand izabran za kralja ugarskog, jer grof Ivan nadvojvodi još ne daje kraljevskog naslova. U tome listu ima ovo znamenito mjesto: „Coram fide christiana (= pro f. Chr.) perdidi duas meas provincias, unam videlicet nomine Corbaviam, alteram vero nomine Lykam.“ Po tome pismu nema sumnje, da je Lika još prije Bosne izgubljena za Ugarsku.

[3]) Lopašić loc. cit. I. 340.

[4]) Ovdje da pripomenemo, da naših 500 Vlaha u molbenici navode, da su „instar guardiae“ služili ličkome sandžak-begu.

dalje nazivaju molitelji Senjane svojim srodnicima spominjući, da su ih senjski srodnici branili od nasilja Gjure Zrinjskog. „Kad stupimo na kršćansko zemljište," vele molitelji, „ne bi moglo biti, da se s mnoštvom naše družine nastanimo u gradu Senju; ali mi smo blizu turske ceste našli jedan napušteni predio megju gorama, imenom Lika . . . . . pa smo se tu naselili." Dalje stoji u natpisu nad molbenicom „Vojnici, naseljeni u ličkoj pustari iznad grada Senja." Nadalje veli povelja za ono mjesto, gdje su se Vlasi naselili, da je ono baština Frankopanâ. Ali to mjesto, koje je po ovom, što rekosmo, bilo u susjedstvu grada Senja, ili da preciznije reknemo, koje se je moralo prostirati blizu gradskog područja senjskog, i koje je isto tako kao nekoć i Senj, bilo u vlasti Frankopana, nikako nije moglo biti lička ravnica, koja je daleko otud u jugoistočnom pravcu.

Gdje i koji je to predio onda bio, ako o sredovječnoj Lici ne može biti govora? Ispitujući to, prvi je uslov, da se ne damo pometati imenom „Lika". Onaj „locus Liçe nominatus," ona „planities cum rivo, igenti montium solitudine undique circumdata", gdje su se naselili onih 500 duša, nikako nije mogla biti onoliki komad zemljišta, za koje se ne bi moglo misliti, da je promijenilo ime svoje. Da se dakle ne povodimo za imenom, već da u susjedstvu grada Senja ili u susjedstvu onih posjeda, koji pripadaju području grada Senja — potražimo jedno mjesto, koje je od drevnih vremena Frankopanski posjed i na koje pristaju u molbenici navedeni epiteti.

Ako na taj način stanemo tražiti, zapeće nam oko na listu generalštapske karte (1 : 75000) označenom „zona 25., kolona XII." najprije za jedno, u zračnoj liniji od prilike $1^1/_4$ milje od Senja udaljeno mjesto, Krmpote, i odmah nam na um dolaze ove riječi u molbenici: „Nos Valachi vocati Kermpoti." U drugu ruku opazićemo jedva $^3/_4$ milje gradu Senju na istok malešno mjestance, seoce zadruge Krmpotić, nazvano Krnpotići; a glavni od onih, koji su na molbenici potpisani, jesu: potkapetan Damian Kermpotich i vojvoda Tadaeus Kermpotich. Oba se mjesta prostiru u najbližoj blizini grada Senja i na jednome zemljištu, koje je bez svake sumnje od davne davnine pripadalo Frankopanima.[1]) Nego ja na specijalnoj karti generalštaba ne nalazim ni tu, ni tamo niti ravnice, niti rijeke, koja ravnicom protječe, niti ima kakvo mjesto blizu turskog „klanca."

Pravi nam trag pokazuje onaj dio molbenice, što slijedi za onom ekspozicijom, gdjeno je riječ o putovanju i naseljavanju onih 500 iselaca na Frankopansko zemljište i gdje ovo stoji: „do današnjeg dana progoni nas visokorogjeni grof Zrinjski, koji protiv pravde i pravice hoće da nas na silu učini svojim seljacima, svojim kmetovima". Ova prividna protimba, gdje su se naši Vlasi naselili

[1]) Pesty loc. cit. II. str, 492 i dd.

na Frankopanskom zemljištu, a onamo ipak grof Gjuro Zrinjski hoće da ih učini svojim kmetovima, vodi nas u onaj kraj, gdje se je naselilo naših „pet stotina.“

Stjepan III., koji je potomak tržačke linije grofova Frankopana, sklopio je god. 1544. kao mladić uzajamni našljedni ugovor s grofom Nikolom Zrinjskim, koji je takogjer još bio vrlo mlad. Po tome su ugovoru nakon smrti grofa Stjepana, koji je god. 1573. umr'o bez potomka, njegovi prostrani posjedi, većinom u županiji modruškoj, prešli na sina Katarine Frankopanove i grofa Nikole Zrinjskog, dakle na grofa Gjura. [1]) Ovaj našljedni ugovor upravo ne bi imao biti pravovaljan, jer se je protivio onoj odredbi zajedničkog praoca Nikole Frankopana iz godine 1449., koja je valjala za cijelu porodicu, i po kojoj u onakoj prigodi, kada bi koji potomak umr'o ne ostavivši poroda, baština pripada ostalim potomcima. A k tome je za vrijeme rečenoga našljednog ugovora još cvjetala ona grana, kojoj je pripadao ugovornik Stjepan sam, t. j. grana tržačkih Frankopana. Ali pošto se tržački Frankopani ugovoru u pravo vrijeme nijesu protivili, to otuda nastade dugotrajna parba i beskrajno natezanje izmegju Gjura Zrinjskog i tržačkih Frankopana.

Naših se je 500 Vlaha naselilo na takome zemljištu, koje je kao baština poslije Stjepana Frankopana dospjelo u ruke Gjura Zrinjskog.

Pri tome mogli bismo u prvome redu pomisliti na Gomirje, koje leži sjeverozapadno od Ogulina. Karlovački general Lenković naselio je ovuda god. 1599. Vlaha, koje su onda kao svoje kmetove reklamirali i Gjuro Frankopan tržački, i Gjuro Zrinjski. [2]) Pa kad je potonji sebi još umio 5. septembra 1602. pribaviti preporučno pismo slavonskih staleža iz sabora u Zagrebu, u kome preporučnom pismu ovi staleži mole nadvojvodu, neka ili prinudi Race u Gomirju, da grofa Zrinjskog priznadu za svoga gospodara, ili pak neka ih odonud raseli, onda se podiže grof Gjuro Frankopan tržački, svečano prosvjedujući, pošto da je Gomirje njegovo i njegove braće našljedstvo. [3]) Ali Vlasi gomirski ne mogu biti identični s naših 500, jer za one znamo, da ih je naselio general Lenković, a Gomirje blizu je doduše turskome „klancu“, ali vrlo daleko od Senja.

Valja nam dakle tražiti dalje na jugu.

Više posjeda ugovornika Stjepana Frankopana, koji su se prostirali u županiji modruškoj, bilo je južno od Modruša. [4]) U ovome predjelu, koji je po smrti Stjepana Frankopana kao našljedstvo prešao na Gjura Zrinjskog, dok su ga tržački Frankopani reklamirali kao svojinu, zapinje mi u modruškoj županiji, tome prastarom

---

[1]) Pesty: loc. cit. II. str. 424 i dd.

[2]) Lopašić, loc. cit. I. str. 293—314. Ondje ima više zanimivih povelja, koje se na to odnose.

[3]) Zaključak sabora u Zagrebu od 5. septembra 1612. u II. svesku Monum. Comiti R. Hung., koje je sada pod štampom.

[4]) Pesty: loc. cit. II. 429.

posjedu frankopanskom, oko za mjesto Jezerane uz cestu Josefinu, izmegju dvije duguljaste ravnice, koje se prostiru od sjeverozapada k sjeveroistoku, a protječe ih potok Jaruga; veća od te dvije ravnice duga je od prilike jednu milju, a široka 2000 koraka, dok je druga ravnica, „Crnačko polje" duga po prilici 7000 koraka. Ovaj komadić zemlje ima sva ona svojstva, koja se spominju u našoj povelji. To je drevni frankopanski posjed u rukama Zrinjskih; ravnica s jednim potokom; „ingenti montium solitudine undique circumdata", jer ne samo da se gore, koje se prostiru duž ravnice, uzdižu kao gole stijene, nego i kose Velike i Male Kapele sudaraju se ovdje u daljini od jedva četvrt milje [1]). Ovo je zemljište nadalje u neposrednom susjedstvu sa senjskim gradskim područjem, koje se je, kako je poznato, prostiralo do Brinja, a Brinje je po zračnoj liniji jedva jednu milju daleko od Jezerana. Pogled na zemljovid uvjerava nas konačno, da taj predio, ne samo što je blizu, nego je upravo tik do ceste, koju su turske razbojničke čorde upotrebljavale u pravcu prama Ogulinu. Ta via Josefina i danas se još vijuga uz rečeno mjesto.

Samo tu i nigdje drugdje mogli su se naseliti Vlasi, nazvani „Krmpote", kada su kralju ugarskome predali molbu, da im dade zaštitu, slobodni list i grb.

Kaki je odgovor slijedio ovoj molbi i u koliko su Vlasi [po vladi zaštićeni protiv temeljitih po sebi prava vlasteoskih,]— to ne znam. Prije nego što dovršim ovo moje razlaganje, valja mi megju tim napomenuti još ove prilike, koje su u svezi s tenorom one molbenice.

Nakon opetovanih tužaba kako od Zrinjskih, Frankopana, Dersffyja, Pogányja de Cseb, tako i od biskupa i kaptola zagrebačkog, molili su u Požunu sabrani staleži zemlje u adresi od 2. aprila 1604. [2]) da se dokinu neurednosti, po kojim Vlasi, doseljeni zadnjih godina iz Turske u Slavoniju i Hrvatsku, onoj vlasteli, na čijem su se zemljištu naselili, krate devetinu, te ih u toj njihovoj oporbi potpomažu kapetani krajiških tvrgjava.

Nadvojvoda Matija, koji je u tome saboru imao da zastupa kralja, pokušavao je da staleže odvrati od toga zahtjeva, ali uzalud. [3])

I pošto je dvorska komora u Pragu, koja se je takogjer bavila tim pitanjem, bila toga mnijenja, da se rečenome zahtijevanju staleža ne može udovoljiti, dok turski rat traje, a poslije, kada se uspostavi mir, da se onda Vlasi nekako mogu prisiliti na davanje devetine [4]) to je zakonski članak XIV. 1604. izrekao, da Vlasi vlasteli imaju davati devetinu, a crkvi desetinu.

[1]) Vidi kartu generalštaba „Zona 25. col. XII."

[2]) U X. svesku Monum. Com. R. Hung., koji će skoro izaći.

[3]) Izvještaj nadvojvode Matije caru od 14. apr. 1604. u X. svesku Monum. Com. R. Hung.

[4]) Izvještaj praške dvorske komore tajnome dvorskome vijeću od 1. maja 1604: „Wann aber der Fried würde, könnten sie (die Vlachen) alsdann etwa darzur gehalten werden, dass sie den Geistlichen die Zehnt und den dominis terrestribus ihre Dienst auch halten und leisten." Ibid.

S tim zakonom naši Vlasi za cijelo ne bijahu zadovoljni. Čitamo u Vaničeka, [1]) da je godine 1604. više takih Vlaha, što ih je vojska naselila, htjelo da se vrate u Tursku, i da je istom god. 1606. pošlo za rukom, stalno ih nastaniti u Brlogu i Gusiću. Jedva ću pogriješiti, ako ustvrdim, da su ti brloški i gusićki naseoci naši „Kermpoti," jer oni su bili najbliže do ova dva, od Jezerana jedva $1^1/_2$—2 milje udaljena mjesta, a na zemljištu brloškom i gusićkom niti su mogli Zrinjski ni Frankopani od njih zatraživati devetinu ili robotanje, pošto su ova dva mjesta pripadala slobodnome području grada Senja. [2]) Vidjeli smo, da naši Vlasi Senjane zovu svojim rogjacima i da su s njima u najsrdačnijoj svezi, jer su ih Senjani — kako u svojoj molbenici napominju — branili od nasilja grofa Gjure Zrinjskog, pa kada zbog nasilja toga grofa još prije god. 1604. htjedoše da pobjegnu u Tursku, navratili su ih Senjani, da ostanu.

Još da pri kraju dodamo jednu primjedbu o mjestima Krmpote i Krnpotići, koja leže sjeverno, odnosno istočno od Senja.

Kao što znamo za naseoce gomirske, da su se poslije širili spram Vrbovskog, Drežine, Smrzene poljane, Starog laza i Mrkoplja [3]), isto je tako vjerojatno, da su se naši Vlasi „Krmpoti", s vremenom umnožali i da su se od njih odvajale pojedine skupine. Prilika je, da je taka skupina ime dala mjestu Krmpotama sjeverno od Senja, dok je malo seoce Krnpotići tako nazvano po drugome skupu, koji je sastojao jedino od članova porodice Krmpotich, potpisane na molbenici. Potpuni tekst zanimive povelje, o kojoj smo gore potanko razlagali, glasi ovako:

Humillima supplicatio militum habitantium in deserto Liçe supra civitatem Segniam.

Sacratissima caesarea regiaque Majestas, domine, domine clementissime.

Non dubitamus pluribus jam vicibus Majestatem Vestram sacratissimam a serenissimo archiduce Ferdinando fuisse informatam, qualiter nos Walachi, vocati Kermpoti, primum sub potestate turcica instar guardiae beghi sanzak di Lika constituti, illuminati in cordibus nostris a spiritu sancto et per somnia nocturna in desertum Liçe a S. Joanne Baptista evocati, ante omnia immensa misericordia Dei omnipotentis et gloriosa nominis potentia Majestatis Vestrae sacratissimae considerata, venerimus quingenti ex Turcia

---

[1]) Specialgeschichte der Militärgrenze I. 80.
[2]) Pesty loc. cit. II. str. 492. i dd.
[3]) Vaniček I. 81. i Lopašić I. 326. (List Nikole Frankopana nadvojvodi Ferdinandu od 28. maja 1604.

cum cognatis et propinquis nostris Segnianis viam rectam nobis praebentibus, una etiam universam familiam, prolem et bona mobilia nobiscum abduxerimus, sub spem alarum Majestatis Vestrae sacratissimae confugientes, quarum gratia et clementia moti sumus animo perpetuae eidem servitutis nostrae consecrandae et etiam una cum familia parati vivere et mori ac penes Majestatem Vestram sacratissimam proprium spargere sanguinem. Postquam autem terras christianas attigimus, non erat nobis commodum cum numerosa familia nostra civitatem Segniam incolere, sed in proximo deserto et montibus ad passus turcicos reperimus unum locum, Liçe nominatum, planitiem cum rivo, ingenti montium solitudine undique circumdatam, qui locus ab annis centum semper deserti nomen habuit et erat passus turcicus, ex quo frequentibus excursionibus hostes plurima damna ditionibus Majestatis Vestrae sacratissimae inferre solebant et hic nostras mansiones, defensionis christianae avidi, fiximus. Optime etiam nobis constabat locum illum antiquitus una cum civitate Segniensi comitibus de Frangepani fuisse haereditarium; sed illi inhabiles defensionis illius contra Turcas protectionem totam destituerant et hac occasione hostis secure semper excursionibus infestissimis fuit deditus. Nos expleto hic uno integro anno, ablegatis primum cum capitaneo Mikolanych, wojwodis et maioribus nostris pro praesentatione ad serenissimum archiducem Ferdinandum, ubi Sua Serenitas nomine Majestatis Vestrae sacratissimae nos clementissime recipere dignata est, assignatis novis banderiis et Majestatis Vestrae sacratissimae signis, penes cacteras provisiones nostras, post quam juraverimus non aliis unquam praeter Majestatem Vestram sacratissimam principibus nos adhaesuros. Interea vero persequimur maxime usque ad praesentem diem ab illustrissimo comite Zrinio, qui nos praeter jus et aequum vult violenter in suos villanos et subditos redigere et nisi propinquorum nostrorum Segniensium defensione uteremur, persuasionibus etiam illorum remorati, iamdudum ex hoc loco in Turciam redire fuissemus coacti.

Ideo Majestati Vestrae Sacratissimae humilime supplicamus, dignetur nobis unum privilegium libertatis iuxta consuetudinem regni ex cancellaria sua hungarica clementissime emanari demandare, quo nos subditos Majestatis Vestrae Sacratissimae agnoscentes, studeamus majori fervore in patriae nostrae et celeberrimi nominis Majestatis Vestrae sacratissimae, domini nostri clementissimi, defensionem militare.

Pro armis nostris S Joannem Baptistam et S. Georgium martyrem ecclesiarum in his montibus existentium patronos elegimus, cum maiores nostri adhuc in Turcia nobiscum constituti in somniis abistis sanctis ad haec deserta loca evocati fuerint, pro quorum etiam confirmatione Majestati Vestrae sacratissimae humilime

supplicare non desistimus. Conservet Majestatem Vestram sacratissimam Deus diu gloriosam et felicem, cui nos vita durante effusione nostri sanguinis humilime in subditos redigimus, clemens expectantes responsum

Majestatis Vestrae sacratissimae

Humilimi et fidele subditi.

(Locus armorum depictorum).

Damianus Kermpotich vicecapitanus in Liçhe.

Tadia Kermpotich vajvoda.

Milasin Skorupovich vajvoda.

Juan Kerncevich vajvoda.

Radoie Pechianich vajvoda, cum majoribus, vexilliferis et militibus de Liçe.

In dorso: Milites habitantes in deserto Liçe supra civitatem Segniam pro privilegio libertatis et confirmatione armorum ex cancellaria hungarica.

(Original u c. i kr. dvorskom i državnom arkivu u Beču.)

Хрисовуљ Деспота Стефана.

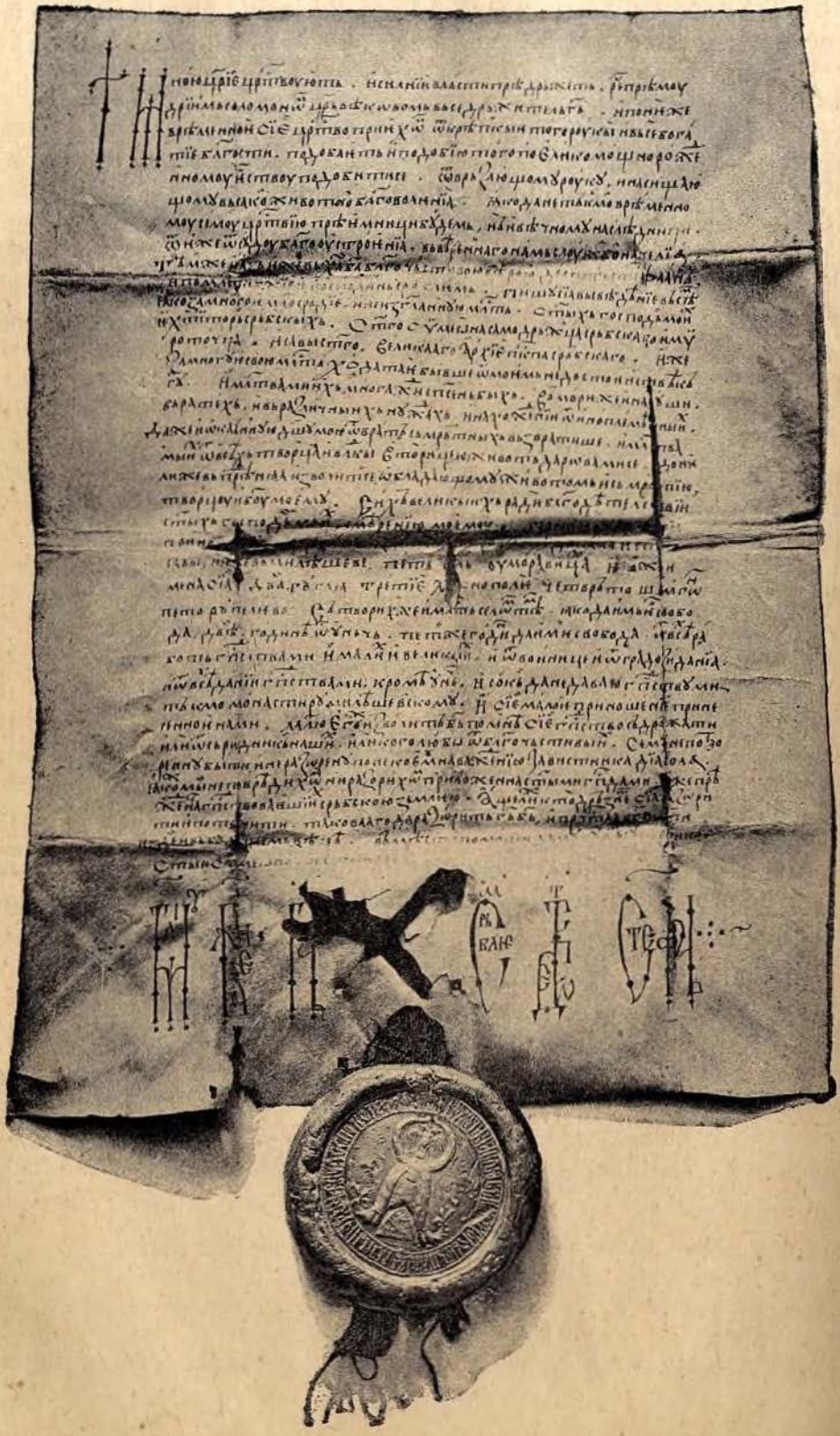

Ова је старина већ наштампана у Миклошићевијем српским споменицима „Monumenta Serbica“ (на стр. 333.—335.), али како се види, издавалац није имао пред очима оригинала, кад је ону књигу штампао, већ само текст наштампани у „Србскодалматинском магазину“ и још неки новији пријепис. По томе нико се неће чудити, што у издању Миклошићеву није све тачно, ма да се и мора признати, да ново издање овог хрисовуља неће дати ништа нова историцима. Другачије ствар стоји, ако ћемо овом старином да се послужимо као грађом за историју језика. С те стране дајакошња издања никако не задовољавају. Та управо владање Стефана Лазаревића знаменито је у српској историји са својих књижевних и научних настојања. У његово су се вријеме ломиле старе традиције те уводили нови начини писања. Покретачем новштина, реформатором старе српске школе, истицаше се, како је познато, Константин граматик и филозоф, деспотов сарадник на књижевном пољу и историјограф послије његове смрти, човјек за оно доба пуно учен, али подједно и сувише непрактичан.

Печат Деспота Стефана на овом хрисовуљу. Наравна величина.

Ко зна, колико се Константин борио за неке своје реформе у писању и превођењу српских књига, брзо ће се досјетити да упита, како се у његово доба писало у канцеларији самог

деспота? Да ли је и она прионула за Константинову реформу или се држала старијех начела? Одговора на ово занимљиво питање нећемо наћи у дојакошњим издањима нашег хрисовуља, али одговориће нам фотографски снимак, који је приложен овој свесци „Гласника“. Он показује, да се ни деспотова канцеларија, у којој је можда сједио и сам Константин, не могаше посвема отети новој струји у српскоме писању. Свраћам пажњу поглавито на двије ствари, које су се сада уобичајиле. Прво је слово ъ, којему дојако не бијаше мјеста у српским рукописима, а овдје већ долази кад и када управо онако, као у другим књигама Константинова времена, као: у предлозима въ, къ, съ, нъ, или уз ϱ, када ово слово чини слог, као: Ѳϱъвлѥмь, млосϱъдїє, сьмϱътїю, четвϱъто, дϱъзнет. Друго је редовито стављање акцената на ријечима, које је већ у томе хрисовуљу готово свагдје проведено. И оно разликовање другога падежа множине од првог падежа једнине знаком ̏ на слову ь, долази у књигама Константинова времена — али то ће бити већ старији обичај, који је Константин тек прихватио и утврдио; ср. у томе хрисовуљу сель̏, сокь̏, господь̏, χтїторь̏, сьϱωдникь̏. Исто тако употребљавање великога О (ω) у облицима множине није Константинова новштина, али он је дао томе обичају своју угледну потврду.

В. Јагић.

Odlomak starog slovenskog rukopisnog evangelijara s predgovorima i s blagoslovima, gotskim pismom napisana, u knjižnici franovačkog samostana na Otoku (Badia) kod grada Korčule.

Za vladanja kralja Stjepana Tvrtka I., negdje oko svršetka srpnja mjeseca 1390. god. bijaše Korčula pridružena kraljestvu bosanskomu, te je u ime bosanskoga kralja upravljao njome knez Ciprijan de Ciprijanis[1]). I Stjepana Dabišu su Korčulani priznavali svojijem gospodarom, ali za malo doba, jer opstoji isprava od 9. veljače 1393. godine, u kojoj zovu svojijem gospodarom Šišmana, kralja ugarskoga[2]).

Za tadašnjeg bosanskog vladanja, progonjeni od bogumilâ i njihovijeh pristaša i bježeći pred Turcima, doseliše se Franjevci iz bosanske Vikarije na Otok kod Korčule, te sagradiše crkvu i samostan, kao što nam svjedoče tadašnje isprave[3]).

I samostan i crkva bili su već dogragjeni 1394 god., kako doznajemo po ovoj ispravi[4]):

[1]) V. Antonio Paulini: Catalogo dei Conti, Vicarî e Rettori che si succedettero nel governo di Curzola dal 998. all' anno 1450. Izdao V. V. V.

[2]) Nav. dj. str. 27.

[3]) Vidi nav. dj. i članak V. Vuletić-Vukasovića u beogradskom „Старинару“ Год. III. бр. 4 стр. 120: „Krst na Otoku kod grada Korčule“.

[4]) U rukopisu: Dr. Ant. Paulini. Istoria Ecclesiastico — Profana di Corzola — Tog rukopisa je jedan prepis u akad. knj. u Zagrebu, pa jedan kod porodica Boschi i Dimitri u Korčuli, jedan kod opata Trojanisa u istom gradu, a o jednom kažu, da je kod neke porodice u Šibeniku.

„MCCCLXXXXIII;. Ind: e 2da die ultimo Maij. In pleno et generali et sufficienti Consilio Curzulae in Ecclesia Sancti Marci coadunato ad sonum campanae, ut moris est, in quo fuerunt Consiliarj quadraginta quinque =

Ad precem et petitionem Rñi: in Xpto Patris et Dñi: Dñi: Fratris Bartholomei de Tuscia Vicarj Vicariatus Bosnae, et suarum Fratrum habitantium et colentium Monasterium Sanctae Mariae de Scolio Magno positam ante Civitatem Curzulae, obtentum, et firmatum fuit, quod aliquis homo vel persona cujuscumque status et conditionis existat non audeat, vel pressumat nemus incidere unquam aliquo tempore volendo las facere, sive seminare circa ipsam Ecclesiam in ipso Scoleo, ubicumque possunt fratres videre, et visum eorum prolungare stando juxta ipsam Ecclesiam nec in Valle, quae pendet versus ipsam Ecclesiam Sanctae Mariae, pœna perperorum quinquaginta sine voluntate et expressa licentia ipsorum fratrum, et pœna perdendi totum laborerium, quae faceret ut supra, quod deveniat in Comune Curzulae."

Moj časni kolega Vid Vuletić-Vukasović piše u navedenom članku u „Старинару" o čudotvornom drvenom krstu, kao što i o drevnoj vizantinskoj slici, koji se još čuvaju u crkvi na Otoku, kako je tradicija, da su jedno i drugo „donijeli fratri iz Bosne."

Od istog vremena, dakle od svršetka XIV. vijeka ili najkašnje iz prve polovine XV., potiče odlomak staroga slovenskoga evangelijara sa predgovorima i blagoslovima, pisana gotskijem slovima na kvijeru, što se nahodi u samostanskoj knjižnici. Taj odlomak uvezan je u rukopisnom latinskom misalu takogjer od kvijera s istijem slovima, te zaprema 16 stranica jednog svežnjića, koji je iste veličine misala i ima okrajke iste širine.

Cijela knjiga ima stranice visoke $23{\cdot}7^{cm}$, šir. $16{\cdot}5^{cm}$, a debela je bez korica 4^{cm}. Gornji okrajak stranica širok je 25^{mm}, dônji 56^{mm}, desni i lijevi po 40^{mm}.

Na slovenskom svežnjiću nema iluminovanijeh, nit urešenijeh početnijeh slova, ni riječî druge boje osjem crne, dok su u lat. misalu sva početna slova modra ili crvena i crtarijama urešena; neka su crvena sa modrijem crtarijama, a neka opet modra sa crvenijem crtarijama. I tekst je lat. misala pisan na mnogo mjesta sve crvenijem slovima. — Pri početku misala jest koledar, pisan najviše crvenom bojom. Na nekoliko strana misala, u sredini i pri svršetku, ima i crkvenoga pjevanja sa notama na četiri crvene brazde. Na nekoliko komada latinskog misala zabilježeni su listovi rimskijem brojevima; a nema tijeh brojeva ni na jednomu od 8 listića slovenskog svežnjića. Na mjesto jednog početnog slova u lat. misalu sitnoslikano je poprsje Spasiteljevo sprijeda vigjeno sa IC — XC. Korice knjige sastoje od daščića od tvrda drva, kožom omotanijeh i zakovanijeh klincima od tuči u tri reda po tri, u sve jih 9 na

svakoj korici; klinci imaju zvjezdasto narezane male glavice. Kopče su otpale, ali su im ostali tragovi utvrgjena na koricama. Svežnjići su bili osobitom vještinom tvrdo uvezani.

Pošto se nadam da će dosta zanimati istraživaoce naših književnijeh starina, to iznašam ovdje u cjelini brazdu po brazdu i stranu po stranu tačan prepis slovenskog svežnjića toga misala, koji sadrži jedan dio blagoslova soli i vode. Dodajem takogjer vjerni facsimile prve strane u priloženoj slici.

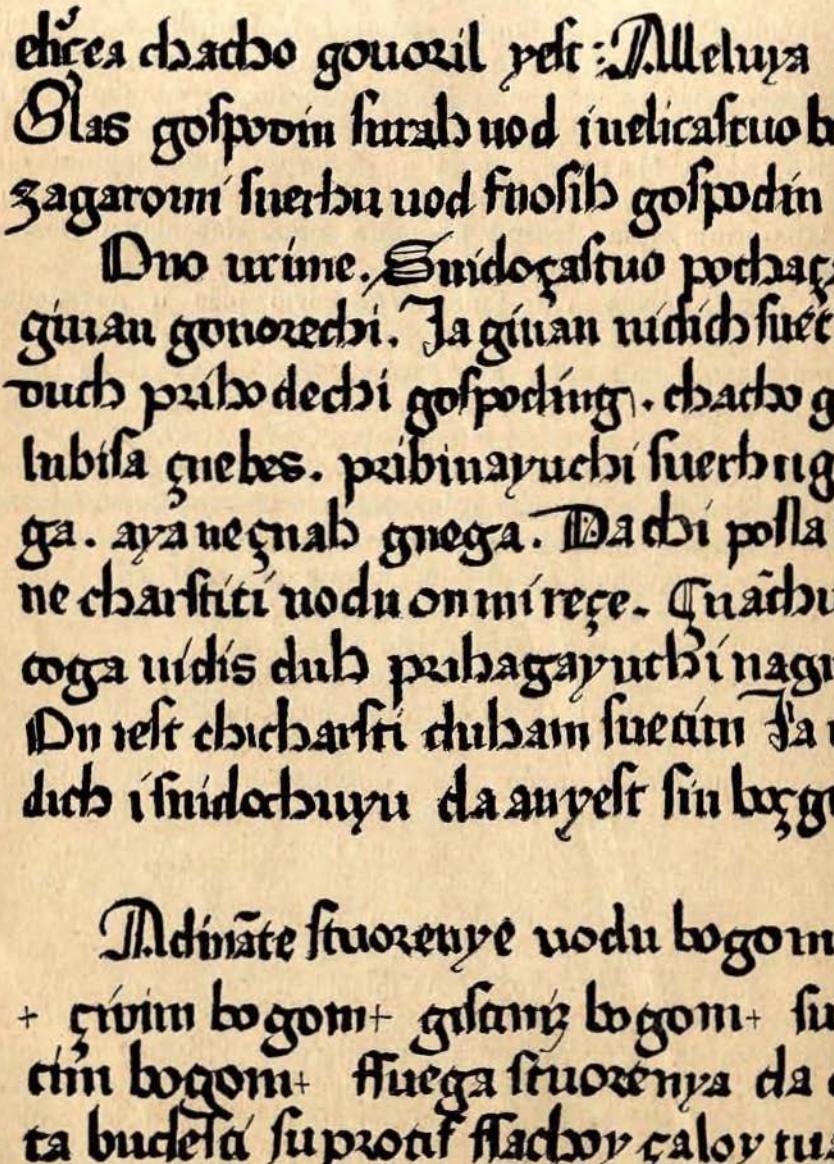

1. elīçea chacho govoril yest: Alleluya
Glas gospodin surah uod i uelicastuo bosye
zagaroromi suerhu uod fnosih gospodin
Ono urime. Suidoçastuo pochaça
giuan gouorechi. Ja giuan uidich sueti
duch prihodechi gospodnig. chacho go
lubisa çnebes. pribivayuchi suerhu gne
ga . aya neçnah gnega. Dachi posla me
ne charstiti uodu on mi reçe. Çuāchu
toga uidis duh prihagayuchi nagneꝏ *)
On iest chi charsti duhom svetim J_a^i ui
dich i suidochuyu da on yest sin boçgi

Aclināte stuorenye uodu bogom †
† çiuim bogom † gistiniꝏ bogom † sue
tim bogom † fsuega stuorenya da cis
ta budesc i suprotif fsachoy çaloy tuari

2. inapasti nepriyatel . i chachi godi ocroplenga
budesti . budi milostyoꝏ boçyoꝏ obragnega
iça ona chacho obragnene sut hiçe ebra
ysche çlaminieꝏ cravi charstoue . Tacho
racig obarovati gospodine hiçe slug i slu
çabnic tuoych . charstoꝏ gospodinom
nasim . Vonoga gimete çaclinā chiriçyu
suoyoꝏ tebi sapouidi studence . Vonoga
gimete çaclinā . chi sinof israhelschich
isrid mora içuede . Vonoga gimete çacli
nāte chi suerhutebe nogama suoyma
hodich yest . Vonoga gimete çaclinaꝏ
choga giuan danas isucharsta vtebi
charstil yest . Vonoga gimete çaclinaꝏ
chi tebe u strani galilegschoy . çlaminý
em suoym mochyu obrati u vino
Da fsachi duch necisti i fsache fantha

3. çme dyaboloue . po oue bode ocroplyeneꝏ
poginet i odluçetse † Chātom gospodi
nom nascim . chima priti isuditi uas
suit ognem içiuet gospodin nebeschi
blagoslofglien uauech uichoā amen
ili tuoye inepmoçne
chriposti molimte gospodine fsemogiui
cgni boçe . chi ne malu milost racil iesci
dati soli da od ne moretse fsacha stuar
uciniti cha godi yest potribna chpichi

*) U originalu stavljen je ovdje za „m“ znak, koji se u štampariji ne nalazi. Taj znak nalik je na položen s.

çlouichu . po tuom sinu gospodinu na
sem sturiti racil yesci . pochomte gospodi
molimo prilesno da su sol. racisti posu
etiti † iblagoslouiti . ida obraçom tu
oĭm ueliçastua mochi tuoye suprotif
fsachomo duchu necistnomu moçi pri
yati isputiti schiç slug i sluçabnic

4. tuoih . içagodibi billo nemochno spudisti
i pulno tuoich çrafya ucinisti . i pridm
ochyu tuoiom istrepechut fsa prissastã
. fanthaçme dyafloue isboyetse . poçla
minyu chriça † tuoga sina gospodina na
scega . i sapouĭdi praue çelechim çaym
mes . pouom tuom çlaminyu isucarste
toga nigdare boliçni pritisnet çlame
nuyuchise . chi çiues i chraglues nafse
uechi uech amen.

budi ouo smisanye soli i uobe uode ça
yedno ugime otça . isina . iducha sueta
pomolimse

Aclinamte stuorenye soli i ŭdo u
gime † otça † isina † iducha sueta
Joschete çaclinamte chi po eliçeu

5. prorochu vuodu clasti çapouidi gouo
rechi Duo di gospodin osrauich uode oue
i nebudet vgnich smerti ni drama
tsuo . Iche boçastuenimi usti suoimi gla
som rece Uiveste sol çemglie I po apo
stolu . sarce uase solyu yest ucigneno
Da pachi chi od tebe ocusit - budete po
suecheni dusami i telessa . I gdi godi
budes ochropgliena budi gnim od
puchenye grihof isdrafye pameti . i
spasenye uicgne od grihof i odgononye
ifsache napasti diafloue . ugime otça
fsemoguchega † isucharsta sina boçÿa
chi gima priti i suditi uas suit ognē
i chragluyet nafse uich uech amen
pomolĭse
Ospodine boçe isbauiteglyu istuo

6. riteglu i çasthiteglu fsachoy stuari chi
yesci istocnich oue uode nastuorenye
tuoye sueto ugime tuoe posuechiuyu uodu
ouu ana odgonegnye dyafla ifse drus

be gnegove . I iosche te moliu gospodine
isucharste . da ugime tuoye çuano ue
liçastuo milosti ducha sueta † i oua uo
da duchofna da primet . Josche nayspu
gnenie i naprognanye dyafloua cigne
nia poruchach sluge tuoga i po ochrop
glienyu se uode da probudet . fsachom
chom necisti duch çdruçen . yest ouim
charschenie∞ soli i uode çapugen yçagnã
i çich i ne spostafgliengi ali çdarçangi guni
ti sebe çuyet blago . I chada godi ochropg
lienie od rab tuoych pridet i pohualitse
uisocho çiuuchim naspouidanye i nasã

7. gnanye . gospodino∞ nasim isucharstom
sino∞ tuoi∞ chi stobom çiuet i chragluyet
nafsi uichi uicho∞ amen Dñs uobiscū
sursū corda . grãs agam ? dño deo ñro In
modū p̄ phacois
gistinu dostoynu i prauedno yest pr
auo ispasiltegno . Mi tebe uafsa i uasdi hu
alu usdayemo . gospodine boçe nebeschi
i çemaschi . koga chripostiu polloçena
sut fsa i choga ricyu stuorena sut fsa Çgo
ra posgli duch tuoi sueti † suarch ouoga
stuorenya uode da bude posuechena ugie
† otça † isina † iducha sueta . Jere ona
tebe çna uisgnega spasciteglia istūritegla
uisgnega . Joschete glubeçniuo boçe mo
limo da uslisis i pomiluyes moliena na
ssa. Da gdi godi ochropgliena . i ocischeã

4.257

8. ochropgliena budes . tebe glubechi ova voda
gimigte oni stanye spasenye i ueselye i pot
stenye uisgne . afsci çlouolgnici i fsi necisti
duchoue çapuditefse i prorenitesse. I çato
gouoru tebi uodo cha nasuidochiu prilo
çenya stuorenya yessci Ti podnebom †
Ti suarhu neba † Ti podçemglio∞ †
Ti suarhu çemglie suerchu tebe çouu sueto
i cudnouato gime boçe . chite suarh
nebes suoyu mochiu postaui ipachi
schupi smorem naçamgli issmisa . chi
tebe taynami i barsami i uodenimi uitri
daçgichi çapouida . isuprotif fsim
tellesam oçischenye da içagnich petye
posluçi . Çuarhu che † iosche duch †

gospodin nasamo nosasete da yosche
nositse . Çaclinãte † posedmich çachoïch

9. ducha boga çiuoga. Çaclinãte † deuetim
redi angelschim . Çaclinãte † driuom
çapouidnim ischoga poraçena tuddye sla
tcha uagnegna yesti . Çaclinãte † pode
uet trussci isusanya i trepetây nebescho
ga chraglia . Çaclinâte † onim chi fsa
stuoril yest . da ne potais glas i uuiglieca
moga, i da çapudis fsu tamnost fsi dy
afli i fse uichantanye dyaflous i duhof
necistich aly çaclianich illi çauanich aly
uragoliyschihm çadiâgnyem, ale poni
cãtangnu . mudrostyu . ali ptiçami ali
smyami. Jere çapouida tebi, gospodin
nas isucharst . sin † boga çiuoga da
budes posuechena . igdi godi ochropg
liena budes fgime otça † fsamoguche
ga chi yest sabaoth . Alli uhiçi aly

10. uchrasciya . aumestich sigagnich aly up
ulchu, alli fdobitcu, alli uchom godi st
uorengi . alli upitgi budes, da na gludeꝛ
od che choli nemochi nemochcan budet
tudie sueto çdrafye chnemu da pridet .
alli çalim duchom porasen budet
sdraf çlouich biti . fmochi i fgimeni go
spodina nasega isucharsta choga nich
ore nemre ni govorechi ni pisuchi ni po
mislechi raçumiti . chomu gime yest
gospodin fsemogi bog . Josche te molim
fsuemogi boçe chi po angelu tuom go
spodine studenach agarof pocaça iç
gnega içmaela çagna napoyl iessi schi
slugu tuoga abrama umesopotagni
gi molitvu uslisal . ifsa çeliya sarcca
gnegova napunil yessci . I chi rabu

11. tuomu moysesu upustigni chami pora
çiti sapouidi isgnega uodu içisti i puch
napoiti . sapouida . Ichi uodu uodu chorchu
spoloçenyem driua osladi . Techo gospo
dine fsemogi uichgni boçe raci blago
slouiti † uodu onu Vgime † otça † isïa
† ducha sueta . Datudie kada ochropg
liena budes ugime tuoye fse blaçne
dyafglie irici nepriategl içrenes i pro

renes . Josche molimote gospodine da
chacho chstami ragueloun angela tuo
ga raphaella racil yesci poslati . i chu
hoye asmodea dyafla sueçat yesci tchom
msachonoꝏ dobro stáya staño nascim
darorouati hotig da tudie chacho ochr
opgliena budet oua uoda nigdare on
di ali nanom stenu stoyechim chibi .

12. gimilli nichu moch ducha saloga, acho
bi pribiuali . datudie potopglieni iraçci
gneni otidut . Charstom gospodinom
nassim choga hualet angelli iarhange
li cherubin i seraphin . chi ne pristayu
uapyuch fsachi dan glasom uelichim
gouorechi: Suet suet suet . gospo
din bog sabaot . Pulna sut nebessa
i semglia slaue tuoe osana na uisgni
Ospodine sueti otçe
fsemogi uiçgni boçe otçe gospodĩa
nasega isucharsta . boçe † abramof .
boçe † isachof . boçe † iachouof . posue
chyuyuchi † Ja ouo stuorenye soli uo
du molimte da uslisati racissci. Çacli
nãgte † tachie soli i uodu ugime †
gospodina nasega isucharsta naça

13. ranigna sina boga çiuoga chraglia isud
sa nasega . da budesci umiuenye i oçischenye
ufsím mestih . Vcihich ochropglĩa budi
sci . na prognanie i naschorenye duchof
neçistich i tachie fsedruçbe diafloue ifsi
ch obraçof diafglich i hiñbe i magleg
nich ifsache suprotifschine . boçastueno
ga spasenya narestite istupitese . ni ufr
agoliach odruya ni gludem ni plodu
dobitçenomu ne naudi . da otidi i po
bigini poçsuanyu gospodina nassega
isucharsta . Çaclinamte dusse neçisti
† bogom fsemoguchim chi ucsignil
yest nebo i çemgliu . more i fsacha u
gnih yesut . Dafsa moch supptifna
ifse scupglienye diaflouo ifse teçeñ
ye . ifse blaçne gnegoue ischoreitessce

14. i pobignite , od onoga stuorenya uode . da
bude sueta . i ogan goruchi suerchu fse çla
be nepriyateglsche

Oçe chi naspascenye çlouiçaschomu rodu . uelicha posuecheya uodo∞ çdraçan gi postauiti rachel yesci . bliçu budi gça nyu nasemu . i cignegnya ouoga fnogi mi çachoni proçri . da storenye tuoye bo çastu sluçit isgagnayu uragof i nemo chni . iosche supugnenya boçastuene milosti da primet suersene . I tacholie u mestich ali stanich uernich . ouo yedô pochropglienye sglubitse u cistochi i obaruyet od necistochie . ni frimena . raçboynoga . I otidite fse slob layuchich nepriyatel . i acho ça yest ne çdrauo

15. ustauích auich . po ochropglienyu uode oue pobígnite . açdrafie suarseuo da pribiuat poçnanyem imena tuoga suetoga pobig nut íofsache aruagne budi obarouan Gospodinom nasim isucharstom sino∞ tuoim . chi stobom çiuet chragluyet uiedinstui ducha sueta bog. — poĩa scl'a scl'o . Amen. Oremus p̄ceptis salutarib∞ moniti & divina institutione formati audemus dicere . Pater noster etc. Sed libe ra nos amalo amen

Sbaui nas gospodíne molimte od fsega sla choye mimoslo . i choye sada i chogimat priti . slug i sluçabnic tuo tuoich od meçça. i od glada i od oggna i od nemochi çalich . poiçbauiteglu isp asçiteglu nascem gospodinu isuchaštu

16. chi stobom çiuet ichragliuyeth uyedensti ui ducha sueta bog . per oĩa secl'a sclo'um ā Dñs uobiscú || Mir i blagoslof † boga ot Benedicamus dño de grâs pomolimse ça fsemoguchega isina † iducha sueta † pridi suarchu uode oue da bude posue chena . ugime fsetoga troystua Amen

Arstite carst . i posuetisse uas suit . ida gnim odpuschenye grichof uodom i du hom fsocischuyemo :— Et dicitur trib∞ Vicibus Ale t'chrat

U Korčuli, svršetkom maja 1890.

Frano Radić.

О привилеђијама куће Охмућевића-Гргурића.

Приопћио архимандрит **Иларион Руварац.**

У „Historia regum Hungariae, Budae 1801.“ помиње Прај на два мјеста (Pars I. p. 182 et Pars II. p. 27 et 28) неке листине краљева угарских а нарочито Беле IV. од г. 1269., Лудовика I. од г. 1349. и Жигмунда од г. 1395. и 1406., којима би се потврђивало даровање града Костура у Маћедонији породици кнезова Охмућевића.

Те исте листине помиње и Фејер у дипломатском зборнику краљества угарског (Том. IX., св. I., стр. 557. и 558.)

И Ладислав Салај позвао се у својој повијести Угарске на даровницу краља Беле IV. од г. 1269. (в. у њемачком преводу те историје I. 333., ноту 2.)

Речени Фејер назначујући на поменутом мјесту даровнице и потврднице угарских краљева, дане кнезовима Охмућевићима, придодао је: „uti iidem Comites productis litteris Viennae a. 1678 coram Leopoldo Caesare probaverunt“.

У мене је овјерован препис те листине цара и краља Леополда од г. 1678., којом је он на молбу једнога од Охмућевића (који се назива „generosus ac egregius dominus Antonius Damianus Ohmuchievich Garguricz, eques Illyricus Ragusinus oriundus ex regno Bosniae, Reipublicae Ragusinae Cancellarius et ad Majestatem nostram nunc ab eadem Republica ablegatus nuncius) потврдио предложене од истога повеље оца свога, цара и краља Фердинанда III. од г. 1650. и 1654.: „continentes in se certas quasdam alias quinas litteras praedecessoris condam nostri Mathiae primi, regis Hungariae quemadmodum etiam Regum olim Serviae, Rasciae, atque banorum et Regum Bosniae legitimorum, super certis donationibus feudorum ac bonorum nec non Comitatus et Capiteneatus terrae Smuscae in praedicto Regno Bosnae atque terrae et civitatis Castoriae in Regno Macedoniae existentis, primas videlicet 1268, alteras 1349, tertias 1395, quartas 1406, quintas denique 1465 annis Domini emanatus“.

Цар и краљ Леополд помиње дакле у својој потврдници од 2. новембра 1678. год. писма и повеље од г. 1268. (1269.), 1349., 1395. и 1406., садржане у потврдници Фердинанда III., но краљ Леополд не каже, да су све те повеље и листине дане Охмућевићима од угарских краљева, од којих поменуо је јединог краља Матију, који је могао издати потврдницу од г. 1465. те би остале четири повеље припадале српским краљевима и босанским банима и краљевима, које он уз краља Матију помиње.

Г. 1653. штампана је у Напуљу књига, у којој су привилеђије кнезова од Тухеља од куће и линије Охмућевића

Гргурића (Privilegios concedidos por los Senores Reyes y Emperadores del Reyno de Ungria, Bosna, Servia, Croacia, Dalmacia, y Macedonia a los condes de Tuchegl de la casa y Linaje Ohmuchievich Gargurich, sobre los Donationes de Feudos, qui dichos Condes posseian en Bosna, y Maçedonia, traducidos per orden del Sacro Real Consejo de Napoles dela lengua y caracter Ilyrico en que estalan escriptos en caracter y idioma Italiano como je contienen en dicho Sacro Real Consejo de Santa Clara, confirmados por la Magesta Cesarea de Ferdinando Terçero Emperador etc. al Almirante Andres de Nicolas Ohmuchievich, y a D. Pedro de Ybella Ohmuchievich Cavallero de la Ordé de Santiago, y a D. Carlos de Ybella Ohmuchievich hijos del dicho Almirante, declarados por Sa Magesta Cesarea por deçendientes de los dichos Condes de Tuchegl y de Castorea). Ријетку књигу ту имао сам у својим рукама те могу казати, од кога су привилеђије приопштене у њој.

Имаду у њој четири листине ћирилским писмом издане, а наиме:

1. Отворен лист „Шефана Котромановића, благовѣрнога Бана, Жупана, Кнеза и Господина Босни, Приморю, Хѫмсци земли, дольнимъ краемъ, западнимь странамъ, Ѫсори, Соли, Подрингю и к томѫ од 28. Дец. 1268. г.

2. Отворен лист Шефана Стѣпана цара Гаркѡмь, краля Сарбьлемъ, Расии и Приморю и Арбании и Бѫгаромъ и западнимъ странамъ и к томѫ — писанъ оу столномѫ градѫ Охридѫ мисеца Априла десети данъ, Рождьства Христова 1348. а од створениа свита 6857. (= 1349) лито.

3. Отворен лист Стипана Тврtка Тварtковића, краля Срблем, Босни, Приморю, Хѫмъсци земли, Далмаціи, Хрватом, дольнимъ краемъ, Ѫсори, Соли, Подринию, западнимъ странамъ. — од 5. Јуніа 1395.

4. Лист Фратра Марина Сплићанина, викара свои Босни, реда св. Франческа, писан у Веселои стражи 15. Маи 1406. лито.

Пети је лист краља угарскога Матије на латинском језику, datum in castris exercitus nostri in vado fluvii Zavij, die dominico proximi post festum omnium Sanctorum, a. 1465.

На крају је потврдница цара Фердинанда III. од 10. јуна 1650. год.

За штампану ту г. 1653. књигу и приопштене у њој листине нису знали напред поменути угарски историци, јер да су знали за њих и бар из приложенога им талијанскога превода разабрали садржај њихов, знали би и увидили, да лист од г. 1268. (1269.) није листина угарскога краља Беле IV., већ босанскога бана Стефана Котромановића; да повељу од г. 1349. није издао угарски краљ Лауш велики, већ српски цар Стјепан; да записи од г. 1395. и 1406. нису записи угарскога краља

Жигмунда, већ да је лист од г. 1395. повеља босанскога краља Твртка Твртковића, а запис од 1406. г. да садржи увјеравање Марина, викара фратара францишкана у Босни о том, како је босански краљ Остоја предао кнеза Брајана Охмућевића Гргурића и синове његове с васцијелим њиховим посједом и имањем у руке црковне и у обаровање његово и осталих отаца викарије босанске, који су сада и који послије буду.

А што је Прај (а по њему и други) погријешио те мислио да су листине од 1268., 1349., 1395. и 1406. год. листине угарских краљева, томе је, рекао бих, повода дао сам краљ Леополд другом својом доцнијом привилеђијом од 12. октобра 1703. г., изданом на молбу поменутог Don Antonii Damiani Ohmuchievich Gargurich, comitis de Tuchegl et Smuska in Regno nostro Bosniae et Dubis Castoriae in Macedonia, Dapiferi, Pincernae et Consiliarii nostri, — у којој се помињу „privilegia, divorum olim Hungarorum regum gloriosae memoriae Praedecessorum nostrorum celebri huic familiae (Ohmuchievich) in annis ad huc 1349 die 10. mensis Aprilis, et 1395 die 5. Junii, item 1406 die 15. Maii emanata“.

Но која нам је фајда од тога што сад знамо, да листине од г. 1268. и 1349. и 1395. и 1406. нису листине угарских краљева Беле IV., Лудовика I. и Жигмунда, већ листови босанскога бана Стефана Котромановића и српскога цара Стјепана и босанскога краља Твртка Твртковића и Марина викара босанских фратара-фрањеваца, односно краља Остоје — кад сви ти листови и листине нису прави и истинити већ лажни, доцније у XVII. вијеку измишљени и направљени те г. 1653. у Напуљу на свијет издани а од царева и краљева Фердинанда III. и Леополда I. г. 1654., 1678. и 1703. без испита за истините примани и потврђивани.

Садржај тих лажних листова не могу овдје излагати, но ћу поменути само нека мјеста из повеље цара Стјепана од г. 1349., којој је оваки почетак:

„Ва име Отца и Сина и светога Дꙋха Аменъ. Милостію Божію азъ Щефанъ Стѣпанъ вредни царь Гаркомь, краль Сарбьлемъ, Расии и Приморю, и Арбании и Бꙋгаромь и западнимъ странамъ и к'томꙋ. Ва почетакъ свемꙋ азь речени царь Щефанъ славꙋ ваздаем Господинꙋ нашемꙋ, владици Христꙋ“ и т. д. Даље пише цар: „такожде азъ Щефанъ рабъ Божіи, самъ свемъ царь и краль згора речени, не познаюћи оу свитовно никога, даіемо знати овизимъ нашемъ придочнимъ листомъ свакомꙋ — да за верна и прлва послꙋженіа, ка послꙋжи крꙋни нашой воевода Хрелıа Охмꙋћевићь Гаргꙋрићь, кнезъ Тꙋхельски и жꙋпе Смꙋзке и нашь велики воевода боискою, тагда створихъ милость царьскꙋ многовирномꙋ кнезꙋ Хрели за нигово мꙋдро и витежко послꙋженіе —; за то даю и дахъ, записꙋю и записахъ за племенитꙋ дарбꙋ кнезꙋ Хрели Окмꙋћевићꙋ Гаргꙋрићꙋ и ніеговꙋ синꙋ

кнезѣ Гаргѣрѣ и останькѣ викѣ викомъ градъ Костѣръ зъ златомъ, и съ мистимъ обоходъ: мисто Флорин, Новиградъ, Кастанацъ, Дїанаторъ и Прилепъ и са своимъ осталомъ даржавомъ костѣрскомъ . . . . . све згоре речено записахъ кнезѣ Хрели Охмѣћевићѣ Гаргѣрићѣ на вичѣюћи га къ томѣ Баном костѣрскомъ даржавомъ и све Маћедонске земле . . . . . записасмо овакой. Я томѣ свидоци поглавице и властеле цесарства нашега. свитли Деспотъ Пичерьна съ синомъ, кнезъ Кѣкашинъ Марьнавчићь зъ братїомъ, кнез Лазаръ Гребелановић съ ниговимъ зетомъ кнезом Кѣкомъ Бранковићемъ и кнезъ Стрячимиръ и Юрай Балошићъ зъ братїомъ, — отъ западнихъ страна воевода Никола Алтомановићь зъ братїомъ. Я томѣ и приставъ отъ Арбанше кнез Конславъ Конновићь и нашъ полачьки дворски кнезъ Кѣкмиръ съ своими синови. Писа Петаръ Дїакъ, а потписано по момъ величанствѣ да кѣде знано и очитовано свимъ. Писано оу нашемѣ столномѣ градѣ Охридѣ, мисеца Априла, десети данъ, четвартога годиця нашега царьства, а деветнаесьто нашега кралевства. Рождьства Христова нашега Спасителя Ч. Т. М. Н. а отъ створенїа свита шестисѣћа и осамьсатъ и песетъ и седмо лито текѣћи (al quarto anno del nostro Imperio, e decimonono delli regni nostri; del nascimento di Christo nostro Redemtore 1349 e della creatione del mondo sei mila ottocento cinquanta sette anno corrente).

Година 1349. збиља је 19. година краљевства а четврта година царства цара Стјепана, — те може когод запитати: „кад је, као што кажеш, лажна повеља та цара Стефана, како да онај, који је састављао ту повељу у XVII. вијеку, зна, да се Душан закрањио још г. 1331., кад то многи српски писци и историци, рецимо на примјер г. Панта Срећковић још ни г. 1868. нису знали, већ мислили, да се он закрањио тек 1336. г.?“

Састављач те лажне листине знао је за историју Мавра Орбина и из те историје могао је дознати, да се г. 1331. краљ Дечански скончао а Душан закрањио. А што се г. Панте Срећковића тиче, мислим да неће смјети устати и доказивати да је повеља та цара Стјепана од г. 1349 права правцата повеља његова, и да то не ће хтјети доказивати већ и за то, што се у њој помиње кнез Лазар Гребелановић са зетом својим Вуком Бранковићем, а г. Панта је недавно доказивао и непобитно доказао, да се кнез Лазар тек у својој тридесетој години а не прије 1350. године оженио, те му Вук Бранковић 1349. год. није могао зет бити.

У Качићеву Разговору угодном народа словинскога има „Кратко забилижење од јасне и пресвитле обители и куће кнеза Реље Омућевића Гргурића, властелина босанскога (млетачкога издања од г. 1801., стр. 147. и даље) написано по књизи: Le glorie cadute dell' antichissima ed augustissima famiglia Comnena, del Abbate Don Lorenzo Miniati, stampate in Vene-

zia a. 1663“. Но књига та заслужује онолико вјере, колико и поменуте Омућевићке привилеђије штампане у Напуљу г. 1653.

У Даничићевом „речнику из књижевних старина српских“ поменут је под „Охмућевићь“ један једини Охмућевић, по имену Иваниш, човјек херцега Владислава г. 1487., а то значи, да у зборнику листина и писама од Миклошића и Пуцића и у другим књижевним старинама, по којима је написао Даничић поменути ријечник, нема помена о Охмућевићима, а било би за цијело, да је за банова и краљева босанских било оне „јасне и присвитле обители и куће Охмућевића“, коју Качић помиње: „Јасна и присвитла обител и кућа Охмућевића Гргурића“ пука је измишљотина пробисвијета Охмућевића из XVII. вијека.

У лажним тим листинама спомиње се „град Тухељ у Смузкој жупи“ — „жупа Смузка с градом Тухелом“ и Хреља Охмућевић Гргурић назива се „кнез Тухељски и жупе Смузке“.

Качић пише на стр. 148., да се град Тухељ „налази усрид Босне међу Крешевом и Коњицем“

Лукаревић помиње на стр. 20. и 25. град Тухељ (Tuchegl citta di Bosna) и каже да се Стефан, праотац Стефана Немање родио у Луци (Luka, villa di Tuchegl) и био поп „della chiesa di Tuchegl“, да кроз област Тухељску протичу ријечице: Bioccia (да није Биочица) et Osomciza — а у историји Мавра Орбина стоји на страни 218. као примједба на оно мјесто у кроници попа Дукљанина, гдје се каже: „Cresimirus — cum avunculo pugnantes praedaverunt Uscople, et Lucca et Preva“ — „Luca e in Bosna apresso la citta di Tuhaglia“.

Но ни Орбин ни Лукаревић не помињу „Рељу Охмућевића“ и не знају ништа за друге босанске Охмућевиће; а да је била кућа Реље Охмућевића онако славна, јасна и пресвијетла кућа и обитељ, као што вели Качић, зар их не би бар један од тих Дубровчана поменуо?

Да л' зна ко данас за град Тухељ, и да л' има данас трага граду том у Босни поносној? А ако данас нико то не зна и нема никаква трага граду том у Босни — да ли се спомиње град тај и жупа Смузка у књигама и записницима архива Дубровачког? То ће најбоље знати па ће добар бити те и нама казати г. Др. Константин Јиречек, који баш сада тражи и истражује у том архиву — и који доселе није никад узалуд се трудио и знојио у том архиву, већ вазда износио из њега на видјело и свјетлост „богат плијен“.

Hadži begova kula u Hutovu.

Piše **Kosta Hörmann**

(Nastavak i konac; vidi II. knjigu 1890. strana 165—175).

U to se godine 1813. Srbija pobuni i digne oružje protiv Turske, na što vezir bosanski pokrene vojsku iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, te se tada svojim odjelima krenu takogjer Hadži-beg i Omer-beg. U više okršaja sa Srbima pokazao je Omer-beg veliku hrabrost i bude zbog toga imenovan pašom i muselimom u Mostaru, a mlagji njegov brat Ali-aga muselimom u Stócu. No kad se Omer-paša vrati iz Srbije i zasjedne na svoje mjesto u Mostaru, poče globiti bogatije mostarske gragjane i zlostavljati ih, na što se Mostarlije pobune i Omer-pašu protjeraju. Ujedno ga optuže u Carigradu, na što izagje carski ferman, da se Omer-paša umori. Megjutim našao je Omer-paša zaklonište u Biogradu kod svog osobitog prijatelja Mustaj-paše, sina Sulejman-paše Skopljaka. Carski kat'l ferman[1]) do malo stiže Sulejman-paši, te ovaj po zapovjedi udavi Omer-pašu.

I Hadži-beg ponio se hrabro u bojevima protiv Srba, ali nije stekao nikakva odličja, valjda za to, što se je sa zazorom pogledalo na njegove prijateljske odnose s Francuzima. Pritajenim gnjevom u srcu vrati se po svršenom boju na Srbe u svoje gnijezdo u Hutovu, dok mu mlagji polubrat Ali-aga, kasnije Ali-paša, zasjedne na muselimsko mjesto u Stócu. Makar da megju ovom dvojicom nije došlo do boja, ipak nijesu ni prijateljevali, već je naprotiv Hadži-beg vrebao zgodu, kako će zametnuti kavgu s Ali-agom.

Godine 1830. dignu se begovi i age po svoj Bosni i u jednom dijelu Hercegovine zbog ukidanja bašaluka te protjeraju vezira Namik-pašu, a Huseina kapetana (Gradaščevića) postave za vezira bosanskog. Tome se pokretu ne htjedoše pridružiti Stolac, Trebinje, Nikšić, Gacko i Nevesinje, čemu je najviše dao povoda Ali-aga Rizvanbegović, muselim[2]) stolački, koji odavna bijaše u opreci s Husein-kapetanom. Ovu okolnost upotrebi Namik-paša na svoju korist i krene svojom vojskom u Stolac, gdje probavi tri mjeseca. Otale s priličnom pratnjom ugrabi Lim, braneći se putem od navala Husein-kapetanovih pristalica, te odanle sa svojom edbom[3]) ode velikom veziru u Vučitrnj na Kosovu. Razumjevši Husein-kapetan, kako su Hercegovci pomagali Namik-pašu, opremi jedan dio svoje vojske protiv Stóca i njegovog muselima Ali-age; na čelu te vojske bijaše Firdus-kapetan iz Lijevna i Osman-beg Manov iz Mostara. Starom Hadži-begu učini se, da je nadošla zgoda, da ustane protiv brata Ali-age, te se za to svojim momcima pridruži vojsci Husein-kapetanovoj, koja se — došavši pod Stolac, utabori na brdu, zvanom Ošanići, dočim Hadži-beg uljeze u varoš i u njoj svoje društvo raz-

[1]) Kat'l ferman, ar. p. r. = smrtna naredba.

[2]) Muselim, ar. r. = zapovjednik, predstojnik.

[3]) Edba, ar. r. = podajnici, pratioci.

mjesti. Ali-aga u to zatvori se u stolačku tvrgjavu i stane se žestoko braniti, te je uvijek i ako s malenim društvom puški puškom a topu topom odgovarao. Stolačko žiteljstvo, videći se megju dvije vatre, zauze položaj potpune neutralnosti, ali je ipak u potaji držalo stranku Ali-aginu. Opsada tvrgjave trajala je već blizu 4 mjeseca. Megjutim Husein-kapetan pozove Firdus-kapetana sa jednim dijelom njegove vojske k sebi, a Osman-beg Manov na to se vrati u Mostar. Dotle malaksa vojna snaga Husein-kapetanova na Ošanićima, te jedne noći koncem marta 1831. god. dogovore se stolački žitelji s Ali-agom i u ranu zoru spreme jedan odijel na Ošaniće a drugi na Mahmud-Ćehajića kuću u mahali Uzunovici, u kojoj je bio ukonačen Hadži-beg, te ljuto navale. Vojska na Ošanićima nije se mogla oduprijeti nenadnom napadaju nego ostavi poziciju i dade se u bijeg kud koji može; ostaviše na Ošanićima havan top i svu municiju. Hadži-beg pak branio se iz svog konaka junački, no ne može da odbije napadaja. Kad ga još obraniše puščana zrna, klone sasvim te ispusti dušu. Druga verzija o koncu života Hadži-begova pripovijeda, da je Ali-aga, muselim stolački, potkupio slugu Hadži-begovog da ga ubije. U onaj čas, kad je Hadži-beg već ranjen htio da se sakrije u odžaku svog konaka, da ga protivnici ne uhvate, nagje se njegov sluga te ga iz kubure ubije. No sluzi ovome bijaše rgjava plata, jer ga Ali-aga svojom rukom ubije, kad je spazio, da je taj sluga sebi prisvojio fez Hadži-begov i javno ga nosio. Mrtvo tijelo Hadži-begovo pokopaše u tako zvanom velikom haremu u Stócu. Nadgrobni nišani i sada se vide i čuvaju.

Tako umre čovjek, koji je uz rijedak naravni dar u veliko utjecao na prilike, koje su u prvijem godinama ovoga stoljeća nastale u Hercegovini i na njezinim granicama. Vele, da je u mladosti marljivo učio knjige i da se je kasnije zanimao naukom, pače da se malo pačao i u zvjezdarstvo, te bi po kretanju planeta žudio zaviriti u budućnost. Po planetima on bi često udešavao svoje poslove. Kad i kad pokazao se Hadži-beg i kao vrač, stoga su mlagji njegovi mislili, da može doznati nešto i o budućnosti i razmrsiti nadnaravnim svojim darom tajanstvene stvari. Natpisi na hutovskoj tvrgjavi, o kojima smo gore progovorili („Glasnik“ II. knjiga 1890. str. 165—175), dokazom su mističnome pravcu Hadži-begovom. Žitelji hutovski i dan danas drže da su ti natpisi tilsum (tajanstvene moći) protiv zmija i tvrde, da do danas još niko nije vidio zmije u hutovskoj tvrgjavi.

Hadži-beg se dva puta ženio, prvi put kćerkom Šoge Šagovnovića iz Oraha, koju je zarobio u ono vrijeme, kad se borio protiv Crnogoraca i Rusa oko klobučkih ploča, te se strastno u nju zaljubio. S njome je rodio dva sina, Mustaj-bega i Derviš-agu. Drugi put oženi se od Harmande iz Travnika i rodi s ovom hanunom sinove Aćif-bega i Smail-bega. — Bio je halapljiv na ženjskinje te bi vrlo često dao pohvatati lijepe seljakinje iz

Popovog-polja, a kasnije bi prisilio mladiće, da vjenčaju te djevojke, pri čemu bi još prisilio dotičnog zaručnika, da mu u ime dara za djevojku dadne zahmediju[1]) u zlatu ili stoki.

Narod hercegovački mnogo pripovijeda, kako je Hadži-beg bio tlačitelj seljaku i trgovcu i u razjarenosti upravo grozan. No to će biti pretjerano, jer se na protiv s mnogijeh strana pripovijedaju crtice iz života njegovog, po kojima bih rekao, da je Hadži-begovo srce bilo pristupno i plemenitim osjećajima. Evo takove jedne crtice. Počiteljski kapetan, lični neprijatelj Hadži-begov, htjede pismom obavijestiti svoje prijatelje u Stócu o namjerama Hadži-begovim, koje je nekako doznao, pa za knjigonošu najmi za skup novac jednog kmeta Hadži-begovog. To bijaše upravo u ono vrijeme, gdje je Hadži-beg kao pristaša Husein-kapetana opsjedao svog polu-brata Ali-agu. Hadži-beg sjegjaše na sofi kod podgradske ćuprije u Stócu, kad nanigje kmet da pismo odnese u trvgjavu. Spazivši kmet Hadži-bega promijeni od straha svoj obični korak, zapinjući mu kad-kad noge jedna za drugu; no ipak se ohrabri i pokloni pred begom, koji će mu na pozdrav odgovoriti: „Zdravo ja, no šta će sad od tebe da bide?“ Kmet ni da bi pisnuo, na što će Hadži-beg nastaviti: „Daj to pismo, koje nosiš, pa nek te nosi gjavo s mojih očiju.“ Kmet zaintari pismo, kljanjajući se do crne zemlje, ali Hadži-beg ni pet ni šest nego naredi momcima da kmeta bace u vodu. Momci odmah prihvate kmeta, neki za ruke neki za noge, i donesu ga na ćupriju, a kmet videći da tu nema šale, dovikne „čekajte malo“ pak izuje opanak, izvadi pismo i dade ga Hadži-begu, koji će na to: „Hajde pravo u Počitelj, pa kaži, šta te snašlo i pazi odsada, kako ćeš postupati! Neka ti za sad bide oprošteno!“ Za stalno se znade i to, da Hadži-beg nikada nije otimao od seljaka zemlje, što bi ih ovi sebi nabavili, pa će u tome biti glavni razlog, što su seljaci uvijek vjerno stajali uz bok svome gospodaru; naročito bijahu katolici iz Hrasna glavni oslonac Hadži-begov, te mu vjerno poslužiše za čitavog života. Momci pak upravo su ga obožavali i pod njegovim vodstvom neustrašivo bi hrlili u svaki boj.

Sigurno je ipak, da je Hadži-beg neke prestupnike novcem globio, ali jedva da je otalen crpio velike dohotke, jer se zna, da poslije njegove smrti njegovi našljednici dobiše samo ono, što je Hadži-begu pripalo od njegovog oca i nešto pokućstva; novaca nije se našlo.

U Hutovu pobiro je Hadži-beg nekakvu maltarinu na stvari, koje su iz Dalmacije preko Kleka ulazile u Hercegovinu put Mostara; kolika je ta uvozna maltarina bila upravo se nezna, no vele, da mu je pravo ovo podijelila carigradska vlada. — Pripovijedaju, da je Hadži-beg u svom hutovskom gnijezdu zatvarao u ledene zindane svakoga protivnika, koji mu je u šake pao i da bi mnoge dao mučiti;

[1]) Zahmedija, ar. r. = nagrada za trud.

vele takogjer da su mnogi u njegovim tamnicama umrli pa da je njihova tijela dao baciti u ponore, kojih okolo Hutova ima priličan broj. Zbog takova pričanja i dan danas putnik s nekim strahom prolazi kraj hutovske gradine, pa će mnogi govoriti, da je čuo glasove duša, koje vape za pomoć.

Po Hercegovini često se čuje poslovica: „Ko dobije na Kolajanu, dobiće i na ehćamu“[1]). Ova rečenica potekla je upravo iz ustiju Hadži-bega. Kad je ovaj zametnuo kavgu sa polubratom Aliagom, te ga nadbio kraj sela Kolajana blizu Kleka, upitaše ga prijatelji, što li će o toj stvari reći glavne sudije u Carigradu, na što im Hadži-beg dade ovaj odgovor[2]). Drugi vele, da je te riječi izustio Hadži-beg, kad je nekom Savi, težaku iz Kolajana nametnuo veliku globu, pa mu oduzeo pola čifluka, da tu globu utjera. Prijatelji stadoše Hadži-bega svjetovati, neka se progje tog otimanja, jer će ga iz Stambula pozvati na odgovornost, ali im on odgovori: „Ko dobije na Kolajanu, dobiće i u Stambulu“. —

Iza Hadži-begove smrti ostaše njegovi sinovi samo još kratko vrijeme u Hutovu, te se onda presele u Stolac, gdje svi pomriješe do jedinog Smail-bega, koji sada žive u Maloj Aziji. Od njegovih unuka danas žive Mustaj-begovi sinovi: Sulejman-beg u Carigradu, Zulfikar Effendi i Omer-beg u Stócu; Aćif-begov sin Avdi-beg, koji živi u Dubravama u stolačkom kotaru, te Derviš-agin sin Mehmed-beg, koji već od 30 godina obitava u Aziji.

Za vrijeme bune prije okupacije (1875—1878) posjela je turska vojska grad Hutovo; kad su na nju navalili ustaši pod vodstvom Don Ivana Musića, bacile su čete Nikole Putice i Ivana Maslaca vatru u grad i tada izgori sve što je od drveta bilo.

Ruševine grada Hutova sve to više propadaju; ne će dugo potrajati, te će se zidine oboriti i poravniti sa zemljom, ali će još dugo ostati u narodu sačuvan spomen na burne dogagjaje, koji se odigraše oko hutovskog grada za života njegovog gospodara Hadži-bega Rizvanbegovića.

Црква св. Петра у Завали.

Приопћио игуман **Хр. Михајловић.**

У селу Завали има близу манастира Завале стара оборена црква и то на мјесту, које се иначе зове „Петковица“.

О овој цркви, описујући у „Бос. Вили“, старине манастира Завале, тек сам узгред споменуо, а сад ћу по опћој дужности о њој нешто опширније на јавност изнијети.

Највиши, како овдје реку, „дернек“ (панађур) у манастиру Завали јест на Петров-дан, 29. јунија, но ова свечаност пре-

[1]) Ehćam, vrhovni sud u Carigradu.
[2]) Kapetanović Mehmed-beg: „Narodno blago“, str. 100.

шла је на манастир са цркве св. Петра, т. ј. пошто је она оборена, стопрв од тада је у манастиру на речени дан врло велики дернек, који би се иначе с разлогом могао назвати пазарним даном, јер је заиста велик пазар, гдје буде трговаца из ближијех вароша, а највише може се продати лијепе домаће свиле.

Кад је црква св. Петра разрушена, то се управ не може чисто знати, као што се не зна ни кад је, нити од кога подигнута.

Судећи по садашњем простору ове цркве, која је дуга са олтаром 11 мет. и 50 цм., а широка 5 мет. 20 цм. изнутра, као и по радњи, подигнута је од самијех мјешћана, и то у тешком времену. По некијем доказима, које ћу кашње споменути, још и данас њезин зид за један метар висине са сваке стране постоји, а сведена (шчемерена) осим олтара није била, као што су овуда обично све остале цркве сведене каменом.

Подигнута је на мјесту много љепшем, него ли сами манастир, те је можда због тога и разрушена.

У манастиру Завали, између осталијех старијех тврђа, налазе се два фермана, први од г. 1591., други од г. 1599., који се односе на цркву св. Петра у Завали. Из њих се јасно види, да је у том времнну ова црква била узгор, будући је један дио земљишта у Орахову-долу, које је сада својина манастира Завале, онда била од цркве св. Петра у Завали. Неда се пак сумњати, да је црква била у манастиру храм св. Петра, јер о томе има довољно доказа, да је од старина у манастиру била црква св. Марије (Ваведенска) а на Петковици св. Петра. Још има и један арзохал (тужба) од калуђера из Завале на великог везира из истог времена, у ком се спомињу обје цркве, т. ј. св. Марије и св. Петра, а молили су, да се опрости десетина на добра у Орахову-долу, која су припадала овијем црквама. Тада је одрезана десетина на 100 перпера, како ферман гласи, на земљиште у Орахову-долу од ове обје цркве. Има и једна свједоџба од г. 1652., која се опет односи само на цркву св. Петра, те се види, да је и у то доба била узгор, јер се нешто пред нама поправљало, ради чега је морао муфетиш доћи, да види, шта је грађено, и нашао је, да на цркви није ништа пограђивано нити је то било од потребе, него само малко на авлији, и за то је издао ову свједоџбу. Сви ови документи писани су на турском језику.

Сад ћемо окренути опет по рушевинама ове црквице. Кад иколико боље разгледамо те размислимо, нама ћемо се увјерити, да је ова црква два пута грађена и обарана. Још по неким знацима могло би се вјеровати, да је негда овдје била повелика и красна црква. Зид, коме се и сад још виде трагови, истина, зидан је лијепо и тврдо, али се види, да је зид од првобитне

зграде. На самом клесаном камену нађе се, да је који окренут унутра, т. ј. лицем од првашњег зида у садашњи зид, па шта више, налази се каменијех плоча, које су најљепше ишаране разнијем везовима, и све ове плоче окренуте су у зид тако, да им се никако вез (шаре) не може видјети. То је, почем рекох, да је грађена од рушевина прве цркве, као и у тешка времена за слободу. Између осталијех ја сам такову једну плочу нашао у зиду и донио је у манастир. Дуга је 93 цм. а широка 49, на којој се налазе усјечене двије птице, окренуте једна спрам друге, а обје држе кљунове у једној чаши. Остале плоче од познатијех досад само су разнијем шарама навезене. По свој прилици садашња црквица грађена је, кад су овуда Млечићи били, т. ј. свршетком XVII. и у почетку XVIII. вијека, па кад су их Турци у првој четврти XVIII. вијека из овијех крајева протјерали, онда су ову цркву срушили. Код ње има и старијех гробница, а и сад је ту гробље православнијех становника из села Завале.

До 1867. овдје су се копали и римокатолици, којијех има у Завали неколико кућа. Због тога они су до поменуте године држали, да је ова црквиштина њихова. Речене године покушају исти римокатолици себи начињати ову цркву, и тако се поведе оштра парница између православнијех и римокатолика око ње. Напошљетку турски суд, пошто комисија све прегледа, облик цркве, куд је окренута, као и по документима, које сам напријед споменуо, конштатује и изда хућум, да је црква православна. И тиме су од тада и ради копања мртваца са свијем римокатолици из ње искључени. На сваку страну около земљиште је све и данас својина манастира Завале.

Одмах код ње, са сјеверне стране, има још једна црквица (капела) помалешна, од које се још зидине виде за 2 метра висине. Премда многи држе, да је ово била кућица, без сумње је, да је црквица, јер има довољно доказа. О њој не знам ништа више, само да је била сведена.

Осим ове двије цркве има у селу Завали још једно мјесто, гдје је била црква, а ту се и сад неке породице из овог села копају. Зове се: Михоља-црква. Осим што има трагова, да је ту некаква зграда заиста била, свједочи и сам назив, да је и овдје била црква, но о њој ништа даље не знам казати.

Crtice

o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini,

od

Otona viteza Tomassini-a.

(Pisac sebi pridržava sva prava, naročito pravo prijevoda u strane jezike).

(Nastavak članaka u II., III. i IV. broju Glasnika od godine 1889, i u II. broju od godine 1890.)

Tropidonotus natrix. (Bjelouška — Die Ringel-Natter).

Nalazišta.

Kao što svagdje, tako je i u Hercegovini rod tropidonotusa običan i na daleko rasprostranjen. U prostranijem barežnijem krajevima dônje Neretve. Bregave, Trebižata i drugijeh rijeka, kao i po zabarušténijem površinama srijednjeg i gornjeg riječnog tijeka, tropidonotus je i u okupiranijem zemljama u tolikoj množini, da se ne mogu izbrojati njezina nalazišta.

Tropidonotus natrix i tesselatus nalaze se svagdje s družene i gdje ima žaba, tamo ima i njih.

Njihov način življenja nije različit od onog vrlo poznate sjeverne im sestre.

Varijetete.

U toplijem hercegovačkijem krajevima vide se često puta čudnovate i lijepe forme natrixa. Možda je istisnuta sjeverna pravrsta preobrazbom ovijeh više južnijeh pojava.

Izmegju svih osobito je česta ona, kao smola crna vrsta, koju sam našao u južnoj Tirolskoj još na devet stotina metara visokoj planinskoj dolini, a ovdje je ne baš rijetko svijetlo pjegava. Ali ih ima i mrkih, željezno i crno-sivih, pa i takovijeh, koje prelaze u boju proste pravrste. Čudnovatom mi se pokaza lijepa smegja vrsta, koja je u ostalom još samo trbuhom nalična na običnu natrix i uopće na rod tropidonotusa. Ova je varijeteta već i formom svoga tijela različita od svoje sestre; tijelo joj je naime sa strana stisnuto, pa je za to visoko, a ne oblo. A kada je opipamo, onda osjećamo, da joj je tijelo mišičastije i ukočenije, a ne slabo, kao u proste natrix. Dônja joj je strana nečisto svijetlije ili tamnije žuta i našarana je crnijem pjegama, kao što to vidimo i u tropidonotus-a natrix i tesselatus. Samo da još ta krasna životinja ne zaudara onako, kao što zaudara tropidonotus natrix, bio bi je preporučio radi tjelesnog ustrojstva, kojim se razlikuje od svojijeh sestara, da bude proglašena kao posebna vrsta. Da li se ljuske i štitovi ove zmije cijevčastih legja, takogjer toliko razlikuju formom i megjusobnijem položajem od onih proste natrix, da bi je mogao sistematičar od nje odlučiti, to ne mogu reći. Ja nagjoj površno gledajući, da je u tom jednaka sa sivom, crnom i prugastom varijetetom. Izmegju tolike množine varijeteta po boji, najviše mi je izmegju svih natrixa udarila u oči smegja vrsta, ali samo svojijem spolja-

šnjijem ustrojstvom; a u ostalom ima ih previše vrlo različitih, da bi ih mogao sve raspoznati ili ih čak razvrstati po imenima varijeteta.

Tropidonotus natrix vidićemo u sivoj boji i u svim tonovima izmegju sive i tamno crne boje. Sivih ima sa i bez dviju svijetlih linija ili crnih tačaka po duljini tijela, kao i sa i bez pijega na zatiljku; mrke su vrste opet ukrašene sa bijelijem, svijetlo-sivijem ili drugojačije obojenijem pjegama ili sa uzdužnijem prugama vrlo oštrog svjetla. Druge su opet od jedne boje, pa i po trbuhu, koji je uopće ponajviše pjegast, ili bar svijetlo okrajčen. Osim svijeh boja, kojima se naročito odlikuje coluber elaph. hercegovačkijeh dubokijeh krajeva, ima ih, kao što u drugijem zemljama tako i u ovijem, još i od drugijeh boja, koje su u tako različitoj vezi i smjesi, da bi ih bilo teško sve nabrojati; jer i onda bi još, makar ko, doneo koju, na primjer iz Krupe, koja ne bi spadala niti megju murorum niti megju sparsus ili minax ili natrix, ili megju koju drugu vrstu. Skoro da bi se moglo reći: svaka bira sebi boju odjeće po svojoj volji. Od natrixa ima — barem tamo gdje ih mnogo ima — toliko različito obojenih individua, koliko ih ima u svojijem zavičajnijem kotarovima od Vipera ammodytes.

U Bosni je kraj dobro poznate natrix i još češće od ove, sa dvije linije prutaste murorum, svakako još i subbilineatus opće rasprostranjena.

Tropidonotus tesselatus. (Die Würfel-Natter).

Nalazišta.

Tropidonotus tesselatus prostire se po Bosni i po Hercegovini, gdje se naročito i ova zmija ukazuje u čudnovatijem bojama. Tako se često nagje eksemplara sa skoro kao cinobar crvenijem trbuhom i sa legjima, po kojima se vide nejasne žute pjege, radi kojijeh je cijela životinja nešto žućkaste boje. U ostalom pak ne razlikuje se ova vrsta od srijednje evropske tropidonotus tesselatus.

Tropidonotus viperinus. (Die Viper-Natter).

Tropidonotus viperinus ne mogoh dobiti niti iz Bosne, niti iz Hercegovine i uvjeren sam, da je i nema u ovijem zemljama.

Tarbophis vivax. (Die Katzenschlange).

Nalazišta.

U svom prostiranju vezana je tarbophis vivax samo na južno hercegovačku klimu, a i povrh toga, ona je dosta rijetka pojava unatoč tomu, što se po kad-kad nagje u neposrednoj blizini kuća i u dosta tijesno sagragjenom gradu. Biće, da se megje njezinog rasprostiranja podudaraju sa megjama rasprostiranja njezine neprijateljice coelopeltis lac., jer barem ja ne mogoh dobiti izvan tih megja nikakovih stalnih podataka o nalazištima tarbophis viv. Ona ne prelazi

visinu od pet stotina metara, a ako to ipak biva, to zaista prelazi rijetko kada za mnogo veću visinu.

Način življenja i mjesta prebivanja.

Kao što je coelopeltis lac. danja, tako je tarbophis viv. noćna životinja; ona treba za svoje tumaranje tople noći, pravo da reknem, ona treba dosta toplijeh večera i jutara, kakovijeh naći može samo na pravom jugu. Tu mirnu zmiju nalazio sam u večernjem sumračju na sasvim popašenom i golom pašnjaku ili na srijedi širokog puta među strništem; a jednog jutra, prije sunca, nagjoh je na do gola pokošenoj livadi kraj puta u neposrednoj blizini Mostara izmegju kuća, koje ne bijahu jedna od druge udaljene niti kakovih dvije stotine koračaja. Najveću, skoro metar dugačku, donese mi sluga iz jedne kuće, koja je u srijedu grada. Gospodar kuće ugledao ju je na trošnom zidu ćenife (zahoda) i doviknu mome slugi, da je uhvati. Preko dana dobivao sam ih iz različitih mjesta. Ja ili drugi nalazili smo tarbophis viv. u grmlju, u hrpama kamenja, na stijenama, na kamenitom tlu, u baščama i na drugijem mjestima, ali uvijek osamljene. U proljeće, u kojem uživa tarbophis viv. samo kada nepromijenljivo postane, sunča se ona i oko podne, a ljeti samo, od prilike do 7, 8 sati jutrom.

Što je povagja, da u mraku na okolo tumara, to ne znam. Kod mene jedoše i odrasle zmije te vrste osim gušterova, još samo mlade ptičice i miševe, a takove životinjice zaista ne mogu nagragjivati redoviti noćni lov. Naprotiv, noćnijeh gušterova ima, bez sumnje, samo na morskijem obalama. Preostaje nam daklem još jedina misao: biće, da ove nešto spore zmije, radije iznenagjuju brze gušterove na njihovijem ležištima, i u tu svrhu pregmize one često veće površine, kao što su to pašnjaci, na kojijem u pukotinama gušterovi konače. U kafezima bar zadavile bi one mnogog guštera u njegovom dubokom snu; jer više puta, kada sam s večera metnuo u kafez gušterova, našao sam jutrom ovu ili onu tarbophis situ.

Ponašanje.

Tarbophis viv. je vrlo mirna; njezino je vladanje umjereno. I ona nastoji, kada je za to okolina udesna, a hoćemo je uhvatiti, da se čvrsto prihvati za kakav predmet, nego da hitro pobjegne. Kada je uhvatimo, onda obično ne ugriza odmah, nego se, kao i coronella, prije čvrsto obavije oko prstiju i onda tek zgodimice ugriza za ruku. Rijetko kada siče, radije se mirno ponaša. Gušterove redovno udavi. Vlažna mjesta u kafezu često traži. O njihovom životu u ropstvu ne mogoh na žalost ništa više iskusiti nego, da su bile mirne gragjanke mog kafeza, u kojem su žderale gušterove. Ako sam ih hotjeo na životu uzdržati, to ih nijesam smio sdružiti sa coelopeltis lac., zamenis viridiflav. ili sa coronellom laev.

Vipera ammodytes. (Pješčarka, pjeskuša — Die Sandotter).

Nalazišta.

Pješčarka svojim brojem nadmašuje sve druge otrovne zmije u Bosni i u Hercegovini. U Bosni, jedva da je gdje nema, gdje uopće nalazimo gmazove. Ravnina, bila zašumljena, kamenita ili bilo na njoj ma što drugo u dovoljnoj množini za zakloništa, skoro da joj je isto tako draga, kao brežuljast i bregovit kraj. Svagdje je ona obična pojava, koju ćemo uvijek prije uočiti, nego druge zmije. U hercegovačkijem ravninama — skoro bez iznimke — nema je. U barama, dakako, nema je niti u Bosni, ni u Hercegovini; no ipak je nagjoh na obalama bara i potoka, samo ako je na njima bilo zakloništa. U vodu bježi pješčarka samo onda, kada baš mora. Ali se ona za to ipak nikako ne straši vode, već naprotiv, njoj prija od vremena do vremena kupanje u vodi. Vere se prilično rado i unatoč tomu, što joj mekano tijelo nema jedrih mišića, kao što ih ima prava veračica, ipak se često penje na grmlje. U mojem kafesu bijaše ih množina megju granjem, a i u njihovoj slobodi našao sam ih kad-kad na grmlju. Ako je dignemo na kakovom štapu, onda se ne će na zemlju spustiti da bježi, kao što to čine druge vrste, nego ostane na njem mirna ili se o njeg objesi, kao komad konopca.

Ustvrdit se može, da pješčarke nema u neretvanskoj dolini oko Mostara, a samo iznimno vidjet ćemo je u neretvanskom kraju na visinama od dvije stotine metara nad morem; jer je ona stalna tek na visinama od pet stotina metara. Samo jednom dobih jedan eksemplar kraj Mostara sa visine od jedva dvije stotine metara nad podnožjem doline, a jednom iz same doline, ali ne kraj Mostara, nego iz mjesta, valjda četiri milje uz vodu udaljenog. Kako sam čuo, jednu nagjoše takogjer i kod Metkovića na putu.

Ali i ovi nalasci biće da su samo iznimke, jer tamo, kao i uopće u onoj okolini, unatoč traženju od više osoba, bijahu zaista nagjene druge vrste zmija, ali ni jedna pješčarka.

Današnje uvjerenje, a naime da pješčarke ne žive u hercegovačkijem dolinama donjih riječnih tijekova, ne imadoh od prije, pa sam ih s tog razloga tražio marljivo, ali uzaludno. Uopće iz spomenutijeh krajeva ne mogoh dobiti, kraj sve dobre volje, osim rečenih dviju, ni jednu otrovnicu.

U jednom, od Mostara tri sata udaljenom, takogjer samo dvije stotine metara visokom produljenom kršnom kotlu, koji ne stoji u nikakovoj prirodnoj vezi sa neretvanskom dolinom, već u koji se dolazi preko tri stotine metara visokog grebena, ima pješčarka, ali i tamo po svoj prilici vrlo sporadično. Ja sam taj isti kraj više puta obišao, a kada sam saznao, da je tamo od pješčarka ugrižen pas, onda sam ga marljivo i istražio; ali ne nagjoh ni jednu pješčarku. A i tamošnji žitelji, koji mi se ponudiše, da će mi za no-

nac donijeti, ako ne žive, a ono bar mrtve „šarkane“, ipak mi ne doniješe ni jednu zmiju otrovnicu. Kao što sam rekao, pješčarke ne možemo stalno naći ispod četiri stotine metara, a pravi njihov kotar počinje istom najmanje poviše sedam stotina metara. Od te donje megje na više naći ih je svagdje dosta. Za vrijeme ljeta ne možemo tamo nikada sobom povesti psa u lov na jarebice ili na druge divlje koke, bez straha, da ne će biti ujeden od koje ovake ljutice. No srećom, psu mnogo ne naškode, kao što nas o tom donji primjeri uvjeravaju.

U visini od devet stotina do hiljadu metara vrlo je česta, i u kršu takovijeh visina pješčarka uopće prevlagjuje tako, da ćemo je zaista tamo vidjeti deset puta češće, nego koju drugu zmiju. Ona se uspinje u planinskoj zemlji do 1700 metara visoko i tamo je ona valjda samcita vrsta.

I pješčarka dolazi vrlo često do kuća, a dosta puta je opažena i u samoj nutrašnjosti i u istim sobama, gdje prilikom takove neumoljene posjete još i zlo počini. Jednu takovu našli su kod Mostara ispod bačve za vodu u avliji, koja je bila opasana dobrijem zidom; no zaista ta nije tamo činila nikakovijeh nepodobština, a to sam konštatovao tim, što sam u njezinom želucu našao samo dva miša. Po više puta hvatao sam i ubijao pješčarke u neposrednoj blizini kuća, pa i onijeh u kojijem sam stanovao. Kada sam jednom razmatrao kroz više dana susjedstvo mog prozora (bilo je to u gatačkom kotaru), da jednu jeditu u Hercegovini uhvaćenu nethopholis nigropunctata, koja mi je pobjegla bila, opet uhvatim, smotrim baš do samog zida ispod prozora pješčarku, gdje u jutarnjem suncu sasvim prijatno probavlja miša. Da sada pred ukućanima dokažem njezinu nevinost, rasporim joj trbuh. U mom stanu, blizu Prijepolja na Limu, takogjer nagjoh pješčarku, ali ne jednu od onih dviju, koje mi tamo umakoše, već treću. Najbliža okolina te kuće bila je, a valjda je još i sada gnijezdo pješčaraka, do kojeg će sabirač jedva jednom doći, a da ne će naći barem jednu takovu životinju. U jestvenici oficirske barake kordunske štacije Gat (u gatačkom kotaru) takogjer ubiše pješčarku.

Znadem za više slučajeva, kada su seljaci usrijed svojijeh stanova od pješčaraka prestrašeni i ozlijegjeni bili.

B o j a.

Boja pješčaraka je ovdje, kao i na drugijem mjestima, skoro kod svake pojedine drugojačija. Ja sam ih držao u isto vrijeme preko četrdeset komada u jednom kafezu i svaka je bila druge boje. S toga razloga mogao sam lično poznavati svaki individum te mnogobrojne družine. Šara pješčaraka prilično je stalna. Od južno tirolskijeh odlikuju se bosansko-hercegovačke tijem, što se kod ovijeh vidi u najviše slučajeva, barem kod svih mužaka, na lobanji i na zatiljku lik lire.

Trajanje ljetnog života.

Svoj život otpočinju pješčarke u proljeće i na visinama, još prije zelenog lišća, čim samo nastanu topliji dani i čim je samo za polovinu nestalo snijega sa okoline njihovog prebivališta. U jesen, opet sa zadnjim liščem, ne staje i njih. I unatoč tomu, što hoće da uživaju toliko, koliko je samo moguće lijepo godišnje vrijeme, ipak moraju tamo, gdje su najčešće, dobrijeh šest mjeseci iz života izostaviti, to jest, moraju, ako im još sretno pogje, po života prespavati. U visinama od hiljadu i četiri stotine metara, na kojijem je pješčarka skoro isto tako česta, kao i na onijem od hiljadu metara, mora još najmanje mjesec dana od godine otkinuti za spavanje.

Dnevni i noćni život.

U mnogijem knjigama, — možda i u svijem — piše se o pješčarki, kao o noćnoj životinji, koja apsoluto dan prespava i šta više, koja da se preko dana niti vidjeti ne da. Kada bi hotjela pješčarka tako postupati i u hercegovačkijem planinskijem krajevima, onda se ne bi mogla više od jedva kakovih četrnaest puta u cijeloj godini u slobodnom vazduhu kretati, jer hladne noći onijeh krajeva rijetko kada dopuštaju, da se ma koji gmaz veselo i živo kreće. Moja prilična množina, koju sam sabrao u Gackom, daklem u visini izmegju devet stotina i hiljadu metara, obično ne bi više u večer izlazila izvan svoga u kafezu smještenoga skrovišta. Samo u vrućem ljetu i to kada su najtoplije večeri, moguće je u ovom kraju po koju pješčarku vidjeti; ali onda su budne i druge zmije, koje se drukčije ne broje megju noćne životinje. Ja sam i ovu ljuticu hvatao samo preko dana te sam se uvjerio da ždere ili što drugo radi, barem do mjeseca jula, samo preko dana. No neka se ne uzme, da se hoće ovijem opažanjem učiniti pokus, da se suzbiju sva druga iskustva i tvrdnje i da se pješčarka kvalificira za danju životinju; to ne. Nego ovijem neka bude rečeno, da se njezino ponašanje, što se toga tiče, sasvijem upravlja prema postojećijem prilikama i odnosima njezinog prebivališta. Ona ili može da bude naročito i dnevna životinja, ili bi sasvim morala mrziti krajeve, koji joj skoro sasvijem priječe, ili joj samo iznimno dozvoljavaju noćni život. No ovo pošljednje ona ne čini, nego na protiv, nastanjuje se najmnogobrojnije baš tamo, gdje noćna temperatura nije povoljna za živost njezinog tijela. U bosanskijem dolinama, gdje je pješčarka vrlo obična, tjera ona svoj posao za vrijeme vrućeg ljeta, bez sumnje više preko noći; ali onda nijesu ni druge zmije u dubokom snu, nego se vesele na noćnoj toplini, koju mogu uživati u većoj mjeri nad zemljom, nego u svojijem podzemnijem skrovištima. U Hercegovini je pješčarka više dnevna životinja. U dubljijem bosanskijem krajevima, dnevni joj je koliko i noćni život, a na planinama mora ona i u Bosni, kao što to čine njezine sestre u Hercegovini, svoj život većim

dijelom stegnuti na dan. Šta više, mora ona u takovijem krajevima počekati na jaču sunčanu svjetlost prije, nego što joj toplina pokrene u tijelu potrebitu živost. Na mutnom danu ostaje ona u svojijem zaštitnijem skrovištima. U proljeću tražio sam ih od Save pa sve do Lima, a isto tako i u Hercegovini, samo oko podne. U ljetu pak, tamo, gdje je sunce prevruće, traže i one oko podne hladovinu, kao i sve druge zmije.

Hrana.

Pješčarkama su dobra hrana sve životinje tople krvi, koje nijesu prevelike za gutanje; a žderu i gušterove vrlo rado. Moje ropkinje ne iščekivahu uvijek poslije upeke smrt svoje žrtve, nego žderaše, a naročito gušterove, vrlo često još žive, ali dakako, kada su već u nekoliko iznemogli bili. Često se dešava, da ne ispuštaju pticu, dok se još miče i megju otrovnijem mačevima još se praćka, nego istom onda, kada se umirila. A uopće ispuštaju žrtvu pred gutanjem samo za to, da nagju zgodno mjesto, na kojem će zahvatiti. Miševi pak koji — budi uzgredno rečeno — pri prvom upeku obično u vazduh skakaše i cičaše, bili bi, što moguće kraće dirnuti. S tog razloga bi često pobjegli po dobivenoj smrtnoj rani prilično daleko i u svojoj očajnosti pretrčali bi kad-kad preko kafeza u svijem smijerovima. Zmija bi ih pustila, neka okolo skaču i pošla bi za njima u potjeru obično poslije po minute; gdjekad i odmah, a gdjekad opet tek docnije. Megjutijem upekoše miša i druge zmije i eno ga mrtva u kojem uglu ili rupi.

Njuh.

Zmije, koje bi otrovanu životinju tražile, njušile bi jezikom za svojom žrtvom. Prije, nego što bi zmija ostavila ono mjesto, na kojem je mišu zadala smrtnu upeku, opipala bi jezikom cijelu njegovu okolinu. Pa kada je jezik našao trag, koji po mišu miriše, onda bi za tragom pošla glava, a za glavom bi odgmizila cijela zmija. Od bola i straha izmučen miš, kad-kad bi u svojem nesmišljenom bježanju amo i tamo, u zrak poskočio. U takovom slučaju zmija izgubi trag i prestane se dalje kretati. Sada opet počne istraživati najbližu okolinu, pri čem dogje i do koje rupe, te turi glavu unutra, ali je i izvuče, ako ne miriše po mišu i traži dalje pipajući jezikom sve predmete. Je li joj dulje traženje ostalo uzaludno, onda se sasvijem okane i opet se legne na čekalište. Možda je to nagon, koji otrovnici kazuje, da ne ispušta iz čeljusti pticu, jer bi ptica daleko odletjela, tako svoj trag zamela i zmija ga ne bi mogla naći. Zmija ne može pticu progoniti, ptica ne može zmiju gristi, daklem zmiji preostaje, da pticu drži. Ščepa li jednom gušter svoju ubojicu, kada ga poslije upeke ne će da pusti, onda se ubilica i nevješta čini za takovo neopasno štipanje. Često puta pustiše pješčarke gušterove poslije upeke, ali ih onda, ako su daleko otišli, mnogo teže nagjoše, nego miševe, koji bi im pobjegli.

Potreba hrane.

I pješčarke žderu za toplog vremena prilično mnogo. Njih četrdeset do pedeset, koje sam jednog ljeta uhvatio u okolini Gackog, gdje ih ima vrlo mnogo, dobro mi prorijediše moj čopor bijelijeh miševa od kakovijeh dvije stotine komada unatoč tomu, što se ti miševi vrlo umnožavaju. A osim miševa požderaše još priličnu množinu gušterova, ptica i kućnijeh miševa. Po tri do četiri miša za toplih nedjelju dana, ne pretovariše nikada njihove želuce.

Ponašanje.

Vjernije od drugijeh zmija jesu pješčarke svomu jednom izabranomu prebivalištu. Jednu, koju sam na jednom mjestu smotrio, ali je neuhvatih, nagjoh poslije nekoliko dana opet skoro na istom mjestu; a druge pak, nalazio sam opet baš na istijem mjestima. Da je taj fakat moć orijentiranja, na kojem bi se temelju dalo zaključiti na duševni rad, to ne vjerujem s razloga, što sam taj isti običaj posmatrao i kod sasvijem mladijeh, i još za to, što nijesam opazio, da je moć orijentiranja u starijeh razvijenija, nego što je u mladijeh. Meni se čini vjerojatnije, da je to bezsvjestan čin, nego namjerno djelovanje. Ako se je dogodilo, da sam na mjestima, na kojijem prije nijesam vidjeo pješčarku, drugi put je na tom mjestu uhvatio, to ne će biti, da je ona taj put sebi novo mjesto izabrala, već je možda u to vrijeme mogla biti u lovu zabavljena ili gdje sakrivena. Baš se kod pješčaraka, lakše nego kod drugijeh, može dokazati, da se drže svog mjesta i to s razloga, što se rijetko dogagja, da se nagju njih dvije, koje bi bile jedna drugoj potpuno nalične. Osobito čudnovato pokazaše ove zmije svoju konzervativnu ćud onda, kada mi 18. aprila dvije pobjegoše iz otvorenog sanduka, koji je bio u sobi, ali tako visok, da nijesam mogao ni pomisliti na njihov bijeg. Kod onoliko rupa, koliko bijaše na prijepoljskom hanu, u kojem sam stanovao, morao sam misliti, da su se brzo dočepale slobode, te da ih barem u sobi ne mogu više naći i za to obustavim svako daljnje traženje. No kada progjoše četiri dana od onoga časa, kad su se bjegunice zahvalile na mojoj brizi, osjetim, da sam obolio od zmijskog otrova i gle, još četiri dana kasnije tog slučaja, slučajno nagjem obje moje pješčarke gdje leže ispod dušeka na mojem minderluku. Jedna je bila blizu ispod uzglavlja, a druga posrijedi ispod posteljine. One su za vrijeme osam, a možda i poslije osam dana, izabrale moju blizinu za svoje ležište, eto daklem nijesu ostavile kuću sasvijem.

Žilavost.

Pješčarka, koja bi pri hvatanju proti meni kidisala, zavrijedila bi za svoje drugarice, a najviše za sebe samu prilično dugački neudoban zatvor. Takvog krivca — bijaše mužak — nijesam ni vadio iz vreće u kojoj je ležao, nego sam ga u ovoj osamljenoj ćelijici pri-

ložio drugijem pješčarkama, u oseban sandučić i zakovao. Tako spremljene, moradoše sve čekati na teretna kola, jer ih poštom ne mogoh slati u moje novo prebivalište. Na 24. aprila bijahu zatvorene, a tek početkom juna zamijeniše svoj uzani zatvor prostranim kafezom. Taj, više nego mjesečni zatvor nije naškodio niti jednoj od njih, a bilo ih je kakovih dvadeset. One dakle mogu podnijeti dobru dozu nepodopština. Buduće zime dozvolih svojijem zmijama samo kratak zimski san i za to ih probudih na nov život već polovinom januara. No kako su bile u toploj sobi i smiještene na prozor, kroz koji sunce dopiraše, to se ponašaše i jedoše kao i ljeti. Da ne bi dugačka vožnja pri zimskom vremenu naškodila želucu jednoj, koja je dan prije mog odlaska jela, to je ostavim u stanu s nalogom, da mi je pošalju poslije osam dana. Tu sam pješčarku osobito cijenio, jer to bijaše onaj mužak, koji je učinio atentat na moj život; ali na žalost dogje mrtav u moje ruke, i tako mu ne bi sugjeno da vidi svog gazdu.

Pješčarka ugriza druga stvorenja samo onda, kada se mora braniti ili kada hoće, da joj koja životinja žrtvom bude; pa to njezino svojstvo možda je uzrokom, što se dade brzo pripitomiti. Prilikom lova na prepelice kod Nevesinja zabavi se pas mog sadruga sa nekim malim stvorom, pred kojijem po časak zastajavaše. Gospodar mu pomisli, da je, kao negdje prije i opet našao mladu prepelicu i ode k njemu; a kada tamo, on smotri mrtvu ptičicu i zmiju. U zmiji prepoznam odmah pješčarku, koja je upekla zebu u krilo i sada je gleda mrtvu pred svojom njuškom. Ta ista zmija nije hotjela kidisati na psa, pa i onda ne, kada sam joj pticu odmaknuo i nju puškom dirnuo. Tek onda, kada sam je čvrsto pritisnuo, pričini se, da se je osvijestila, te da pred sobom gleda mjesto plijena svog neprijatelja. Biće, da se prema psima često puta tako miroljubivo pokazuje, jer bi drukčije bilo mnogo više nagriženih pasa. Da se pješčarka odmah ne zastraši tako, da bi se morala odmah braniti, to je megju ostalijem jasno posvjedočila i slijedećijem.

Neki seljak donese mi pješčarku, vrlo naliku na pitomu ženku, koja mi je dva dana prije toga pobjegla. Uzmem tu životinju, jer je smatrah za moju bjegunicu i pustim je, dakako oprezno, ali bez brige, da mi gmizi iz ruke u ruku prije, nego što ću je metnuti u njezin sanduk. Ali gle, u sanduku se ne pokaza više pitomom. Moje ruke ne htjede prije ugristi s razloga, što je s njima ne plaših, jer ih zorom ne pokretah, te ih ona za to držaše za predmet, po kojem može slobodno gmiziti. Onu moju bjegunicu nagje sluga u istoj sobi pod nekim sandukom.

Povjerljivost.

Za četrnaest dana bile su moje zarobljenice, može se reći, potpuno povjerljive prema čovjeka. Njihova ljubav prema suncu,

dok im još nije svojom žestokom vrućinom škodilo i njihova mržnja proti neosnovanom kretanju, jesu razlozi, radi kojih one dopuštaju, da im se čovjek primakne. No kada pješčarku prestrašimo, onda i ona zna biti vrlo hitra i kao strijela prebježi preko kakve strmeni. Imaju li pri bježanju preći dulji otvoreni put, onda sikću sa svom snagom, a to isto čine i onda, kada ih plašimo na mjestu, koje im nije udesno za bježanje. U takovom slučaju peckaju u vazduh, prestavljajući sebi strašnu sliku neprijatelja bližom, nego što jest. Moje pješčarke bile su tako pitome, da sam ih mogao sasvijem mirno u ruke uzimati. To sam često puta činio golom rukom na strah gledalaca. Primičući se malo po malo, ja sam im davao hranu iz ruke i to mrtve životinje, koje bi one prije posmatrale, nego što bi ih jezikom opipale. Pa kada bi pronašle, da je miš ili ptica mrtva, odmah bi počele gutati, ako sam im glavu tih životinja okrenuo kako treba. Pri tako udobnom načinu za žderanje ne bi one nikako upotrebljavale svojijeh otrovnijeh zuba; šta više, one bi izbjegavale prolijevati svoj skupocjeni otrov, kada bi u kafezu našle mrtve životinje. Samo, kada bi im bio koji zalogaj tako velik, da ga ne bi mogle u želudac preturiti, onda tek i to pri žderanju, morali bi priteći u pomoć i jaki otrovni zubi, koji se drukčije i pri samom žderanju u tokama čuvaju. Kad i kad desilo se i to, da je pješčarka hotjela progutati miša, koji mirno počivaše, odmah, bez da ga prije otruje, i da ga je tek onda smrtno ranila, kada joj je pobjeći hotjeo. Docnije sam iz ruke pružao mojijem najboljijem zmijama, to jest onijem, koje su u mene najdulje bile, i žive miševe. One bi ih u ruci otrovale, iz ruke uzele i požderale.

(Nastaviće se).

Народни обичаји при порођају.

Пише **др. Леополд Глик.**

Како јужни Словјени уопће, а народ у Босни и Херцеговини наособ веома прилања уз породични живот, то се само собом разумије, да ћемо ријетко кад наићи на бежанство. Само онака чељад, којој је од прве младости срце искварено или памет остала пуста, или која је баш немило закржљала, осуђена је, (на срећу по здравље народа) да мимо своју вољу свој вијек проживи у бежанству.

Бећара, нарочито старијег, некако слабо цијене. Није то читава људина, који себи није умио основати своје огњиште; несретна је дјевојка, која остане усидјелицом.

Па кад их се двоје нађу, те на своме огњишту разбукњају пламен, то онда, дакако, очекују божији благослов, који се јавља у виду обилна подмлатка.

У домаћега свијета није додуше главна сврха браку, да се нађе дјеце, као у Јевреја, али опет виде несрећу у томе, када не буде од срца порода, те овакоме злу траже свакојаког лијека.

Ради неплодности у браку овуда, како и другдје, понајвише криве жену, али при томе ријетко кад узроке траже у поремећеном стању утробе, или у другим болестима, с којих се дешава овака недаћа, него то у најчешћим приликама приписују неким вишим утицајима. По њиховоме суду или је то онда покора од Бога, или су криве вјештице, или зли дуси.

Према тому удешавају и лијекове од бесплодице.

Српкиње путују на проштење к чудотворној слици богомајке у Чајниче, да ондје молитвом испросе од срца порода, јер веле, да ова особиту помоћ даје у таким приликама.

Католикиње плаћају силне мисе, Мухамеданке траже гаталице и записе, Јеврејке опет ишту помоћ у рабина и хоџа, све пак укупно употребљују читаво число симпатичких и других лијекова из народњег љекарства, од којих се надају помоћи у неродици.

Хоћеш ли, да се увјериш, да ли ће која женска уопће ваљати за рађање, а ти јој, али да она не зна за што, у јутру подај чашу угријане воде, у којој је растопљено нешто сиришта од зеца, нека то попије. Која на то осјети болове у утроби, та ће рађати, а која не осјети, остаће нероткиња.

За ове ствари, веле, да кваре заметак: кисело млијеко, у коме је смочено лишће од копра (Anaethum graveoleus). То треба кроз више дана узимати јутром и вечером. [1])

Четири дана послије менструације не смије да буде сполног дружења, а у вечер петог дана нека жена попије малу чашицу сока од модре кадуље (Salvia hortensis, der Königssalbei), и четврт сата иза тога нека прилегне. Ако то понови више пута изасопце, онда ће, како увјеравају, имати дјеце. [2])

Ако која жена не може да затрудни, јер је очарана, онда нека свештеник благослови госпину траву (Hipericonum, Johanneskraut). Ову траву онда треба кухати и кроз неколико дана изјутра пити. Осим тога нека жена ту траву уза се носи. [3])

---

[1]) Fructus anaethi употребљавало се је прије у медицини као лијек, који изгони зној и мокраћу. Лијекови из биљарства и животињства, као и упутства, како их ваља приређивати и употребљавати, узимани су из више старијих рукописа о рецептима, каких ми моји честити пријатељи фра Јерко Барбарић и фра Мијо Батинић добростиво дадоше у наруч, да их употребим. Нека је овој обојици господе за то овдје изречена најусрдниja благодарност.

[2]) Salvia officinalis много се је већ употребљавала у хипократској медицини. По новијем испитивању има у њој нека врста тресловине, више етеричких уља с кисиком и горак екстракт. Етерична уља ове биљке душевно узбуђују, посцјешују ток крви, угријавају и тјерају зној. Сад се још понегдје помјешана с типсом и т. д. у медицини употребљује за испирање уста и грла.

[3]) Та се травка у знанственој медицини не употребљује.

Осим ових из биљарства узетих лијекова препоручују се за унапређивање оплодње још ови: Чорба од старог пијевца, у којој су мошњице од вепра, или обична бистра вода, у којој има мрвичак осушене и у прашак стуцане матернице од зечице. Оба ова лијека треба дуље времена употребљавати. [1])

Обликом још чудноватији, али сасвим према духу народњег лекарства јесу они лијекови, што их назначује рукописна збирка босанских лијекова из године 1749., приопћена у IV. свеску „Гласника“ год. 1889. по дру Трухелки, и које народ још много употребљује.

Прве недјеље по млађаку (дакле кад је млада недјеља) нека се нероткиња при исходу сунца успне на врбу, нека ондје прогутне три црва, нађена у плоду шипковом и нека до три пута рекне: „Сунце зађе за брдо а ја зађох у бреме.“

У гноју непознатог пастуха нека жена нађе читавих јечмених зрна, нека их посије и како поникну, нека три од њих поједе.

Нероткиња нека једној трудној жени кроз плот из уста у уста дода ускисла хљеба, па ће имати порода.

Када којој долази мучно, кад повраћа и воља јој долази на необичне ствари, то су онда први знаци, да је жена затрудњела, а то се још утврђује експериментом, што га је већ навео др. Владан Ђорђевић у своме дјелу „Народна медицина у Срба“, и који у томе састоји, да она, за коју се мисли, да је затрудњела, кроз три вечери једну, пред врата стављену сјекиру накваси па у јутру пригледа, да ли се је на сјекири показала рђа. Ако се је рђа појавила, онда нема сумње, да је жена затрудњела.

Ако већ човјека окружује цијела чета душмана од његова племена и злих духова, који му огорчавају живот како и гдје само могу, а оно се та чета још умножава спрам трудне жене. Зле жене завиде јој срећу па настоје, да је очарају или урекну; виле и џинови свакаке јој сметње чине, само да повргне и т. д. Само ђаво пред трудном женом губи моћ, јер је она посвећена благословом божијим, што га носи под срцем.

Што год само има лијекова и помоћи од урока, чина, ограмка, све се то сада употребљује у виду којекаких биљега, који одвраћају, и хамајлија, само да се трудна жена сачува од квара.

Ноћу не смије трудна жена никад излазити из куће, али ако то ипак мора да буде, онда не смије заборавити да понесе комадић круха под десном пазухом, јер ће иначе бити жртвом злих чина.

[1]) Предрасуда, да узимање сполних дијелова од неких животиња унапређује плодовитост у жена, проширена је далеко изван Босне и Херцеговине, па је налазимо и у најпросвјећенијих народа. Прилика је, да је ријеч similia similibus, позната од вијекова у народној медицини, и овдје дала побуду за употребљавање оваког лијека.

Њежан обзир на трудну жену показује се у обичају, раширеном по свој земљи, да се такој жени не крати никака жеља, јер би она иначе могла повриједити, а себи можеш навући јачмен (Hordeolum) на оку.

У шпањолских јевреја не смије се о јествинама, којих трудној жени не можеш да намакнеш, ни говорити, а ако ко у њену присуђу похвали оваку јествину, одмах ће се наћи неки, који ће рећи, да није слатка, да не храни и на сваки је начин покудити.

Али не само свога здравља ради, него и ради чеда, што га под срцем носи, мора се трудна жена оградити читавим бедемом којекаких помагала за обрану.

Трудна жена не смије погледати ружна човјека ни наказне животиње, ако не ће, да им дијете буде слично, не смије гледати, како се коље овца и сл., јер ће јој дијете бити сипотљиво и не ће хтјети дојити мајке, али она не смије ни преко крви заклане животиње коракнути, јер ће дјетету остати мадежи на тијелу.

Она не смије да види зеца, лисице или међеда, јер ако види зеца, не ће дијете имати сна, ако види лисицу, често ће дијете сналазити грозница, а ако види међеда, тешко ће проходати.

Ако омете кухињу, онда нека се чува, да у смећу не измете искру живе ватре, јер ће дијете иначе патити од грчева. Ватре не смије да види трудна жена, јер ће дијете добити црвене мадеже, а по другима патиће од „живе ватре“ (неки акутни екцем). Ако која трудна жена што год украде, па то сакрије при своме тијелу, појавиће се дјетету на ономе мјесту мадеж.

Трудна Српкиња не смије да цјелива крст, што се по недјељама и празницима послије службе божије пружа, јер ће јој дијете снаћи падавица (епилепсија).

Ако је жени уродила срећа, те је затрудњела, то она себи жели мушко дијете, и та жеља, коју дакако с њоме дијели сва породица, тиме је живља, ако је већ родила једну или више дјевојчица. Жене мисле, да по разним знацима, док су трудне, могу судити, коме ће полу припадати новорођенче. Тако веле, да ће бити мушко дијете, када жена прво мицање дјетеће (у 5. мјесецу пошто је заносила) осјети на десној страни, ако више окрупни у ширину, него ли напријед и ако брадавице на дојкама поцрне.

Ако све ове појаве нијесу доста јасно изражене, па женско вијеће у породици не може да углави, што ће бити, онда препуштају случају, да одлучи.

Без знања трудне жене сакрију под јастуком и на противним странама миндера ножице и сјекиру; ако трудна жена сједне близу сјекире, биће мушко, иначе биће женско.

Големо је число практика, које се примјењују, да жена, која је већ рађала женску дјецу, сада стане рађати мушкиће. Одмах послије порођаја положе родиљу на сијено, пошљедак бацају у мужевој чарапи у воду, или га растргају на четири дијела (Травник), новорођенче замотају у гаће очине, куму окрену капу послије крштења, гостима тако промијене опанке, да је десни приправљен за лијеву, а лијеви за десну ногу, или промијене кума (што у православних бива само ријетко и никад без великог разлога).

Ако је први посао, што ће га родиља послије порода узети у руке, женска радња, онда ће дијете, које је на реду, бити женско, али ако је то случајно таки посао, који обично само мушкарци свршавају, онда ће јој се наћи мушко.

Овамо се броји и онај савјет, што га непознати народњи љекар, коме је др. Трухелка објелоданио лијекове, даје жени, која само женску дјецу рађа; он вели, нека она онда, кад има вријеме, отиђе на њиву, нека ондје потражи плуг, којим су баш орали, нека стане на руду, па идући спрам рогова, нека три пута изасопце рекне: „Бô за волом, син за сином.“

Ако трудна жена повргне, то се, како је већ речено, обично томе не траже природни узроци у тјелесном саставу жене, или у локалним болестима, већ се то своди на утицање наднаравних душманских сила.

Разумије се, да таки зли случај, када жена повргие, сматрају несрећом оне породице и веома жале.

Несрећа је тим већа, јер, народ зна, како је то и знанствено установљено, да жена, која је повргла дијете, кад је први пут била трудна, у многим пригодама послије опет повргава или остане нероткињом, пак се с тога боје, да та жена или не ће рађати здраву и снажну дјецу, или пак никако више.[1])

Ако заметак, који је угинуо у матерњој утроби, сам не изађе, онда јој се даје смјеса од пасјег млијека с медом[2]) или

---

[1]) Др. Ф. Краус вели на стр. 544. своје књиге „Sitte u. Brauch der Südslaven“: „Како Јукић свједочи, обичајно је чедоморство међу словјенским мухамеданцима, па — како некако на силу додаје — због наслеђовања те турске „лудости“ и међу хришћанима. То се догађа и у словенским доловима, гдје сељакиње још чешће затиру пород“. За чудо нам је, како др. Краус без истраживања напросто вјерује казивању фра Јукића, гдје га и сам фанатиком назива. Немамо IV. свеска „Босанског пријатеља“, па не можемо просудити, колико је истине у горњем наводу дра Крауса. (Ми само додајемо, да IV. св. „Босанског пријатеља“ није уредио Јукић, нити је Јукић ичим завриједио, да буде назван фанатиком. Оп. ур.) Узећемо, да је др. Краус право преписао, не можемо, а да не приговоримо господину доктору, што он, макар да је сам путовао по Босни и доста прилике имао, да се боље информира, овако тврдње, које су подобне осумњичити моралност цијелог једног народа пред свијетом, износи на свијет као истините. Да фра Јукић (како већ рекосмо, овај пе. Ур.) и по њему др. Краус у погледу затирања порода у Босни и Херцеговини криво говоре, најбоље се види по томе, да од 50665 злочина, који су од године 1879. до 1888. пријављени властима, једва њих 80, односно 0·15% долази на затирање порода, а 49, односно 0.09% на излагање дјеце (Das Justizwesen и т. д.)

[2]) Мед се у народњој медицини употребљује и изван Босне и Херцеговине; знанствена медицина, нарочито новија, слабо га употребљује те га има само у некојим лијековима.

чај од бијелог вина и титрице (Matricaria chamomilla)[1]), или пак уварак од слатког вина, свјежег масла и дивље нане (Mentha piperita),[2]) да то пије.

Ови лијекови имали би ту сврху, да истисну заметак.

Имадне ли која жена несреће с дјецом, т. ј. ако јој у прво вријеме умру послије порода, и она онда кроз више година не затрудни, онда она с бабицом, то јест с оном женом, која је задњем њеном дјетету одрезала пупак, потражи гроб покојнога чеда, и кроз рукав од њене кошуље три пута гутне воде. Ако тај лијек не помогне, онда се мисли, да покојно чедо у гробу добро не лежи, отворе за то гроб, па га потежу за ноге да се ваљано намјести.

Ако умре прворођенче, не смије му се метнути ништа ново у гроб, већ га треба замотати у старе дроњке, јер иначе и она дјеца не ће дуго живјети, која послије њега дођу.

Да у породици, којој је већ помрло више дјеце, очувају новорођенче, провуку га три пута кроз бацу и положе га онда за часак у казан, који над огњиштем виси о ланцу, или га три пута провуку кроз учињени зијев курјака, с кога су на пола жива огулили кожу.

И вагање дјетета, коме се онда таји тежина, начин је, да се дијете одржи у животу. То средство обично употребљује отац дјетећи без знања остале родбине.

Мухамеданке, којима је већ више дјеце помрло, па опет затрудне, траже хоџу, да им завеже чаробне узлове. Узме се ибришима од седам различитих боја, овај се сложи, пак се онда уз молитве рукама на леђима завеже седам узлова. Овај заузлани ибришим мора жена уза се носити до порођаја.

Колико и јест жена сретна и поносна, кад затрудни, опет она своје стање, колико може, крије и таји, јер у једну руку она, која је први пут заносила, тиме се уклања шаљивом задиркивању свога друштва, а у другу хоће тиме да се сачува од зависти зла погледа и од чаролија.

У некојим крајевима Босне и Херцеговине имају сељанке обичај, те се одмах, чим осјете прве болове, завуку у један буџак у кући, па се тек онда оданле извуку, пошто су се породиле и дјетету саме пупак пререзале.

Свуда се у Босни показује настојање, да се порођај крије барем од мушке чељади у кући. Како жена само осјети болове, отправиће људе под којекаким изликама из куће. Муж нека се уопће не мијеша у те женске послове.

---

[1]) Matricaria chamomilla, која се је у старој научној медицини много употребљавала, и за коју се је мислило, да унапређује мјесечно вријеме, сада се више употребљује као тако звани кућни лијек. Она гони зној и понешто стишава грчеве.

[2]) Mentha piperita ваља ради своје уљевне садржине и ради ментола; у неким пригодама унапређује пробаву и ублажује количне болове. Као домаћи лијек mentha је у великој цијени.

Родиља остаје на ногама и хода, докле год може, те при нормалним порођајима тек онај час потражи лежај, кад мисли, да ће дијете доћи на свијет и ондје рађа или стојећи, или чучећи, или и клечећи.[1]).

На лежећке рађају у Босни и Херцеговини, колико ја знам, само Шпањолке.

Жена, која помаже као бабица, подмеће руке, да дијете не падне, и напријед одмакне дијете од матере, „да му срећа буде напредна“, а онда дијете, подвезавши му пупак ибришимом или вуницом, одреже ножем или српом. Маказе из тог узрока не смију употријебити, јер би онда дјеца, што послије дођу, била цурице.

Пошљедак баца се у стајаћу воду, а гдје таке нема, закопава се.

Сада родиљи намјесте лежај на сијену, дијете оперу топлом сапуницом[2]) и одјену га, а родиљи дају за окрепу ракије, мухамеданкињама црне каве, меса и пите[3]).

Ако се било с којег разлога порођај затегне, онда прије свега угрију одају, а родиљи наредe, да близу пећи, односно ватре, хода. Она онда са сјекиром у десној, а с вретеном у лијевој руци хода тамо амо[4]); ако то не помогне, онда се јаја варе у здјелици и воду дају да пије; или пак жени неопасце пријесно јаје ставе на затиљак, да се спусти низ леђа (Горажде, Чајниче).

За напитак дају јој или воде, у којој има прашка од прженог и очишћеног лана, или уварак од обичне метвице с медом, или коначно смјесу од наструганог сапуна и зејтина, која је у уварку од слезовог коријена разријеђена и дјеломице растопљена[5]).

И то, веле, да добро унапређује порођај, када се свјежа племенита рутвица меће на трбух.

И од симпатичких лијекова напоменућу овдје некоје. Раздирање предњег распорка кошуље, откопчавање свих дугмета на одјећи и разрјешавање плетеница у родиље, повла-

[1]) На први поглед чини се чудан тај начин рађања; али ако се узме на ум, да при таком начину уз стезање матернице, које се показује у боловима, судјелује и тежина дјетета, онда се томе обичају с љечничког гледишта не може приговорити.

[2]) Господину дру Краусу прохтјело се на стр. 557. његовог дјела „Sitte und Brauch der Südslaven“ дословце ово рећи: „Бошњацима је сапун непозната ствар“. Ученоме господину писцу поткрала се је овдје ријеч, коју без сумње није прије промислио, јер не могу вјеровати, да је имао намјеру, хотимице рећи неистину. Не могу додуше рећи, да су Бошњаци узор чистоће, али сапуна би г. доктор нашао и у најсиромашнијој колиби, да га је гдје год заискао.

[3]) Да домаће жене лако рађају, уопће је позната ствар, а ако при томе ипак често буде умирања у порођају, то вала узрок томе злу тражити у томе, што се родиље у дијететичком погледу апсолутно никако не чувају.

[4]) Овај начин, који сам у Фочи на своје очи гледао, тумачили су ми тиме, да тако хоће дијете да довабе, јер ако је мушко, потећи ће за сјекиром, а ако је женско, за вретеном.

[5]) Тај напитак има ту сврху, да јој се повали и да стане повраћати, па да тако буде јачи притисак на утробу.

чење окрајака од онаких марама по трбуху њеном, што су њима струк омотавале жене, које су већ рађале (Травник), лак ударац пâсом дјевојачким по крстима родиљиним, при чему треба рећи: „Лакше ти било, него мој пâс“; разрјешавање плетенице од једне дјевојке над родиљом (Фоча), полагање чешља на трбух, гутљај воде из обуће мужеве, лизање пепела од дрвене лопате (Гламоч) и коначно сипање ораха родиљи међу ноге, бива да се тако доваби дијете, нека се игра њима.

Ако већ порођај веома дуго траје, па су већ у бризи, како ће се то свршити, онда се употребљују друге ствари.

Угрију камен, зејтином га полију и близу сполних дијелова положе, лонац вруће воде ставе на исто мјесто [1]), гњету трбух и крста, да се побуде болови, замотају родиљу у покров и неколико је пута добро протресу, да дијете доспије у прави положај, ненадице испале пушку близу ње, да јој престравом потресу живчевље. Седам зрна од главнице (Mutterkorn) у црној кави врло хвале [2]) али ријетко кад дају. Настружан јантар у води често употребљују мухамеданке [3]).

Ако је нужда врло велика, онда код мухамедоваца отворе обоја врата најближе џамије, дају сиротињи милостиње, хране псе, који немају господара. Од мноштва хамајлија, које се употребљују, познајем, на жалост само двије, за које међутим кажу, да су врло поуздане, и то прве четири реченице од 84. суре, које се привезују за трбух, и онда овај запис, из кога се родиљи по један даје у сваку руку:

2	7	2
8	7	7
2	9	7

Гутљај воде од светог бунара Абу-земзема [4]) и комадић запаљене свијеће са гроба Мухамедовог то су ultima refugia мухамеданкињама, кад их у порођају невоља снађе.

Код шпањолских јеврејака одмах се, кад наступе први болови, даје мала милостиња и онда се здјелица зејтина пошаље

[1]) Томе парењу добро су се домислили; да на право вријеме — прије него што пукне матерница — сједне у топлу воду, то би још брже помогло.

[2]) Главницу (Secale cornutum) већ су у старом вијеку познавали као лијек, који побуђује болове, па се и данас у љечничком помагању при порођајима употребљује с великим успјехом. Само тај хероички лијек, ако се криво употријеби, може и да буде опасан.

[3]) Не могу да разумијем, како ће јантар да помаже, на болове он за цијело баш никако не утиче.

[4]) Веле, да је то онај исти бунар, што га је један анђео показао прогнаној Хагари, у пустињи, кад јој је син Исмаил хтио да скапа од жеђи. Оваки хаџија, како се зна, понесе барем једну боцу те чудотворне воде кући својој, нека је има, ако кад затреба.

у храм (хавру), пошто се је родиља у њему огледала, као у огледалу.

Ако се порођај отегне, па се побоје, да би родиља могла умријети, онда јој оно, што носи на глави, закопају у гроб којег рођака, читају јој оно, што долази оне хефте из књиге пророка, отворе шкриньу завјетну у храму, или пак над њеним креветом пушу у шофар [1]).

Осим ових шпецифично шпањолско-јеврејских средстава употребљују се дакако и она, којима се служи свијет других вјера.

Кад је најзад дијете рођено, пупак пререзан и дијете окупано (у богатих се мухамеданаца дијете маже и мећећом машћу, да буде јако), а пошљедак одмах не оде сасвим, онда родиљи дају финџан зејтина да пије, или јој даду боцу, да у њу пуше; ако и то не помогне, онда трбух гњету [2]), или пак родиљу пàре.

Ово у осталом народу при рађању даје најмање бриге, те он избацивање пошљетка оставља природи, мислећи, ако је дијете изишло, онда и много мањи пошљедак мора да нађе свој излаз.

Како већ прије рекосмо, бацају пошљедак у воду која нетече, или га тако укопају, да никака животиња, нарочито пас или мачка, не дођу до њега, јер би то матери или дјетету могло донијети несрећу.

Велике болове послије порођаја ублажују тиме, што родиљи дају комадић сирова меса, да га поједе. Дијете, које се роди сједећке, доноси срећу, понедјељак и петак сретни су дани за новорођенче.

Ако се мушкић роди у кошуљици [3]), онда му разрежу кожу под пазухом и онамо положе кошуљицу, да прирасте, јер онда такоме дјетету не могу да науде ни чаролије ни куршум (тане).

Бабине трају по 8 дана. У мухамеданаца мора жена трећи дан послије порода да узме авдест по цијелом тијелу.

У свој земљи и међу свима слојевима има, за цијело хвале вриједан обичај, да се муж кроз 40 дана послије порођаја не смије дотакнути жене.

Колико год су Бошњацима дјеца мила и драга, то ипак, кад се пребрзо множе, или кад им се учини, да је доста подмлатка, смишљају, како да даље рађање препријече, нарочито варошани.

---

[1]) Шофар је згодно удешен овнов рог, у који свирају на дуги дан; тиме хоће да зазову милосрђе божије.

[2]) Духањем у боцу хоће, да се надме трбух, а гњетући трбух, макар и у незнању, побуђују матерницу на даље стевање.

[3]) Колико знам, спајају и код других народа с том кошуљицом којекакво сујевјерје; тако н. пр. у Пољака онај, који се је родио у кошуљици, има у свему среће, чега се прихвати, па за то и има пословица „w czepku się rodził“, („у кошуљици се је родио“) за оног човјека, коме све иде од руке.

Хоће ли дакле, да се за неколико година не нађе дијете, а оно забоду нож међу двије тренице од стропа (шише) у соби, и то иза онолико треница, колико година желе, да жена не роди. Ако н. пр. жена 3 године не ће да затрудни, а она ће забости нож иза треће тренице од врата или од прозора.

Кад хоће, да уопће више не буде дјеце, онда ножицом пошљедњег чеда замандале врата од одаје.

Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini.

Piše rudarski satnik V. Radimsky.

U mnogim krajevima Austro-Ugarske, pa i po drugim zemljama Evrope nailazimo na gragjevine, smještene obično na takim brdima i bregovima, koji o sebi stoje i dalek se s njih u okolo pogled otvara. Te gragjevine potječu iz vremena, kada žitelji onih krajeva niti su umjeli kamen lomiti, niti su pojedino kamenje spajali klakom.

Ove prehistoričke gragjevine nasute su ili od zemlje ili od snesenoga kamenja, a često su im goleme dimenzije.

U glavnome sastoje od nasipa (Wälle), koji su često u svezi s gorostasnim čunjastim ili piramidalnim gromilama.

Ima ih, gdje je samo jedan jedincati nasuti bedem zaokružio gradište, te ćemo taku gragjevinu nazvati gradac (u njemačkom po obliku nasipa „Ringwall"), za razliku od onakih, gdje ima više koncentričkih nasipa, ili gdje gragjevina sporednim i poprečnim nasipima izlazi zapletenija, i koje ćemo nazvati grad (Burgwall), kako narod bez mnogoga razlikovanja sve takve gragjevine upopreko naziva.

Različita je svrha bila tijem utvrdama. Ili su obuhvatale naseobinu, koja se je u njima smjestila, ili su bile sagragjene blizu koga naseljenog mjesta, da stanovnicima takih mjesta, kad im bude do nevolje posluže kao utočišta i zakloništa od dušmanskih navala. Gdjekoje su gragjevine te ruke bile i bogoštovnim obredima namijenjene, ili su pak najposlije služile i za bogoštovne svrhe i za obranu.

Za prve vijesti o takim prehistoričkim gragjevinama u Bosni imamo da zahvalimo kustosu dru Truhelki, koji je u okolini velike nekropole glasinačke na Romaniji planini istočno od Sarajeva našao 16 gragjevina od nasipa, većinom omanjih gradaca.[1])

Prigodom mnogog mog putovanja naišao sam ja od onda i u Hercegovini u različitim prijedjelima zemlje na 6 nasutih gradina, od kojih ću niže dvije da opišem, a o ostalim mislim skorim da progovorim u ovećoj jednoj raspravi o hercegovačkim starinama.

I. Gradina od nasipa na Vrsniku.

U općini Poplatu gornjem, kotara stolačkog, diže se istočno od ceste Stolac-Ljubinje gora Vrsnik, koja o sebi stoji i cijelome onome kraju gospoduje,

[1]) Mitth. d. Anthrop. Ges. in Wien. 1889 sv. XIX., str. 24 i d. i ibid. sjednički izvještaj str. 159. i dd. Glasn. zem. muz. u Bosni i Herc. 1889. sv. I. str. 23 dd. i 1890. sv. I. str. 68. i dd.

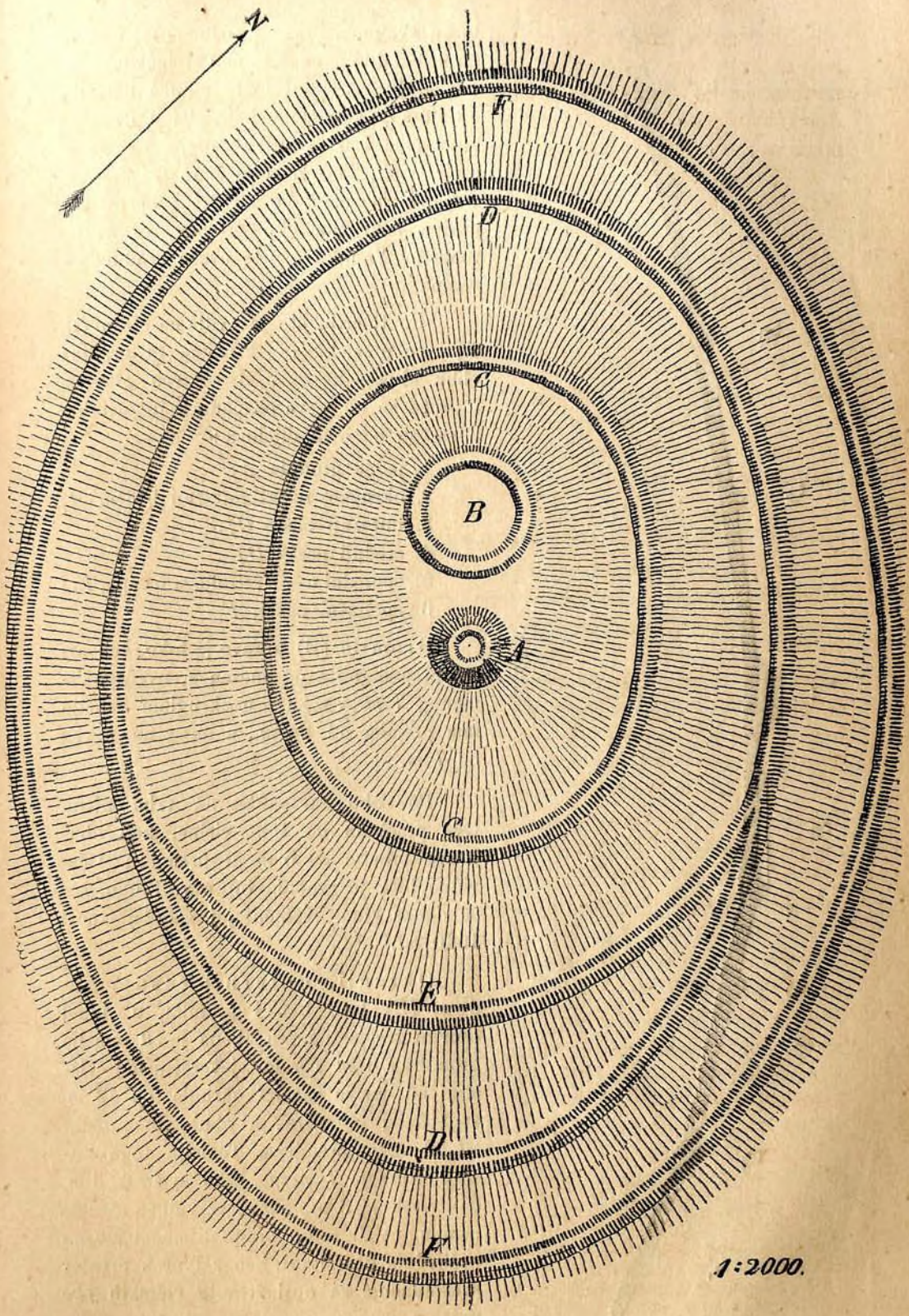

(Slika 1.)

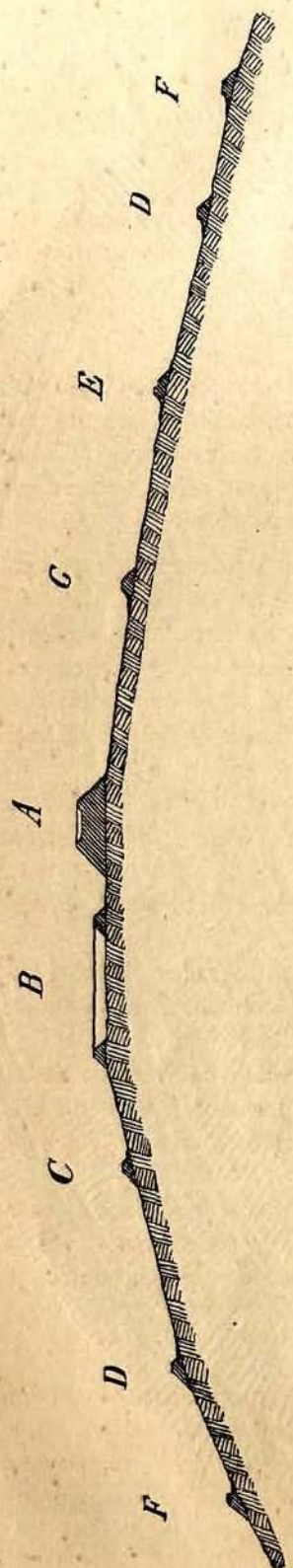

1 : 2000.

(Slika 2.)

te se svojom morskom visinom od 514 *m.* po prilici 464 *m.* uzdiže nad stolačkom ravnicom. Već kad od ceste staneš uzlaziti, opazićeš na glavici gorskoj golemu gromilu; ali pogledaš li sa visine sedla, preko koga cesta vodi, kod Žegulje karaule, natrag, vidjećeš jasno, kako su tri koncentrična nasipa zakružila oko gromile, te se po tome na Vrsniku uzdiže oveća gradina od nasipa.

Po tlocrtu, što je ovdje na strani (sl. 1.) i po presjeku (sl. 2.) ima ta gradina oblik elipse, koja slijedi pravcu glavice, i pruža se od sjeverozapada k jugoistoku, a sastoji od ovih dijelova:

1. jedna gromila *A;*
2. okrugao, nasut nutarnji bedem *B;*
3. nutarnji nasip *C;*
4. srednji nasip *D;*
5. sporedni nasip srednjega nasipa, *E;* i
6. spoljašni nasip, *F.*

Gromila (*A*) upravo je tako, kao svi nasipi podignuta od snesenog, ovećeg kamenja, 7 *m.* visoka, a u okruglom temelju ima premjer od 25 *m.*, a na vrhu takav od 7 *m.*

Po rubu zaravanka na vrhu njenu teče prsobran od 1 *m.* visine, koji obuhvata prostor od 5 *m.* u premjeru. Očevidno bila je gromila toj utvrdi ono, što su danas kule. Kubični joj sadržaj iznosi 1540 m^3.

Okrugli, nutarnji rasuti bedem (*B*) leži, kao i gromila, u dugoj osovini gragjevine, a udaljena je od temelja gromilina 8 *m* spram sjeverozapada. Sastoji od nasipa sasvim okrugla, od 42 *m.* spoljašnog premjera, a obuhvata prostor od 28 *m.* u premjeru. Temelju toga nasipa širina je 7 *m*, na vrhu je širok 3 *m*, a i visok je 3 *m*. Ulaza ne vidi se u tome nasipu, te ili je on braniteljima služio za pošljednje utočište ili kao zatvoren prostor sveštenicima za opsluživanje vjerskih obreda.

Srednji mu opseg dosiže duljinu od 220 *m*, po čemu taj nasip ima 3300 m^3 kubičnog sadržaja.

Nasipi su za toliko vremena po pastirima i stoci, koja onuda pase, na mnogo mjesta deformirani, tako da im se prvašnji profil sada ne može sasvim stalno odrediti.

Ali u prosjeku široki su u temelju 7 *m*, a na vrhu 3 *m;* spoljašnja im je visina 3 *m*, a nutarnja 1 *m*. Nutarnjeg obronka toga nasipa hvata se banket, koji horizontalno prelazi u nutarnju ostrminu gore, tako da presjek nasipa poprečno iznosi 12 m^2 (Sl. 3). Da li je bilo ulaza u pojedinim nasipima i gdje su bili, ne da se više stalno reći.

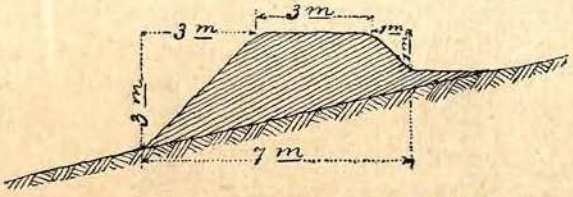

1:200

(Slika 3.)

Nutarnji nasip (*C*) ima ove dimenzije. Velika osovina 158 *m*, mala osovina 116 *m*, opseg 431 *m*, a kubična sadržina 5200 m^3.

U srednjeg je nasipa *D*) velika osovina 312 *m*,) mala osovina 212 *m*, a opseg 822 *m*, tako da kubična sadržina čini 9800 m^3.

Poprečni nasip (*E*), što se hvata jugoistočne sredine srednjeg nasipa, dug je 250 *m*, po čemu se kubična sadržina računa na 3000 m^3. Očevidno je taj nasip s te strane, gdje je gora manje strma, imao da povisi jakost utvrde.

Spoljašni nasip (*F*) napokon ima veliku ôs od 371 *m*, i malu od 269 *m*, opseg mu je dug 1007 *m*, po čemu njegova kubična sadržina izlazi na 12100 m^3.

Horizontalni razmak pojedinih nasipa varîra izmegju 31 i 53 *m*, a vertikalno jedan drugi nadvisuju izmegju 7 i 17 *m*.

Ukupna je duljina nasipima zajedno s nutarnjom ogradom 2510 *m*, a kubična sadržina svih nasipa, bedema i gomile iznosi 34940 *m*. Površina cijele gragjevine, ogragjena spoljašnim bedemom, iznosi 7·8 ha.

Kako se iz ovih podataka vidi, ima nasuta gradina na Vrsniku uprav ogromne dimenzije, te je negda trebalo tim više radnih sila, dok se je podigla, pošto je golemu množinu kamenja valjalo snositi iz daleke okoline i dopremiti je na vrh strme gore.

Mjestimice u gradu pokušanim prekopavanjem nije se ništa našlo, osim mrke, valjda pepelom promiješane zemlje, te se po tome može uzeti, da ta gradina nije bila stalno naseljena, već da je samo kadšto za vrijeme služila ili u obrambene, ili u bogoštovne svrhe.

II. Grčki grad.

Ovdje opisanoj, nasutoj gradini protivan je mali „grčki grad“ u općini Slivlju kotara nevesinjskog. Na špecijalkarti zabilježen je taj gradac krivo „krčka grad“, a leži jugoistočno od općine Slivlje na izoliranoj vapnenastoj glavici od 1193 *m* morske visine, koja se izdiže nad krševitom kosom uz desnu obalu Fojnice oko 20 *m*.

I ta gragjevina ima oblik nepravilne elipse, koja se pruža od sjeverozapada prama jugoistoku, a po jednome nacrtu šumarskog asistenta Emanuela Kocoureka u Nevesinju (sl. 4.) sastoji od jednostavnog od kamenja nasutog

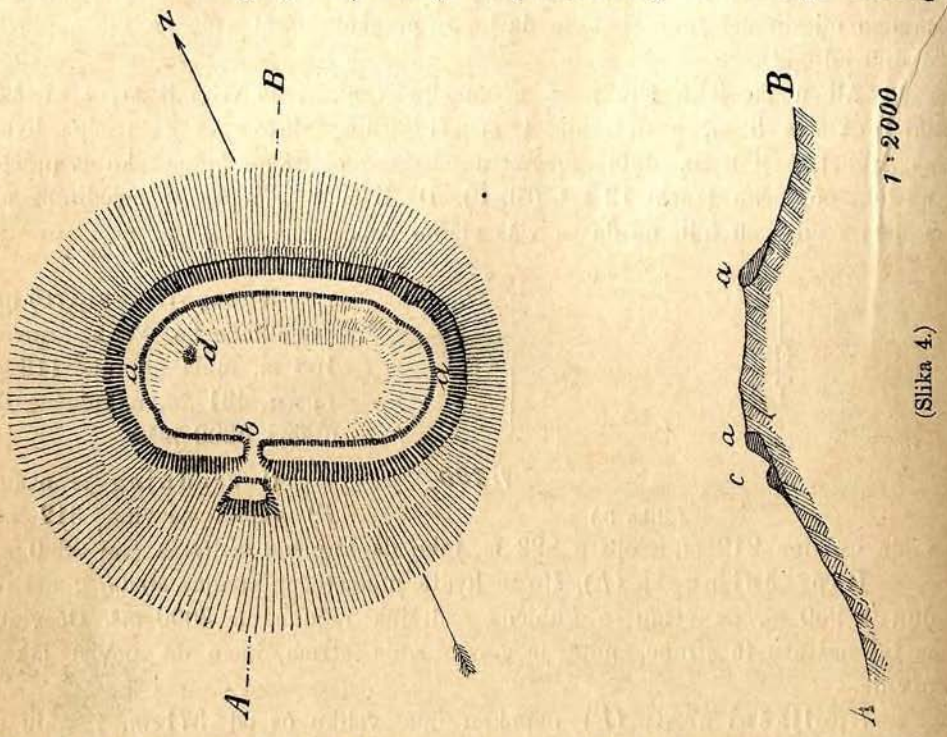

(Slika 4.)

bedema *a*, koji zaokružuje cijeli zaravanak po vrhu glavice, a dug mu je nutarnji prostor 74 *m*, i širok 37 *m*.

Nasip, od kamenja suho sagragjen, ili prosto nasut, već je podosta razvaljen, te se zbog toga samo slabo diže iznad nivoa unutrašnjeg prostora, a širok je sada na vrhu 5 *m*. U prvo je vrijeme taj nasip po svoj prilici bio mnogo uži na vrhu.

Ali što taj „grčki grad" čini osobito zanimljivim, to je zaštita njegovog 5 *m* širokog ulaza na jugozapadnoj dugoj strani *(b)* posebnim, ispred njeg nasutim bedemom (*c*). Tik naime gràcu do podnožja podignut je prema ulazu, prav kamenit nasip, visok 2 *m*, u temelju širok 7 *m*, spolja dugačak 10, a iznutra 6 *m*.

Nutarnji prostor te gragjevine čini travom obrasla ravnina, koja se po malo spušta spram sjeveroistoka, a proviruju iz nje mjestimice glavice vapnenastog kamenja. U sjeveroraspadnom dijelu ima okruglasta, po prilici 1 *m* duboka jama *(d)* s premjerom od 4 *m*, koja je valjda postala, kad je neko ovamo dolazio kopati blago.

Pokušanim prekopavanjem našlo se, da je sloj crnice u sredini gradine posve tanak, a blizu nasipa 40 do 80 *cm* dubok. Zemlja je mrka, pepeljasta, laka i mala ti treba, da je satareš u prah.

U dubljini od 20 do 30 *cm.* ima obilje utaraka od smegjih i crvenkastih, prostom rukom načinjenih a na površini istrošenih i šupljikavih ilovastih po-

suda. U pribranome materijalu mogu se razabrati utarci ovećih posuda s uspravnim i slabo izvinutim rubom, i utarci od malih zdjelica s uvijenim rubom. Rijetko se nagju kaki ukrasi na ovim utarcima, a sastoje samo od neukusnih izbočina ili od nizova okruglih utisaka.

Ta množina utaraka od ilovastih posuda u pepeljastoj zemlji pokazuje, da je „grčki grad“ pokadšto bio nastanjen, ili možda i stalno naseljen. Ali to bi se pouzdano moglo utvrditi samo temeljitim pretraživanjen.

Po tome, što smo u pristupu rekli, čini se, da tih prehistoričkih nasutih gradina u zemlji ima obilje, te ja ovdje pri kraju molim sve prijatelje prehistoričkog ispitivanja, neka mi jave, ako sličnih gragjevina nagju u Bosni ili Hercegovini, da ih mogu pobliže ispitati.

Старо-босански натписи.

I.

Натпис у селу Засеоку.

Приопћили **Томо Драгичевић** и **Вид Булетић-Вукасовић.**

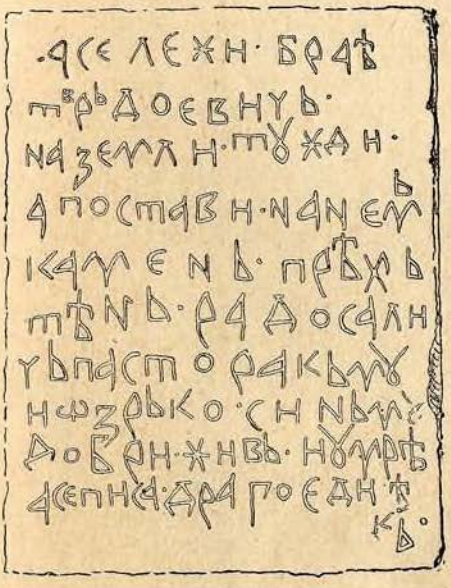

Чита се:

Асе лежи Браѣ[1])
тврьдоевичь[2])
на земли тѹжди[3])
а постави · на немь
камень прѣхь
тѣнь[4]) радосали
чь пасторакь мѹ
и ѡзрько[5]) синь мѹ
добри живь и ѹмрѣ
а се писа драгое диѣ
кь

---

[1]) **Браѣ**, испореди са **Бранко** (види Ђ. Даничића „Рјечник из књижевних старина српских“; дио нрви, стр. 69; за тијем „Корјени“ и т. д. од Ђ. Даничића, стр. 139.) Брајо или Браја постало је од старог имена Братослав.

[2]) **Тврьдоевичь**, долази од **Тврьдое** (испор. Рјечник Ђ. Даничића, стр. 281, дио трећи).

[3]) **Тѹжди** је од ријечи **тоѹждь**, а значи земља туђа, те се може испоредити са: **на земли тоѹждои** (Види Рјечник Даничића, стр. 328., дио трећи).

[4]) За **прѣхьтѣнь** испореди „Корјени“ итд. од Ђ. Даничића на стр. 286. са **прѣ**.

[5]) **ѡзрько** можда посрјешно мјесто **Жарько** (испореди Даничића: Рјечник, стр. 331., дио први, и Корјени на стр. 71.) У Босни и Херцеговини и данас су познати Жарковићи.

Натпис налази се у селу Засеоку на такозваним „Постељинама“ у котару зворничком, а тузланском окружју, на једном стећку (мрамору), који је усађен у облику ступа. Тај је стећак издјелан од камена вапненца (бјелца) и отесан је на три стране равно; са четврте — западне стране је понешто испупчен. Висок је од земље 135, широк 75, а дебео 50 центиметра. Натпис усјечен је на оној страни стећка, која је истоку окренута. У близини још су четири стећка, који су положени попут сандука; на ниједним од ових нема натписа нити какве шаре.

II.

Старобосански натписи у Премиловом пољу.

Приопћио **Матија Бијелић,** кот. канцелиста.

Слика 1.

У Премиловом пољу, које је од Љубиња удаљено скоро два сата те припада опћини Глеђевци, има стародревно гробље са многијем надгробнијем споменицима у облику равнијех плоча и огромнијех стећака.

Већи је дио овог надгробног камења без натписа или шара. Многи су стећци преврнути и оштећени, плоче пак покрива доста дебео таван земље, због чега би се могло закључити, да је то гробље доста старо и свакако из доба, прије него што је Босна и Херцеговина пала под власт отоманску.

На жалост многе је ове споменике људска рука оштетила. Народ из околине, кад би требао камена за своје грађевине, одвукао би по који комад с овог гробља; многи стећак или плочу разбише пак поједини становници, тражећи у њима или под њима сребра и злата.

Но ипак сам нашао у овоме гробљу неколико надгробних споменика са натписима, или разним фигуралним или линеарним орнаментима.

На стећку, што га показује слика 1., налази се овај натпис: **асе лежи Радосавь Дѹѵићь синомь цвѣткомь.** Мјере су овом стећку: дуљина 1·25, ширина 0·55, висина 1·30 м.

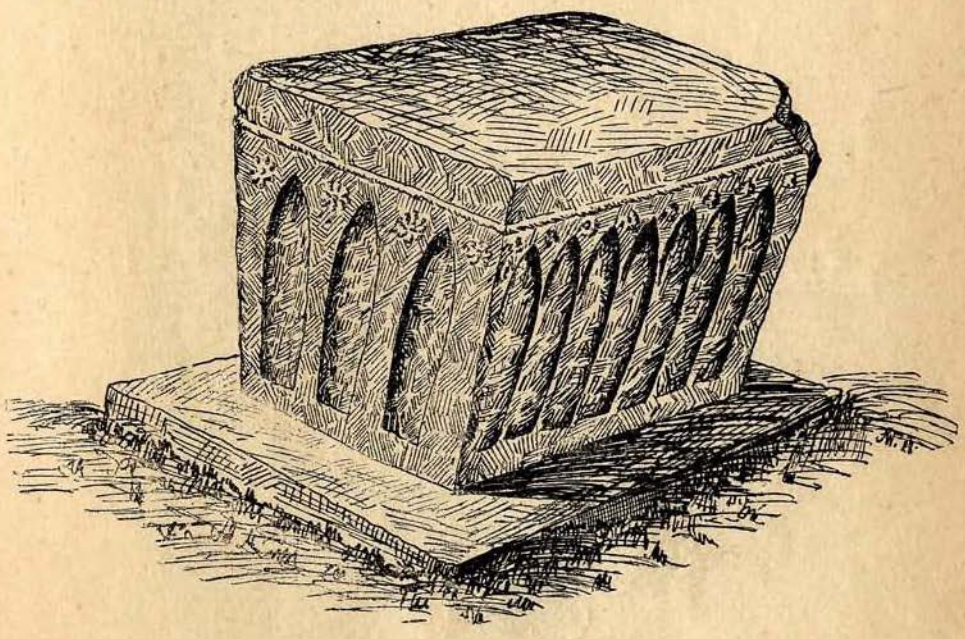

Слика 2.

У слици 2. видимо особито красан споменик; сматрам га знаменитим због тога, јер је надгробна плоча са стећком заједно издјелана од једног комада. Плоча је дугачка 3·10. широка 1·46; стећак је висок 1·10, дугачак 1·90, а широк 0·85 м. Становници из Глеђевца приписују овом споменику неку наднаравну силу и приповиједају, како је неки Марко Хербез, који се бавио тражењем блага, прије 40—50 година у очи Благовијести легао на стећак да чека, гдје ће се показати мави пламен, који означује мјесто, гдје је новац сакривен. Једва што је Хербез легао, дуне силан вихор, који га на други стећак, удаљен каких 50 аршина, тако жестоко

пребаци, да је Хербез сломио сву десну страну тијела и послије неколико дана умр'о. Од тада народ у страху пролази крај овог стећка.

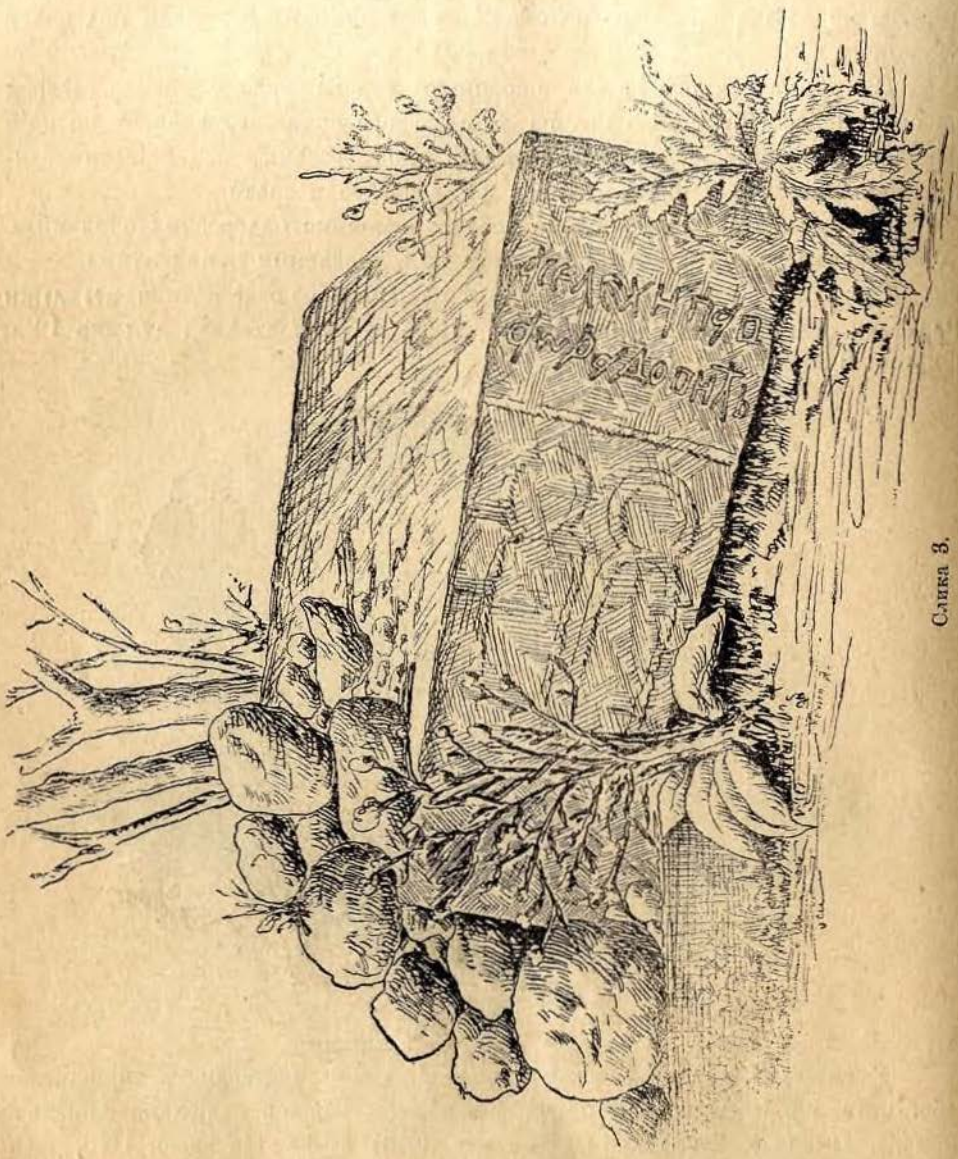

Слика 3.

Ова надгробна плоча (слика 3.) има у дуљини 1·86, у ширини 1·40 а у дебљини 0·52 м., стећак пак висок је 2·00, широк 1·45, а дебео 0·36 м. Натпис гласи: **Асе лежи Павао Радовићь.**

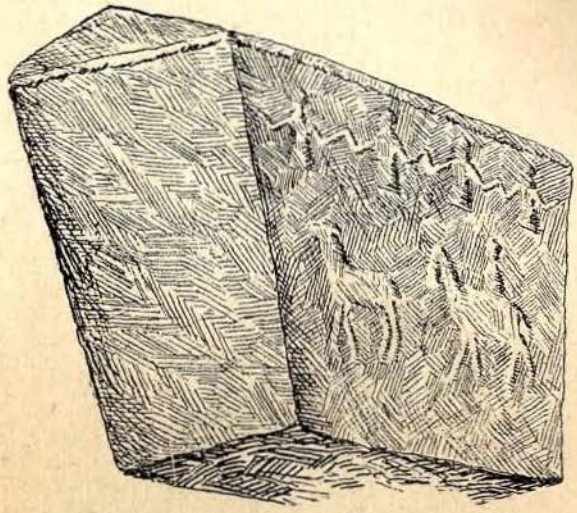

Слика 4.

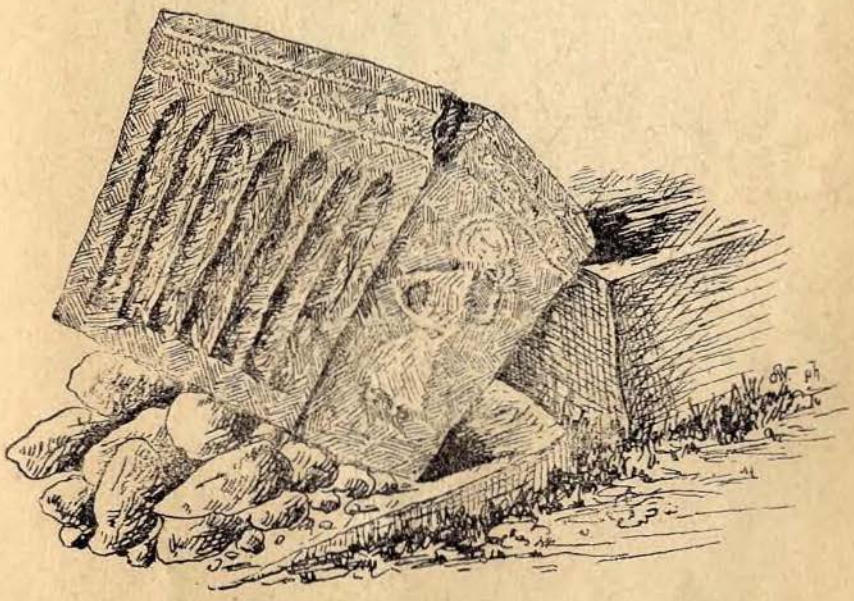

Слика 5.

Слике 4. м 5. показују нам два стећка са лијепим фигуралним орнаментима. Први је висок 1·26, широк 1·35 а дебео 0.65 м.; други пак мјери у висину 1·90, у дуљину 1·18 а попријеко 0·75 м. Оба су без натписа; за стећак други нагађа народ, да покрива гроб дјевојке, која се прославила као вјешта играчица. Слика 6. показује нам надгробну плочу са шарама око руба и по сриједи.

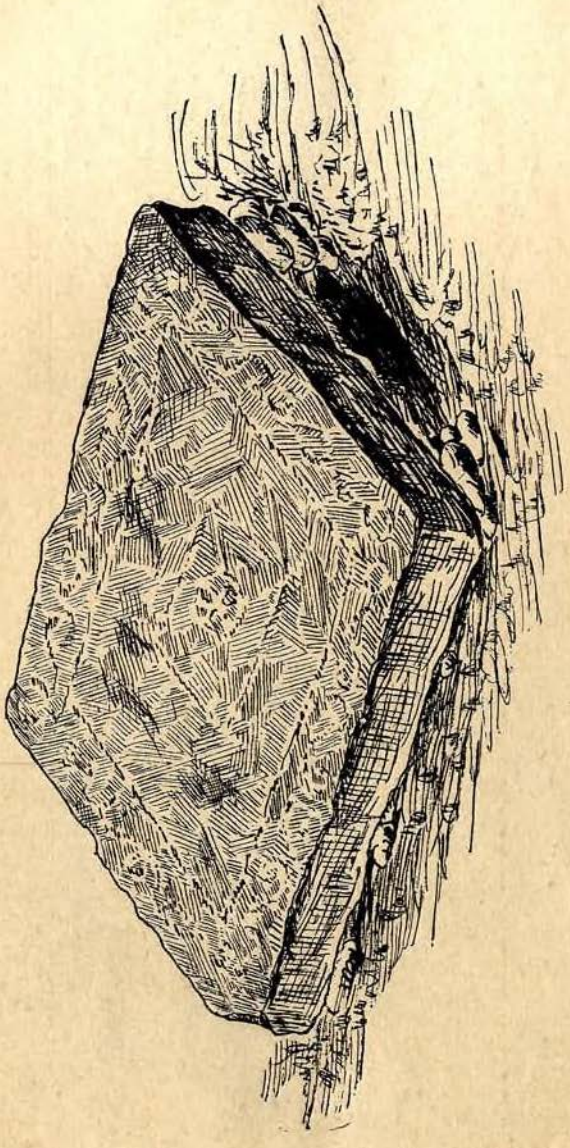

Слика 6.

Крст, што га показује слика 7. висок је над земљом 2·71, а дебео 0·50 м. Кракови имају дуљину од 80 цм. Натпис гласи: **Ясє лежи Рашкоıа.** Чини ми се, да је гробница, над којом је овај крст усађен, особито знаменита, јер јој је обим неразмјерно велик. Гроб је ограђен са четири стране тесаним каменом и раздијељен је у два прегратка, први је 4 м. а други 50 цм. дугачак; у ширину мјери пак први преградак 2·50 м. а други 40 цм.

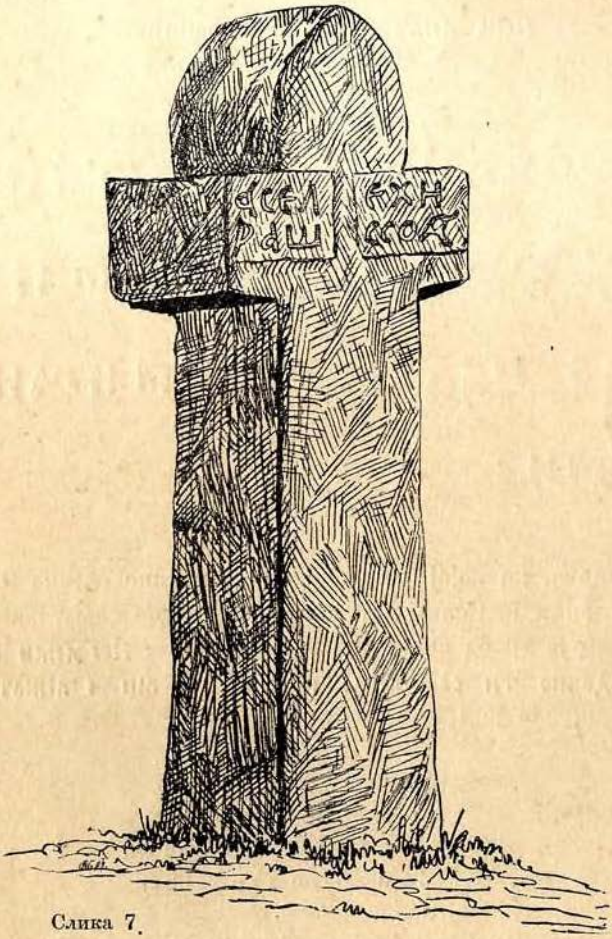

Слика 7.

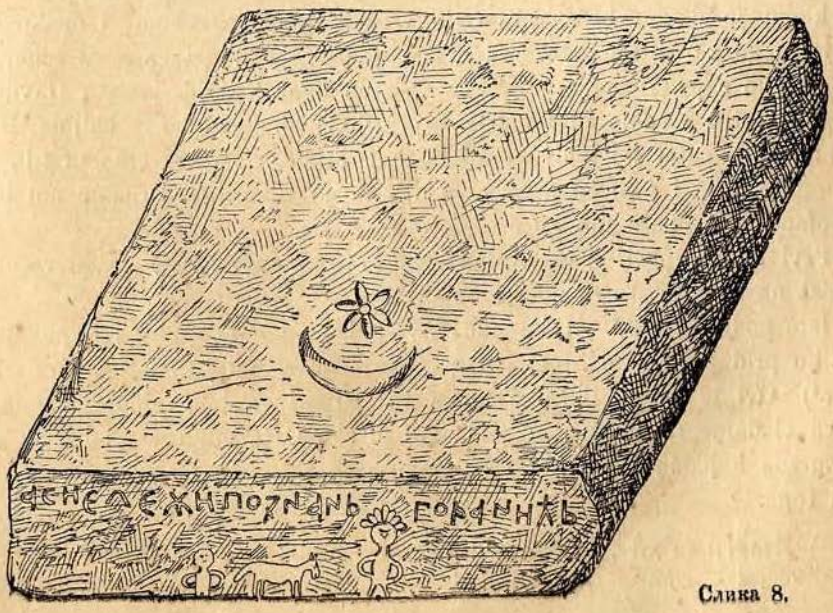

Слика 8.

На плочи, коју нам предочује слика 8., видимо уз полумјесец и звијезду овај натпис: **Асне лежи познань Гораниħь.** Под натписом налазе се: у средини лик коња а десно и лијево два људска лика, један лик има на глави накит.

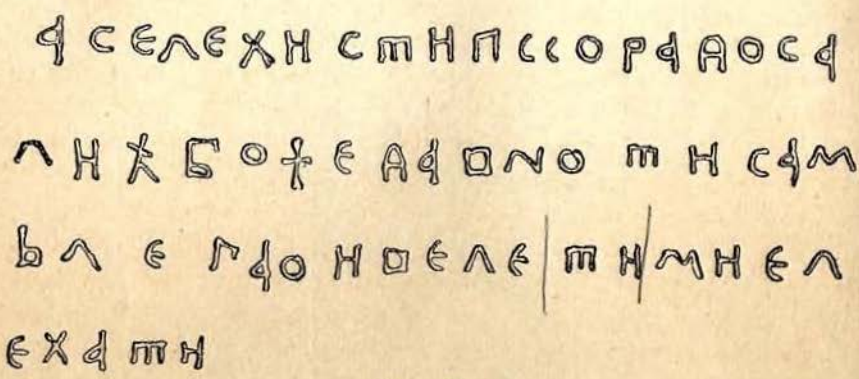

Слика 9.

Камена плоча, на којој се налази овај натпис (слика 9.) узидана је у темељ зида, којим је Селим Премиловац оградио своју њиву. Страна са натписом провирује испод зида; тај натпис гласи: **Асе лежи стипко Радосалиħ. Боже давно ти сам аегао и велети**[1]) **ми е лежати.** Плоча је дугачка 2 м., широка је 1·40 м. а дебела 55 цм.

Izvadak

iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina,

(Priopćio dr. Ćiro Truhelka).

(Konac).

1749. Marča na 10. Udavi paša u Travniku bašu iz Mostara, zlog i opakog, komu je davno baša sarajevski odsiko ruku za šakom. I onako sakat činit je mogo zlo nitko tako, i oteo kćer jednoga kadije i uzeo za ženu, koju umrvši udrio s petericom mostarskih baša na dvor Kopčića-bega u Duvnu, da otme mu sestru i uzme za ženu, koja je utekla obukav vlaške haljine. Nemogući naći (ju) mater joj izbiv i porobiv dvor otidje, al su ga brzo ufatili. I ovi je Temima udrio i s njega kalpak skidav nosio do smrti. Družine mu nemoguć pofatati razkopaše jim kuće.

Prvi Aprila pusti paša Kulenovića 1749. s ugovorom, da se veće neće povraćat na svoje stare opačine.

Iste godine na 25. Aprila umri Avdulah-paša u Travniku i bi pokopan u Travniku prid pašinim dvorom i oko groba učiniše mu turbe velelipo i goleme spese[2]). Ovi je bio na Bosni pašom četiri puta i vazda se dobro podnio i za njegova vladanja siromasi nisu znali, što je zlo. Osta mu žena, po koju dojde iz Carigrada kapidžija, s kojim ode i odnese težko blago. Osta mu sin, paša od tri tuga.

---

[1]) **Велети** = дуго, за дуго вријеме.

[2]) Talijanska riječ = ciena, troškovi.

Iste godine na 5. Juna dojde u Sarajevo kajmekam novoga paše, i noćio u jenjičar-age, ode odma u Travnik kako srdit, buduć Sarajlije obrale sebi muselima, a digli, što je bio s fermanom.

Iste godine na 19. Jula dojde Bećir-paša starac i nekti se uvratiti u Sarajevo, nego pade na Gorici izvahn šehra. I moliše ga, da se vrati, al nekti govoreći: Ja nisam vaš paša, nego Bosanski! Odanle dojde u Travnik na 25. istoga.

Iste godine na 7. Maja u Fojnici umri Muhamed Čelebić, što ga zvahu Begom, čovik zao, muzuvir, telbiz; ovi je bio uzrok, da se križ obori na Rukanovcu. Ovi je činio štetovat mloge ne samo Turke nego i kršćane i fratre. On se razbolio od čudne bolesti na ti način, da je živ izagnjio, nit mu se mogla nać likarija. Najposli iskao oprošćenje od fratara. Još je govorio: „Evo nemogu nikako umriti, zašto u zo čas nagovoriše me Krivić-kadija, da činim i podrem davu na fratre za oni križ na Rukanovcu". Rekoše da ga je zemlja triput izmetala i nije se čudit, zašto je bio čovik od sviju opačina gori.

1749., Septembra izgori Bihać i dade paša pet kesa jasprih, da se ponovi i obeća dat i više, ako bude potriba. Iste godine Bećir-paša razmače svoje dvore u Travniku i ogradi svu luku naokolo žiokam.

1750. Februara 27. Dojde u Sarajevo novi mulla. Iste godine zabraniše se pare dinaruše i učiniše, da koje su dobre pude, ako će bit i malešne nek idu po dvi jaspre, a koje su zle, nipošto. I tu ljudi podnesoše veliku muku i štetu, zašto ih bijaše mlogo navlastito u siromaši.

1750. Na 25. Marča zgodi se blagovist u oči velikog četvrka. Ovu istu noć otišli su kršćani, da vade nadu (u Fojnici gvozdenu). Kad je bilo oko sedam sahata noći, ugledaju pred sobom svitlost i poteku da vide, što je. Al se užegla štala fratarska iznova pokrivena, a u njoj spavaše momak i dite manastirsko toliko duboko, da su ljudi zdvora oparali i na po ugasili, a oni još spavahu; i doisto nije brez mirakula, zašto da se tako u ono doba nebudu rupari zgodili, izgorilo bi oboje dice i sve tri zgrade i konji nesamo naši nego i oni, koji su bili došli na posvećenje ulja od Prisv. Gosp. Biskupa, koje se čini prvo na noć u oči blagovisti.

Božo, sin Marijana Gagule, iduć docno iz manastira, vidio je prid vratih kod križa svitlost kakono zvizdu.

1750. na 30. Aprila dojde muselim novoga paše u Travnik, čovik dobar i pravedan, koji nit uze od manastira čuluza, niti kuda posla tevtišâ, i lipo primi od guardiana čast govoreći: Ako ste drugim muselimom davali čuluz pašinski, ja neću ništa, a kad dojde vezir, š njim vidite kako bolje znate; ele neću da je zulum ikom i od koga. Ovi u Sarajevu obisi dvanaest baša harsuza oparavši im bašinske jake i dade strah svim zločincem. U Travniku učini surgun šest baša.

1750. Juna na 7. dojde u Sarajevo novi Avdulah-paša i poče iskati od, Sarajlija ljudih poglavitih, koji su bili prid vijajetom. A oni odgovoriše: U nas nejma zlih ljudih, a te koje nahodite zle, dat nemoremo, dok jih sud neosudi, a ovde sud ima, koji ako najde da su zli, mi ruke vadimo, inako nedamo. Tad se paša srdnuo, posla svoje ljude i nike Sarajlije svoje adherente, da ufate Muharemiju i da mu kuće razkopaju; tu se učini kavga i bi s pušaka i kamenja i mrtvih i ranjenih — — — — — —.

Два римска натписа из Босне.

Приопћио **Коста Херман.**

I.

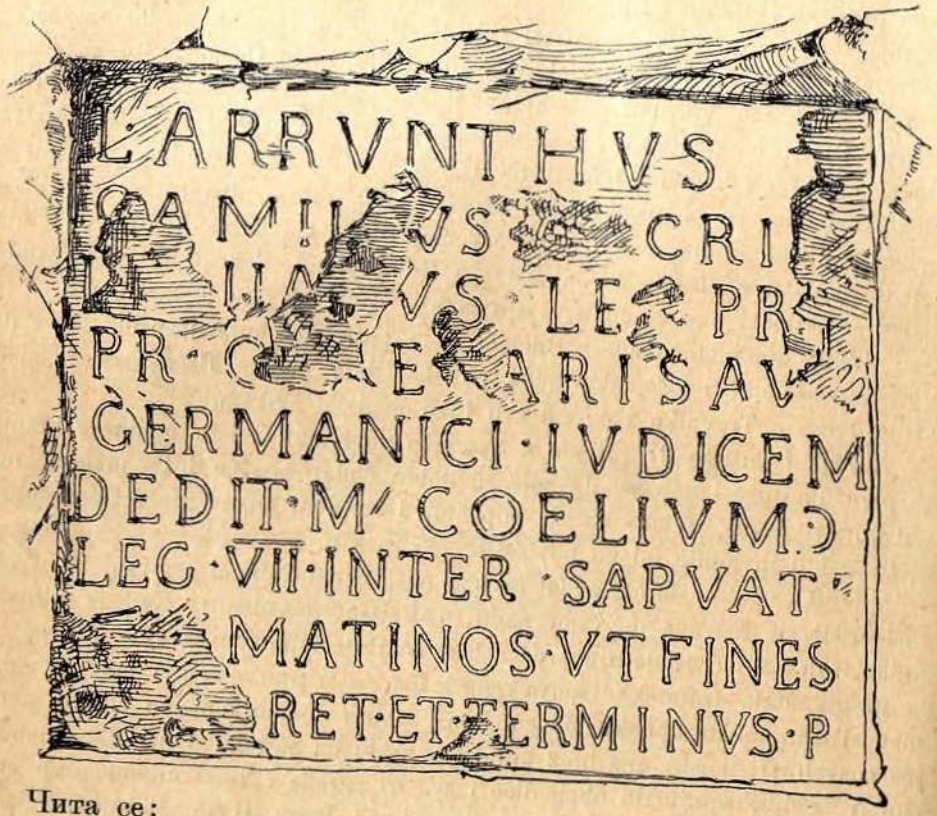

Чита се:

L · ARRUNTHUS
CAMI(LL)US · (A)CRI · (F) ·
LOSITANUS · L(EG) · PR.
PR. CAESARIS · AV(G)
GERMANICI · IVDICEM
DEDIT · M · COELIUM · Ↄ
LEG · VII · INTER · SAPVAT(ES) · (ET)
(DEL)MATINOS · VT · FINES
(ERIGE)RET · ET · TERMINVS · P(ONETUR)

то јест: Луције Арунтус Камило Луситанац, син Акров, као одаслани претор цезара Аугуста Германика, постави судијом Марка Целија, centurija од VII. легије, да између Сапуаћана и Делматинаца међу означи и да подигне међашни камен.

Овај римски натпис досад није био познат. Налази се у близини села Вагања, у котару јајачком, те је усјечен у стијену, коју тамошњи житељи називају „Близанци“. Додана слика показује нам облик ове стијене и у њој усјеченог натписа, од којег је госп. надмјерник Свобода на моју молбу учинио снимак, по којем је начињена слика самог натписа.

Како су чобани тај натпис употребљавали као нишан код свакојаких игара, то је натпис доста страдао; у осталом римски мајстор, који га је усјекао, није се особито трудио, да у камену вапненцу што више углади површину, гдје ће писменице урезати. Натпис је важан за римску топографију у вријеме владања цезара Аугуста Германика (сувладара цара Тиберија на истоку 17—19 п. Хр.), јер нам — како је натпис усјечен у живац-камен — под сигурно означује мјесто, гдје је била граница међу народима Сапуата и Делматина. Натпис има у дуљину 60 а у висину 48 цм.; поједине писменице мјере у првом реду: 45 мм. висине, 25 мм. ширине; у осталим редовима: 40 мм. висине а 22 мм. ширине. Над површином тла уздигнут је натпис данас само 45 цм., но нема сумње да та размјерно малена висина свој повод има у томе, што је поточић Јан течајем многијех вијекова нанио много камења и пијеска, те се тако његова обаља подигла.

Да се овај особито знаменити натпис сачува од даљег оштећивања, побринула се земаљска влада, чим се је натпис нашао, да се од сада најпажљивије чува.

II.

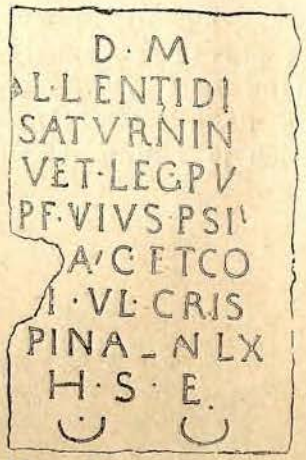

Легенда: D(iis) · M(anibus)
L(ucius) · Lentidi(us)
Saturnin(us)
Vet(eranus) · leg(ionis) · p(rimae) · v(ictricis)
p(iae) · f(idelis) · vi(v)us · p(osuit) · si(bi)
. . . . et co
n(jug)i · Ul(piae) . Cris
pinae · an(norum) LX
H(ic) · s(ita) · e(st).

то јест: „Dobrim Bogovima! Луције Лентидије Сатурнин,
ветеран легије прве, повједоносне
побожне, вјерне, за свога живота
постави споменик
себи и супрузи својој Улпији
Криспини, у 60тој години.
Овдје почива".

Господин Петар Мирковић, управитељ народне основне школе у Бишћу ископао је љетос надгробну плочу с овим натписом у Брекавици недалеко Бишћа, те је начинио снимак натписа, по којему је ова слика израђена. Речени господин био је сретне руке код свог љетошњег претраживања околине бихаћке, јер је у грабешким брдима покрај села Притоке нашао и других римских старина, па и многе предмете из предисторијског доба. О овом раду и о постигнутим резултатима приредио је госп. Мирковић опширан извјештај за књигу Гласника, која слиједи иза ове.

Kipovi od bronca iz Sinja — lažni su.

U I. knjizi našeg „Glasnika“ od ove godine priopćili smo opis dviju grupa iz okoline Sinja te smo ondje izjavili, da ćemo u interesu znanosti rado primiti svaki prinos, kojim bi se dao razbistriti postanak ovijeh kipova. U to nam stiže pismo velečasnog gospodina Fr. Bulića, upravitelja spljetskog muzeja, kojim nam ovaj vrlo zaslužni stručnjak na polju arheologije javlja, da su ovi broncani kipovi moderni falzifikati, proizvedeni od nekog kovača u okolini sinjskoj.

Kako nam gosp. Bulić piše, ovaj se kovač uz kovanje orugja i alata za težačke potrebe, bavi kriomice saljevanjem i kovanjem drugih predmeta, kao n. pr. mitoloških životinja, povjesnih grupa itd. Saljevene kipove i grupe tura ovaj kovač u svijet pod imenom starinskih po drugima, koji opet kazuju, da su te predmete našli ili u staroj kuli Čaćini ili u Vojnić-Gardunu.

Svakako vijest gosp. Bulića nije bez veoma zanimljive strane. Ako se već ne ćemo čuditi kovačkoj domišljatosti, gdje se je sjetio kopirati starinski kip, valja nam se svakojako čuditi vještini njegovoj, kojom je pogodio svoj falzifikat satvoriti od onake miješavine, da se je i vještim i iskusnim starinarima učinila broncom iz starijeg vremena, pak onda još većoj majstoriji u priugotavljanju patine na starinski način, kojom je oličio svoj rukotvor.

Od srca blagodareći učenome gospodinu upravitelju spljetskoga muzeja na usluzi, učinjenoj i našem listu i znanosti, dodajemo, da nam je gosp. vladin savjetnik dr. Thalloci, koji se nedavno bavio u Dalmaciji znanstvenim istraživanjem, obećao, da će nam priposlati opširne razjašnjaje u toj stvari.

Obećani članak našeg prijatelja i suradnika priopćićemo u IV. svesku „Glasnika“.

Прилози флори Босне и Херцеговине.

Приопћио **Фрањо Фиала.**

Хоћу да овдје приопћим число флористичких података, који ми се чине вриједни да их објелоданим, јер се тичу у једну руку за ову земљу нових, у другу ријетких облика.

Материјал прибрао сам у неколико ја, а у неколико ми га добростиво на обрађивање препустише господа кустос Рајсер, пуковнијски лијечник др. Хентш и музејски пристав Апфелбек.

Кустос Рајсер сабирао је у сјеверној Босни, за тијем у столачком, љубињском и мостарском околишу, др. Хентш приносла нам биљака из Стôца, Домановића и Увца.

Ја сам се у главном стегнуо само на опћените назнаке о налазиштима, а само гдје се нашло што год особито занимиво, додао сам нешто и потанкости. Већом страном набрајање обухвата биље средоземне

флоре, некоје врсте, које припадају високим планинама, као gnaphalium leontopodium и anemonea alpina чине ми се вриједне, да се напомену.

Особито ме је задужио господин кустос др. витез Бек, који ми је неке тешке форме детерминирао а при ревизији осталога материјала с ријетком љубазношћу савјетом био на руци.

Набрајање нађених врста.

Asplenium septentrionale Sw.
На хриду код Увца.
Asplenium Acliantum nigrum L.
Хрид код Мојмила близу Сарајева.
Scolopendrium officinarum Swtz.
Увац, Соколине (котар Власеница) Витез.
Taxus baccata L.
Грабовичка котлина (Херцеговина).
Juniperus sabina L.
У алпинским предјелима Рјечице-планине код Острошца.
Juniperus phaoenicea L.
Око Завале.
Pinus sylvestris L.
Осамљен, на салазу с Пласе-планине у Дољанкин дô.
Pinus leucodermis Antoine.
Бјелашница планина прама Опанчару (још у Босни).
Рјечица планина, Мухарница пл. (на облик шумског дебла).
Stipa pennata L.
Драчево, Неум.
Bromus squarrosus L.
Подбележ код Мостара, Неум.
Luzula maxima D. C.
Увац, Пласа планина.
Tulipa sylvestris L.
У травњацима на Горици код Сарајева.
Fritillaria Meleagris L.
У дубравама око бос. Градишке.
Erythronium Dens canis L.
Борке планина, Трново, Калиновик, Фоча, Пласа планина, Вучија лука, Кладањ, Преслица планина.
Asphodelus luteus L.
На хриду код Граца и Драчева.
Scilla pratensis Waldst. et Kit.
Столац, Домановић, Ливно и Басташи.
Hyacinthus orientalis L.
У дубравама око бос. Градишке.
Allium roseum L.
Столац, Домановић, Авговац.

Scilla autumnalis L.
Мостар, Благај, Буна. На угарима.
Ruscus aculeatus L.
Око бос. Градишке.
Colchicum Bertolonii Stev.
Борке пл. Столац, Домановић, Габела.
Romulea bulbocodium Seb. et Maur.
Домановић, Габела.
Crocus Heuffelianus Herb.
Столац, Домановић, Билек, Фоча, Трново, Калиновик.
Crocus albiflorus W. A. K.
На седлу Металке, око Фоче ријетко.
Crocus Vilmae Fiala.
Рјечица планина код Острошца и на Требевићу близу Довлића код Сарајева, раштркано.
Iris graminea L.
На цјелинама код Кобиље главе близу Сарајева.
Gladiolus segetum Sawl.
Појединце у житима код Неума; на острвима у дôњој Неретви-прама Габеле.
Orchis tridentata Seopoli.
Зелене главице око Коњица, код Витеза.
Orchis picta Lois.
Око Стôца, Домановића, Подвележа код Мостара.
Orchis coriophora L.
Домановић, Столац, Витез.
Orchis laxiflora Lam.
Ливаде код Домановића.
Ophrys myodes Jacg.
Орловац код Сарајева.
Ophrys apifera Hudson.
У храстовим гајевима код Мостара.
Limodorum abortivum Sw.
У грмљу око Мостара, ријетко.
Neottia nidus avis Rich.
Јелове шуме код Витеза.
Spiranthes autumnalis Rich.
Столац, Домановић.
Sagittaria sagittaefolia L.
Хутово блато, Бок-бара.
Quercus pubescens.
Столац, Домановић, Драчево.
Quercus cerris L.
Столац, Неум.
Salix incana Schrank.
Дољанскин дô код Раме.

Salix glabra Scop. f. obtusifolia.
По стијенама Мухарнице (Пласа планина).
Polygonum amphibium L.
Хутово блато.
Dianthus armeria L.
Завала, Билек.
Anemone apennina L.
Билек.
Anemone hortensis L.
Мостар, Столац, Домановић, Билек, Борке-планина.
Anemone alpina L. var. sulphurea.
Враница планина близу Фојнице 1900 *m.*
Ranunculus Lingua L.
Бок бара код Д. Свилаја (Сава), локва Громзел близу Бјељине.
Isopyrum thalictroides L.
Увац, Фоча, Калиновик, Столац.
Helleborus odorus Waldst. et Kit.
Увац, Фоча, Трново.
Nigella damascena L.
Неум.
Nymphaea alba L.
Хутово блато.
Corydalis tuberosa D. C.
Увац, Фоча.
Corydalis ochroleuca Koch.
Зворник, на граду.
Cardamine pratensis L.
Столац, Домановић.
Alyssum argenteum Vitm.
Увац.
Roripa lippicensis Reichenb.
Домановић, Столац Автовац, Билек, Фоча.
Vesicaria utriculata Lam.
Хрид на Радобољи код Мостара.
Viola alba Besser.
Горња долина Дрине, у обиљу.
Althaea pallida W. A. K.
У сливадама дуж Дрине; турски Шепак.
У Посавине опћенито.
Pistacia Terebinthus L.
Неум, Завала.
Pistacia lentiscus L.
Неум.
Evonymus latifolius Scop.
Орловац код Сарајева.

Ilex aquifolium L.
Шуме код хана Брадине недалеко Коњица, Соколине 1500 *m.* код Власеница.
Euphorbia spinosa L.
Автовац, Столац, Билек.
Euphorbia palustris L.
Хутово блато.
Euphorbia Wulfenii Hppe.
Хум код Мостара, код Завале и Стôца.
Euphorbia Myrsinites L.
Обиље у Варешу.
Bupleurum rotumlifolium L.
Рамски дô, на жељезничким насипима код Острошца.
Bupleurum junceum L.
Рамски дô, Товарница близу Раме.
Sedum atratum L.
Алпинске ливаде на Мухарници (Пласа планина).
Circaea lutetiana L.
При узлазу на Пласу планину из Дољанкиног дола.
Pirus amygdaliformis Vill.
На путу из Стôца у Љубиње.
Alchemilla alpina L.
Стијене Мухарнице (Пласа планина.)
Cytisus ramentaecus, Sieber
Око Стоца, Домановића, Мостара, Автовца, Билека, Неума. опћенито.
Spartium junceum L.
Неум.
Trifolium incarnatum L.
Столац, Домановић.
Galega officinalis L.
Дубица код Свилаја.
Colutea arborescens L.
Товарница код Раме, Дољанкин дô.
Bonjeanea hirsuta Reichenb.
Драчево.
Lupinus digitatus Forsk.
Неум.
Orobus pannonicus Jacq.
Мочварне ливаде код Пала.
Arbutus Unedo L.
Неум.
Erica carnea L.
Рјечица пл. код Острошца.
Primula acaulis L. f. tomentosa G. Beck.
Увац, Фоча.

Cyclamen europaeum L.
Пласа планина.
Periploca graeca L.
Неретвина острва близу Габеле.
Convolvulus contabricus L.
Око Стôца, Домановића, Невесиња, Билека, Неума, опћенито
Convolvulus althaeoides L.
Хридасто земљиште код Граса.
Lycopsis variegata L.
Столац, Домановић.
Linaria graeca Chav.
Домановић.
Linaria juncea D. C.
Домановић.
Salvia verbenacea L.
Драчево.
Teucrium polium L.
Домановић, Столац, Неум.
Sideritis romana L.
Домановић.
Campanula rapuncuius L.
У столачком крају опћенито.
Campanula pyramidalis L.
По стијенама у Завали.
Campanula lingulata Waldst. et Kit.
Столац, Домановић, Љубиње, Неум.
Asperula odorata L.
Шуме код Витеза.
Knautia longifolia Koch.
Предалпинске шуме Пласе-планине.
Scabiosa graminifolia L.
На хридовима у долинама Раме и Дољанке, на Товарници
Scabiosa lucida Vill.
Зворник, на граду.
Bellis sylvestris Cyr.
Столац, Домановић
Inula candida Caos.
У долу Дољанке и на Товарници близу Раме.
Inula Oculus Christi L.
Предалпинска регија Пласе планине.
Gnaphalium Leontopodium L.
На литицама Мухарнице-планине (сјевероисточно од Пласе) са Salix glabra, Potentilla apennina и др.
Senccio Visianianus Papaf.
Стијене Мухарнице пл.

Cirsium Acarna D. C.
Столац, Домановић.
Centaurea alba L.
Рама, Столац.
Scorzonera rosea Waldst. et. Kit.
Мухарница планина. Предалпински предјео.
Mulgedium Pančićii Visiani.
Влажне стијене у алпинском предјелу Мухарнице пл
Scolymus hispanicus L.
Столац, Билек, Неум.
Сарајево у мају 1890.

Različito. — Различито.

Nekoliko narodnih lijekova.

I.

Bunika, perunika (Hyoscyamus niger), i dan danas uživa u narodu božansko neko odlikovanje. Ta to je miljenica slavenskog gromovnika Peruna, te nije baš nikakvo čudo. Osobito ovo odlikovanje još nam se većim čini, kad pomislimo, da se ona broji u red otrovnica. Pa ipak uza sve to narod joj dao, kao sigurnom lijeku najnježnije i najdragocjenije mjesto svoga tijela, a to je oko. Čim koje čeljade u kući zaboli taj nježni organ, odmah lete ostala čeljad, da čim brže saberu sjemenja od perunike, te da njime oko bolesnikovo nakade. Prema tomu se ovako postupa: Suho sjeme saspe se na vatru, a dotični hasta (bolesnik) klekne na koljena — i ovo je neka počast toj svetoj biljci — i nagne se nad dimom, te se kadi. Sa svih strana pokriju ga gunjima ili drugim haljinama, da mu što više dogje dima. I tako će se bajagi izliječiti, jer će mu ispasti svi očni crvi. Za to svaka baka ima pune prijedjeljke (ladice) ovoga svetog i korisnog sjemenja. Uz to je ovo sjemenje veoma dobro i za bolesne zube, jer i iz njih crvi ispanu.

II.

Najbolji lijek protiv nemile štucavice jest, da se zaspeš tri puta po malo lugom i napiješ sedam puta plaho i oblimice vode i odmah će štucavica da prestane.

III.

Ništa nije bolje, kad koga ujede pčela, nego da namaže istučenim feslidžanom (bosiok) i da potare po ujedenom mjestu tri puta sa tri hladna kamenčića i tada će mu brzo proći, niti će mu otoka biti.

IV.

Zaboli li koga plaho glava, neka s mjesta stegne desnu ruku i lijevu nogu, ako želi, da mu što prije progje.

V.

Prihvaća li koga dječinja (zavrće li, padali si s gore, ima li goropaštinu, epilepsiju) i čim ga to snagje, brže bolje valja mu prerezati kajiš oko pasa, te od njega nekoliko nastrugati i dati mu to u vodi da popije, pa ga više nikada ne će ta bolest snaći.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Мезар[1]) гази[2])-дјевојке.

Када путујеш из Кисељака у Фојницу, опазићеш, ако те у мало занима разматрати ону дивну околицу, коју је природа украсила свијем својијем милинама и чарима, на један сât прије но у Фојницу стигнеш, са горње стране пута, на једној главичици мало овећи гроб, који овдашњи народ зове „Мезар гази-дјевојке. Ако и нијеси ништа прије чуо о оном гробу, а поле се разумијеш у турске надгробне споменике, опазићеш и сам, да је у тај гроб женско укопано, јер су оба никшана[3]) шиљаста, а не, као код мушкијех гробова, један са турбаном.

Када сам ја први пут овуда пропутовао, удари ми одмах у очи тај гроб, те одмах одлучих о њему што год распитати. Пошто сам о томе гробу нека приповиједања чуо, која ћу вам даље испричати, упутих се једнога лијепога дана шетњом у Острожницу, гдје гроб лежи. Када сам се гробу приближио, опазим овећи број мухамедовкиња у завитку, гдје су се око гроба разишле, па беру цвијеће. Не хтијући им мира покварити, окренем се на дôњу страну цесте и скренем у једну каву, гдје затечем дéду, кавеџију, коме је било више од 70 година.

Поздравивши се са дедом по обичају и упитавши се за здравље, наручим каву, коју дедо одмах зали, а ја извадим дуванкесу, те завијем цигару а деда понудим, да и он своју лулу напуни, што он драге воље и учини. Уз каву смо одбијали и ја и он густе димове. Пошто по једну двије потрошисмо отпочех ја разговор: „Какав је, дедо, оно мезар украј пута, те су се око њега женскадија окупила?“ — „У онај ти је мезар укопан шехит[4]). Причају, да је тај шехит био гази и да је био женско, па се жене свакога петка озгор из Острожнице скупе, те чине дову[5]) и беру цвијеће.“ — „А у коме је вакту[6]) тај шехит пануо, и како се је тада ратовало?“ запитах ја даље. На то ми дедо, као што сам и прије био чуо, одговори: „Када су прије Босном ђаури[7]) владали, кажу, да им је краљица била па Кози-граду.[8]) А кад је султан Фати-Мехмед Босну фет учинио,[9]) удари војска са једнијем везиром на тај град. Тога везира погоди

[1]) Мезар, ар. р. = гроб.

[2]) Гази, ар. р. = јунак, побједник, витез.

[3]) Ниша, перс. р. = биљега, споменик над гробом.

[4]) Шехит, ар. р. шехид = погибалац за вјеру (у боју), обично: светац.

[5]) Дова, ар. р. = молитва.

[6]) Вакат ар. р. = вријеме.

[7]) Под ђаурима дедо мисли крштене народе.

[8]) Кози-град лежи два сахата од овога гроба на једном овећем брежуљку. Ако Бог да, други ћу пут читаоце поштованог „Гласника“ о њему обавијестити.

[9]) Фет учинити = освојити; од ар. р. фетх = освојење.

зрно од топа и он пане на ономе истоме мјесту, гдје је сада онај мезар. Кад га је хоџа свукао, да га по закону окупа, види, да је женско. Ради тога му и ударише женске никшане, а оно с тога зову мезар гази-дјевојке.“

Ми у овоме разговору, а хоџа са џамије заучи икиндију.[1]) Дедо се диже да авдес[2]) узима, а ја се упутих на гроб, пошто му платих каву, јер се и женскадија бјеше од мезара џамији упутила, која је далеко од мезара до три стотине корака.

Гроб је дугачак три метра од никшана до никшана, а ограђен је дрвенијем леткама од побожнијех мухамедоваца села Острожнице. Оба су никшана једнака, четвртаста и до 2 метра висока, а у врху на шиљак сведена. На надглавном никшану усјечене су при врху двије халке једна у другој овако ⊙ а на средини њега мач. На никшану пак код ногу само су усјечене двије халке при врху. Другијех шара ни натписа нема на никшанима, осим што је са надглавног никшана са све четири стране на више мјеста отучено. Ово ми одмах удари у очи, те пођох боље разматрати отуцотине. Једне су отуцотине биле са свијем старе, док се друге чине са свијем нове. Ове су отуцотине све малене, да се лако могло увидјети, да је пажљиво отуцано, да се камен веома не оштети. У себи одлучих, да ћу деда причекати, да га још и за то упитам, те се упутим у каву и сједнем на једну клупу.

Када дедо приспије, запитам га: „Ко је онај никшан онако обио?“ — „Е оно ми одбијамо, па уза се носимо. Оно ти је тилсум[1]) против свих злих духова.“ Оволико о мезару гази-дјевојке, а другом ћу приликом рећи што год о Кози-граду и његовој краљици и о Звони-граду и осталим старинама, којијех у овоме котару у изобиљу има.

Лука Гргић-Бјелокосић.

Prikužnici.

Pribilježio **Ivan Zovko.**

Tijem se imenom zovu sve one osobe, koje prebole kugu. Dva su razloga jedino, s kojih se ta bolest može prikužiti, a za paru su svi ostali lijekovi. Osoba, koja premetne preko sebe kugu mora da je ili božija ili vražija. Za to i prikužnjaka ima dvije vrste: dobrih i zlih. Ali u vrijeme kuge malo se to razabire i gleda; samo ti pomozi, makar i za pare — alal ti bilo, a tvoji grijesi stajaće za tobom, o tome malo ko brigu vodi. Osim toga, kako su koji prikužili ili s božijom ili s vražijom pomoći, ne može se lako ni doznati, jer i jedni i drugi kazuju se pred svijetom dobri i sveti.

U prijašnja doba, kad bi ta nemila i kobna pošast harala, bile su takve osobe u narodu pribrane i gledane, pa već, kojoj strani pripadale, o tome se nije niko u onom strahu i metežu starao. Predrasuda je bila opća, da gdje su se god oni u kojem mu drago selu ili kući pojavili, to kugi nikako nije bilo po kontu i ona bi morala bajagi najdalje kroz dvadeset i četiri sata to

---

[1]) Икиндија (турска ријеч) је молитва око 3 сахата по подне.

[2]) Авдес је прање пред молитвом.

[1]) Тилсум, ар. р. тилсем = тајна сила.

mjesto i tu čeljad ostaviti. Uz to su još prikužnjaci i one, koji su od kuge umrli pokopavali — naravno za skupu plaću i po najprostijem načinu. Nesretnu žrtvu, koja je u teškijem mukama izdahla svezao bi takav jedan prikužnjak za nogu, koju već bilo i odvukao bi je onako preko drvlja i kamenja, da bi sve od nje komadi mesa po putu otpadali jedno podrug sat hoda daleko od kuće u kakvu šumu i tu je ko ni sebi ni drugom začeprkao i navalio nekoliko grana sušnja, brže, samo da se ne vidi, a za drugo te ne će niko ni pitati. Pokraj ovoga rada bavili su se prikužnjaci i raskuživanjem. Kad bi ovo činili valjalo bi im svaku stvar u dotičnoj kući dodirnuti i tim bi se tako kuga tjerala. No ovdje je vladala velika bezdušnost, jer svaka treća stvar postala je prikužnjakova i pripadala je odmah u njegovo vlasništvo. Još bi im se uz ovo davale i sve stvari onih osoba, koje su od kuge pomrle i koje su njima pripadale, jer je i opet bila jedna predrasuda, da dokle god i obojak iz opanka od pokojnika, koji je od kuge umr'o ima u onoj kući, da uvijek u toj kući ima trag od kuge, koji, što bi izbrojio jedan, može isplinuti na površinu i zamesti cijelu kuću i ognjište. Kazuju još i to, da se je prije i blago kako rogato, tako uopće i sve domaće raskuživalo, pri čemu se dakako uzimao treći dio. Ali već da je toga nestalo, otkako se počela upotrebljivati blagoslovena sô, jer samo treba take blagoslovene soli dati rastopljene u vodi marvi ili kojoj drugoj životinji, da se napije ili barem da prinjuši, pa se više ne treba bojati, da će kuga doći na nju. I to sam čuo, gdje su mi pripovijedali, kako bi prikužnjaci haljine i druge stvari od okuženih, koji su umrli, raskuživali. Postavili bi takove stvari gdje god u živu vodu, da preko njih teče sedam dana i sedam noći, pri čemu bi oni tokose (tobož) neke molitve govorili, da se stvari raskuže, jer bez toga ne bi ništa moglo biti. Meni se čini, da su to ti majstori činili jedino iz pukog svog interesa i tako govorili o tim molitvama, za koje oni samo znadu i koje su im njihovi sveti kazali s toga razloga da se za tijem — u vodi raskužavanjem — ne bi poveli i drugi i oni tako ne bi mogli puniti svoje kese, kad bi do godinu ili do dvije u kojem selu prodali te stvari. Za to su i govorili da oni samo doticajem raskužuju stvari drugog, a svoje da moraju na taj način.

Печат манастира Завале.

У II. књизи „Гласника“ од године 1890. ми смо донијели опширни опис старог манастира у Завали, из пера нашег врло заслужног сурадника, господина игумана Христифора Михајловића. Сада доносимо слику манастирског печата израђену у наравној величини вјерно по оријиналу.

Печат нам показује годину 1271.

(ѿх ҂с҃о҃а҃).

Bjeljevine.

Priopćio Stevan Delić, učitelj u Čajniču.

Beli izmegju svih pojava, kojima je priroda obasula našu Bosnu ponosnu i kršnu Hercegovinu, osobito se ističu Bjeljevine.

Bjeljevine ne samo da zadive prostaka, no su i za izobražena čovjeka prava prirodna zagonetka, koju će teško sebi razjasniti, a da se i nehotice ne nasloni na sud gunja i opanka, što su mu ga od pamtivijeka stari u amanet ostavili. Oni su Bjeljevine okitili i oživotvorili različitim pričama i čudesima, što je samo uz tako čudo nevigjeno znala okititi i do nas sačuvati bujna mašta našega prostaka, kod koga je i najmanji kamen, svaki džbun, pa i pedalj zemlje pun i živ stare uspomene iz slavnoga doba svoga.

S toga i nije čudo, da je onako oživotvorio Bjeljevine, jer zaista i zaslužuju, pa s toga i ja mislim da neću pogriješiti, ako i tamnu sliku ove prirodne zagonetke iznesem pred štovane čitaoce „Glasnika“ i upoznam jih s njom.

*

Na sjevero-istoku od Čajniča — jedno šest sati hoda menzilskog, a u džematu Miletkovići, razasuto je nekoliko seoskih kućica po strmim obroncima brdâ, što se dišu oko potoka Radoje i riječice Bahovice, pritokâ Lima. Ti rastrkani domovi sa neznatnim brojem duša muhamedanskih i pravoslavnih čine selo Bjeljevine.

Bjeljevine su neznatne, slabo plodne, te tim dosta oskudno seoce; ali sa svojim čudnovatim vrelom daleko je poznato i često posjećivano.

Vrelo, koje se na sjevernoj strani ne daleko od pošljedne osamljene kuće nahodi u dubokoj kotlini, koju sa svih strana strmi brežuljci — lijeskom i grabom obrasli — opkoljuju, izvire ispod pogoleme stijene trapezu slične, čiji se uži istosmjerni kraj nad izvorom koso u vis diže poput obrnute strehe. Hoćeš li se vrelu spustiti, to ti je od zapada jedino moguće, dočim su ostali krajevi jako strmi i nepristupni. Spustiš li se u lijepu dolinicu, čini ti se da si u kotao upao, gdje ništa do neba nad sobom ne vidiš i u vrhu na zapadnoj strani ravne ledinice vodu, kako ispod stijene izbija. Vrata, na koja voda izlazi, dosta se lûku približuju, komu tetiva jedva do 2 aršina iznaša. Poviše od metra ispred vrata iskopan, je plitki kazan, a oko ovoga trenicama u četvrt klupe su postavljene; sve je ovo slabom četverouglastom kolibicom natkrito . . . — Cijela je ta majstorija prosta i nezgrapna, te trošna i opala. Voda iz kazana otiče jarkom, što sredinom dolinu presijeca i sa Radojom se spaja, koja je u Bahovicu, te Limom u Drinu odvodi.

Kod ovoga je vrela to čudnovato, da vazda voda ne teče, te upravo je zagonetka, s koje je na glasu kao lijek protiva svake bolesti. Ono će kad i kad u danu po deset puta presahnuti i proteći, a drugda je nema ni za 20 dana, dok drugi put teče po mjesec i više neprestano. — Njemu nije dakle vrijeme odmjereno, da bi se znalo, kada će provreti, e bi se tim dovelo u savez sa kojim prirodnim zakonom — već po ihbalu.

Kad hoće voda da provre, to ćeš opaziti odma po kakovoj životinjici, a obično se dešava, da žuta — kao limun žaba, oli guja izigje iz vrela i u pukotinu se kakvu zavuče. Iza toga stane pijesak rositi i vjetar piriti, dok se ne počme mulj u okrug vrtiti i jama se napuni vodom, te u kazan pro-

teče, a odavde jarkom dalje. — Sada ostane čista, bistra, kao led studena voda, dobra i zdrava za piće. Buk joj je dosta jak, da mlin može mljeti; a ljudi pamte, kad je vrtio tu jedan kamen, gdje se i sada u jednoj guduri poznaju zidine, no radi neuredna toka vode rasrdi se vlasnik i razori ga.

Tako voda teče — kako kad, a kad hoće da prestane, samo čuješ šum i najednom, kao da je presiječeš na dvije pole: jedna oteče jarkom, a druga se izgubi u jami i pijesak ostane čist i suh, te ne bi rekao, da je tuda voda ikada tekla.

Ovo vrelo, kao što sam već spomenuo, postalo je na glasu zemanden kao ljekovito i to ne samo u kadiluku čajničkom, no i u pljevaljskom, prijepoljskom, višegradskom, fočanskom i t. d., da ga svake godine po više stotina duša posjeća i u njemu lijeka raznim bolestima traži. [1])

Oni se u onoj kolibici okupaju i vode napiju, a zatim što srebreno od novaca bace u vodu [2]) — No mnogi se tu i nasjedi po nekoliko dana čekajući pod čadorom vodu, te se neprestano moli Bogu i klanja nad vrelom, e da bi ga Bog uslišao i vodu mu poslao. — Ispred nekog opet voda uteče, te mu se neće nikako da ukaže, dok drugima čim dogju odmah provri. To stoji — vele — do ihbala i pravednosti srca, jer svakome neće provreti, kao ni pomoći. S toga, kad provri voda, može svako zamisliti koja je tu stiska i jagma, jer svako misli: sad će voda presušiti. Bivalo je u prva vremena i mrtvijeh glava da polijeću. Više toga nema, a ni one množine svijeta, koja se tu slijegala i teferiče činila, osim slabih i nemoćnih, koje nevolja natjera.

U blizini ovoga glavnoga vrela nanizao se čitav red malih vrutaka, a svako liječi od posebne bolesti. Tu ti je vrelo od gube, svraba, očiju, ušiju i t. d., od svake nemoći.

I ova vrela sa onim glavnim provru i presušu, a dva su u poprijeko glavnomu, koja uvijek teku.

Glavno vrelo nije ondje vazda bilo, već jedno četiri metra na niže u ledini. Vele, da je beg Sijerčić iz Goražde okupao u njemu gubavo svoje pašče, te se voda odmah gajip učinila i za punih 20 godina nije tekla. Nakon toga vremena opet provri, ali ne na istom mjestu, no na više, gdje se sada nahodi.

O postanku ovoga vrela evo šta muhamedanci romore:

Jedan put dogje u onu dolinicu Murad-Dedija[3]) i kad bi vakat da klanja, a vode nigdje, da uzme avdest. On učini dovu Bogu i zagrebe malo prstima po zemlji, kad božijim emerom udari voda. Bogme on uzme avdest, napije se i klanja, pa ode otalen. Kad se okrene, a voda se odmah za njim gajip učini. S toga se sada gdjekome pokaže, a gdjekome neće.

* * *

[1]) Najviše svijeta ide, „megjudnevice“ — od velike Gospojine do male, jer vele da je tada najbolje i velika je pomoć.

[2]) Ovako sam još vidio na bunaru u medresi sarajevskoj u Zildžiluku, da se novac u kovi ostavlja, koji kašnje softe uzmu. Isto i na „Studencu“ u Trebinju, ali ondje ga niko ne uzima, jer se u dubine baca. — To je sigurno neka žrtva, pa bih rekao, da taj običaj potiče još iz poganskog doba.

[3]) Vidi o njemu u opisu „Borica“. —

Osim ovoga vrela imaju još dvije mlake Murad-Dedine.

Na sjevernoj strani prama Čajniču diže se do 800 *m*. Čivči-brdo. Ono je gotovo golo, te najviše su na njemu sjenokoše i pašnjaci. Vrh mu je sitnom šikarom zarasao, a uz to gotovo ravan i zaobljen. Na ovoj ravnini nalaze se dvije lokve nejednake. U njima je voda mutna i ne vidi se, da bi oticala. U blizini ovih lokava ima mala kolibica, u kojoj se pobožni muhamedanci i muhamedanke ljeti o teferičima kupaju. No osim teferiča tu i drugi, kome muka i nevolja dodija, lijeka i pomoći traži. —

Koliko je ovo brdo visoko i što nigdje na njemu nema druge vode, to opet niko ne pamti, da su ikada ove dvije lokve presušile. Svejedno: grabi vode koliko hoćeš i kupaj se, nemožeš poznati nikada, da bi u njima bilo manje, ili kadgod više.

I ove dvije lokve pripisuje narod hairu Murad-Dedije.

Jednom izigje Murad-Dedija u društvu sa Kukuruz-hodžom na Čivči-brdo i sjedu umorni na ono mjesto, gdje su sada ove dvije lokve. Na to će reći Kukuruz-hodža: „Ja sam žedan; da nam je oklen malo vode, da se napijemo“. — „A zar bi ti vode?“ reći će mu Dedija. „Ja bi!“ odgovori hodža. „E pa dobro; ja ću činiti dovu, a ti viči: amin! pa da se emerom božijim napijemo vode.“

Hodža pristane, a Dedija stane činiti dovu, a on za njim vikati: amin! i pošto dovrši, zagrebe Dedija malo prstima po zemlji, a voda mu se otvori emerom božijim.

Pošto se napiju, onda upita Murad-Dedija hodžu: „Hoćeš li da i tebi voda udari?“ „Ja bi, ali kako će!?“ stane se čuditi hodža. „Ti sada čini dovu, a ja ću vikati: amin! pa elbeten će emerom i kuvetlukom božijim voda udariti“ — reče Dedija.

Tako učine i hodža zagrebe prstima po zemlji, a voda mu udari, ali manje, no u Murad-Dedije. —

S toga je ona veća lokva — Murad-Dedije, a ona manja — Kukuruz-hodže. —

Како је постало село Копривна.

По народном приповиједању забиљежио **Петар С. Иванчевић**, порезни практикант.

Село Копривна лежи на сјеверној страни „Санског Моста“ на лијевој обали ријеке „Сане“, а удаљено је од „Санског Моста“ $1^1/_2$ сât. С Копривном међаши: са сјеверне и сјеверо-источне стране село „Оштралука“, с источне село „Трнова“, с јужне и југо-западне стране село „Џевар“, а са западне и сјеверо-западне стране „Мајданска планина.“

Сва поменута села припадају котару „Санског Моста“, а окружју бихаћком.

Копривна има преко 400 житеља, од којих је само 25 мухамедоваца, а остало су све сами хришћани.

Ево шта нам народно предање о постанку села Копривне каже:

„Био некакав велики „копривар“, гдје су силне коприве биле. Ту ти се населе четири породице и то ове: Кнежевић, Грунчић, Тодоровић

и Лазић. Они овај „копривар“ лијепо искрче и на сав мах се накуће. К њима се придруже још многе породице и почну даље крчити.

За то чује некакав мухамедовац по имену Идриз из Бишћа, па брже боље похити у копривар, те кад је онамо дошао, сазове поменуте фамилије и стане им говорити: „Чујте ме ви Србови! Ја сам дошао амо, јер сам чуо, да ви немате спахије, а богме данданас тешко је Србу или „Мађару“ [1]) без спахије бити; него ја ћу ваш спахија бити, а ви се онда не бојте рђавих Турака.

На Идризов захтјев присташе сви драге воље. Сад их он упита, како је прије било, док се они нијесу населили. Они му све потанко испричовиједају, како су се населили и како су искрчили тај копривар.

Пошто их је Идриз саслушао, то им онда рече:

„Е, па добро, овај ће се копривар одселе звати „Копривна“. Тако доби село „Копривна“ своје име.

[1]) У нас у Бос. Крајини зову „Мађаром“ католике.

Sarajevo, oktobar—decembar. — 1890 — Сарајево, октобар—децембар.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.

Knjiga IV. Godina II.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.

Књига IV. Година II.

Уредништво:
Сарајево, аграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

O lažnim broncanim kipovima iz Sinja.

Priopćio **Dr. Ljudevit Thallóczy.**

U prvom ovogodišnjem svesku našega lista priopćili smo pod naslovom: „Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske“ izjave trojice poznatih naučenjaka o jednoj, kako je rečeno, u Dalmaciji nagjenoj, zaista neobičnoj grupi (str. 18.—24.). Za orientiranje stručne publike pridana je članku dobro uspjela fotolitografička slika.

U tome doznasmo, kako je to u „Glasniku“ (III. svezak, str. 309. „Kipovi od bronca iz Sinja — lažni su“) odmah i konštatovano, da smo se tu namjerili na očevidnu krivotvorinu. Na riješenju toga veoma zanimljivog pitanja, kojim su se bavila čuvena tri stručnjaka, dr. Kenner, dr. Frimmel i dr. Hörnes, zahvalit nam je u prvom redu g. dru. Franu Bulatu, odličnomu dalmatinskomu arheologu. Kad je čitao naš sastavak, sjetio se je, da mu je ta grupa već došla pod ruke, te se on obrati na jednoga svoga pouzdanika u Dônjem Dócu, gospodina V. Calesu, koji u svome listu, dobrostivo mi stavljenom na raspoloženje, ovako izvješćuje: „Petar Pezelj Ilijin stoji u selu Rožci u odlomku ove župe i bavi se zanatom kovanja i saljevanja, buduć potpisani osvjedočen posredno i neposredno: neposredno, jer mu je potpisani u kući bio i vidio ručica, arbija i noziva, saljevenih od srebra i od žute mjedi a naslikanih sa glavam i mitologičkim prikazam, a posredno osvjedočen, slušajući pripovijedati od amošnjih seljaka, da je spomenuti P. Pezelj vrijedan kovač i saljevač i da je to učinio.“ Dr. Bulić bio je tako prijazan, te je 5. juna o. g. obavijestio našu redakciju o uspjesima svoga hvale vrijednog ispitivanja. On o Petru Pezelju izvještava ovo: „Petar Pezelj Ilijin stanuje u selu Rožci, odlomku župe Dônjeg Dôca, gdje se bavi kovačkim zanatom. Podpisani poznaje ga od njekoliko godina kao krivotvoritelja starinskih predmeta, no lično nije ga mogao nikad viditi, jer on izbjegava iz straha podpisanoga.

Kipiće i grupe od bronca i drugih kovina, što on saljeva, tura u svijet pod imenom starinskih kroz druge osobe, koje kažu obično, da su ove predmete našli ili u staroj kuli Čazini, nedaleko od Dóca, ili u Vojnić-Gardunu (Arduba?). Predmeta od njega saljevenih podpisani je dosad vidio njekoliko, n. pr. dva mala vola od bronca, grupu predstavljajuću sjedećeg na prijestolju kralja, kojemu dolazi na poklon mnogo drugih manjih kraljića, s nadpisom straga NERONOIN, Marka Kraljevića sa nadpisom na sablji ćirilicom: Kraljević Marko. —

Ova grupa, o kojoj se „Glasnik“ bavi, bila je podpisanomu ponugjena na prodaju god. 1885. ili 1886. od njeke gospogje iz Trogira, kao predmet velike cijene, predstavljajući ubijstvo Agripine po Neronu, a kada je on izjavio, da je to falsifikat, uvjerena o tome zahtjevala je fior. 15, pa i mnogo manje. Podpisani, koji kupuje prigodno uz malu cijenu i moderne falsifikate, a to za znanstvene svrhe, bio bi platio koji fiorin za ovi predmet, da gorirečena gospogja bude ga htjela dati.

Kadikad pako isti predmeti povraćaju se kao tobože nagjeni na drugome mjestu. N. pr. grupa NERONOIN bila mu je ponugjena god. 1883. kao našasta u okolici sinjskoj, a godinu dana kasnije kao nagjena na otoku Hvaru.“

Po ovome razjašnjenju nije sad moglo biti sumnje, da ove dvije jednake broncane grupe valja smatrati falsifikatima. Ali time, što je to konštatovano, nije stvar jošte svršena. Kako u interesu muzeja, kao i balkanske arheologije valja nam cijeli taj dogagjaj razjasniti, jer nam je tu pred očima u istinu izvrsna patvorina, koja je tek članak u čitavom čislu.

Kupnju nam nije od potrebe izvinjavati, jer cijenu zbog neznatnosti njene ne vrijedi da spominjemo. „Nema glasovite zbirke“, — kaže Eudet u svome djelu „Le Truquage“ (Paris 1884.) — „u kojoj unatoč znanja i opreznosti konzervatora ne bi bilo notornih krivotvorina; ne izuzevši ni „Cabinet des médailles“ pri pariškoj narodnoj biblioteci“.

Dužnost je svakome muzeju, kako to i gospodin Bulić sasvim dobro radi, za naučne svrhe kupovati falsifikate, koji su osobito zanimljivi. Da samo nekoje znamenite krivotvorine navedemo, spomenućemo, da je godine 1867. za zbirku Louvra u cijenu od 13600 for. kupljeno god. 1864. po nekome krivotvorcu načinjeno poprsje od terakote, kao tobožnja florentinska starinska radnja, te uporedo namještena sa tvorbama Michela Angela, Celinija i t. d. Kada se posumnjalo o starosti toga predmeta, ponudi generalni direktor grof Nieuwekerque, da će platiti 15000 for. za radnju, ovoj jednaku. Javi se krivotvorac prvoga komada, ali mu ne vjerovaše. Danas je poprsje smješteno megju novijim djelima u Louvru.

Još je poznatija zgoda Shapira. Pruska vlada god. 1879. za antikvar berlinskog muzeja kupi za 20000 talira moabitskih terakota, što ih je načinio židovski trgovac Shapira u društvu s Arapom Selimom Quarijem.

Kad se je stvar razbistrila, učinila je golemu senzaciju. God. 1884. ustrijeli se Shapira, pošto mu slična prijevara nije uspjela pri britičkom muzeju u Londonu.

Muzej u Saint-Germainu en Laye u Parizu (francuski narodni muzej) ima mnoštvo krivotvorina, koje je nabavio s dobrom vjerom, naročito prehistoričkih objekata, bronca, stvari od slonove kosti. Sada ondje ima posebno odjelenje za krivotvorine. Svaki veći muzej (ne izuzevši ni oba bečka dvorska muzeja) mogao bi udesiti takvo odjelenje, kad bi pribrao i poredao sve komade, kojima je prevaren.

Vele, da je germanski muzej u Nürnbergu kupio osobito krasan grčki zlatni nakit, što je načinjen po narudžbi jednoga trgovca u Frankfurtu. Neki zlatar iz Ausgburga otkrio je prijevaru.

Glasoviti keramički muzej u Sèvresu ima mnoštvo grčkih vaza, koje su krivotvorene, a koje je djelomice Ljudevit XVI. zavodu predao kao prave. Te su krivotvorine pače činile prvi temelj tome muzeju.

Bogati zagrebački muzej ima takogjer krivotvorina, i to krivog rimskog bronca, mramornih reliefa, što je sve u dobroj vjeri kupio odlični nadstojatelj toga zavoda.

Mogli bismo čitav svezak napuniti interesantnim detaljima te ruke, a dosta nam je samo prstom uprijeti u domovinu klasičkih starina, Italiju, gdje se uporedo vodi trgovina starinama i krivotvorinama.

Svagdje, gdje su god klasička nalazišta na se navukla pažnju sabirača, ljubitelja i stručnih krugova, pojavi se manje ili više razvijen nagon za krivotvorenje. Nije dakle čudo, da se je i u Dalmaciji, klasičkoj zemlji rimskih i sredovječnih starina, skladištu svega kulturnog nastojanja Levanta, svijet uputio i dotjerao u krivotvorenju.

Davno se je već natucalo o krivotvorinama, ali tek u obliku neizvjesnog pogovaranja. Tome je dalo povoda, što su se posjetnicima Soluna na prodaju nugjali mali predmeti sa nalazišta. To zaslužni konzervator ne može da prepriječi; ta on i tako gotovo čudesa tvori, gdje njegovima očima, kako sam se lično uvjerio, jedva da umakne ikoji znameniti predmet. A to je teška stvar, pošto svak zna, da su svi narodi balkanskog poluostrva: Turci i Cincari, Bosanci i Dalmatinci, Bugari, kao i Arbanasi i Grci halapljivi na stare novce i na svaku „antiku.“ Do sustavne fabrikacije nije megju tim došlo, što se može rastumačiti ne preveć čestim dolaskom stranaca.

Prva zgoda, koja nam je poznata, jeste ona, koja se je pridesila c. i kr. direktoru zoološkog odjelenja prirodoznanstvenog dvorskog muzeja u Beču, g. dvorskom savjetniku Steindachneru, koji je god. 1881. putovao po Dalmaciji. U Sinju ga upravitelj brzojava uputi na nekog seljaka, za koga se veljaše, da je u Gardunu-Trilju našao broncan kip, koji prikazuje vola. On tu figuru kupi za 10 for. U Spljetu mu reče g. Bulić, da je ta figura krivotvorena i da potječe iz neke mletačke fabrike. Gosp. Steindachner predade nam tu figuru, koju ovdje reproduciramo, te nema sumnje, da je i to Pezeljev posao.

Pregjašnji ruski konzuo u Dubrovniku, g. Vasilije Passek, kupio je, — kako g. Gelcich pripovijeda, famoznu grupu „Kraljević Marko.“ Gelcich veli,da je patina priregjena svinjskim gjubretom[1]). Osim ove dvije prigode i više je drugijeh putnika nakupovalo ovakih objekata.

Početkom ove godine bude zbirka mostarskog pristava Huga Jedličke u Beč poslana, u kojoj je bila prva broncana grupa, kojoj su se stručnjaci zbog njene više smiješne nego arhaičke forme uopće čudili. Razumije se, da se je stalo propitkivati za provenijenciju te figure. Ali g. Jedlička, koji je tu grupu kao i onu, koja je kasnije u Beč poslana, u dobroj vjeri kupio, znao je samo toliko, da ju je našao neki seljak blizu Sinja. Sva je prilika, da je to bio seljanin gospodina Steindachnera.

I u Beču posumnjaše o istinitosti, osobito kad je druga, sasvim identična grupa prispjela; kemičkom analizom konštatovano je, da je prva grupa starija i da u nje nema znakova krive patine, drugu su grupu smatrali krivotvorenom. Ali još uvijek nije se moglo tvrditi, da grupa A može biti originalna, ako je grupa B krivotvo-

[1]) U istinu može se i svinjskim gjubretom prirediti patina (Vode 72·4, nitrogena 0·45, fosforne kiseline 0·19, kalija 0·60, kreča 0·08, magnezije 0·09). Samo ta patina nije zelena, već crna. Patini treba vlage i ugljične kiseline, a obojega ima u svinjskom gjubretu, samo patina tom prilikom od fosfornog hidrogena pocrni. Grupa prva (A) oličena je zelenom patinom, isto tako kao i Steindachnerova figura, te je dakle ta patina priregjena drugim kemikalijama. Nasuprot je grupa druga (B), koja se posvema podudara s grupom prvom (A), i koja je već u Beču označena patvorenom, — oličena crnom patinom, dakle može biti, da je eventualno svinjskim gjubretom patinirana.

rena. Osobito je kostim, — čisto po dalmatinsku vjerno prikazan, — kako će se kašnje vidjeti s razlogom, gospodu Hörnesa i Frimmela prinukao na ozbiljno prosugjivanje objekta. Da je to bio rimski posao, odmah bi se stvar primijetila, ali tu je bilo izvornih motiva. Gospodin Kenner bio je uvijek suglasan ali samo pod uslovom, samo naime ako je patina prava, da grupu smatra djelom XVI. i XVII. vijeka.

U ostalom nije bilo razjašnjeno, kako su te grupe nagjene. Taj nedostatak naknadila nam je dragocjena izjava gospodina Bulića. Svaki arheolog zna, kako je teško utvrditi provenijenciju objekata, i to u samim arheološki uregjenim zemljama, u koliko je to pak teže ispitati u Dalmaciji, osobito u Poljicama, koji se kraj u pogledu neplodnosti natječe s Malisorima. Valjalo je dakle ukloniti sumnju, koja se je porodila.

Tečajem ovoga ljeta zaputio sam se u naučnim poslovima u Dalmaciju, te naumih, da tu stvar do temelja ispitam. Trećeg jula prispijem u Spljet, i odmah zapodjenem dogovor s mojim poštovanim prijateljem drom. Bulićem, koji mi ponovi činjenice, istaknute u pismu, što ga je pisao bosanskome muzeju.

Ma da o krivotvorini ne mogaše biti sumnje, valjalo je konštatovati, koji je motiv krivotvorcu bio pred očima, jer po kompoziciji grupe i po kostimu od prve nije moglo biti govora o tome, da je to originalna tvorba. „Umjetnik“ mora da je nešto imao pred očima. Poslije našeg razgovora povede me gospodin Bulić k stolnoj crkvi, da mi po mojoj želji pokaže lokalne dalmatinske motive na pojedinim reliefima. Historički podaci učvršćuju, da je dalmatinska umjetnost kako u rimsko doba, tako i u prva vremena srednjeg vijeka i u XIV. i XV. vijeku vrlo utjecala na bosansku. Po nalazima oko Knina i po starodalmatinskim i bosanskim stećcima zamišljao sam čislo umjetničkog razvitka ovako:

Longobardsko { longobardsko-dalmatinsko IX.—X. vijek { dalmatinsko XII.—XV. vijek { dalmatinsko-bosansko { bogumilsko.

Na taj lokalno-slovjenski razvitak umjetnosti već je C. Schnaase uputio u „Povijesti obrazovnog umijeća“ (sv. VII. str. 659.); te motive u odjeći, u lokalnom načinu shvaćanja konštatovao je na portalu stône crkve u Trogiru, u basreliefima spljetskog zvonika R. Eitelberger. (Sredovječni umjetnički spomenici Dalmacije. Beč. 1884. Str. 200, 202., 204., 271.). Osobito jedan relief, koji je na spoljašnoj strani zvonika, zavregjuje svu pažnju. To je lûk, koji počiva na antiknim stupovima, te se pruža iznad zvonikovog nutarnjeg prostora preko cijele širine i na kome ima deset različitih prikaza, koje po svojoj surovoj varvarskoj izradbi udaraju u oči. Ti reliefi nijesu onako poredani, kako bi trebalo, da je figura *e)* nad figurom *h)*, a figura *g)* nad figurom *f)*. Evo ćemo da navedemo figure onako, kako su poredani:

a) Odjeven čovjek duše u zavijen rog, pred njim se miče morski zmaj.
b) Surova, odjevena figura, koju je ujelo pseto, diže desnu ruku u vis.
c) Nekoje životinje s drvećem, koje valjda ima da prikazuje šumu.
d) Medjed i vuk.
e) Opet jedan medjed.
f) Strijelac.
g) Orao.
h) Neobično velik čovjek odjeven i opasan, s mačem u desnoj ruci, nad njim leži njegov pratilac.
i) Gola figura, koja puza.
k) Borba s lavom.

Pošljednji se prizori *(h* do *k)* vide na drvorezu, koji nam je c. i kr. centralna komisija za ispitivanje gragjevinskih starina u Beču dobrostivo stavila na raspoloženje.

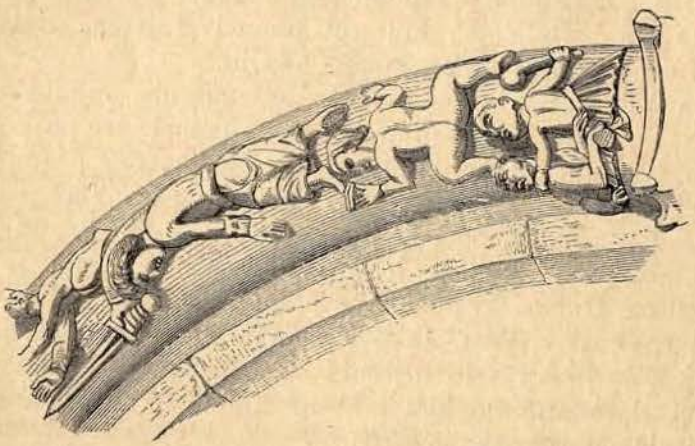

Na ovaj, tako zanimiv relief naročito mi je svratio pažnju Dr. Josip Hampel, sveučilišni profesor u Budimpešti, kad je godine 1889. poduzeo naučno putovanje u Bosni i Dalmaciji. On je i predložio u dotičnom svom krasnom izvještaju od 12. augusta 1889., ističući znamenitost toga reliefa po bogumilsku umjetnost, da se priredi sadreni odljevak tih figura. Poslije ovih vrlih informacija ogledao sam sada sâm taj relief. Nije više moglo biti sumnje, da tu imamo pred sobom djelo domaćeg umjetnika. Ali nas još osobito zanima, što sam po svome reliefu našao motive naše krivotvorene grupe, što je dr. Bulić odmah potvrdio.

Krivotvorac Pezelj prosto je ovaj relief uzeo kao uzor, modelirao je figure, za koje mišljaše, da ih može upotrijebiti, te ih je po svome načinu sastavio i kao broncanu grupu salio.

Njegova nam grupa pokazuje dvije ljudske podobe i zmijoliku stolicu. Onaj čovjek s mačem nasrće u borbi, za to je upotrijebio

dobro izragjena čovjeka, spomenutoga pod *h)* u pozituri grupe *k)*, naime u borbi s lavom; žensku komponirao je zajedno sa stolicom u maniri tih figura. Da to po tačnom nacrtu našim čitaocima možemo razjasniti, obratio sam se na poznatog crtara i slikara Bezića, koji mi je nacrt i obećao, ali ga zbog privatnih poslova dojako nije mogao dogotoviti. Ali da mogu ikoliki pojam pružiti o reliefu, dodao sam gornji drvorez iz Eitelbergerovog djela (fig. 81. pag. 271.—273. gdje je i opis). Bude li g. Bezić uz priliku poslao nacrt, to namjeravam još se potanje baviti tim reliefom.

To razgledavši, bila je stvar jasna, te je samo još preostalo, da se potanko obavijestim o ličnosti krivotvorca.

Četvrtog jula pogjem u Sinj, gdje su se g. kotarski poglavar Petar barun Ljubibratić i lugar Jelušić revnosno zauzeli za stvar.

Opće je poznato, da su stanovnici nekadašnje poljičke republike prokušani krivotvorci povelja i novca. I Pezeljeva ličnost nije im bila nepoznata, i njihovom nastojanju valja nam zahvaliti na tome, što je konštatovano, da je Pezelj onaj, koji je od više godina arheološke krivotvorine obogatio za „sinjsku seriju.“ To se razjašnjuje i triljskim nalazištem, koje, da tako reknem, ljude samo po sebi zavodi na krivotvorenje.

Tvorac broncane grupe, Pezelj, po opisu svojih prijatelja bistar je čovjek. On obragjuje svoje zemlje i vodi svoje gospodarstvo, za dokolice radi kovačke poslove, opravlja puške, koje ukrašava figurama i arabeskima, a priregjuje uz to onake brave, koje samo može otvoriti čovjek, toj majstoriji vješt. To vam je dakle sveznadar.

Prije 15 godina od prilike stao je patvoriti antike, te ih prodavati u Sinju i Spljetu, većinom figure. Forme bi sam načinjao, te bi ih ljevao od raznih kovina, koje bi priregjivao zemljom i kemikalijama. Prve svoje študije činio je u muzeju u Spljetu. On je i razne basreliefe priredio od vapnenca, koje prikazuju životinje (zmije, lavove) i ljudske figure, onda sunce i mjesec, koje je uzidao na svojoj, po njemu samom zidanoj kući.

Iznad ulaza u kuću, namjestio je poprsje jednog Hercegovca u prirodnoj veličini. Navrh jednoga čela od kuće ima ženska glava, a navrh drugoga zmija, koja bi, kako nas Jelušić uvjerava, izučenom kiparu bila na diku. I tako vidjesmo naučnu spremu za onu njegovu broncanu grupu, koju je na svoj način složio. Vele, da već više godina nije ništa krivotvorio, valjda mu se ne naplaćuje trošak, makar da je Pezelj, kako se čini, te objekte načinio ne samo radi koristi, već i po nutarnjem nagonu. Da mu je bilo nauke, možda bi postao umjetnikom, ovako ostade seljački krivotvorački ženij

Sve u svem podudaraju se dakle moji obreti s onima gospodina Bulića, samo mi valja dodati, da Petar Pezelj nije

istovjetan s onim Pavlom Pezeljem (pok. Joze), što stanuje u Dócu, i koji je zbog krivotvorenja novca bio osugjen na godinu tamnice. Ovaj Pavao Pezelj rogjak je Petra Pezelja Ilijinog.

Po svemu, što rekoh, možemo dakle konštatovati, da je ta krivotvorina patvorina seljačkog vještaka, iz čega slijedi, da u tamošnjeg naroda ima dar, koji, kad bi se pravim putem rukovodio, još bi lijepih djela mogao da postvara. Sarajevski muzej, kao i naše glasilo, mogu se time zadovoljiti, što su najpreciznijim načinom pred javnost iznijeli sve kriterije za prosugjivanje ovih — ma da su krivotvorine, — zanimljivih objekata i da su fotolitografske snimke poslali svim stručnjacima.

Ископине код Бишћа у Језерини ниже Притоке.

Приопћили **Коста Ковачевић** и **Петар Мирковић.** [1])

Село Притока удаљено је од Бишћа један мали сат хода на источну страну, те се протеже испод тако званих Грабешких брда, од Рибићке главице на сјеверној страни, до мухамедовског села Ружнића на јужној страни. Испод Притоке пукла је приточка раван, по којој се шире ливаде, пашњаци и оранице, које се спуштају до ријеке Уне. Ова је равница дио бихаћке долине.

Усред те равнице, на бихаћко-петровачком друму, намјеравају православни Срби из те околине правити цркву на земљишту, које им је поклонио њихов спахија Мехмед-бег Љубушак-Капетановић. Од те цркве, дотично од тога земљишта на супротној страни пута, сав онај крај до Уне воде зове се од старина Језерина. То ће бити ваљда због тога, што је тај крај у прваша времена, док слапови ту у близини на Уни нијесу попуцали, био водом наплављен, па је ту лежала као неко језеро. Од цесте, или управо од оног мјеста, гдје се поменута црква намјерава правити, за једно 150 корачаја према ријеци Уни, има једна дражица, а покрај ње са западне стране уздиже се омања громила као насип од висине 2 м. према равној површини поља; та громила има неких 70 корачаја дужине и 35 ширине. Баш на тој хумци према сјеверо-западу, гдје се онај брежуљак понешто губи, вели се, да је била некада црква, која се је Голубица звала. Даклен због те цркве народ је о том мјесту још од вајкада приповиједао. То приповиједање још је више побуђивало, што се туда увијек којекаковских ствари налазило, као: разноврсног тесаног камења, писаних плоча, лонаца, ступаца, комада од посуђа и друго

---

[1]) Вриједним сурадницима нашијем, г. г. свештенику Кости Ковачевићу и учитељу Петру Мирковићу лијепо благодаримо на њиховом труду око добављања старина за наш музеј. Овај чланак увршћавамо, нека честити читатељи виде, како свјесни домаћи синови прегоше на проучавање предисторијских и римских старина. Околина бихаћка важна је, те ће, ако Бог дадне здравља, већ до године онамо кренути стручњаци, да је проуче и стручно ископавање започну.

Уредништво.

којешта. То је био узрок, што је народ о том мјесту почео различито гатати; неки говораху, да је ту била црква српска, неки католичка, неки опет град, или ово, или оно. Али ми мислимо, да није ни једно ни друго; него ту бијаше гробље, које потјече из давне давнине и то од онијех народа, који у прастара времена спаљиваху своје мртваце и пепео њихов сахрањиваху у лонце „urne“, као што то чињаху: Словени, Гали, Германи, Грци, Римљани и др. Сравњујући опажања у — да тако рекнем — „лончаном гробљу“ у Језеринама са познатим нам стварима из старе историје, митологије и обреда старих народа, рекли бисмо, да је ово гробље остатак и успомена старих Римљана, који су се за њихове силе и величине ширили у густијем колонијама по овој околини, што нам и други многи остаци овдје од њих свједоче. А особито може се узети као центрум у бихаћкој долини данашње село Голубић, гдје се и дан данас добро виде остаци и развалине од храма, што га Римљани подигоше у част свом главном богу Јупитру. Мјесто то, гдје бијаше храм Јупитров, од гробља у Језеринама раставља само ријека Уна.

Урне — лонци, у које је пепео покојников сахрањиван, бијаху по облику тројаки. Најобичнији облик урна налик је на данашње тако зване ћупове (*слика 1* [1/5]); највећа им досад позната висина бијаше 33 цм.; дно у премјеру 12 цм.; у бочном премјеру 28 цм.; у премјеру зјала (грла, отвора) 14 цм. Зидани су на чекрк са равном округлином без икакове шаре. Цријеп је у неких једнаке дебљине, те се примјећује, да је лончар вјешт био, у других пак слабија вјештина — гдје пањ, гдје тањ.

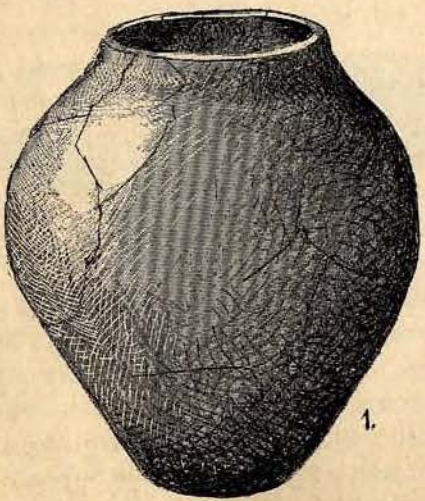
1.

Рбови,[1]) што их на том мјесту нађосмо, различити су, има их од 3 мм. до 20 мм. дебљине. У те убрајамо и оне, што их не рачунамо, да су од урна, већ од другог посуђа, које служаше или за држање воде, или за вјечиту лампу, или за друго каково посуђе. По земљи, од које су зидани лонци, може се узети, што се види овако по боји без анализе, да је употребљавано седам врста земље. — Рб, који је дебео 20 мм. зидан је од бијеле земље. Јако је тврд. —

[1]) Утарци, с тим сродно: хрбине. Име Хрбине носи и једна планина — ко зна за што, и не показује ли то име траг, који би нас могао до чега довести. Ријечи „рб“, „хрбине“ сјећају на немачки „Scherben“, из чега међу тим није слободно извађати, да су прве постале од потоње. Вук наводи у своме Рјечнику ријеч „рбине,“ а преводи је са „Scherben.“ Ур.

Други рб, који је дебео 10 милиметара, зидан је од црне земље, рб те врсте лонца јако је тврд и тежак, изгледа на први поглед, као да је од гвожђа. — Трећи је рб од смеђе земље зидан, доста је тврд. Изгледа двострук. Унутра му је земља више црна, а по крајевима бјелкаста. Дебљина му је различита. Може се мислити, да је то добио, када су га опјецали, или пак можда је оно с поља обојен. — Четврти је рб дебео 8 мм. Земља, од које је зидан, јест црвена иловача. Ова се налази у близини тога гробља, скоро по свим странама приточкијем. Тврд је. — Пети је рб дебљине 12 мм. Земља је црна, подобна земљи и зиданју данашњих лонаца у овој околини. Земље таке налази се у близини гробља на Бијелом брду. Шести је рб подобан по земљи првом рбу, само је овај много тањи (4 мм.). — Седми је рб зидан од бијеле земље. Рб је мекан и извана ишаран попречним и усправним пруцима. Био је обојен мрком бојом, која се и сад добро познаје. Дебљина је рбу 7 мм. Рб је морао бити од неког љепшег суда. — Осми је рб најфинија радња. Боја је земље, од које је озидан, бијела. Рб је танак 3 мм. Веома је мек, споља ишаран усправним и попречним пругама — пруцима. Смеђом је бојом обојен изнутра и извана. Боја се добро познаје. Лаган је, те би се могло мислити, да је направљен од истиве, мјесто да је зидан. Друга врста урна — налик је на здјелу (ћасу) (*слика 2 [1/5]*). Величине су различите, облика скоро једнаког. У ове, коју нам показује слика, дно је у премјеру 13 цм, зјало 35 цм., дубљина 10 цм.

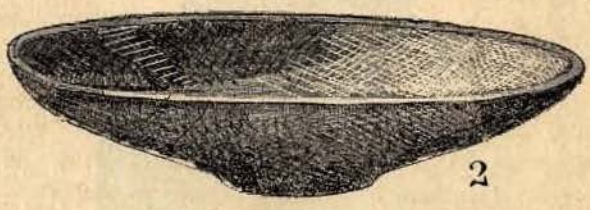

2

У трећу врсту бројимо камене урне. Оне су облика једнака, али различите величине, изгледају као мале качице. Нашло их се доста таке врсте, али су већином разлупане или оштећене. Може се наслутити, да је неко овдје већ копао и може бити благо тражио. Важно је, што се је у тој урни т. ј. у њезиној издубини нашао лонац (урна), што је предочен у слици 1. У другим каменитим пепелним гробницама није било оваких лонаца. Камените урне израђене су од меког камена (врста вапненца), који се копао у старија времена без сумње из мајдана близу Бишћа, гдје се и данас копа таки камен. Све камене урне облика су ваљкасто-округла, неке су слабије а неке врло лијепо отесане

без икакове шаре. Неколике се чувају у цркви приточкој. Шупљина им иде у округластој издубини до близу дна, а у неких до половине. На средини има их прошупљених са малим отвором, а неке су и цјелокупне. Тако исто виде се шупљине и у неких лонаца (урни), а у неких опет нема ових шупљина. На једној каменој урни примјетити се може на дну извана знак „XV“, као римско петнаест.

Нађосмо још нешто, наиме издубљену плочу, налик на малу здјелицу; мислимо да се је у њу пепео постављао. Гдје и гдје нађосмо пепео постављен и просут на просту земљу, а покривен плочом. Покрај урни налазили смо доста пепела, у којем бијаше остатака ситних изгорјелих бијелих костију. Незнамо баш право, или је тај пепео од жртава или од сажганих мртваца.

Урне закопане су у земљу у разним дубљинама. Најдубље у земљи бијаху један и пол метар. Па онда и при врху земље налазе се за 30—40 цм. Многе гробнице са урнама стајаху на ивици громиле, скоро све плоча до плоче, а рјеђе су по средини громиле. Из посматрања би се могло закључити, да су урне све на ивици громиле стале као какове полице, које су плоче покривале. Урне, ма које врсте, настављене су на голу земљу, рјеђе на плочу, која је уоколо утврђена ситним камењем, а за тим метнут је поклопац од камена, који се наслањао на друга четири или више камена да се урне не дотиче. Поклопци (плоче од камена) на урнама, разноврсни су и по величини и по грађи; неке су плоче јако велике, лијепо отесане, округле као лопар или четвероугласте. Неке су напаране, а неке с крајева написане.

На једној такој плочи стоји написано: IVLIANI NIGRI VXOR уз слику рибе (делфина); ова плоча мјери у премјеру 1·71 м.; дебљина јој је 12 цм. Друга четвероугласта плоча равне је површине; са стране виде се међу двијем звијездама ова писмена: V S·DEN X·G·H·E·S. На трећој плочи види се слика војника под кацигом с копљем у руци. Једну врло велику плочу нађосмо од тврдог вапненца доста дубоко у земљи. Та је плоча огромне величине. Облик јој је у виду елипсе. Једва је извалише петнаест момака. Под њом нађосмо на средини саме рбине од урне, коју је тежина њена и велики слој земље смрвио. Још су се могле видјети жуте грудице земље, сигурно остатак од пепела. Такова шта види се и код других многих плоча.

Прва урна, коју нађосмо, бијаше покривена плочом четвероугластом. Осим пепела, што у њој бијаше, нађосмо четири фибуле и један утарак. Фибуле су као и утарак од бронца, добро су сачуване, и лијепо израђене, како се види из *слика 3 и 4.* (скоро наравна величина). Чудновато је то, да око ове урне нађосмо један на другом четвероструке рбове назидане у наоколо урне и ови бијаху иловачом замазани и

утврђени уз урну. Мнијење би се могло свести на то: да је родбина, када би ново-умрли био сажган, пепео његов донијела и у стару урну — у фамилијарну гробницу — поставила а нову урну разбила па око старе назидала, или пак обратно, стара урна би се разбила и у нову пепео преручивао, а најдражи накит покојников у пепео положио. Та је урна стајала у земљу дубоко укопана за 1·2 м.

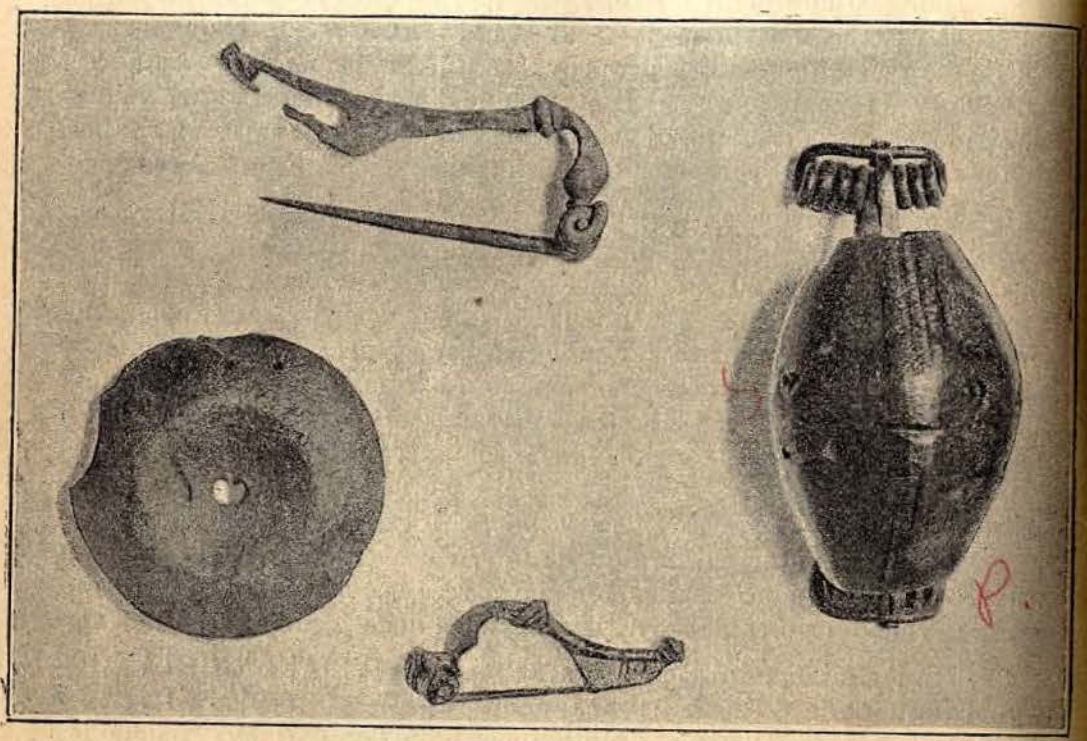

Слика 8
(скоро наравна величина.)

Слика 3
(скоро наравна величина.)
Слика 4
(скоро наравна величина.)

Слика 7
(скоро наравна величина.)

У другој урни нађен је један колутић (халка), с обје стране једнака облика, и једно пуце (дугме), које на средини има петљу. Уз то се у истој урни нашао један утарак од бронца у виду плоче, са некима шарама и шупљинама, коначно и два зрна од ћилибара на средини шупља. Урна бијаше покривена округлом плочом као лонац. Осим пепела бијаше у тој урни мањи остатак од лубање и јабучице од гнатова. Друге кости бијаху у малим ситним комадићима у пепелу. Од прве урне бијаше ова урна близу метар. У дубљини земље била је један метар.

У трећој урни нађено је у пепелу наруквица (гривни) и игала од бронца. Обје су ствари сачуване добро и лијепо и управ мајсторски израђене. Завијуци, који се на наруквици виде,

могли су се по вољи помицати, као и код других наруквица те врсте, те се тако наруквица могла стегнути и раширити. Ушице у игле пробјене су у металу. Нађосмо надаље два утарка од бронца и један од неке друге ковине, најприличније од гвожђа, јер га је рђа уништила. Овај је утарак налик на прстен. Урна ова нађена је метар под земљом, а била је покривена четвероугластом плочом. Покрај урне споља нађен је један велики кутни зуб од неке животиње.

Четврта урна, коју нађосмо, бијаше трострука, т. ј. три рба један на другим у наоколо. Слична је првом лонцу. У урни су тој нађене двије наруквице и двије фибуле (споне). Сва четири су комада од бронца у цијелости сачувана. Наруквица врло је лијепа, те радња доста умјетно изведена. По грађи својој може се рећи, да је најљепша од нађених наруквица (*слика 5*, скоро наравна величина). Друга је наруквица на једном мјесту прекинута. Фибуле су добро сачуване. Једна се разликује од других свију тиме, што се на њој види нека бијела пјена, као да је посребрена; то се на другима фибулама не примјећује. И ову је урну покривала плоча; нађосмо је под површином земље на 1·5 м.

У петој урни нађене су три наруквице и једна фибула. Нађене су ствари биле онако спојене, како их *слика 6* (скоро наравна величина) приказује. Цијеле су, те свє једнаке величине и грађе. Од пепела не бијаше ни трага. Урна, у којој су биле ствари, камена је и са једне стране окрњена.

У шестој урни нађена је фибула (*слика 7*, нешто мања од наравне величине) и један колут (*слика 8*, нешто мања од наравне величине). Од свију ствари, што се ту нађоше, ове су двије ствари најљепше. Фибула ове врсте ријетка је. Састављена је и направљена од ћилибара и бронца. Ћилибар је, како се види, кроз центрум уз дугуљ проврћен; овуда је провучена плосна шипка од бронца и са сапоном и сапонском иглом умјетно спојена. С лица нема никакове шаре, осим што је на хрпту нарезана, те уздуж од средине с пруцима, који се једва могу примјетити, испружана уздуж и на крајевима на четири мјеста са обје стране прошупљена. Ове шупљине можда су служиле још за други који накит, који би се ту причвршћивао, као данас опточена цванцика. Ћилибар је боје црвенкасте и на свијетлу прозрачан. Урна, у којој та фибула бијаше, ништа се од других не разликује, премда се може мислити по овом јантару, да у тој урни почиваше пепео одличне неке особе, која је китила своја прса том најскупљом ствари старога вијека. Осим фибуле нађен је у тој урни у пепелу колут од јантара. Колут је на средини шупаљ. Такођер на ивици колута с једне стране стоје три мале шупљине, ваљда за поткит.

У седмој урни нађене су двије фибуле и једна игла. Све су три ствари од бронца. Сачуване су у цијелости. Ушице су у игле савијене. Урна лежала је у земљи 0·5 м. под површином, бијаше покрита малом четворокутном плочом.

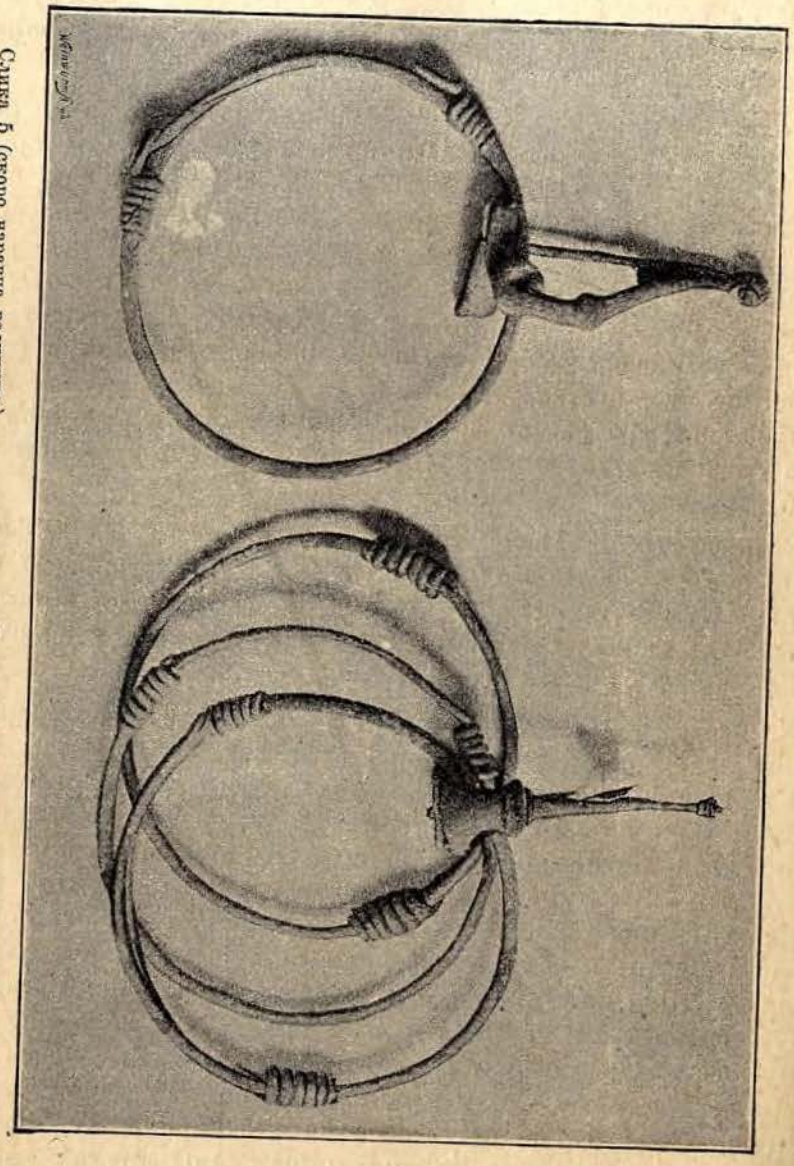

Слика 5 (скоро наравна величина.)

Слика 6 (скоро наравна величина.)

Осма урна, коју нађосмо, бијаше такођер од камена. У њеној издубини стајаше лонац (види слику 1.) а у лонцу нађосмо пепела. Тај је лонац најздравији од свију других. Нађосмо у њему покварену фибулу и један утарак. Обје су ствари од бронца. Уз урну нађена је и мала посудица у ције-

лости са два рукатка (*слика 9* [1/3]). Урна у земљи стала је дубоко 1·2 м.

Слика 9.

Нађосмо у земљи пригодом копања двије наруквице од бронца. Разликују се од других тиме, што су прављене од плосната бронца, који је изнутра удубљен, дочим су остале наруквице обле. Јесу ли из једне добе, то ће стручњаци просудити. Ове двије наруквице бијаху око ручних гњатова (цијеви). Гњатови бијаху скоро сасвим изагњили. Нађен је покрај гњатова на наруквицама мали остатак од лубање и цијели зуби.

То је изузетак у овом пепељном гробљу, да тај мртвац не бијаше спаљен, него му бијаше цјелокупно тијело положено у земљу. —

Ово написасмо највише за то, да обратимо пажњу наше владе на то мјесто, које управо обилује оваким стварима. Мислимо, да би за цијело више тога нашли били, да нашу радњу кукурузово орање није прекинуло, јер гробиште лежи управо на њиви, која се оре и сије.

Ми знамо, да наше описивање не може поднијети стручњачког суда, али тек нам је намјера, да наша опажавања приопћимо онако како умијемо. Желимо, да овај чланчић потакне нашу владу и музеј босанско-херцеговачки, да што прије испита овај предио, јер по нашем скромном мнијењу заслужује сваку пажњу. Нађене ствари дарујемо нашем музеју, желећи му сваки напредак.

Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara.

Piše rudarski satnik **V. Radimsky.**

Kad sam u maju ove godine jednoć putovao kroz Mostar, rekoše mi, da je blizu Han-Potoka godine 1882. tadašnji potočki žandarski stražmeštar iskopao rimski sarkofag, u kome je bio kostur s mnogim zlatnim nakitom.

Sarkofag u ono vrijeme samo onoliko otkopaše, da se je mogao odići poklopac, koji je tom prilikom, na žalost, prelomljen, i da su se mogle povaditi dragocjene stvari, koje su bile unutri, i tako dônji dio ostade sasvim u zemlji. Daljim raspitivanjem saznadoh samo, da je onaj žandarski stražmeštar već davno ostavio službu u ovim zemljama, a niko mi ne znade reći, gdje sada boravi.

Pošto sam znao, da će skori službeni put inžinira okružne oblasti u Mostaru, gospodina Huga Jedlička navesti kroz Potoke, zamolih ga, da tom prilikom sarkofag sasvim iskopa, kako će se

moći vidjeti, da li po spoljašnim njegovim stranama nema kaki natpis ili kaka škulptura.

Gospodin Jedlička na to najmi na samu mjestu dva radnika, koji će pod paskom jednog tamošnjeg žandara izvaditi sarkofag. Ali kad se je pred večer opet vratio onamo, gdje su kopali, nagje, da su tik do poznatog od prije sarkofaga otkopali još jedan manji, s kosturom jednog djeteta. Ujedno mu dotični žandar uruči lijepe stvari, što su nagjene pri kosturu, koje pri mojem prolasku kroz Mostar predade za naš zemaljski muzej, izuzevši jedan duplikat, t. j. jednu fibulu.

Po mojim službenim prilikama dospio sam tek u oktobru 1890. g., da ono mjesto obagjem i ondje nastavim otkopavanje. Ali moradoh u tome doskora da prestanem, jer po njivi, koja se onoga mjesta hvata, ne mogoh kopati bez privole njena gospodara i tako ovoga puta ne bje nikake koristi.

Tom sam se prilikom raspitao i u onih radnika, koji su kopali god. 1882., i u onih, koji su ove godine kopali, pa o prilikama, u kojima se oba puta kopalo, mogu da izvijestim što slijedi:

Han-Potoci leže 11 km. sjeverno od Mostara uz cestu što vodi u Sarajevo, te tamošnja pristala zgrada služi kao kasarna tamošnjoj žandarskoj postaji. Tik do hana vodi preko potoka, što dolazi od sela Potoka lijep kamenit most, kome je u parapetima uzidano 8 obragjenih, starobosanskih nadgrobnih ploča.

Neposredno na jug od mosta dijeli se od ceste prama sjeveroistoku put prama selu Potocima, a jugo-istočno kraj toga puta, po prilici 25 metara od ceste leži ono mjesto, gdje su se našla ona dva sarkofaga. Baš se lijepo vidi, da se je ovdje na većem prostoru vadio šljunak, te je time zemljište udubljeno i nastao je otkopavanjem jugo-istočno kraj puta po prilici 2 metra visok nasip.

Takvo kopanje šljunka valjda je i godine 1882. bilo povodom, što su našli onaj jedan, pliće sahranjen sarkofag.

Odmah iznad nalazišta ima uz oranicu jedna djelomice već otkopana okruglasta gomila od krupnijeg šljunka, za što mi prije kazivahu, kao da su sarkofagi zasuti gomilom. Ali vapnjenaci te gomile nemaju onu izvjesnu, sa starine sivu boju, po kojoj se hercegovačke gomile već iz daleka poznaju, te ja za to mislim, da je ta gomila postala istom kašnje nagomilavanjem prugja, pokupljena po šljunkovitoj oranici. Za to one rimske grobove, što su do tih gomila, smatram ravnim grobovima.

Kad sam ja onamo prispio, bili su sarkofagi već preneseni u žandarsku kasarnu i ondje deponirani. U većeg nije bilo polovice poklopca. Kašnje tu polovicu nagjoh, gdje su je upotrebili kao mostić, koji vodi preko jarka uz cestu k žandarskoj kasarni. Na to će valjati paziti, kad se to kamenje bude vozilo u Sarajevo. Kosti od kostura pobacali su pri iskopavanju sarkofaga megju iskopanu

zemlju, pa pošto su, gdje su i onako otprije već bile slabo očuvane, time još više bile oštećene, nijesam ih mario potražiti.

Oba su sarkofaga stajala usporedo a 15 do 20 cm. narazdaleko, obrnuti dužinom od istoka k zapadu, a uzglavjem na zapad. Dno manjeg sjeverno smještenog sarkofaga bilo je nekih 160 cm. ispod površine, a dno većeg bilo je oko 30 cm. više.

Vapnenac, od koga su gragjeni sarkofagi, kao i oblik obiju bijahu posve jednaki. Poklopci s gornje strane imaju oblik krova, s obje strane u sredini po dužini imaju po jedno poprečno čelo, a u svakom kutu po jedno malo uglovito začelje, koje sastoji od krugljastog isječka.

Ni na kojem od tih sarkofaga nema ni natpisa nit ikakog ornamenta.

Slika 1 prikazuje nam oblik, *slika 2* presjek po dužini, a *slika 3* poprečni presjek većeg sarkofaga.

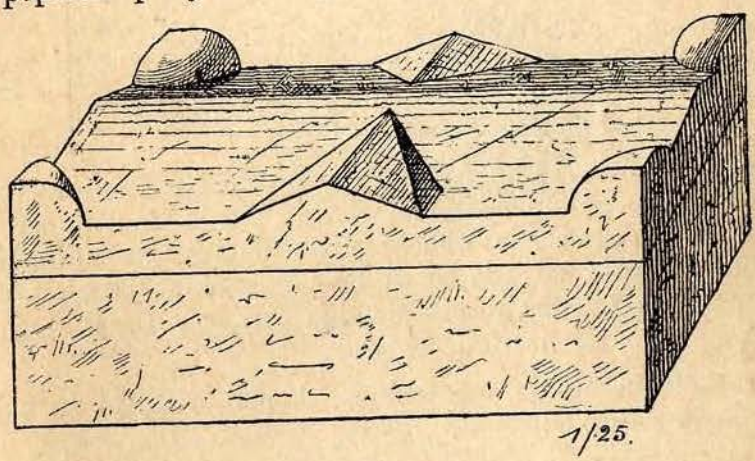

Slika 1.

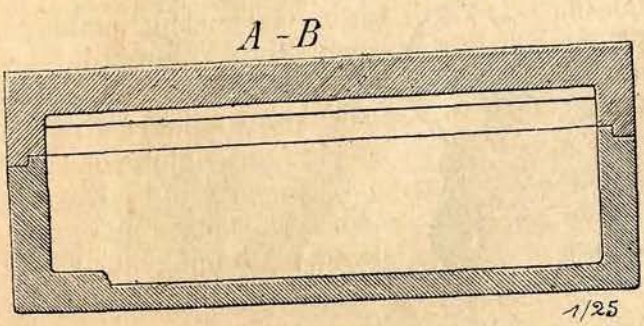

Slika 2.

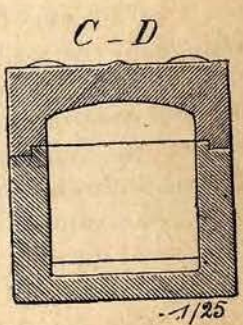

Slika 3.

Ovo su mu dimenzije:

Cijela spoljašna dužina	212	cm.
„ „ širina pri uzglavju	74	„
„ „ „ na podnožju	72	„
„ „ Ukupna spoljašna visina	81	„

Spoljašna visina dônjeg dijela	51	cm.
„ „ poklopca	31	„
Duljina nutarnjeg prostora	188	„
Širina „ „ pri uzglavju	50	„
„ „ „ „ podnožju	48	„
Dubljina nutarnjeg prostora od 2½ cm. debelog zuba na strani dônjeg dijela izmjerena	41	„

U manjeg sarkofaga primijetilo se, da je strana pri podnožju već otprije izbijena, a sarkofag produžen nadostavljenim kamenitim pločama. Očevidno je bio prekratak za dijete, koje se je imalo u njemu sahraniti.

Spoljašna mu dužina donde, gdje je prelomljen, iznosi	118	cm.
„ širina pri uzglavju	52	„
Ukupna spoljašna visina	50	„
Spoljašna visina dônjeg dijela	30	„
„ „ poklopca	20	„
Širina nutarnjeg prostora	30	„
Dubljina nutarnjeg prostora dônjeg dijela, izmjerivši je od gornjeg brida okvira	20	„

Kad je godine 1882. žandarski stražmeštar otvorio veći sarkofag, odmah je pokupio i odnio stvari, što je unutri našao, tako da mi dotični radnici ne umješe ništa potanje za njih da kažu. Samo toliko rekoše svi, da je tu bilo kojekakih zlatnih predmeta, uz to i prstenja i jedna oveća metalna kutijica. Da li se je našao kaki novac, niko mi ne umjede reći.

U sarkofagu, što je ove godine iskopan, nagjeni su ovi predmeti uz kostur dječiji:

1. Uz glavu dvije zlatne naušnice *(Sl. 4.)*. Ove sastoje svaka od jednog prostog zlatnog koluta s nataknutim filigranskim košićem i privješenim nastavkom. Nastavci, koji su pri rubu udubljeni, s gornje su strane ukrašeni zelenom polukrugljicom od nekog stakla a ispod toga plosnatim kamečkom od plemenitog granata (almandina). Premjer je zlatnim kolutovima 16 mm, premjer je i visina košićima 9 mm., duljina nastavaka 17 mm., a najveća im širina 7 mm.

Slika 4.

2. Na mjestu do vrata bijaše nakit, koji sastoji

Slika 5.

od čistog granatnog zrnca u sredini i 4 trostruke zlatne cjevčice *(Sl. 5.)*. Premjer zrnca 8 mm., dužina cjevčica 13 mm. a debljina im 4 mm

3. Ondje po prilici, gdje bijahu prsa, dvije sasvim jednake fibule od srebra izmiješana s obiljem bakra, s prednje strane pozlaćene i ukrašene svaka sa dva uložena oka od almandina *(Sl. 6.)*. Cijela im dužina iznosi 85 mm., najveća širina 42 mm. Dr. Much priopćuje u svome atlasu [1]) na tabli XCV. Sl. 10. sliku jedne fibule iz Bökeny-Mindszenta kod Segedina u Ugarskoj, koja je veličinom i oblikom našoj gotovo posvema ravna, te se od ove u glavnom samo time razlikuje, da u mjesto dva ima 4 uložena oka.

Slika 6.

4. Isto tako u predjelu prsa bijaše sploštena okrugla kutijica (bula) od srebra, 40 mm. visoka i 60 mm. u premjeru *(Sl. 7.)*. Na jednoj su strani obje polovice kutijice spojene jezičastim šarnirom, kroz koji je provedena žica, na svojim krajevima zauzlana, o kojoj je vjesila kutijica. Na drugoj strani ima mala brnjica za zatvaranje, kojoj remenka dakako više nema.

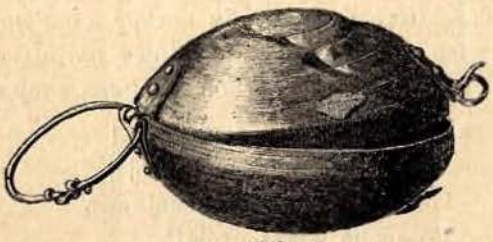

Slika 7.

5. U toj su buli dva zrnca jantara, različite veličine. Veće sa 24 mm. u premjeru, 10 mm. visine i u širinu od 5 mm. probušeno; manje nasuprot s premjerom od 15 mm., visinom od 10 mm. i probušeno na 3 mm.

Gospodin Josip Szombathy, kustos u c. i kr. dvorskom muzeju u Beču, kome sam pokazao te zanimljive predmete, meće ih u vrijeme seobe naroda i to na kraj četvrtog vijeka po Hristu.

Oblik nagjenih fibula tipičan je za doba seobe naroda i po svoj srednjoj Evropi rasprostranjen. Filigranski košići u naušnicama sjećaju pak na slične ukrase na naušnicama iz rimskih grobova kod Keszthelya na Blatnom jezeru u Ugarskoj, koje se pribrajaju drugoj polovici četvrtog vijeka [2]).

Isto su tako sve pojedinosti zlatnog nakita o vratu, kao i srebrene bule karakteristične za doba seobe naroda.

---

[1]) Kunsthistorischer-Atlas. Herausgegeben von der k. und k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale. Od dra. M. Mucha. Beč. 1889. Dio I.

[2]) Dr. Wilh. Lipp. Die Gräberfelder von Keszthely. Budimpešta 1885. str. 270.—273.

Ima dakle mjesta označivanju grobova kod Han-Potoka kao rimske grobove. Ne doduše u tome smislu, kao da su to baš Rimljani morali biti, koji u rečenim sarkofazima nagjoše dugovjek pokoj, već u tom smislu, što se uopće nalazi pojedinih pokrajina iz doba rimskog gospodstva nazivaju rimski.

Sarajevo u novembru 1890.

Развалине у бањалучком котару.

Приопћио **Петар С. Иванчевић.**

Бањалука без сумње има најљепши положај од свијех вароша у Бос. Крајини — негдањој крвавој хаљини, а мирне би душе рекао и у цијелој Херцег-Босни, јер не само да сама варош има диван и романтичан положај, већ и сва околна села (што бањалучком котару и окружју припадају). Кад пођеш кроз бањалучка села, не можеш се сит нагледати божије природе — и нехотице се сјетиш ријечи српског пјесника старине Ненадовића:

„Ох природо! ох премила!
Сваки листак књиге твоје,
Свако словце — ма најмање
Милиона злата стоје!“ . . .

А најромантичнија су села на јужној и југо-западној страни. Но не само да Бањалука има диван положај, већ је пуна-пунцата стародревнијех развалина и другијех историјских ствари, које нас сјећају на прошлост миле нам отаџбине.

* * *

На југо-западној страни од Бањелуке у даљини од 6 добријех коњаничких сахата у селу Радманићима на југо-источној страни истог села има један бријег од прилике 15—30 метара висок. На томе бријегу виђају се остаци од стародревне грађевине. Народ цијели овај бријег зове „Градином.“ Приступ овој градини ни с које стране није мучан, а с источне је стране понајбољи. На поменутој градини није се никаквих особитих знакова налазило. Једино може се судити, да је негда какав град био, или фортица, по данашњем опкопу, који се још око цијеле градине распознаје. Но рекао бих да ће најприје бити пошљедње, т. ј. фортица. На источној страни од ове градине добро се познаје, гдје су главна врата била, а и пут се познаје, који је водио у град. Градина је данас обрасла смреком и трњем. Неки тежаци из мјеста носили су одавде камен за градњу кућа и веле да је све сами вапненац. —

„Грчка главица“, или како мухамедовци веле, „Кочића главица“, на јужној је страни од поменуте градине, а у селу Раткову на једном брду, које је од прилике преко 80 мет. високо. Овдје се познају зидине и преграде од некадашњих одаја, а друго што се не може примијетити. Овој се развалини може пријећи са свију страна, али пјешице, а богме свак,

који хоће да на брдо изађе, мора се ознојити. „Кочића главицу“ назваше мухамедовци због тога, што под тим брдом још од давнина стоји српско-православна породица Кочићи, а „Грчком главицом“ зове то брдо народ, јер веле, да је ту био град грчке краљице, о којој ће бити послије говора.

„Љиљановац“ је на југо-источној страни од „Грчке главице“, а у селу Стричићи, на једном брду, које је подоста високо. Ни на овом брду, односно развалини нема каквих особитих знакова, него се само познаје, гдје је зид био, а и путеви се познају, који су у негдашњи град водили. Између ова два брда, т. ј. „Љиљановца“ и „Грчке главице“ на једном равном пољу, а у селу Лисићима виде се остаци од српско-православне цркве, која се је по народном казивању „Ружица“[1]) звала. И данданас се темељ од ње познаје, а окренут је према истоку, што је живи доказ, да је ту српско-православна црква била. Црква „Ружица“ удаљена је како од „Грчке главице“ тако исто и од „Љиљановца“ преко један сахат, а пут је до ње раван као по длану, јер је све само поље. Народ ово мјесто, гдје је некад црква била, зове „Клисина“ (Клиса). — Недалеко поменуте црквине има старинско гробље са великим плочама, које народ „мрамориma“ или стећцима зове; на плочама не може се никаква натписа видјети ни примјетити, него једино кад се добро разгледају, могу се видјети знаци крста.

* * *

Ништа није теже, него код нас у поносној Босни и посестримој јој кршној и јуначној Херцеговини латити се доказивања, чија је ова или она развалина била и ко ју је зидао, јер у нас у првашња времена није било каквих записника нити љетописа, у које би се знаменитије ствари или догођаји забиљежили, па да се данас тачно зна. Не, тога с ову страну Саве воде хладне и Дрине воде брзе није било, већ је отац приповиједао сину, а син опет своме сину и тако ти је то ишло све од уста до уста, а од кољена до кољена; па тако и о поменутим развалинама наш народ нешто приповиједа и нагађа, а богме и народно приповиједање није увијек без темеља.

Ево што нам народ приповиједа:

Е, момче! на оном брду у Раткову и Радманићима био је град грчке краљице, а у селу Радманићима имала је краљица своју стражарницу, гдје јој неки дио војске стајао. У селу Лисићима имала је цркву „Ружицу“, којој је храм био св. Димитар (26. окт. по ст. кал.). Кад је она те своје градове зидала, онда је толико много иргета (радника) имала, да се је камен од ријеке Гомијонице два сахата далеко све из руке у руку додавао. Кад би у цркву ишла, то би прострла кадифу, те по њој лијепо од куће ишла. Веле, да су по свем пољу, које је преко 2 сахата дугачко, а један широко, куће биле, те да се је с једне куће на другу мостити могло. Краљица је била јако побожна, али наопака и строга, име јој било Јелена. Веле, да се је „Љиљановац“ по њој и назвао, јер у нас говори народ

[1]) То подсјећава на цркву „Ружицу“, која се почесто спомиње у народним пјесмама. Оп. ур.

„Љељен“ за јелен и „Љељена“ за Јелена. Прије него што је на њу непријатељ ударио, изашла је она наврх свога града у Раткову и видјела непријатеља, који је прама њој ишао, те је тад изговорила ове ријечи: „Ала Јелена, Јелена, ала ме јутрос змија ујела.“ Од тог времена сва околна села, којих око 15 има, добила су име „Кол-Змијање“, које име и данданас носе[1]). —

* * *

У селу Кмећанима има један бријег, ког народ „Пашином-громилом“ зове.

О овој „Пашиној-громили“ и њезину имену народ приповиједа овако:

Кад су Турци пошли на Бихаћ, да га бива освоје, јер тад бијаше у каурским шакама, онда ти паша, кад је дошао (из Травника) до села Кмећана, а недалеко — (један чејрек сахата) од српско-православног манастира „Гомијонице“ заповиједи, да сваки од његовог аскера по један камен на поменути бријег донесе, бива да види, колико аскера има, те да по томе суди, смије ли бива на Бихаћ ударити. Пошто сваки по камен донесе, то ти онда јаве паши, а паша кад угледа силно камење чисто се зачуди, јер није знао, да има толико аскера.

Отален се паша упути управо на град Бихаћ и лијепо осване код Бишћа, као што нам и народна пјесма вели:

„Сунце грану, а војска осван̃у
Око Бишћа града бијелога,
Силни Турци, да их Бог убије!
Па га бију три недјеље дана,
Нит одбише дрва ни камена,
Нит знадоше откуд су му врата.“

Тада је Бихаћ, како ми рече старина Миле Марјановић од својијех 110 година, пао у турске шаке, а онај бријег, гдје је аскер камење наносио, назва се по паши „Пашина громила“, те тако се и данданас зове. —

[1]) У Босанској Крајини често ћеш пута чути о некаквој грчкој краљици, а неки је зову и „црна краљица.“ У крупском котару у околини села Отоке имаду остаци од некакве развалине и народ вели, да је то био град „црне краљице.“ У котару Санског Моста у селу Дабру има црна вода и веле, да се је по „црној краљици“ названа. У бањалучком котару имаду још неке развалине, а и у котару Бос. Градишке; за све народ приповиједа, да је „црна краљица“ зидала. — П. С. И.

Crtice

o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini,

od

Otona viteza **Tomassini-a.**

(Pisac sebi pridržava sva prava, naročito pravo prijevoda u strane jezike).

(Nastavak članaka u II. III. i IV. broju Glasnika od god 1889., i u II. i III. broju od god. 1890.)

Djelovanje upeke.

Djejstvo je upeke ove zmije i u prividno jednakijem prilikama opet vrlo različito. Ja sam sebi pribavio dosta iskustva o mnogijem pošljedicama upeke i kod ljudi i kod životinja.

Sve ptice brzo uginu od zmijskog otrova. Ptica, koju bi pješčarka uhvatila, još bi se dobro razmahivala; ali odmah poslije upeke svaka bi se ptica umirila već poslije kakovijeh deset sekunada tako, da bi još samo zijevala. Gušterovi bi se savili prijednjim i zadnjim dijelom tijela prema gore, kada bi ih pješčarka ujela za legja i obično ne bi daleko otišli, a u mnogijem slučajevima nijesu ni maknuli s mjesta, već su na istom mjestu uginuli poslije po sata. Miševi često odmah uginuše, a kadikada opet trčahu još neko vrijeme na okolo i življahu po gdjekad i po pô sata. Sve te različitosti dešavahu se i u jednom te istom danu, pri jednom hranjenju i u onijem slučajevima, u kojijem su spomenute životinje ugrižene bile i od takovijeh pješčaraka, koje nijesu za više dana svoje otrovne zube upotrebljavale. Pri jednom hranjenju pobježe miš, kojeg je zmija upekla bila. Već od prije gladna počne ga tražiti, ali ga brzo ne nagje i okane se traženja. Megju tijem ugine miš u nekom uglu i bude požderan od druge zmije. Sada pustim u kafez drugog zdravog miša, ali ovog opet ujede ona prva pješčarka (koja se već nasitila bila, dakle se već umirila, jer joj je od prvog miša proteklo samo četvrt sata) i to, baš kao i prvog, u samu glavu; miš uginu bez cika, brzo kao munja, još u čeljustima zmije i prije nego što je imala vremena da ga ispusti, kao što to zmije sa miševima uvijek čine. Kada miševi brzo uginu, onda se ni malo ne nadmu, a žive li još neko vrijeme, onda su kao naduti i ne mogu se više s mjesta maknuti. I kod drugijeh životinja bile su pošljedice u isto vrijeme različite i često se dešavalo, da je druga upeka bila žešća, što više i to, da je poslije istom minule, četvrta bila još isto tako žestoka, kao i ona prva Ali se ipak ponavljanjem upeke pravilno gubi njihova opasnost.

Djelovanje upeke kod ptica i pasa.

Čavke, svrake i vrane uginule su poslije četiri do devet minuta, samo ako su ugrižene od prilično odraslih zmija; kadikad, ali rijetko, živjele su dulje vremena. — Mojoj četverogodišnjoj kuji glatke dlake, koju je ugrizla pješčarka kod Banjeluke za donju gubicu, oteklo je lice samo do očiju, a glava iza očiju baš ništa. Ja sam joj britvom razrezao nagriženo mjesto, iz rane istisnuo krv, oprao je karbolnom vodom i tijem dobro progje bez svake druge pošljedice. Ptičara (psa) glatke dlake ugrize pješčarka mjeseca augusta kod Mostara (na mostarskom blatu) kraj nosa za gornju gubicu i pas potuži. Na brzo za tijem oteče mu lice, za po sata cijela glava, a kasnije i vrat. No poslije dva dana splasnu mu otok i za cijelo vrijeme ne mogahu se opaziti nikakove dalje otrovne pojave. Poslije upeke drugog dana, pas opet žderaše i ne imaše nikada prekomjerne želje. Taj isti pas nije dobivao nikakovijeh protivulijekova. Malog mišara (psa zvana: „Rattler“) oko polovine augusta ugrize pješčarka kod Nevesinja, u bradu. I kod ovog psetanceta razidoše se pošljedice, kao i kod prijašnjeg. Onako malen izgledaše sa

svojom nakaženom, debelom glavom vrlo čudnovato, ali bijaše ipak sa svijem veseo, premda ne mogaše gledati radi otekljeh kapaka. Živinarski liječnik mu je, bez rezanja, samo ranu oprao manganokiselim kalijem i ništa više. Navedene slučajeve vidio sam sâm sobom, a mnogi drugi pripovijedali su, da su ovakovi slučajevi prošli isto tako. Samo iz prirodopisnijeh knjiga i od nikog drugog, ne mogoh saznati, da je pas uginuo od zmijske upeke.

Mačke, mlade i odrasle, koliko sam ih se samo dočepati mogao, uvijek sam pokušao, da ih ljutice ujedu; ali tijem ne nanesoh njihovijem gazdama nikakovu štetu. Naprotiv, oni mogahu, ako samo hotješe, oholi biti na svoje mačke, koje nešto iskusiše. Mačke bi ponajviše otišle tronoške, ali uvijek zdravo. Pa ni one, koje se još nijesu rastale sa materinom njegom, nijesam mogao tijem načinom usmrtiti. Samo jedno jedincato, još slijepo mlado mače, podleže pješčarkinom otrovu i ode mojoj sovuljagi u želudac. Tu mačicu upekla je zmija u zadnju nogu, koja joj je odmah počela malo po malo crnjeti i oticati. Poslije nekoliko dana svrši mlada nadobujna ptičja grabljivka. Druge mačke ili nijesu nikako otekle ili su otekle samo toliko, da se jedva poznati moglo. Za mačke sam izabirao dane, na kojijem sam iščekivao pozitivne pošljedice; ali sve badava, njima ne bi ništa. One ne htjedoše više s ljuticama nikakvog posla imati, već svaki put samo odoše sa dobivenim upekama.

O vrlo različitim pošljedicama zmijske upeke kod ljudi, slušao sam od vjerodostojnijeh ljudi; sâm sam gledao takove pošljedice, pa sam ih i na sebi samom dva puta iskusio. Po vjerodostojnom pričanju bijaše kod Prače u južnoj Bosni neki dječak, kojeg je, kad još bijaše dijete od dvije godine, pješčarka ugrizla u nogu. Noga se užegla i sa svijem istruhla. Poslije dvije godine imaše to dijete od koljena dolje zaraščen kusatak. Neki drugi odrasli Bošnjak — tako mi pripovijedaše, odmah poslije slučaja, njegov sluga — bude ugrižen od pješčarke mjeseca jula, jednog jutra, izmegju sedam i osam sati, takogjer u nogu. Taj čovjek umrije još istog dana poslije podne. U mjesecu augustu god. 1879, kod Sarajeva, upeče pješčarka pri hvatanju jednog čovjeka u kožu izmegju srijednjeg i kažiprsta desne ruke. Upeka bijaše samo od jednog zuba, daklen ga nije zahvatila s obadvije otrovne kuke. On je ubi, jer mu ne bijaše udesno živu je nositi. Istom šest dana kasnije, kada mi je zmiju donio, razumio je od mene, da ga je ranila otrovna zmija (bijaše dobra po metra dugačka). Ta upeka nije imala nikakovijeh rgjavijeh pošljedica i progje kao i običan ubodac igle. Drugog čovjeka upeče zmija iste vrste sa obadva zuba, kada ju je uhvatio i meni donio, u donju stranu kažiprsta desne ruke, kao sa dvije igle i obadvije ranice okrviše. On u misli, da će mu pomoći, opere ranu svojom mokraćom. Kada je pak k meni došao, predam ga liječniku. No liječnik, budući da je poslije upeke prošlo više nego jedan sat, a ugrižen prst bio je samo malo otekao, ne učini ništa drugo, osim što mu poveza ruku oko korijena. Tome

čovjeku oticaše prst po malo, a poslije nekoliko sati i ruka prema palcu; a poslije dva dana skoro da se nije moglo ništa poznati. Godine 1882. nagjem čovjeka od kakovijeh šezdeset godina, koji mi pripovjedaše, da je izgubio nogu od upeke pješčarke. Kao što mi reče, bilo mu je devet godina, kad ga je pješarka ugrizla. Nozi mu bivaše sve rgjavije dok mu, poslije više godina, ne otpade. Bedro kusastog koljena bijaše mršavo, a samo koljeno maleno i zakržljalo, i od njega se pružaše zaoštrljen kusatak.

Protulijekovi.

Moji pokušaji u liječenju špiritom, postigoše začudan uspjeh. Usrijed ljeta dadoh čavki, koju je pješčarka ugrizla, četrnaest kavenih kašičica špirita; od njega joj ništa ne bi i ona ozdravi. Kada sam hotio, da zmija čavku ugrize, onda sam s njom zmiju dražio. Ta ista zmija došla je u ropstvo samo nekoliko dana prije toga i još nije dobivala hrane. Kada sam joj pustio čavku, ugrize je ispod koljena u goljenicu. Čavka skoči na rub sanduka, u kojem je kod zmije bila i tamo sjede, jer je bila pitoma. Ali jedva za po sata, sklopi oči i kao umorna nasloni se grudima na sjedalo, a brzo za tijem pade dolje i počne zijevati. Da vidim, je li žedna, dadem joj više kašičica vode. Bolesnica je željno vodu popila, ali je ipak i na dalje zijevala. Jedva da je prošlo kakovijeh šest minuta, kada se pričini, da je blizu svome kraju. Na to joj dadem punu kašičicu špirita vodom razblažena i ona otvori oči, ali se ne micaše, nego samo zijevaše. Sada joi ulijem u usta tri do četiri kašičice čista špirita, a čavka se za tijem brzo diže, kljun sklopi i počne teturati; ali poslije četvrt sata opet leže, nogama se praćkaše i zijevaše kao i prije. Budući, da mi se sada pričini, da je skoro izgubljena, pomislim, e joj niti špirit ne može više mnogo škoditi i dadem joj opet špirita koliko i prije. Pa gle, ona ustade i hodaše još dulje, nego iza one prve obilnije porcije špirita. A kada se je opet srušila, onda sam se primio radikalnog liječenja i dadem joj, kada sam vidio da podnosi rakiju, dobar kvantum, po duzine kavenih kašičica čista špirita. I od tog časa čavka ne leže više. Poslije jednog ili dva sata, kada se je rastrijeznila, poče sebi perje čistiti, ali ga ipak ne oglača; u ostalom pak, ne mogaše se primijetiti, da joj je rgjavo. Drugog jutra čuo sam je, gdje opet za hranom viče, nahrani se i ozdravi. Poslije tolikog uspjeha te čudnovate špiritne ljekarije, uzmem liječiti i druge vrste ptica. I zaista vidjeh isti uspjeh i kod drugih čavaka, svraka i vrana. Od prilike šest takovijeh ptica izdržaše to čudnovato liječenje i skoro sa jednakijem uspjehom. A kada ih nijesam nikako liječio, onda je svaka prije ili docnije uginula. Pošljedice zmijskog otrova najdulje je podnijela svraka; jer ona je zijevala još i drugog jutra. Bili joj bio još i tako kasno špirit pomogao, nijesam probao, nego sam je predao sovoljugi da ugine u

njezinom kljunu. Niti ta, kao što niti mnoge druge otrovane ptice sovoljugi ništa ne naškodiše. Mačke, koje mi za takove pokušaje stojaše na raspoloženju, moradoh poslije zmijske smrtne kazne sam ubiti, jer kako je već spomenuto, one sebi ne dadu od samog zmijskog otrova život uzeti.

U uvjerenju, da užitak rakije pruža najveću nadu proti zmijskom otrovu, primih se i sam toga sredstva, kada sam došao u opasnost od pješčarkinog otrova. A kada mi k tomu još i sam liječnik rakiju preporuči, onda ona zavlada cijelim mojijem povjerenjem i ja vjerovah u dobar uspjeh.

Kraj Prijepolja na Limu, ugrizla me pješčarka oko po dvanaest sati prije podne na vanredno vrućem danu 22. aprila 1880. (pri lovu zmija) u gornju stranu zadnjeg palčevog članka lijeve ruke i to tako, da na dotičnom mjestu prodriješe oba otrovna zuba. Iz rana je isteklo samo toliko krvi, koliko iz dva lagana iglena uboda. Odmah, čim sam pješčarku u vreću strpao, sisao sam krv iz rana, rane sam razrezao i opet krv sisao. Tek poslije po sata došao sam liječniku. Iza upeke, docnije nekoliko sekunada, već se je opazilo, kako okolina ugriženog mjesta brzo otječe. Liječnik, koji sada imaše pred sobom već vrlo otječenu ruku, dobro proširi ranu na ugriženom mjestu i ižeže paklencem (lapisom), a za tijem mi metnu jednu podvezu oko korjena ruke, drugu više lakta, a treću, oko mišice niže ramena. Prije, nego što je u svemu prošao sat, presvodi se otok preko podveze na korjenu ruke, prsti otekoše i ukočiše se, te nalikovaše na varene kobasice. Kada je poslije upeke minuo od prilike sat dogjem kući i zgrabim spasonosnu punu litru ljute rakije, te je skoro na dušak ispraznim. U normalnim prilikama, morala bi me usmrtiti već sama tolika rakija. Za tijem sam žednio, ali ne smjedoh ni vode ni vina, jer mišljah, voda će mi naškoditi, a vino mi opet nije dosta jako. Kada poslije četvrt sata, kako ispih litru rakije, ne osjetih još nikakovijeh pošljedica, onda uzeh trideset i šest centilitara „alaša“, od kojeg sam bio namislio načiniti bolji „gin“. Od te druge rakije, koja se drukčije ne pije, nego samo pomiješana sa vodom, polovinu ispijem i za tijem legnem u krevet da se mirno predam pošljedicama, koje baš sada nastupiše. Oko pet sati poslije podne, kada sam, osjetivši se rastrežnjen, probudio se, odriješi mi liječnik podvezu oko korjena ruke. Sada se počne otok vidljivo širiti, baš kao kakovo pod kožu podmetnuto tijelo, sve do lakta, to jest, sve do druge podveze, preko koje se počne, kao prije preko prve, poslije dva sata uzdizati. Kako nijesam od jutra ništa jeo, osjetim glad; a kako mi je drukčije dobro bilo založim pečenja. Sat docnije, a u svemu šest i po od časa upeke, osjetim neku neprijatnost, vazduh mi se činjaše vrlo sparan unatoč tomu, što bijahu prozori i vrata otvorena. Oko sedam sati padnem za kratko vrijeme u nesvijest, ali se opet brzo liječničkom pomoći osvijestim i okrijepim. Na moje zahtijevanje ne

dadoše mi više rakije, nego limunade i drugo štošta, a docnije i vina. Još docnije popijem čaj i smirim se. Preko noći su metali na mene hladne obloge i ja sam dobro spavao. Slijedećeg jutra snimi liječnik podvezu više lakta, a otok se opet, ali sporije počne širiti, kao prije do lakta, tako sada od lakta do ramena. Što je otok dopro i do samog ramena, to nije bilo liječniku baš prijatno. Cijeli taj dan moradoh ostati pod oblogama leda. Jeo sam i pijo kao i obično; samo opreznosti radi, prepisivao mi je liječnik lako probavljiva jela. Tog cijelog dana osjećao sam prilično jak bol u nutrašnjosti srijednjeg prsta kroz cijelu ruku pa sve do pazuhe. Na ugriženom mjestu osjećao sam samo neprijatne pošljedice pregjašnje operacije, a uopće baš nikakovu osobitu bol. Na večer, dakle na koncu drugog dana, snimi liječnik i pošljednu podvezu. Za tijem se je počeo otok splošteno naprijed širiti. Mišica i ruka bijaše kao i prije, to jest debela i ukočena. Cijela bolesna ruka bijaše dva puta deblja od zdrave, do slijedećeg jutra otekoše grudi i legja sve do polovine tijela prilično jako. Pazuha se bijaše sva ispunila. Tim je postigao otok svoj vrhunac, na kojem ostade pri vrlo velikoj temperaturi i udaranju kucavice u ruci, unatoč ledu, koji se polagao dan i noć, punih šest dana, u jednakom obimu i vrlo topao. Istom sedmog dana, sa sporijim kucanjem, umanjivaše se i vrućina, ali ne i obim otoka. Otok treba da rašćeraju razdražljive obloge, koje je liječnik prepisao osmi dan poslije nesretnog slučaja. I zaista one su ga za nedjelju dana dosta rašćerale. Nutranja strana ruke prema pazuhi bijaše različite boje, ali tih boja nestade malo po malo i opet se pojavi prirodna boja. Prije, nego što su prošle tri nedjelje, bio sam potpuno zdrav.

Mjeseca augusta ugriže me vipera ammodytes, koja nije dugo bila u mom kafezu, a vrlo je nalikovala na jednu već pripitomljenu, te je s toga sa ovom i zamijenih, u srijednji članak kažiprsta s donje strane. Poslije toga ne nastupiše za kraće vrijeme skoro nikakove pojave, koje bi me uznemirile. A možda za to ne, što mi je liječnik odmah iza upeke dobro ispalio bolesni prst koncentriranom karbolnom kiselinom. Otok se je po nešto opažao tek poslije jednog sata i omegjašio se je skoro samo na ugrižen prst. I ostali prsti bijahu karbolnom kiselinom isto tako isprženi, kao i kažiprst, ali ne otekoše i zacijeliše za desetak dana. Kažiprst se pak vrlo zagnjoji na ugriženom mjestu i po riječima liječnikovijem ne bi izgleda niti poslije četiri nedjelje, da će zacijeliti. I unatoč tomu, što sam ga dnevno prao u karbolnoj kiselini, već se je kost vidjela; prst je bio upaljen i nešto otečen. Budući da takav napredak nije liječnika zadovoljavao, to naredi kupanje u klornom kreču, mjesto u karbolnoj kiselini. Poslije osamdnevne upotrebe tog klorokrečnog kupatila, liječnik se zadovolji i otpusti me poslije šestnedjeljnog liječenja. Ovaj put ne upotrijebih rakiju, jer mi liječnik reče, da se na meni nijesu pojavili pravi znakovi otrova, pa da bi za to u

takovom slučaju moglo biti djelovanje rakije više štetno, nego korisno.

Vipera aspis. (Die Viper).

Ovu zmije ljuticu, koju sam nalazio u južnom Tirolu u dolinama, visokim više od devet stotina metara nad morem, ne nagjoh nigdje niti u Bosni, a niti u Hercegovini. A budući je od nikoga niti ne dobih, to će po svoj prilici biti, da je nema u okupiranijem zemljama.

Pelias perus. (Rigjovka, šarulja. — Die Kreuzotter).

Sa pješčarkom u društvu, stanuje zajedno na hercegovačkijem visinama, na daleko i široko vrlo poznata rigjovka. U Bosni pak rigjovka je uopće dosta rijetka. Ja sâm ne dogjoh nikada na mjestima, gdje bi našao rigjovku, a po drugijem ljudima, mogao sam samo tri puta bosansku rigjovku vidjeti. Gdje se ona u Bosni, pa ako i rijetko nalazi, tamo mora da dobro napreduje, jer sam jednu vidjeo iz okoline Sarajeva, koja bi se baš skoro mogla računati megju najveće, koje se uopće naći mogu od te vrste zmija. Prvu rigjovku, koju sam u Hercegovini dobio, doneo mi je neki čovjek u duvankesi. Ja mišljah do tog časa, da uopće i nema rigjovke u Hercegovini i to s razloga, što joj ja za mog višemjesečnog hvatanja u okolini Gackog ne mogoh ni traga naći, i što mi moji pomagači obilježiše otrovnicom samo onu zmiju, koja ima roščić na nosu. Tako je nazvaše da je bolje žigošu. Za tijem uhvati spomenuti čovjek rigjovku bez svakoga straha, kao neotrovnicu i strpa je u svoju duvankesu, u kojoj mi je i doneo s veseljem, u misli, da je uhvatio sasvijem novu vrstu zmija. Kada sam oprezno otvorio duvankesu, prepoznadoh u zmiji potpuno zdravu, od prilike četrdeset centimetara dugačku šarulju. Da se je ona dala uhvatiti tomu nesmišljenomu čovjeku tako od šale, i bez svake obrane strpati u kesu, to je bez sumnje sasvim rijedak i izniman slučaj; ja barem ne znadoh nikada za tu rigjovkinu dobru stranu. U kafezu bi grizla sve, što bi kraj nje prošlo, ali sve ne žderaše. U drugijem krajevima, osim sasvim kršne gatačke okoline, gdje je ona sebi udarila temelj svomu prebivalištu na visini od hiljadu metara, ne nagjoh ni jednu šarulju cijelog ljeta 1881. godine. U obim godinama od 1885. do 1887., u kojijem sam poglavito sabirao u donjem i srijednjem dijelu neretvanske doline, i samo rijetko kada posijećivao manje visine ove zemlje, takogjer ne nagjoh ni traga šarulji. Ali kada sam godine 1887. u jesen opet stupio u gatačku okolinu, brzo se uvjerim da se šarulja računa megju našljednice hercegovačkijeh krajeva. Od tog vremena nalazio sam tu ljuticu na liniji Gacko, Avtovac pa do Korita skoro svuda, a jednog jutra čak dvije (obadvije skotne ženke) i to vrlo blizo jednu do druge. Šarulja nije dakle nikakova rijetkost. Na planinama možda bi se mogla naći na isto tolikoj, a možda i na većoj visini, nego što nalazimo pješčarku. Godina sabiranja 1888.

uvjeri me megju ostalijem i o tom, da se hercegovačke rigjovke izborom svojijeh prebivališta ni malo ne razlikuju od svojijeh srednoevropskijeh i bosanskijeh srodnica. Njoj je dobro svako mjesto, na kojem samo može pred neprijateljem bez velike muke sakriti svoje tromo tijelo i na kojem ima dosta hrane.

Hrana.

O onom što deblja ili ne deblja, ne vodi rigjovka brigu. Ona ždere, što uhvatiti može, pa to su, naročito za mutnih dana i sami skakavci. Više šarulja, koje sam uhvatio u vrijeme, kada ima mnogo skakavaca, to jest u vrućem ljetu, imaše u svom želucu i u crijevima same skakavce i dijelove od njih. U njih šest, koje sam ubio u mjesecu julu, ne nagjoh ni tragova od kakove druge hrane. Da li te ljutice žderu i druge zareznike, nijesam iskusio. Osim skakavaca svake vrste, nagjoh u ono po duzine šarulja još i veliku množinu crvi utrobnjaka. Kada ne bi bila rigjovka otrovna, to bih preporučio, da se štedi, jer tamani različite skakavce.

* * *

O sabiranju i čuvanju reptilija.

Razumijeva se samo po sebi, da za sabiranje bosansko-hercegovačkijeh reptilija, nije potreban nikakav drukčiji postupak, niti više vještine, nego što je to potrebno za te iste životinje u drugijem zemljama. Vještinu i okretnost svakako zahtjeva sabiranje u prirodi; no k tomu valja još imati i znanja o životnim potrebama i načinu gajenja životinja u ropstvu. Bez prvog, to jest bez vještine i okretnosti, ne ćemo tako lako uhvatiti te strašljive životinje, koje sebi brzo nagju skrovište, a bez drugog, to jest bez znanja o životnijem potrebama i o načinu gajenja, te će nam životinje pod uticajima neprirodne njege brzo uginuti, i tako ćemo sebi uskratiti mogućnost za posmatranje njihovog prirodnog živovanja. To oboje može se malijem napucima brže postignuti ili popraviti, nego po onoj poslovici: Iskustvo uči, a šteta umudrava. Sve ono, što je potrebno da se znade o uspješnom sabiranju, dalo bi se sa svijem dobro u cijelosti čitati, pa i zapamtiti. No budući da nikako nije dosta teoretičan naputak za skroz samo praktično izvediv rad, to se moramo ipak obazrijeti i na gore citirano pravilo i ako ne više kao na glavni faktor. To isto vrijedi i za cjelishodno uzdržavanje, premda je i u tom pogledu lakše upotrijebiti i provesti naputak s riječima.

Traženjem reptilija počinje se — naravno ako je moguće — rano u proljeće. U to godišnje doba, dok još nije dnevna toplina prevelika, jesu za sve naše reptilije podnevni i prvi popodnevni satovi izmegju svijeh ostalijeh najpovoljniji. Pa i one, mnogostruko kao prave noćne životinje opisane vrste, a naročito otrovne zmije, moramo, ako ih hoćemo da nagjemo u ranom proljeću, samo u rečeno

doba dana tražiti. Docnije se hvatanje produljuje sve više i više s jutra i s večera, a u vrućem ljetu isključuju se sa svijem podnevni satovi i napošljetku preostaje nam još samo sa svijem rano jutro i kasna večer. Noć u vrućem ljetu mogla bi se takogjer upotrijebiti i to za hvatanje zmija, samo kada ne bi bilo i previše teško tražiti noću životinje, koje već i obdan zahtjevaju za njihovo raspoznavanje od sličnih pojava pažljivo i uvježbano oko. Traženje zmija fenjerom ne obećava, po mojem iskustvu mnogo koristi, a naročito se to ne može preporučiti u kršnijem krajevima. I ako su zmije noću manje pažljive, nego na bijelom danu, to bi se ipak moralo noćno traženje stegnuti samo na ravna, na slabo ili nikako grmljem obrasla mjesta. Ako gdjekoji iz svojeg iskustva preporučuje noćno hvatanje pri fenjeru, naročito hvatanje otrovnih zmija, to je onda možda prikladno, ali samo na poznatijem mjestima sa izvjesnijem zemljišnijem prilikama.

Bolje je i po sabirača, da ide noću radije spavati, nego li zmije hvatati. Da se mogu zmije hvatati i noću, a naročito ljutice i tarbophis vivax, kao i još neke druge i da se i hvataju, to je istina, tako mi reče neki trgovac sa reptilijama, kojemu teško da je stalo samo do toga da vidi šta zmije rade obnoć, da pješčarku hvata obdan i obnoć.

Kakvoća mjesta, na kojem bi mogli s uspjehom tražiti reptilije, naravno da je vrlo različita. Mi ih možemo naslučivati svagdje tamo, gdje ima dosta skrovišta, u koja se mogu pred neprijateljem brzo sakriti i kraj toga, gdje još mogu uživati blagodat sunca. Na tako udešenim a pjeskovitijem mjestima, mi ćemo ih mnogo više naći, jer su takova mjesta i njihovom rasplodu manje opasna. Mjesta, preko kojijeh ljudi prelaze vrlo često, izbjegavaju, barem veće vrste reptilija, skoro sa svijem. Ako kad-kad nagjemo po koju zmiju sa svijem blizu ljudskih stanova, to onda moramo ubrojiti megju izuzetke od pravila. — Za neku vrstu trebamo više, a za drugu manje opreznosti i okretnosti, pa da je uhvatimo. Oko i uho mora biti pažljivo, a uho, još osim toga, mora biti naučeno na to, da razlikuje šuštanja, koja se proizvode na različite načine.

Na one, ne baš malobrojne savjete, koji se nalaze u dotičnijem časopisima i u prirodopisnijem knjigama o traženju, sabiranju i gajenju reptilija u sužanjstvu, kao i o postupku pri raspošiljanju, i t. d., nadovezaću samo nešto, što me je moje iskustvo naučilo, da prihvatim kao nužno ili kao cjelishodno.

Traženje.

Pri traženju reptilija izbjegavajmo svako nekorisno, vidljivo kretanje tijela, da tijem ne rasplašimo životinje, koje tražimo, prije nego što ih smotrimo. Ne sagnimo se prije, nego što smo temeljno razgledali sva ona mjesta, koja možemo stojećke pregledati. Idimo što kraćim korakom i što laganije. Gdje mjesto dopušta, uvijek

pregledajmo laganim korakom prostor od petnaest do dvadeset koraka u svijem mogućijem pravcima, a da ipak pri tom ne smećemo s oka svoju najbližu okolinu. Otvorili se n. pr. na kraju grma, na kakovoj stijeni, na zidovima ogragjenoj stepenici, ili na kraju drugog kog mjesta, koje baš pretražujemo, lijevo ili desno, čist prostor, tada ne idimo, prije, nego što smo razgledali njegove megje, ni koraka dalje, a osobito onda ne, kada bi nam naša sjena padala u taj prostor. Nagjemo li za dobro, da ga posjetimo, tada najprije razgledajmo na prijašnjem pravcu put, grmlje, ili zidove ili prijedmet, koji je već tu, a kraj njega smo išli, koliko se može dalje naprijed i istom onda, kada smo se uvjerili, da ne ćemo daljnjim kretanjem ništa poplašiti, pogjimo na mjesto, koje smo sebi preduzeli da istražimo. Pronagjemo li za nužno baciti oko u kakav mali čist prostor, koji je na strani ili odostrag, tada stanimo i ne pogjimo nikad pravcem, koga ne ćemo brižljivo istraživati. Vikati možemo kolikogod hoćemo. To sam još dječakom znao iz svog iskustva, kada sam u okolini Beča tamo domaće reptilije sabirao, a danas, poslije dvadesetgodišnjeg zanimanja stijem poslom, još sam više uvjeren. Ja nijesam još nikada poplašio ni jednog gmaza, pa niti jakom vikom na pomagača.

Oprezno postupanje mora se preporuč ti osobito pri traženju zmija. Tražimo li samo gušterove, onda kako je već poznato, ne treba skoro ni na šta paziti, pa ćemo ih ipak dosta vidjeti, ako ih i ne ćemo dosta nahvatati.

Približavanje k smotrenoj životinji.

Smotrimo li zmiju gdje miruje, ili kojeg brzonogog gmaza, koga hoćemo da uhvatimo, to od onog časa ne dirajmo ništa na sebi, ako nijesmo prema životinji dovoljno sakriveni kakovijem prijedmetom. Tolika opreznost nije nam potrebna i prema tromijem otrovnicama, ali za to tijem više prema coelopeltis lac., zamenis Dahlii i prema drugijem. Samo očima krećimo i prosugjujmo trpljivo lov, pa ćemo još dospjeti, ako megju tijem ne poplašimo životinju kakovijem prenagljenijem pokretom, da se razaberemo i o njezinoj istovjetnosti. Da se sada izabranom plijenu približimo, koračajmo u koracima jedva za po naše stope dugačkijem i pri tom držimo gornje tijelo sa svijem mirno. Jesmo li smotrili životinju na više nego trideset koraka, to joj se možemo s početka brže primicati, a što se više umanjava rastojanje izmegju nas i životinje, tijem se više mora uvećavati opreznost, kojom se životinji primičemo. Moramo nastojati, gdje je samo moguće, da joj se barem na korak primaknemo. Na gornjem tijelu neka se ništa ne makne, barem na njegovom obimu neka je sve mirno. Smeta li nam kakova grančica te baš moramo rukom da je uklonimo, onda dižimo ruku sa svijem lagano, skoro onako, kao što se pomiče kazaljka na satu i skrenimo je, ako je moguće, što bliže kraj tijela. Stojimo li napošljetku već

dosta blizu, i dopušta li mjesto, to se oborimo, rekao bih, kao munja brzo, na životinju i pokrimo je rukama. Ne ide li, da se tolikom brzinom oborimo, onda se primičimo sporo, kao kazaljka na satu još toliko, kako nam hitra ruka ne će moći više promašiti. Ova vrijedi naročito za hvatanje zmija onda, kada se ne možemo poslužiti nikakovom spravom.

Hvatanje gušterova zamkom.

Gušterove hvatati zamkom od konjske strune, naučio me je Dr. Schreiber „onako, kao što živoderi hvataju pse". Pri ovom moram primjetiti, da mučke i mlade lacerta viridis i lacerta agilis i ako se već glavom u zamci u vazduhu praćakaju, ipak lako iz zamke izkliznu. Elem ne smijemo pustiti, da te male životinjice dugo o zamci vise nego ih moramo što brže u ruke uzeti. Tada ćemo istom vidjeti, kako ne trebamo zamku odvezivati, jer se ona i sama otvara. Mekana vratna koža lacerte oxyceph., kao i Koritane i netopholis nigropunct., kriva je, da ove, po kamenju brze životinje, od kojijeh bih prve, ako znanstvena sistematika dozvoljava, mogao imenovati potpunim pravom: kršni, stijeni ili kameni gušterovi, a takogjer i kameni brsci, i ta bi imena za njih bila mnogo prikladnija, nego što je n. pr. slučaj kod zidnog guštera, koga vrlo često i tamo nalazimo, gdje nema nikakovijeh zidova; a na protiv, lacertu oxyceph. i još drugog malenog uopće još bezimenog guštera kod Korita, naćićemo samo na kamenju.

I sa svijem prosto hvatanje naših malih gušterova spomenutom i dolje opisanom zamkom zahtjeva nešto vještine. S toga preporučujem onomu, koji hoće gušterove da hvata zamkom, slijedeći postupak: Zamku metnimo sa svijem polagano bez trzanja, pred glavu i oko glave i vucimo je lagano, ne brzo, kao kada ribu pecamo, natrag. Vidimo li koga guštera, koji samo na krševima prebiva, te koji je, kao što je spomenuto, plašljiviji od drugih, na kakovoj litici ili na zidu, onda mu prigjimo straga ili odozgo i zamku mu spustimo preko glave tako da nas i ne opazi. Na zidovima, na kojijem su gušterovi nad nama, dozvoljavaju nam prići mnogo bliže, nego kada su na drugijem mjestima.

Okrene li gušter glavu prema čvoru zamke tako, da mu je ne možemo nataknuti, onda je dignimo i pokušajmo s koje druge strane. Često hlapnu i skoče za čvorom, jer misle da je insekat. Taj njihov običaj upotrijebio sam na štetu vrlo plašljivoga Koritana, toga brzog guštera krša i kamenja. Ja sam naime svezao nad zamkom koncem žilavu, žutu konjsku muhu, te sam ga njom izmamio iz njegove pukotine, kuda bi se brzo sakrio, kada bi smotrio svoja vješala. Mali kradljivac hoće da uhvati muhu, no kako do nje mora kroz zamku, uhvati se sam. Utrči li gušter sam u zamku, onda nešto brže potegnimo i gore vertikalno dignimo; na taj ćemo način uhvatiti najviše oko kukova. Sjedi li, onda zamku natrag poteg-

nimo, jer će drukčije zamku s glave stresti i pobjeći. Ako mirno postupamo, to ćemo s jednog mjesta njih više uhvatiti, a da ne poplašimo njihove sestre i braću, koja glede i nebu vapiju.

Sprave za hvatanje gušterova.

Štapić, na koji se pričvrsti zamka od konjske strune, treba da je tanak a ipak krut, da se ne previja; jer onakovijem, koji se previja, ne ćemo moći sigurno upravljati i njegova će sjena, kao i njegovo čudnovato kretanje, rasplašiti životinje. Struna neka je takogjer tanka; za manje gušterove, što tanja, tijem bolja, jer se debela struna ne steže tako dobro. Na zamci uho, kroz koje se prodijeva drugi kraj strune, ne smije biti preveliko, jer se onda ne će moći zamka dobro stegnuti oko tankog tijela malenih gušterova. Za zamke, kojijem sam hvatao gušterove, uzimao sam dlaku od grive, jer je mekana i u tu svrhu sa svijem dosta jaka. Dlaka neka nije dulja nego koliko se od nje može napraviti zamka, kao šaka velika. Dobro ćemo učiniti, ako ne svežemo zamku neposredno za štap, jer u protivnom slučaju ili će štap doći previše blizu životinje (plašljive oxyceph., Korit. a i Notoph.) ili, ako napravimo zamku dulju, ne ćemo njom dobro upravljati radi njezinog krivudastog treptanja. Ja sam s toga na štap vezao prilično dugačak konac, a tek za njega zamku. Mjesto drvenog štapa uzeo bih najradije gvozdenu žicu, koju sam mogao po volji saviti, kada sam ju hotio turiti u kakovu rupu. Ja sam takovijem zamkama i ljutice hvatao. Hoćemo li, da se približimo kojem hitrom gmazu to pazimo pri tom osobito na to, da ga ne dirne naša sjena, jer ga ona u najviše slučajeva poplaši i potjera. Ne debeo, nego hlad koji pada od lisnate grane, koju ljulja vjetar, ne će ga poplašiti, pa ako se i ponovi, a to ne, radi sasvijem jasnijeh razloga.

Zaštita za ruku.

Ne mogu savjetovati, da pri hvatanju zmija uzmemo sebi za zaštitu ruke maramu, jer ćemo kroz nju rijetko kada dobro osjetiti, jesmo li čvrsto zgrabili zmiju ili što drugo, na pr. što mekano. Ruka ipak mora biti zaštićena, jer ćemo biti često puta prisiljeni, da njom brzo i kroz trnje prodremo; uzmimo daklem u tu svrhu vrlo jake i dugačke rukavice od jelenje kože, koje će nam i cijeli zglavak ruke pokrivati i od trnja braniti. Tamo gdje ima dosta trnovita grmlja, kao što je u toploj Hercegovini, tamo je dobro, da cijelo tijelo odjenemo kožom, kako bi mogli kroz trnje, kao kroz travu prolaziti ili trnovito grmlje brzo razgaziti.

Šuštanja reptilija.

Pazimo uvijek na svako šuštanje i učimo — a to nije baš teško — razlikovati ono, što ga proizvode zmije, od onoga, što ga prave gušterovi. Gušterove, velike i malene, možemo prepoznati po sitnom koracanju i praćakavom brzanju. Kretanje zmija odaje se

pak pažljivom uhu tijem, što joj je pokret od jednog maha i neprekidnog i jednakog šuštanja. Zmijsko kretanje šušti, kao kada bi bacili štap pravolinealno, makar i brzo, kroz hrpu suva sušnja; a kretanje nogatih gušterova opet, kao kada bi ruka kroz šušanj prošla.

Dobro je poznavati te razlike, jer onda ne ćemo poći za gušterom i tako poplašiti zmiju, koja je možda sa svijem blizu nas bila. Čujemo li kakovo neizvjesno šuštanje, onda okrenimo, ako je moguće, samo oči na onaj pravac, a nije li to dosta, onda još samo i glavu, te prosugjujmo, što nam valja činiti, a svakako ostanimo mirni na mjestu. Imamo li pomagača, to ga možemo sasvijem slobodno i glasno dozvati, ali mu ne smijemo ništa ni migom ni rukom pokazivati, što treba da čini, nego samo riječima. Imamo li i psa, to ga naučimo, da na zapovijed odmah legne, a ne možemo li ga na to naučiti, ne vodimo ga uza se.

Hvatanje otrovnijeh zmija.

Do god. 1881. hvatao sam otrovne zmije golom rukom, pomažući se nogom. A kada ih ne mogoh na taj način uhvatiti, onda bih gledao, da ih štapom u duplji ili u rupi ili gdje ih već nagjoh pritisnem, a za tijem da ih nogom pričepim na prostom mjestu makar na kojem dijelu tijela. Kada sam ih pričepio, onda sam pomicao nogu što bliže do glave, bez da sam ih pri tom gnječio tako, da im je samo glava nepomično virila. Tada bi metnuo vrh kažiprsta na gornji dio ljutičine lobanje, a palac bi joj podturio pod donje čeljusti, ali ne daleko naprijed, da joj ne dogjem blizu otrovnijeh zuba. Eto tako bih je sa svijem razoružao i bezopasnom učinio. Sada sam joj mogao glavu privući, kada sam je kažiprstom i palcem obuhvatio te stisnuvši joj usta, bez svake je brige podignuti. Kada je u ruci držimo, ne budimo baš milostivi, jer nam svejedno ne će biti zahvalna. Ona će se dulje vremena pritajati, ali će se onda na jedan put cijelim tijelom otresti, iz štipca iskliznuti i preporučiti se i na dalje dobroti milostivog sabirača.

Tijem opisanim načinom uhvatio sam preko stotinu naših otrovnica, a megju njima najviše pješčaraka i samo me je jedna jedita ujela pri lovu u slobodi. Taj način mogu svakome preporučiti, koji nema nikakove druge sprave, a naigje na otrovnicu, koju bi rado da uhvati. Što me je jednom u slobodi upekla pješčarka, tome nije bio kriv način hvatanja, nego slučaj, što sam odstupio od pravila i pješčarku, uhvativši je samo za rep, izvukao iz grma. Ako se je ljutica sakrila pod kamen ili u opće pod kakovo skrovište, iz koga sam je morao izvući, onda sam nastojao da za njom brzo kopam, da joj uhvatim vrh repa prstima. No kasnije, poslije upeke, činio sam to samo onda, kada sam bio uvjeren, da joj je glava tako skrivena, da je ne može natrag okrenuti. Izvlačeći ju za rep, opet bih je, kao što sam već spomenuo, nogom pričepio i malo po malo izvlačio, pa bih je uhvatio spomenutim načinom. Ovakijem postupkom posti-

zavaju se sa svijem dobri uspjesi; ali ipak taj postupak nije tako bezopasan, da bi se mogao preporučiti kao pravilo za hvatanje otrovnijeh zmija. On se može dobro upotrijebiti, kao što je već rečeno onda, kada nemamo nikakovijeh srestava za hvatanje otrovnica. Gdje mjesto dopušta, tamo možemo uhvatiti otrovnicu kliještima, koja su od prilike stopu i po dugačka i sprijeda plosnata ili je nabosti tankijem čeličnijem vilicama, ako nam je svejedno, bila ozlijegjena ili ne. Ali, da je prije nabodemo, pa je onda posmatramo, na to ne će svaka ljutica privoljeti.

Procijep, koji je možda udesan za mekanu zemlju, ne mogu preporučiti, jer je slabo prouzdano srestvo. Sa velikim zadovoljstvom upotrebljavah u zadnje vrijeme zamku od konjske strune. A da sigurniji budemo, to možemo usukati po dvije dlake za jednu zamku. Ako smo zamkom zmiju čvrsto stegnuli, onda možemo dalje kliještima po volji raditi. Uvijek ćemo prema prilikama moći vidjeti, hoćemo li upotrijebiti zamku ili kliješte. Ako joj je glava sakrivena, onda ne možemo zamku upotrijebiti, a ne možemo li do zmije, bez da je ne poplašimo, onda ne ćemo moći upotrijebiti kliješta, nego zamku, koju možemo daleko pružiti.

O lovu zmija u opće.

Sve zmije nijesu jednako oprezne; izmegju svijeh najopreznija je coelopeltis lac. Ko je naučio nju hvatati, tome ne će lako pobjeći druga, samo ako ju je zarana smotrio.

Za njom dolaze vrste Zamenisa, a za ovima tek druge. Najmanji pokret već je povod hitroj coelopeltis lac., da svoju lijepo ustrojenu, mudru ili radoznalu glavicu podigne za šestinu ili za petinu duljine svojega tijela i da se savije nad zemlju vertikalno poput labuda. Čim bi ona to uradila, ja ne bih prosto da kažem ni nosom maknuo, već istom onda, kada bi ona glavu spustila, spremio bih se, da joj se primaknem. To bih činio dakako tako lagano, kao što to samo biti može, kao kada bi po zemlji turali kakovu drvenu štatuju. Krene li se zmija od duga časa, onda brzo prosudim, ne će li biti najbolje, da je sa jednim ili sa više vanredno brzih skokova kako bilo da bilo stignem. Umakne li pri tom megju šljunak, u hrpu laganijeg kamenja, u prhku zemlju, ili megju korijenje podrovanog grmlja, onda nam još nije sa svijem utekla; jer je još uvijek može brza ruka u čvrstijem rukavicama pritisnuti. Dakako, da se tu zahtjeva i najveća hitrina. Izvagjeno kamenje i drugo štošta, treba na stranu bacati, da nam se opet natrag ne skoturava. Čim životinju ugledamo, ali do nje ne možemo drukčije nego samo prstom, onda je pritisnimo vrhom prsta jedne ruke, a drugom rukom pročišćavajmo okolinu. Je li to otrovnica, koja u ostalom i ne vrijedi toliko truda, onda se poslužimo štapom ili kliještima. U opće pak, više obećava osjetljiva, gipka i hitra ruka. Uhvatimo li zmiju za rep, onda ga nategnimo, ali ipak

ne prejako. Njezino otimanje nadvlagjujmo samo nepopusljivim mirnim držanjem. Ako zmija malo popusti, onda je u tom času u nekoliko izvucimo i tako postupajmo, dok je svu ne izvučemo. Ne ide to tako brzo, ako ne ćemo da je ozlijedimo. U takovijem slučajevima uvijek je dobro, da je jednom rukom za rep čvrsto držimo, a drugom da uklanjamo sve ono, za što bi se mogla pridržavati. Uhvatimo li tijem načinom skotnu ženku, to ćemo ju obično mrtvu izvući, a ako je i živu izvučemo, brzo će za tijem uginuti U takovom slučaju u opće ćemo bolje učiniti, ako ju otkopamo, a pri tom ju samo držimo za rep, nego da je iz rupe izvlačimo. Ne možemo li je otkopati, onda ćemo na sreću: bolje i mrtvu, nego nikakovu.

Zamka za zmije.

Zamka je za zmije u opće onako udešena, kao i ona za gušterove. I za takovu zamku uzeo bih radije žicu, nego štap; samo pri tome vrijedi: što dulje tijem bolje. Za vezu izmegju štapa i zamke dobar je komadić tanke ali jake kanafe; žica od crijeva nije dobra, jer nije dosta gipka, ili bismo je barem morali vlažiti. Za samu zamku preporučuje se uzeti dvije usukane strune. Takvom instramentu u dosta okretnoj ruci, ne će tako lako izmaći nijedna zmija u ovijem zemljama; njim ćemo je u najviše slučajeva čvrsto zakvačiti i na takovijem mjestima, na kojijem je ne bismo drukčije mogli uhvatiti. Pa to nas može zadovoljiti. Zaplete li se u zamku uhvaćena zmija, bilo ma gdje i kako mu drago i nije li probitačno na zamki je sebi privući, to možemo postupati, kako hoćemo, imamo kad, jer nam zmija ne će pobjeći i samo ako je zamka dobro načinjena, možemo je i svezati pa dalje raditi.

Da li je i žica dobra za takove zamke, nijesam pokušao, jer su mi uvijek bile dovoljne dvije strune.

Da uhvaćene zmije kući donesemo, nužna nam je takogjer kakova sprava. Ako sunce odviše grije, onda ne uzimajmo u to ime niti sud od tenećeta, a niti od stakleta, jer u takovom sugju brzo uginu ili trpe od sunčanog uboda, pa opet svakako uginu. Za donašanje tijeh životinja, najbolje je uzeti prema množini uhvaćenih životinja primjerenu vreću. Zmije ne zahtevaju za putovanje baš veliku udobnost; one podnose i dosta tijesnu prostoriju. Samo imajmo obzira na skotne ženke, za tim na osjetljivu Zamenis Dahlii i na još mlade životinje svijeh vrsta, te ih ne izlažimo pritisku drugih. Nježnije vrste gušterova moramo zasebno smjestiti; ne smijemo ih niti izmiješati sa jačima, da ih ovi gnječe. Naročito ne smijemo zajedno metnuti mekanu oxyceph. i gdje nagjemo Gekos ponaosob i nju. Nemamo li nigdje ništa u čemu bismo reptilije ponijeli, onda možemo manje komade metnuti u džepove pantalona, iz kojijeh ne će lako pobjeći a da ih ne osjetimo.

Razašiljanje.

O načinu, kojim se razašilju reptilije, tako sam malo razbijao glavu, da o tom malo što i kazati znam. Hoćemo li da budemo baš sasvijem predostrožni, to odlučimo pri razašiljanju one vrste, koje bi mogle biti pojedene od drugijeh, i svakako nježnije od krupnijih.

Sjajnog sugia ne trebamo u to ime; po mojem mnogostrukom iskustvu, već je sa svijem dobar kakav bio sandučić, samo ako ne zaudara po petroleumu, duhanu, ili po čem drugom što bi im moglo škoditi. U takav sanduk nijesam nikada bušio rupe, pa za to ipak nijesam nikada životinjama ništa naškodio i uz prkos tomu, što su i po više nedjelja ležale u sanduku. I na veličinu sanduka nijesam baš mnogo pazio i držao sam se što manjijeh dimenzija. Dobro je dakako, da se mogu životinje koliko toliko kretati, ali to nije baš neophodno nužno. Ima li megju životinjama u sanduku još prostora, to ga ispunimo mahovinom, sijenom, slamom ili travom, da se ne bi mogle prebacivati. Imamo li za transporat mnogo reptilija, onda pregradimo sanduk horizontalno na više pregradaka; jer ćemo samo tako sačuvati one, koje budu na dnu čitavog sanduka, od velikog pritiska. Kada smo to uradili, zatvorimo sanduk čvrsto i prepustimo ga njegovoj daljoj sudbini. U vrućem ljetu, osobito ako smo životinje spremili za dalji put, onda je dobro, da nešto brižnije izaberemo sud za transporat. Ja sam uzimao, kada sam hotio, da adresatu dogju sve životinje zdrave, sanduk, od običnog nešto jači. Što je drvo deblje, tijem bolje. Sada bih takav sanduk još obložio cijeli dan močenim drvetom. K životinjama u sanduk metnuo bih vrlo vlažne mahovine i priječkama pričvrstio, da se ne uklupči na jednom a životinje na drugom kraju, pa da ne leži klupko na klupku, što bi osobito škodilo nježnijim i mlagjim životinjama. Tako napunjen sanduk mora biti dobro zakovan. a da mu se ne raspanu njegove strane, valja ih još i šarafima pričvrstiti. Za razašiljanje reptilija ne uzmimo nikada sud od materija, koje dobro sprovode toplinu. A kada bismo htjeli da pošaljemo reptilije n. pr. u kutiji od tenećeta, onda bismo ovu morali metnuti u drugu od drveta. Sa svijem je jasno, da sanduk za transporat reptilija mora svojom jačinom odgovarati i duljini puta a i svojoj sadržini, pa da odoli poteškoćama transporta. Rupe na sanduku nijesam nikada bušio, one više škode, nego što hasne; jer se kroz njih, ako je sanduk na vrućini, mnogo brže osuši mahovina ili što drugo, a za tijem ubije žestoka vrućina zarobljene u sanduku. Kada bi meni poslali iz prekomijerne brižljivosti reptilije u tako zvanom „kafezu za transporat", koji bi imao na jednoj strani mjesto drveta gvozdenu rešetku, onda bih često puta dobio dosta mrtvijeh.

U opće je poznato, da reptilije povrh svega vole toplinu. U krasnijem kafezima naravno probugjuju pozornost, a po katkad i

Čuvanje jaja.

Jaja gušterova, a i ona od zmija, uzeo bih iz kafeza i metnuo ih na kamenje, koje je ležalo na vlažnom pijesku u primjereno velikoj kutiji od tenećeta. Kutiju bih dobro zatvorio, a svu ostalu brigu oko leženja mladih, prepustio bih toplini u hladu. Kada sam god više pažnje i brige ulagao i jaja umjetnije spravljao, nije od njih ništa bilo, jer nije bio prirodan postupak. Ako sam ih metnuo u drvenu kutiju, sasušila bi se ili bi sagnjila, ako bi bila u vlazi. U takovijem sudovima uzdržati jednako stepen prave vlage, kakova je u podzemnijem rupama, koje sebi izabiru zmije za jaja — to je vrlo teško. Lonac od tenećeta sa dobrijem poklopcem, još mi je bio najmiliji; jer sam njim uspio još i onda, kada se nijesam mogao i po više nedjelja za jaja lično brinuti. Jaja potrebuju više mira, nego previše brige. Kutiju s jajima ne smijemo metnuti na sunce, makar ona i ne bila od tenećeta; jer će se odmah svariti, to jest, stiniće se njihova sadržina. U hladu + 41° C. nije bilo previše jajima od južnozemnijeh vrsta zmija. A pri toplini od samo + 13° C. još se ne pokvariše. Čini se, da tako slaba temperatura samo priječi dalji razvitak, ali ga sa svijem ne ubija.

Kod mene se izlegoše jaja od coluber cleph. i eskulapkina, bez da sam ih bio metnuo 14 dana prije izleženja mladih u veću temperaturu. Za jednaku temperaturu ne moramo sebi daklen baš toliko glavu lupati.

Čim u jesen ne bi gmazovi jedne vrste izlazili iz svojih skrovišta, od prilike nedjelju dana, ili čim počeše prijetiti mrazovi, pred kojijem nemaju te životinje dovoljne zaštite u svojijem zakloništima, tada bih pripravio mojijem gojencima zimski stan, u koji bi došli najprije oni, koji najprije svršuju ljetni život, a za ovima slijediše malo po malo i svi ostali. Najzadnja, uvijek je bila Coelopeltis lac. Zimski stan bio bi ili sam kafez, koga bi onda metnuo na mjesto, na koje sunce ne dopire i na kojem je temperatura uvijek ispod ništice ili još bolje sanduk, u kojem bi načinio više vlažnih prostorija u različitijem smijerovima i visinama, da sebi mogu zimski stan po volji izabrat. U donjijem prostorijama takove zimske palače ne smije biti previše vlažno, jer će iz njih pobjeći stanovnici gore i ne će se posakrivati niti pred nižom temperaturom, nego će nastojati, da sebi potraže udobniji stan. To će isto učiniti, ako nijesu prostorije sagragjene dosta udobno, prostrano, mračno i u dovoljnoj dubljini. Ako prezime u suhijem prostorijama, to će se na proljeće probuditi bolesni, kao što je to već jednom prilikom gore spomenuto.

Kada sam u proljeće vidio već dosta gušterova, tijeh prvaka izmegju onijeh, koji se bude u to godišnje doba, metnuo sam sanduk s uzimljenijem zmijama i njihovijem društvom na sunčano

mjesto i pustio bih, da mu njegovu površinu djelomice sunce obasjava; ko bi za to vrijeme iz sanduka izašao, počeo bi ljetni život živjeti.

Ko sebi kao gojitelj reptilija nije stekao boljijeh iskustava, taj neka pogje s ovdje napisanih kao sa temelja, pa će dobro proći sa svojijem gojencima, a zaista bolje, nego da bez sopstvenog, dovoljnog i pravog iskustva, tek sa probanjem počne.

Toliko u prilog i korist gojitelja, a napredak gojenčadi!

(Конац.)

Древни босански божак.[1])

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Овај је босански божак од лигнита и тежи грама 29. Овога је облика: Божак је кусаста пирамида са основицом дугом 43 мм., а широком 16 мм. — Висина је кусасте пирамиде 41 мм.; горња је основица дуга 34 мм., а широка 9 мм. Петља је (сада сломљена ушица у врху) висока 7 мм., а широка 10 мм. Слика св. Николаје оскаче 2 мм., а тако исто и слика Христа. Око св. Николаја обруб (сада на мјесту покварен) широк је 3 мм., а око Христа 1 и 9 десетина мм. Божак је у дну дебео 13 мм., а у врху 9 мм.

На бошку је сприједа Свети Николаје. Светац је оскочен на лигниту. Гологлав је и у краткој бради, али дугијех бркова. У црковној је одежди, бива преко рамена му петрахиљ са ✝, на прсима на плашту исти древни крст, с лијеве јеванђеље с крстом и т. д., а с десницом по источну благосиља. Око главе му је угнут торац (ауреола), састављен од листића. Дјело је народно и првобитно, те се види, да је Свети Николаје зачепљан по назаренску, бива косе су му накостре-

[1]) Божак = иконица. Ова се ријеч често чује у Далмацији; у Босни и Херцеговини слабо је позната. Примједба уред.

шене и завијене страга, а на челу бич, каоноти у старца сједоглавца. Светитељ укочено гледа преда се, те му је око торца с лијеве стране: с десне:

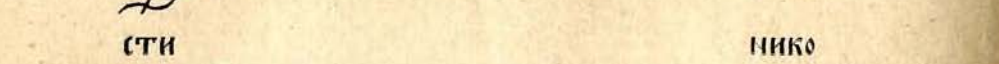

Чита се: С(ве)ти Николаје.

Страга је (т. ј. на противној страни) бошка разапет Христос. Слика је оскочена, ал' слабо израђена, т. ј. не разазнају се чавли нити прсти, па ни ноге, а само је глава и свето туло[1]) потеханије израђено. У Христа је дуга коса и брада, и на тулу хаљина, те се спушта униже. Христос гледа умиљато са стране. Унаоколо је обруб недовршен, као што ни читава слика није подобро довршена, па је понешто грђа (т. ј. заостаје) од слике Светога Николаје сприједа, јер је ова довршенија, ако не изразитија.

Ово је дјело од XIV. вијека, а можда и при свршетку XIII. вијека, бива, кад се је најбоље у Босни развијала народна идеја, то јест, кад је босански феудализам био развио свој утицај по свој нашој земљи у овијем странама.

Божак је висио на прсима (као какав талисман) на врпци или о синџирићу, те и дан данашњи у нашијем крајевима народ носи записе, иконе и т. д. На овому је бошку Свети Николаје, а овај је светац покровитељ путника, те од памтивијека наш га народ штује и називље Светијем Николом Путником и држе га многи за своје крсно име. И рокови се у народу обричу до Никоља дне.

На Приморју се морнари завјетују Светому Николи, те му моле богољубнијех молитвица и пјевају дивнијех пјесмица, гдје га називљу Свети Нико капетан и т. д.

Ево ове дубровачке:

„Мјесец како дан,
Свети Нико капетан;
Анђелићи мрнарићи,
Пију вино како тићи! . . .“

Ова је бајословнога смисла:

„Узвезла се корабља,
Из б'јела града у море,
На њој патрун[2]) Никола;
На Николи танка кошуља,

[1]) „Туло“ управо значи труп човјечијег тијела. На Мљету веле: „Свето Госпино туло“ што значи: слика Богородице, која је по источном обичају сва окована сребром, те се види само глава. У Босни и Херцеговини једва ће бити позната ријеч „туло.“ Примједба уред.

[2]) Господар лађе.

А на глави до два в'јенца,
Ево ми зими зелена.
Питају Ника дружина:
„„Вјере ти патрун Никола,
Откле ти танка кошуља
И на глави до два в'јенца,
Ево ми зими зелена?““
Нико њима говори:
„„Вила ме звала за кума,
Вила ми даде кошуљу,
Вилина ћерца до два в'јенца,
Ово ми зими зелена!““

И ова из дубровачкога засијеца, без сумње, у древно доба:

„Ој Никола мој мрнар,
Реци један очењаш?
„„Очењаша не умијем,
Здраве Мар'је и не знам!““
А ти пођи у гору,
Пресијеци зелен бор,
Прес'јеци га на троје,
Изнеси га на море;
Од једног гради барчицу, [1])
Од другога веслашце,
Од трећега тимунчић, [2])
Да се Језус приведе
И дјевица Марија,
Која је Бога родила
И за нас се молила!“

Осим споменутијех још необјелодањенијех пјесница, објелодањена је штампана пјесма „Највећи гријеси“, те је најстарија:

Расло дрво сред раја
Племенита дафина
Племенито родила,
Златне гране спустила,
Лишће јој је сребрно;
Под њом света постеља,
Сваког цв'јећа настрта,
Понајвише босиљка
И румене ружице;
На њој светац почива,
Свети отац Никола,
К њем' долази Илија,
Мироносна војвода;
Па бесједи Илија,
Мироносна војвода:
„Та устани Никола!
Да идемо у гору,
Да правимо корабе,
Да возимо душице
С овог' св'јета на онај“.
Ал' бесједи Никола:
„Окан' дер се Илија,
Мироносна војводо!
Данас јесте недјеља,
У њој се ништ' недјела,
Већ се крсти и вјенча,

[1]) Лађицу.
[2]) Кормилашце.

Русе косе чешљају,
Б'јело лишце умива."
Опет вели Илија,
Мироносна војвода:
„Устај горе, Никола!
Да идемо у гору
Да правимо корабе!"
Ал' устаде Никола,
Одшеташе у гору,
Направише корабе,
Превезоше душице
С овог св'јета на онај.
А три душе не могу:
Једна душа гријешна,
Кума на суд водила;
Друга душа гријешна,
С комшијом се мразила;
Трећа душа најгрјешња,
Дјевојку је скудила

Овдје није баш мјеста, да се пише о светоме Николи по народословноме правилу, па сам ето ово само као биљешку навео, а то по дебелу, јер би се о тому потехано могло доста написати, те ми је испустити све нагађање о Слави и о Светому Николи.

Овај ми је красни предмет даровао, тому је доста доба, наш врли сурадник г. Томо Драгичевић из Босне, те ми је о њему овако писао: — „Ону сам сличицу нашао у Богутову селу, у бјелинском котару, бива у Мраморском потоку. Од онога је мјеста, гдје сам ту сличицу нашао, преко потока на једном брдељку, — бива до тридесет корака сјеверно-источно, — још нешто мраморја, а прије је ту било (како казују) до сто каменова. Гдје сам нашао тај комадић (т. ј. божак на лигниту) ту је нађен такођер један „гвоздени надак". Ту је њива Стојана Лазића из Богутова села, па ми је он приповиједао, да је једном, кад је туда орао плугом, извалио плочу, те да је под плочом био земљен лонац, али да у њему није ништа нашао. . . Он је тај лонац уништио, па мирна Босна. . . И ја сам на тој њиви тражио неколико пута, али нијесам ништа нашао, осим спошенутијех предмета. Уз то ми је узгреде напоменути, да је овдје доста окамењенијех морскијех шкољака разне врсте. — Отуда се зове Мраморски поток, јер је у њему прије било доста мраморја т. ј. старобосанскијех стећака."

Овако Драгичевић, а мени је још додати, да овај пут не ћу проговорити о гвозденоме надаку, који се може убројати у традицијонално оружје властеле босанско-херцеговачке. Надацима касније се служаху бегови, аге и спахије, те их непрестано носијаху. О надацима често пјева гуслар, кад описује одијело и оружје силнијех јунака. Држим, да би зем. музеј у Сарајеву требао сабирати надаке, да прикупи тако старине, које су до у најновије доба биле у употреби, и о којима се у многим беговским фамилијама сачуваше традиције, у многом погледу занимљиве и важне[1]).

[1]) Већ досад је прибрао бос. херцег. музеј многих лијепих надака и буздована. До згоде изнијећемо чланак о томе оружју. Уредништво.

Megjašni natpis iz Bosne.

Priopćio Dr. Karl Patsch.

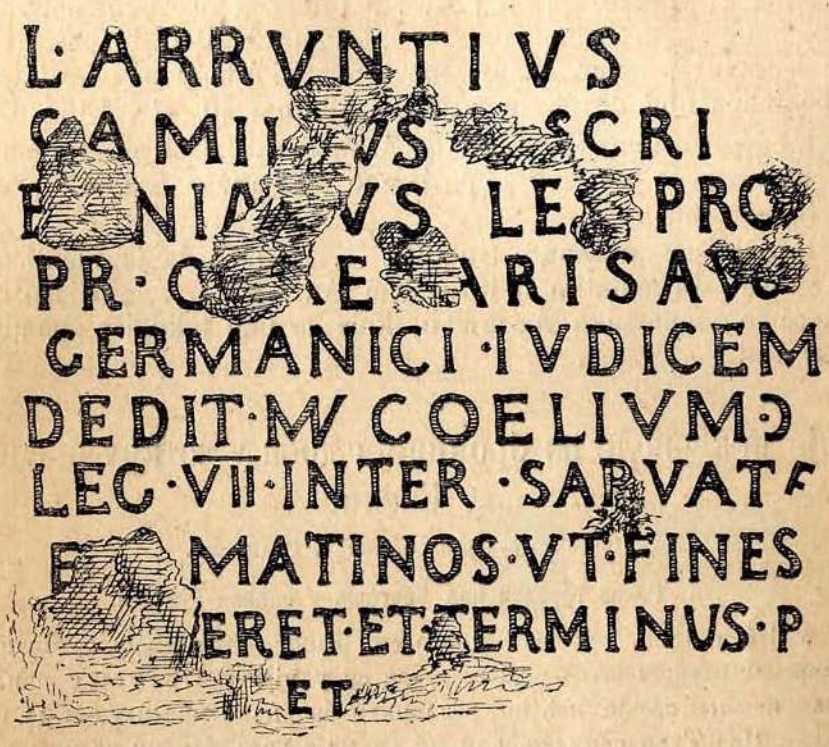

L(ucius) Arruntius Camil[l]us Scrib[o]nia[n]us le[g(atus)] pro pr(aetore) C. [C]ae[s]aris Aug(usti) Germanici iudicem dedit M(anium) Coelium (centurionem) leg(ionis) VII inter Sarvat[es] et [Ae]matinos, ut fines [statu]eret et terminus p.....

Objavio K. Hörmann u „Glasniku“ 1890. sv. III. str. 306 i d.

Tim se natpisom opet umnožava broj natpisa s terminacijom, koji osobito u novije vrijeme sve češće izbijaju. Isp. E. Höler „Epigraphisches aus Spalato“, — Arch. epigr. Mittheilungen XIII. str. 101 i d. — F. Bulić u Bull. Dalm. Ali ako se isporedi s dalmatinskim natpisima, koji mu odgovaraju, to se donekle razlikuje oblikom, što otegoćuje nadopunjivanje reda 9 i 10.

Natpis je i inače u mnogom pogledu zanimljiv. Prije svega je to jedini, do sada u Bosni nagjeni natpis, u kome se spominje namjesnik L. Arruntius Camillus Scribonianus, koji je god. 42. smaknut kao buntovnik, a to će valjda valjati pripisati tome, što je taj natpis na vrlo osamljenu mjestu. Što se tiče imena L. Arruntius Camillus Scribonianus valja isporediti suplementarni svezak C. I. L. III n. 7043 (iz Prymnessa): L. [A]rrun[ti]o L. F. S[criboniano] Pompei Magni ab[nepoti] Ani(ensi?) praef(ecto) urb(i), au[g(uri)] . . .

Prymness(enses) et c(ives) R(omani) [qui ibi nego]tiantur, cura[m agente] C. Caecilio L. F. M. . . . Ὁ δῆμος καὶ οἱ κατοικοῦντ]ες Ραματοι Λε[ύκιον Ἀρρούν]των Λευκίο[υ υἱοῦ Ἀνιήσης?] Πομπηίου Μ[άγνου ἀπόγο[νον Σκριβαν[ιανὸν ἔπαρ]χον Ράμης αὖ[γουρα] . . . . i možda Ephem. epigraphica IV. n. 830. . . . Scribonianus cos. augur fetialis, te prema tome valja ispraviti primjedbe Momsenove u „Die Adoptionen des Camillus Scribonianus und des Kaisers Nero“ Hermes III. str. 13. i d.

U pogledu namjesnikovanja Aruncijeva izlazi po našem natpisu kao vrijeme kad mu je povjereno, 24. januar god. 41. (samrtni dan Kaja [Cajus].

U natpisu spomenuto Sarvat . . . . biće da je identično sa Sarnade, spomenutim u itinerariju Ant. U . . . matinos prepoznaćemo stanovnike Aemate, koje se ime takogjer spominje u Itiner. Ant.

Двије некрополе из бронцаног доба у котару височком у Босни.

Приопћио рударски сатник **В. Радимски.**

A. Равни гробови код Сретеша у општини Рјечици.

У јесен 1888. чуо сам пригодом једног службеног путовања од жандарског стражмештра у Добоју, да су у мјесту Сретешу приликом градње некаке штале нађени различити бронцани предмети и да му их је сељак Иво Туко понудио, али их он није узео, јер му се чињаху без вриједности. На мој захтјев, да те бронцане предмете потражи и земаљском музеју у Сарајеву пошаље, јави ми укратко за тим, да је неки рођак тога сељака нађене предмете већ прије неког времена добио и по његову казивању однио у Загреб. Рече ми у осталом, да се таких бронцаних предмета па и иловастих рбина код оне куће доста нађе и да му је сељак обећао, да ће оном приликом, кад буде на прољеће год. 1889. копао подрум, земљу на оном мјесту пажљиво претражити, па ако што нађе, њему предати.

Ја то јавим моме пријатељу дру Маканцу у Сарајеву, па пошто је вријеме онда још било доста пријатно, углавимо, да ћемо поћи у Сретеш да за покушај прекопамо оно земљиште и да га проучимо, прије него што га сељак намјераваним копањем испремијеша. Како смислисмо, тако учинисмо и то дана 26. до 28. децембра 1888.

Мало сеоце Сретеш у општини Рјечици лежи источно од железничке постаје Каканј-Добој на једноме брijегу, откуда је прилично далек поглед. Ондје нам сјеверно од куће Ивана Тука у сјеверозападном куту темеља, узидана за малу шталу показаше мјесто, гдје су оном приликом, када су копали темељ, у дубљини од 50—60 цм ископали човјечији костур, положен од истока према западу, и то с главом на западној страни.

Уза њ нађено је од бронцаних предмета: двије гривне, једна 8, а једна 9 пута савијена, прстен, и овај више пута савијен, наушнице с двије шпирале од жице, а близу лубање некака плосната справа, налик на лончев поклопац с гуком у средини, — можда средина од штита. Надаље бијаху ондје утарци од иловастих посуда, које је слабо ко гледао. Али, како рекосмо, све те нађене ствари отпремљене су.

Ситуација Тукове куће и најближе јој околине види се на приклопљеном нацрту *(сл. 1. и сл. 2.)*, који се међу тим не може сматрати посвема тачним, пошто ми онда никаке справе за мјерење нијесу биле при руци.

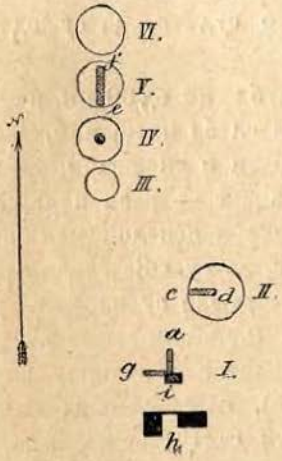

Fig 1. (1:2500)

Слика 1.

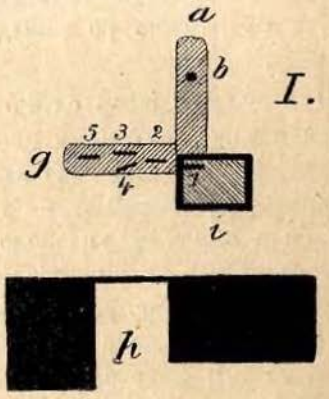

Fig. 2. (1:500)

Слика 2.

Сјеверно од куће *(h)* лежи речени узидани темељ за шталу *(i)* који захвата у споменуто земљиште, а у сјеверозападном куту забиљежен је положај најприје нађеног костура са 1 *(сл. 2.)*. Овај темељни зид налази се у некој узвисини I, која је дјеломице била покривена каменом за градњу, те сам ја најприје у њему назирао веома деформирану громилу од 15 м. у премјеру по прилици. Сјеверозападно отале стоји округла хумка, забиљежена са II, која има од прилике 20 м. у премјеру а 130 цм. висине, те нам се, пошто мало по њој заровисмо, учини, да састоји од вапненасте лапораче и земље *(сл. 1.)*.

Сјеверозападно од те хумке напоран нађосмо наврх неког оглавка, који се је на источној страни стрмо окомио, а на западу се хвата понешто нагнуте оранице, у правцу прама југозападу, ред каменитих громила, с премјерима од 12 до 18 м., које су на нацрту *(сл. 1.)* обиљежене са III—VI. Од ових она са IV назначена има у средини удубину, дубоку око 80 цм., канда је неко већ прије ондје копао.

Сељак нам причаше, да је он те хумке у своје вријеме већ преузео у овоме стању, а ораницу, која се простире западно отуда, и гдје је прије била шума, да је прије 15 година по прилици сам искрчио.

По свему што је овдје речено, чињаше се доста поуздано, да смо се у Сретешу намјерили на гробне хумке, те за то према тому удесисмо све што треба, да се те хумке претраже.

Од сјеверозападног кута темеља од штале буде прама сјеверу, дакле према средини хумке I., како је замишљасмо, начињен јарак од 2 м. ширине и настављен до тачке *a*. Одмах при почетку тога јарка испаде доста иловастих рбина и малих комадића дрвеног угља из тла, које је састојало од вапненасте лапораче и земље.

При даљем копању бивало је мање рбина и угљевља, али за то нађосмо малих комадића живинских кости. Ове су биле већ сасвим истрошене, те се је само ро комадићу зуба могло судити, да су од већег преживара.

При дубљини јарка од 4·5 м. наиђосмо у дубљини од 60 цм. на овећу, али сасвим здробљену црну иловасту посуду са слабо извијеним, дебелим рубом, којој су утарци тако већ били растворени и смекшани, да их се је већина при ископавању — уз највећу опрезност — размрвила. Уз ту посуду била је земља унаоколо црвено испечена и пепелом измијешана. Кад су се кашње утарци прали, опазило се је, да су обје стране речене посуде биле зачађане. Даље спрам тачке *a* понестајале су иловасте рбине сасвим; али близу површине нађоше радници жељезни чавао данашњег времена, за тим оштробриде цријепове од жућкастог на чекрку зиданог лонца од иловаче, пуне тињца (кацинога злата), каки се и данас онуда граде и у тамошњег народа употребљавају. Тек сада сазнасмо, да је на ономе мјесту прије била појата, коју је прије више година спалио гром. Мала хумка, коју сам прије држао за деформирани остатак громиле, настала је дакле ваљда тиме, што је она појата пријашњих година изгорјела и што су онамо набацали земљу, кад су копали темељ за шталу, те она по томе ни у какој свези не стоји с оним равним гробовима, што се онуда налазе.

У исто вријеме заровисмо на оном лијепом оглавку II. од запада јарак *c-d* (*слика 1.*), али се доскора показа, да је то самородна стијена од вапненасте лапорњаче, коју је на 40 до 60 цм. оклопила кора истрошене смјесе лапора и земље. И то дакле не може бити насута громила, те отпочети посао напустисмо.

Послије те недаће отпочесмо радњу код нетакнуте на око хумке V. те је јарком (*слика 1. e f*) с југа готово сасвим прерovисмо. Састављаху је комади од смјесе лапорастих плоча и мрке шумске земље; али се ту не нађе никака трага угљевљу, пепелу, костима или рбинама и тим мање костур или останци од сажганих кости. Велика је дакле сумња, да би се ту и дубљим ровањем нашло гробиште.

Оне четири хумке III. до VI. стоје, како рекосмо, до једне оранице, па и ако их је садањи господар нашао оваке, каке јесу, прије него што је ондје искрчио шикару, оно опет није немогуће, да је и у старија времена ондје већ била ораница, па да су хумке настале сабирањем камења, које је онамо набацано.

Али овакоме се назору противи њихов лијепи, округли облик и што је свака појединa хумка помно растављена од осталих.

Питање о томе, какве су то хумке, а нарочито о томе, да ли хумка V. није споменик, подигнут каком древном покојнику, могло би се дакле ријешити једино пажљивим претраживањем осталих тријух хумки.

У томе се сложисмо, да од сјеверо-западног кута темељног зида штале почевши, повучемо други јарак у правцу према тачки *g*, те тиме доскора наиђосмо на костур 2 (*слика 2*), који је био положен 70 цм. под земљом у источно-западном смјеру с главом на западној страни.

Горњи дио костура био је обложен малим каменитим плочама, које око лубање чињаху полукружни лу̑к.

Кости тога, као и свих осталих, кашње ископаних костура, биле су већ веома сагњиле, а од насутог на њих камења биле су са свог мјеста помакнуте и здробљене, тако да им се није тачно могао одредити положај. Само из положаја гњатова и цјеванича, које су се још најбоље очувале, пак онда из уломака лубање и зуби дало се стално утврдити, да су осим једног костура, који је косо лежао спрам осталих, сви били положени од запада према истоку; да су, главом на западу, по свој прилици лежали на леђима, и да им ништа није било подметнуто.

Близу главе и прсију нађена су крај костура ова два прилога:

Посве очувана наушница од бронцане жице (*слика 3*). Она састоји од отворене каричице са 28 мм. у премјеру, од жице широке 1·2 мм., а крајеви прелазе један преко другог. Из каричице виси једна двострука шпирала налик на наочари, која има 14 мм. у премјеру, а сависа ушицама на горњој површини глатка с премјером од 10 до 19 мм.

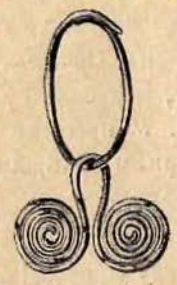

Слика 3.

јена је од жице широке 1 мм. Од друге једнаке наушнице нађени су само фрагменти.

Надаље нађосмо два комадића шупље шпиралне цјевчице од танке, плоснасте жице, заједно 20 мм. дуга и по 3 мм. сполашњег премјера, надаље једанаест комада испупчених бронцаних пуцета

На пошљетку ваља нам напоменути 3 комада спужевих кућица (helix) и 67 комада разних врста ситних љуштурица (limnaee). Ове љуштурице нијесу додуше нигдје пробушене, али су за цијело ипак биле дијелови некаког накита.

Осим тога нашли смо близу костура само неколико рбина од иловастих посуда, али те мора да су у томе облику онамо приложене.

Копајући даље јарак, наиђосмо у истом правцу на костуре 3 и 4, те најприје открисмо онај, што је са 3 забиљежен.

Близу прса тога костура нађосмо бронцану фибулу (*слика 4.*), која је начињена од једне јединцате жице, широке 3 мм., у које међу тим нема језичца ни дȏњег дијела стремена, т. ј. жљебића. Та фибула, у свему 10 цм. дуга, састоји од угнутог, попут конопа увијеног и тиме на 4 мм. удебљаног лу̑ка, коме су оба краја савијена у петље, широке 16 мм. На једној страни чини се да је тај крај прелазио у перо, састављено од сличне петље и у језичац. На другој страни сакована је жица

у јајолик трокутни стремен од 32 мм. висине и 15 мм. ширине, коме је предња страна нашарана насаваћеним правим попречним цртама, троку-тима и испреламаним цртама.

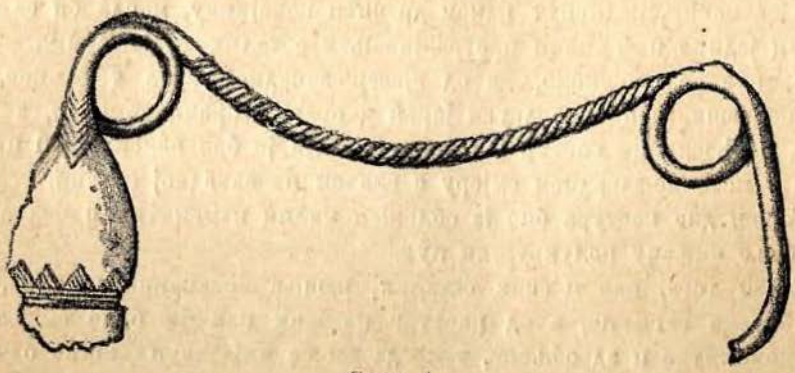

Слика 4.

Даље копање не могосмо надгледати, јер више није достајало времена, те за то још један дан остависмо музејског подворника, Сантаријуса, који се је за тога био увјежбао. Овај је костуре 3 и 4 посве ископао те је још претражио костур 5, над којим је једва 50 цм. земље било. Сантаријус међутим осим неколико иловастих рбина и неколико већих и мањих уло-мака лубање 5 није ништа друго нашао.

Ископане иловасте рбине из Сретеша већином су од већих по-суда, показују неспретну радњу, и дебеле су од 4 до 12 мм., а посуде су сплохом грађене простом руком. У пресјеку разабире се црвенкаста или мрка иловача с примијешаним зрњем од бјелутка и дврсте, у некима има и доста примијешане тухе (графита).

Површина им је, пошто су врло истрошене, порозна, те или црвено печена, или пак показује различиту мрку боју, а гдјекоје и у црно прелазе.

Биће најмање 17 посуда, од којих су те рбине остале, а не би се могло казати, колико је таких посуда у земљу доспјело читавих, а колико већ разбијених, јер их се је знатан дио при копању сасвим распао. С тога разлога једва ће поћи за руком, од тих утарака ма и једну само посуду саставити, а то тим мање, пошто су бридови тих утарака мало кад оштри.

Готово цио остао је облик само у овећег утарка гараве, избочене и сасвим глатке здјелице са слабо увинутим рубом и високом, округластом ручицом.

Ако промотримо дна, којих је неколико нађено, примијетићемо, да се у неких бочине врло на широко разилазе, те по том можемо судити, да су од урна, у других опет бочине више право узлазе, те су по томе биле некаке посуде, налик на лонце.

Ручица је нађено 8 комада, све су глатке, од тих је шест комада дебелих, округластих, друге су двије танке.

У десет посуда руб је прав, у једне је веће посуде и у горе спо-мену те здјелице понешто увинут, у других двију понешто извинут.

Дебео, слабо превrнут руб имају само двије веће посуде.

У очи удара оскудна орнаментика. Нема је другојачије, већ што се на шест посуда виде које кратке урезане цртице, које округласти удупци на спољашњем рубу исправног или увијеног руба, а у једне посуде низ прстом косо утиснутих удубака испод руба. Некоје тих утарака приказују приклопљене *слике 5, 6, 7, 8.* Осим тога види се само на једној посуди као накит гука, избочена на 20 мм., широка 25 мм., а дебела 7 мм.

Слика 5.

Слика 6.

Слика 7.

Слика 8.

Иначе су сви нађени утарци без уреса.

Врло се мора жалити, што нам не дођоше руку бронсани прилози костура бр. I.; али и ово мало ствари, што се је нашло, довољно је, да се равни скелетни гробови сретешки могу прибројити бронцаној доби. Да тој доби припадају, то свједочи како потпуна несташица жељеза и облик свих бронцаних предмета, тако и једноставан и суров облик иловастог суђа, међу којим усправни руб претеже, а на широко извинутих рубова никако нема, те је и најпримитивнија орнаментика сасвим оскудно примијењена

Б. Равни гробови код Чатића у долу Трстионице.

По прилици један сат југозападно од Сретеша, а једно пô сата од села Добоја, лежи при дôњем току Трстионице у њену долу село Чатићи. Ондје, гдје тај дô прелази у долину Босне, саградише ове године 600 до 700 м. ниже села жељезничку станицу Чатићи и отпочеше градњу цесте од станице до манастирског села Сутјеске.

Кад су ту цесту градили, нађене су у октобру 1890. западно од села Чатићи људске кости и код ових шпирална гривна и једна мала фибула, обоје од бронца. Господин окружни мјерник Рибарић бијаше тако пријазан, пак је те ствари уручио г. др. Маканцу за земаљски музеј у Сарајеву, на што ме овај позове, да с њим пођем у Чатиће, па да с њиме заједно покушамо преровити оно мјесто.

Кад смо приспјели у Чатиће, показаше нам од прилике 500 м. од жељезничке станице, у пољу уз десну обалу Трстионице, сасвим близу једног великог, старобосанског стећка, и у једном за цесту ископаном, преко 1 м. дубоком јарку, оно мјесто, гдје је нађен костур с бронцаним прилозима.

Прегледавши обје стране јарка, примијетисмо, да из јужне стране провирују кости, па за то на тој страни откопасмо неколико четворних метара површине, и тако открисмо четири костура.

Они лежаху једва 50 цм. под површином у пруду и земљи, а били су наткривени плочама од вапненастог лапора, кога онуда има обиље. Костури су били још више истрошени него они у Сретешу, а кости свакојако разметане и здробљене, тако да смо, право рекавши, само по броју останака од лубање могли расудити, колико смо гробова раскопали.

Костури су, како нам се учинило, били положени од југа према сјеверу, дакле другојачије, него у Сретешу. Као прилоге нађосмо само неке бронцане комаде, а под наткровним плочама често исте оне љуштурице од лимнеја, које у Сретешу видјесмо као прилоге.

Сасвим је чудновато, да у Чатићима иловастим посудама не бијаше ни трага.

Од бронцаних предмета нађено је осмм неколико уломака у свему:

1. Споменута већ шпирална гривна са четири завојке од 70 мм. у премјеру и 35 мм. укупне висине. Свака је појединa завојка широка 6 мм.

2. Гривна од бронцане жице са четири састављене завојке. Премјер 60 мм., ширина 12 мм., а дебљина $1^1/_2$ мм.

3. Фибула на облук с високим, уским стременом, без икаког уреса. Цијела дужина 72 мм., цијела висина 51 мм., ширина стремена доље 18 мм. а висина стремена 30 мм.

4. Сасвим слична, али мања фибула на облук. Укупна дуљина 54 мм. а укупна висина 40 мм.

5. Мале двоструке шпиралне токе налик на наочари од танке жице, 15 мм. премјера у појединe токе и 35 мм. укупне дужине.

6. Једна шпирална тока као уломак, од нешто дебље жице. Премјер 20 мм.

7. Глатко дугме с округлом гуком на испупченој, а с петељком на удубљеној страни. Премјер 35 мм., укупна висина 6 мм.

8. Шест комада шпиралних цјевчица од савијене, плоснате жице од 4—10 мм. у премјеру и с дуљином од 35 до 53 мм.

Група овдје додана *(слика 9)* приказује нам некоје тих бронцаних предмета у природној величини, и то у средини од зада шпиралну гривну, горе под 1, лијево гривну под 2, десно већу фибулу под 3, у средини с приједа двоструке шпиралне токе под 5, и лијево доље једну од шпиралних цјевчица, описаних под 8.

По прилици 15 мет. источно од тога гробишта опазисмо надаље у јужном боку јарка људске кости, те у једнакој дубљини од 50 цм. по прилици нађосмо један костур без икаких прилога. Али овдје је лубања била тако добро очувана, да смо је могли сасвим извадити, што се у осталих костура није дало учинити.

Макар да је по овоме, што ту наведесмо, и у равних гробова чатићких било само мало и једноставних прилога, по чему се може судити,

да је овуда био сиромашан свијет, то је нађени бронцани материјал ипак довољан, да и тој некрополи одредимо постање, које пада у бронцано доба.

Чини се у осталом, да у томе предјелу има још једно треће мјесто с прехисторичким равним костурним гробовима. Јер идући око 4 км. уз рјечицу од Чатића, нађосмо уз пут у Сутјеску испод села Халинића у некој глинастој острмини скорашњи откоп нове цесте, који у својој средини има 3 мет. висине. Тај је откоп при дну брежуљка, сасвим покривена старим гробовима, Црквењак звана, гдје има и седам старобосанских стећака.

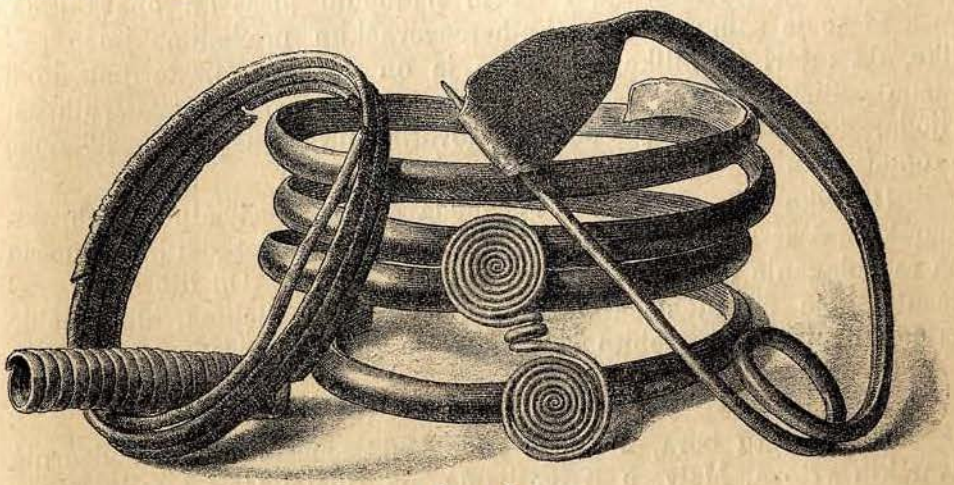

Слика 9.

На горњем рубу тога откопа положен је на плочи, као обично дужином од истока к западу пружен, старобосански стећак, истесан на облик гробне хумке, дуг 175 цм., широк 80 цм., а висок 55 цм.

Али у дубљини од 140 цм., понешто на косо испод стећка види се, гдје из глине провирује плоча, која покрива дубљи гроб. Та је плоча положена на двије са стране постављене плоче, тако да нам се овдје лијепо отвара пресјечен гроб, пружен од сјевера к југу, висок 48 цм., а широк 35 цм., али без плоче на дну.

Плоче су од танког вапненастог лапора, као у равним гробовима чатићким, а у истој висини с тим гробом провирује из откопа и више поразмицаних плоча. Премећући донекле описани горе гроб, наиђосмо на људску лубању, од које се је више већих комада још могло вадити, али не нађосмо прилога, пошто занимљиви тај објекат откопавањем не хтје досмо разорити, а вријеме нам је било кратко одмјерено.

О томе свакако нема сумње, да дôњи ред плочастих гробова не иде у један ред с оним вишим из средњег вијека, пошто је разлика у висини, како се из искуства зна, превелика, а у другу су руку средовјечни гробови пружени од истока к западу, а дôњи насупрот од сјевера к југу.

Dvije vrste crnogorice u bosanskim šumama.[1]

Priopćio **Franjo Fiala.**

U ovome članku želi pisac da prikaže vegetativne slike dviju vrsta crnogorice, vrlo karakterističnih za naše pokrajine i za Balkan, koje u dvojakom pravcu zavregjuju opću pažnju: u jednu ruku kao bilje, koje naročito pripada balkanskom poluostrvu, u druku ruku, jer su na tome, da izumru.

Ova crtica ima da u preglednom obliku prikaže podatke, koje o njima donosi literatura, i da ih nadopuni piščevim opažanjima.

Pisac je samo u bosansko-hercegovačkim predjelima imao prilike, da motri te biljke, no kako je on dotična mjesta polazio u razna godišnja doba i tamo pribrao gragje iz sviju vegetativnih perijoda, to sudi, da je pozvan govoriti na temelju sopstvenoga promatranja.

U velike su pisca zadužila gospoda šumarski savjetnik Pfob, šumarski meštar Zechel i kustos Reiser, koji su mu rijetkom liberalnošću na raspolaganje ustupili pribranu gragju i bilješke. Od literature, razasute koje po njemačkim, koje po srpskim djelima, upotrijebio sam u ovoj radnji osobito spise dra Becka i Pančića.

Pinus leucodermis Antoine (Munika[2]).

Tu je vrstu bora, najprije god. 1864. našao c. kr. nadzornik dvorskih vrtova, Maly, u Krivošijama, na Bijeloj Gori i Orjenu.

Upravitelj dvorskih vrtova Antoine spoznao je po donesenim komadima novu vrstu crnogorice, te ju je objavio pod imenom „Pinus leucodermis“ u „Oesterr. botanische Zeitung“ god. 1864. Godine 1876. spominje je Pančić, veleći, da je ima u zlatiborskom okrugu u Srbiji, ali da izumire. Dr. Beck konštatovao ju je prigodom svoga znanstvenog putovanja god. 1885. i u Hercegovini, a nazvao ju je u svom putnom izvještaju „Pinus Prenja“, jer mu se je po skučenom

---

[1]) Literatura.

1. Antoine: „Pinus leucodermis“. Beč, štampano kao manuškripat.
2. Antoine u „Oesterr. botan. Zeitung“. XIV. svezak 1864.
3. Beck u Analima c. kr. dvorskog muzeja I. str. 43. 1886.
4. Beck: „Flora von Südbosnien u. der angrenzenden Herzegovina“. Beč, 1886.—1887.
5. Beck i Szyszylowicz: „Plantae Cernag. et Alban.“ XIX. svezak krakovske akademije. 1888.
6. Beck: „Alpine Vegetation der südbos. herceg. Hochgebirge“, u raspravama c. kr. zool. bot. društva.
7. Beck: „Pinus leucodermis Ant., eine noch wenig bekannte Föhre der Balkanhalbinsel.“ Wiener illustr. Gartenzeitung, Jahrgang 1889.
8. Beck: „Interessante Nadelhölzer im Occupationsgebiete. Mittheilungen der Section für Naturkunde des österr. Touristen-Clubs“. I. godište 1889.
9. Vandas: „Neue Beiträge zur Kenntnis der Flora Bosniens u. der Hercegovina“, u sjedničkom izvještaju kr. českog društva znanosti. Prag 1890.
10. Pančić: „Eine neue Conifere in den östlichen Alpen Belgrads.“ 1876.
11. Pančić: „Omorika, nova fela četinara u Srbiji“. U Beogradu 1887.
12. Fiala: „O nekim vegetativnim prilikama Bosne i Hercegovine“. „Glasnik“ 1889. Sarajevo.

[2]) Vidi: Jugoslavenski imenik bilja od dra Šuleka; — Pančića: „Флора кнежевине Србије“ str. 639. gdje veli, da to drvo u Crnoj Gori tako zovu. Ur.

ponešto i oskudnom opisu Antoinovom učinilo, da se je namjerio na novu vrstu. Tek je potankomu ispitivanju dra Becka ostalo, da jasnim karakterizovanjem i opsežnim opisom toga drveta, kako je objelodanio u svome djelu „Flora von Südbosnien", ustanovi, da je Pinus leucodermis posebna vrsta. Szyszylowicz promatrao je tu koniferu god. 1887. u Albaniji, kustos Reiser konštatovao ju je iste godine i u Bosni, a našao ju je na Bjelašnici blizu Opančaka, gorskog predjela u sarajevskom okružju. Vandas, Brandis i pisac nagjoše nova staništa u Hercegovini.

Ovdje ću da upotrijebim klasični opis po dru Becku, koji sam samo nekim sporednim dodacima nadopunio, pa dodajem i sliku što ju je prema prirodi nacrtao g. šumarski meštar Gustav Zechel.

Lako, do 30 metara visoko drvo, uspravljena ili pridignuta debla, rijetko kad nalik na klekovinu. Najdeblja stabla što su do sada nagjena, imagjahu 1 m. u premjeru.

Krošnja uspravljenih stabala vazda tupo-piramidalnog oblika a nikada štitasto razvedena.

Kora starih stabala sva je isprepucana, dok je mlada isprekrižana brazdicama, od kojih, kad deblo ostari, budu duboki žljebovi. Megju ovima ostaju pločice duge 5—16 a široke 4—8 cm., kora je lugasta.

Mlagje grane obložene su rombičnim gusto i pravilno poredanim lisnim jastučićima. Gdje se je koje godine grančica prirastkom produžila, poznaje se po kolutićima, koji su okružili i kao na članke razdijelili granu. Ti su kolutići sastavljeni od vrlo uskih brazgotina, koje su ostale, pošto su otpale omotne ljuske mladica.

Na kratkim mladicama stoje po dva lista zajedno, a osnova im je u mladosti omotana srebreno-bijelim opničavim ljuskama trepavičavo rasporenog ruba. Pojedini su listići dugi 4—9 cm., četinasti, kruti, bodljikavi, ozgo žljebasti, ozdô ispupčeni, na rubu sitno nazupčani, a katkad i samo hrapavi, zagasito-zelene boje.

Mnogobrojne, ovalno duguljaste muške mace složene u glavaste klasove, kojim kroz sredinu prodiru kitice mladih listića još sasvijem zamotanih u opničavom ovoju.

Prašnici gusti, ali ipak ne krovasti. Produženi vrh konektiva (vezice) polukrugast ili gotovo zaokružen, nešto sploštен sa nepravilno narovašenim ili razrezano nazupčanim opničavim rubom.

Ženski mrkasto-grimizni cvat izvire iz rasporenog opničavog rukavca.

Mlade šišarice gotovo sjedeće; jednogodišnje jajasto-čunjaste, 6—6·5 cm. duge, vodoravno razvedene, pojedince naspramne, rijetko kad po tri u pršljenu, zelene i pune smole.

Zrele i otvorene 7—8 cm. duge, jajaste sa sploštenom osnovom.

Apofize ljusaka a tako i nastavak (pupak) žućkaste ili kožasto-smegje boje i sasvijem slaba sjaja.

Na dônjim je ljuskama apofiza produljena piramidalno i završuje bodljikavim pupkom, koji je obično zavinut prama osnovi šišarice, dočim je na srednjim ljuskama razdijeljena oštrom, poprječnom kobilicom.

Pinus leucodermis Antoine.

Gornji je dio apofize zaobljen, često uštipan, ispod pupka nješto udubljen i često zgrbljen.

Dônji dio udubljen u obliku trokuta ili trapeza, samo na dônjim ljuskama nešto više sveden.

Ljuske su do 3 cm. duge, 1·5 cm. široke, a nokat im je s obje strane otvoreno sivosmegje, ne mrke boje, ozgo sa središnjom uzdužnom brazdicom i nešto navraskanim (nabranim, runzelig) prednjim rubom.

Sjeme elipsoidično, dugo 6—7 mm. a skupa sa duguljastim kriocem 22—30 mm., ispod sredine 6—8 mm. široko.

Što se tiče mikroskopičnih potankosti, imalo bi se još istaknuti, da je cvijetni prašak dug 0·076—0·079 mm., da su stanice (celule), koje ograničuju smolnice, tangecijalno sploštene i da je parenhim oko fibrovazalnih snopića sastavljen od tri sloja.

Ovom je boru najsrodniji Pinus nigra Ar., no ipak kako u spoljašnjem obliku tako u anatomičkom sastavu nalazimo dosta obilježja da ih rastavimo i smatramo kao posebne vrste.

U tablici, što ovdje slijedi, poredao sam u preglednom obliku karakteristična obilježja obiju vrsta.

Pinus leucodermis Antoine	Pinus Nigra Arnold
Krošnja i na krševitom tlu nije štitasto razvedena nego tupo-piramidalna.	Krošnja na krševitom tlu štitasto razvedena.
Kora starih stabala isprepucana u obliku pločica od 5—16 cm. dužine i 4—8 cm. širine, koje dijele duboki žljebovi.	Kora starih stabala raspuknuta uzduž, a rijetko kad poprijeko, tako da je razdijeljena u velike paralelne ploče do 50 cm. dužine.
Produženi vrh prašničkog konektiva poluokrugast ili zaokružen, sploštен, narovašeno-zupčastog ruba.	Produženi vrh prašničkog konektiva okruglast, deltast, cjelcat.
Apofize dônjih šišaričnih ljusaka podignute piramidalno, produžene u bodljikavi pupak, apofiza i pupak kožasto-smegje boje bez sjaja.	Gornji dio svijetlih žuto-smegjih apofiza dônjih ljusaka manje ili više grbavo sveden, pupak kožasto-smegj, smečen, stoji o sebi.
Nokat ljusaka s obje strane otvoreno-smegje boje.	Dônja strana ljusaka, izuzevši uski rub oko apofize, crne boje kao katran.
Duljina cvjetnog praška 0·076—0·079 mm.	Duljina cvjetnog praška 0·07 mm.
Epidermične (tjenične) celule na presjeku lista skoro toliko dugačke koliko široke.	Epidermične celule dva puta dulje u radijalnom smjeru.
Hipodermični sloj sastavljen od 3, a u kutovima lista od 4 reda celula.	Hipodermični sloj sastavljen od 2, a u kutovima lista od 3 reda celula.
Celule, koje čine bokove u smolnici, sploštene tangencijalno.	Celule, koje čine bokove u smolnici, na presjeku gotovo okrugle i udebljane.
Bezbojni piknjasti (jažičasti) parenhim oko fibrovazalnih snopića sastavljen samo od 3 celularna sloja.	Parenhim sastavljen od 5 celularnih slojeva.

Pinus leucodermis pravi je stanovnik predalpinskih predjela, a najljepše uspijeva u visinama izmegju 1400 i 1700 metara[1]). Iznad megje, do koje uspijeva drveće, zaostaje u svome razvitku i raste poput klekovine (pinus pumilio — borić, košuće — i pinus mughus), ali pri tome ne naliči sasvim na nju, jer nešto iznad tla ostaje uspravljen, a onda se svojim karakterističnim načinom razgranjuje. Meni se taka debla, koja sam po Hercegovini imao prilike vidjeti, pričinjaju, kao forme, koje su samo pod uticajem bure i pritiskom snijega slučajno nastale.

I u golom kršu naše je drvo domaćina. Vrhovi najstrmijih vrleti, obronci, zasuti prudom i ruševinom, najbolje mu prijaju, tu on tvori krasne šume, koje se penju sve do na kraj šumskog pojasa. Cesto ta šuma, dakako samo donekle, počinje ondje, gdje prestaje čista bukva, isprva ispremiješana iskržljalim bukvićima, a onda se čista, veličanstvena, napošljetku gubi u formaciji alpinskih travnika, često bez ikakog prijelaza.

Čudna je fiziognomija u take šume; oštra opreka izmegju sivasto-bijele kore i tamno-zelene četine, slabo markirane, neskladne hrpe gologa krša, što su mjestimice izbile iz ledine, pak onda izraziti crteži šumskog sjena, koji se oštro ističu naprama blistavoj svjetlosti, što je odražava bjeloća gole litice, sve ti to tvori sliku sasvim neobičnu, izvanrednu, gdje god je okom zahvatiš.

Još je veličajnija scenerija, gdje pojedini, do 30 metara visoki borovi okruniše odvaljene klisure, ili vrhove strmih stijena, koje se na stotine metara okomito uzdigoše iznad bezdane.

Svojom krasotom, ali na žalost i svojim propadanjem, sličan je pinus leucodermis samo jednom jedincatom alpinskom drvu: cemprinu (pinus cembra, Zirbelkiefer).

Rasprostranište toga zanimljivog drveta, pruža se od 43 stupnja i 40 minuta do 42 stupnja i 30 minuta sjeverne širine. Najjužnija su mu mjesta gore Džiebeze, Hum Orahovski, Širokar i Peručica planina u gorama na arbanasko-crnogorskoj megji; najsjevernije, dosad poznato stanište u Bosni na Bjelašnici je planini kod Opančaka u sarajevskom okružju. U Dalmaciji raste taj bor na Orjenu i Bijeloj-gori u Krivošijama, u Srbiji pojedince na Zlatiboru. U Bosni i Hercegovini ima mu više staništa[2]), ali samo u vapnenastim gorama. Prostire se počevši od Bjelašnice kod Sarajeva, pak preko Preslice planine kod Konjica do Prenja, Prislapa, Porima, Plase i Čvrsnice planine.

Na planinama po megji crnogorsko-hercegovačkoj zamjenjuje ga crnobor (pinus nigra). Nije zadosta utvrgjeno, da ga ima u sjeverno-arbanaškim alpama.

Uzmemo li na oko korist toga drveta, onda nam valja prije svega napomenuti, da pinus leucodermis još u takim visinama uspi-

[1]) Na Zimlju u Hercegovini i ispod 1100 m.
[2]) Osobito ga ima lijepih šumica na Zimlju.

jeva, gdje već ni omorika ne može da raste. Ne boji se bure ni studeni, zadovoljan je mršavim tlom, pak ga to vrlo preporučuje za ošumljavanje alpinskih predjela.

Drvo je u toga bora puno smole i vrlo čvrsto, pak se u Hercegovini veoma cijeni, kao osobito dobro stolarsko drvo, naročito za gradnju vrata i prozora.

* * *

Picea omorika Pančić.

Čuveni srpski prirodoznanac Pančić prvi je u užičkom okrugu u Srbiji, u mjestu Zaovini 1875. imao prilike, da ovo zanimljivo drvo promatra u prirodi, pošto ga iz istog okruga poslana četina i šišarice prinudiše, da onamo pogje i to drvo potraži.

Bivši dobre sreće, našao je rečeni prirodoznanac nova staništa toga drveta u Srbiji, te ih naznačio, i to kod Crvene stijene iznad Ratišta, onda na gori Janjcu iznad Stule i na Dugom dolu. Bilješke u njegovim spisima spominju piceu omoriku na Semeću blizu Višegrada u Bosni i u plemenu Drobnjacima u Crnoj gori.

U novije doba, god. 1890. našao je šumarski savjetnik Pfob nova staništa u Bosni, i to na Crnom vrhu kod Srebrenice i na Boriji planini kod Tešnja. Stanište kod Ozrena, što ga je naznačio Aschersohn, nije se dosad moglo naći. Isto tako nije se moglo pouzdano utvrditi, da to drvo raste uz jezera Durmitorova u Crnoj gori. Znanstveno upotrijebljeno ime omorika označuje isto tako kao i „omara“ i „frenja“ srpsko ime ove konifere.

Držeći se, koliko mogu, Pančića, opisaću je, kako slijedi, a dodaću i njezinu sliku, izragjenu po gosp. Zechel-u.

Visoko, vito drvo, rasprostrlo je žile duboko po pukotinama; najjača debla, koja sam imao prilike vidjeti na Semeću kod Višegrada 22 metra visoka i 45 centimetara debela. Kora je u debla spolja crveno-smegja, iznutra žuta; u mlagjih je debalaca otvoreno žutkasto-smegja. Već na sasma mladim deblima puca kora najprije uzduž, a onda upoprijeko. Ljuske su u kore duguljaste, prvih godina vrlo tanke, a kašnje odebljaju ponešto i ljušte se. Grane su 0·5—1·5 metara dugačke, gornje uspravne, srednje vodoravno ispružene, a dônje oborene, te tako čine vitu, usku, porijetku krošnju.

Kora je u grana brazdasta i obrasla sićušnim osamljenim dlačicama. Četina usamljena, rasuta, 8—18 mm. dugačka, mlagja je plosnato zašiljena, starija četverobrida i tupa, s naličja zelena, a s lica s obje strane srednjeg rebarca, zbog 5—9 redova tačaka, modrasto-bijela. Na deblu i bar na gornjim granama četina je skoro svuda pojednako raštrkana, te je gotovo uz granu prilegla, tako da je bjelkasto lice okrenuto grani. U mladih je stabala na granama po strani četina većinom češljasto razvedena na dvije strane, a lice joj je okrenuto dolje. Jastučići su u četine nešto valjkasti, malo da ne osovno na grani nasagjeni, nešto dulji nego u obične omare.

Muške mace na jednogodišnjim grančicama u gustim pršljenima porasle; prašnici žućkasto-smegji, a ženski cvatovi za mlada jasno-grimizno-ljubičasti. Šišarice, dok su mlade, modrikasto-crne, kad ostare, mrke, na gornjim granama prilično nagomilane, sjede na ograncima 3—10 cm. dugim, gornje uspravne, srednje vodoravno ispružene, dônje vise. Šišarice su ovalno duguljaste, duge 4—6 cm., široke 2—2·5 cm. Ljuske su u šišarica skoro lepezaste, 1—1·5 cm. dugačke i isto toliko široke, spolja prugave (nastrijekane), rubovi nejednako nazubljeni, nešto valoviti, prama osi šišarice nešto uvinuti; zalisci maljušni, gotovo vazda ljuskom srasli; sjeme je mrko, 2·5—3 mm. dugačko, krilašca otvoreno smegja, 8 mm. duga i oko 4 mm. široka.

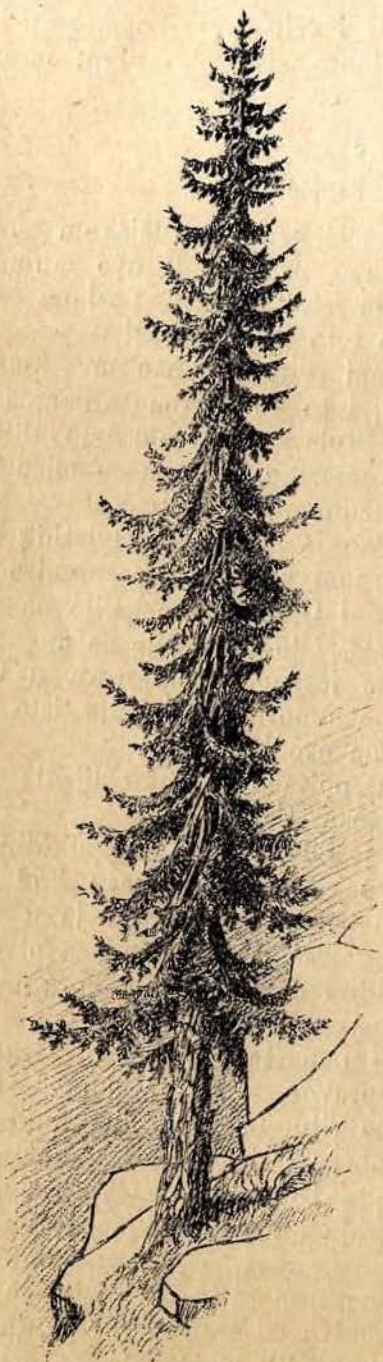

Abies omorica Pančić.

Po obilježjima, napomenutim u ovom opisu, lasno se može picea omorika raspoznati od obične omorike i od jele. Manje su razlike izmegju nje i picee orientalis Link, ali su još uvijek dosta znatne, da po njima prvu možemo smatrati posebnom vrstom.

Glavna razlika izmegju obje zadnje vrste stoji u tome: Viti uzrast i zbog kratkih grana rijetka, gotovo jablanu slična krošnja čini, te na prvi pogled udaraju u oči znatne razlike izmegju prvašnjeg drveta i pinus orientalis, koje ima gustu, veliku krošnju s granama daleko ispruženim.

U picee omorike četina je plosnata, s lica modrasto-bijela, a pinus orientalis ima četverobridu, blijedo-zelenu četinu, u koje

se na svakoj strani — često samo uvećalom — raspoznaje sivasta crta.

U naše su konifere šišarice mnogo manje, nego u anatolske omorike, ljuske u šišarica po rubu su nazubljene, dok su u druge rubovi cijeli.

Picea omorika raste po kršu. Kako na Semeću, gdje sam je na svoje oči gledao, tako i na Crnom vrhu i u Boriji planini, bira ona strme hridove ili nepristupačne golijeti. Po dojakošnjem promatranju ne penje se više od 1300 metara. Ne tvori čistih šuma, već je nalaziš ispremiješanu s drugom crnogoricom.

Na Semeću, u šumskom predjelu, „Medna lúka“ na obroncima ponora „Smrčevo točilo“ našao sam s njom u društvu pinus silvestris, picea excelsa i abies alba; jedino po strmim stijenama gospoduje naša omorika sama. Teško mi je opisati, kako se oku prikazuje fiziognomička slika take šume, jer ne znam, čim da je isporedim. Vito uzrasla debla s kratkim granama, stupu sličnom zagasitom krošnjom, sjećahu me na gorostasne čemprese, ili još više na neke oblike kalifornijskih konifera. Gotovo još ti je neobičnije i nemilo pogledati kako se crni stupovi dižu uz okomite litice nad bezdanom.

U izmiješanoj šumi i po zaravancima manje ti udara u oči, ako se pojedina gorostasna debla svojom golemom visinom poput tornjeva ne ističu iznad ostalog šumskog drveća.

Kako je već naprijed rečeno, rasprostrla se je ta vrsta po tome, koliko se danas zna, samo po Bosni, Srbiji i Crnoj gori.

Pančić izriče u svojim spisima mnijenje, da je ta vrsta morala nekoć dalje biti rasprostranjena nego danas [1]), pošto je ime „omorika“ poznato u južno-slovjenskih naroda počevši od Jadranskog mora pa sve do Dunava.

I ja se slažem s tim mnijenjem rečenog prirodoznanca, pošto se meni danas poznata, gotovo nepristupačna, a ni za koju visinu nevezana staništa toga drveta pričinjaju, kao pošljednje neiskrčene šume.

Pančić napominje dalje, da su Mlečani, koji su opustošili balkanske planine, to drvo zbog lijepog pràvog svog uzrasta i zbog njegove žilavosti po svoj prilici osobito rado upotrebljavali za jarbore, pak da po običajnom tada razbojničkom gospodarenju samo take nepristupačne šume njihova sjekira nije dohvatila.

Svakako gore navedena staništa ne će biti jedina, i vrlo je vjerojatno, da toga drveta, koje u izmiješanoj crnogorici mučno raspoznaješ, ima u više krajeva Bosne i Hercegovine, pa ili ga previde, ili ga zamjenjuju s običnom omarom (smrečom). Istraži-

[1]) Nazivlje „omorika“ upotrebljuje se takogjer za običnu Picea excelsa Link.

vanje, koje je pokrenuo šumarski savjetnik Pfob, bez sumnje će nam i o prostiranju te vrste iznijeti zanimljivih podataka.

O vremenu cvatnje u toga drveta mogu samo primijetiti, da ono na Semeću kod Višegrada, u visini od 1200 metara po prilici, pada u drugu polovicu maja; Pančić veli, da ono prema tome, kakvo je već vrijeme, cvate od marta do maja.

Što po knjigama pišu o upotrebljavanju toga drveta, hoću evo u kratko ovdje da prikupim. Kao gragja ravno je to drvo smrčevini i jelovini; za jarbore bolje je, jer pravije raste i nema čvorova. To je drvo zbog toga, što ga samo malo u godini priraste, tvrdo, žilavo, za tokare je po svojoj vrijednosti izmegju ariša i lipovine. Pančić je 1880. kod Ratišta u Srbiji posjekao jedno drvo, kome je bilo 137 godina, pa je u njega našao duljinu od 30 metara, a premjer od 38½ centimetara; to bi dakle bilo prema godišnjem prirastu u duljinu od 22 cm., a u debljinu od 2.8 mm. O gojenju ove konifere zna se samo toliko, da ju je vrlo teško odgojiti iz sjemena.

I od presagjivanja 2—5 godišnjih debalaca slab je uspjeh, kako sam se uvjerio iz pokušaja, učinjenih u tom pogledu u Sarajevu.

Čini se, da se ovoj vrsti crnogorice za njeno uspijevanje hoće, kao malo kojoj, krševito tle, te će pri nasagjivanju u prvom redu valjati na to gledati, da mu se priredi tako udešeno zemljište.

* * *

Da se naši čitaoci što bolje upoznaju sa opisane ovdje dvije vrste crnogorice naručilo je uredništvo — ne žaleći troška — u čuvene radionice Ed. Hölzel-a u Beču priklopljene ovdje dvije tabele sa koloriranim slikama rečenih biljaka.

Tabla I. predočava nam *Pinus leucodermis Antoine*, te su na njoj naslikane:

pod *a)* grančica sa nedozrelim šišaricama i ženskim macama,
„ *b)* grančica sa muškim macama,
„ *c)* šišarica, sazrela i otvorena,
„ *d)* ljuske od šišarice,
„ *e)* sjeme,
„ *f)* orah.

Tabla II. pokazuje nam dijelove *Picea omorika Pančić* i to:

pod *a)* grančicu sa muškim macama,
„ *b)* grančicu sa mladom šišaricom,
„ *c)* grančicu sa ženskim macama i sazrelim šišaricama,
„ *d)* sazrelu, otvorenu šišaricu,
„ *e)* ljuske od šišarice,
„ *f)* sjeme,
„ *g)* orah.

Средовјечни натпис у Сланому код Дубровника од године 1420.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

У цркви св. Јеролима код манастира[1]) у Сланом налази се латински натпис, којег сматрам важним због тога, јер је речена црква задужбина славне босанске породице Охмучевића.[2]) Натпис налази се у црквеном дувару на десној страни уз улазна врата, а усјечен је у плочи од вапненца, која је дуга 0.95 м. а висока 0.67 м. С лијеве стране, како нам показује овдје додана слика, усјечен је дрвени крст, сплетен на увојке по мотиву, који се често види на босанским старинама из средњег вијека; испод крста је грб-штит. На пољу у штиту видимо попрјечно озгор доли, с лијеве пут десне, степеницу, која састоји од седам степена, т. ј. gradus, што је знамење породице Гради у Дубровнику, а у Млецима породице Градениго. Десни је грб (штит) једнак ономе на лијевој страни, али нема крста нити наставка у облику круне. Уз плочу урезана су у црквени зид до два једнокрака крста.

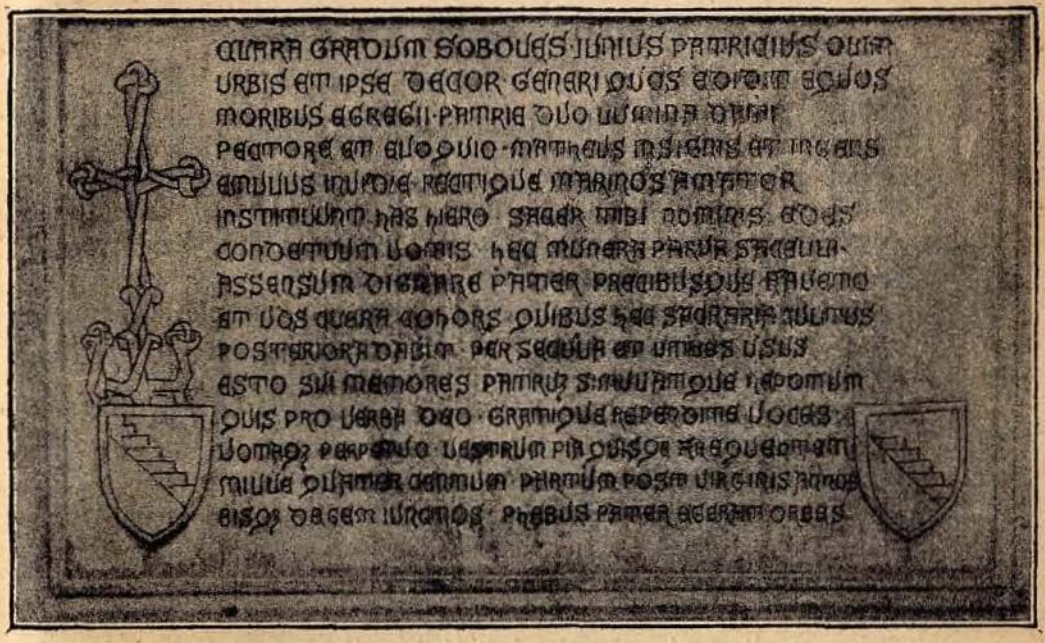

Овај се натпис чита овако:

„Clara Gradum soboles. Junius Patricius olim
Urbis et ipse decor. Generi quos edidit equos
Moribus egregii. Patrie duo lumina nati
Pectore et eloquio. Matheus insignis et ingens

[1]) Испореди „Виjесник хрв. арк. друштва“, год. 1882. стр. 23.

[2]) У Гласнику, књига I. 1890. на страни 40. читај у натпису: OHMVCHIEVICH, а на страни 41. TEMPVS и OHVMVCHIEVICHC.

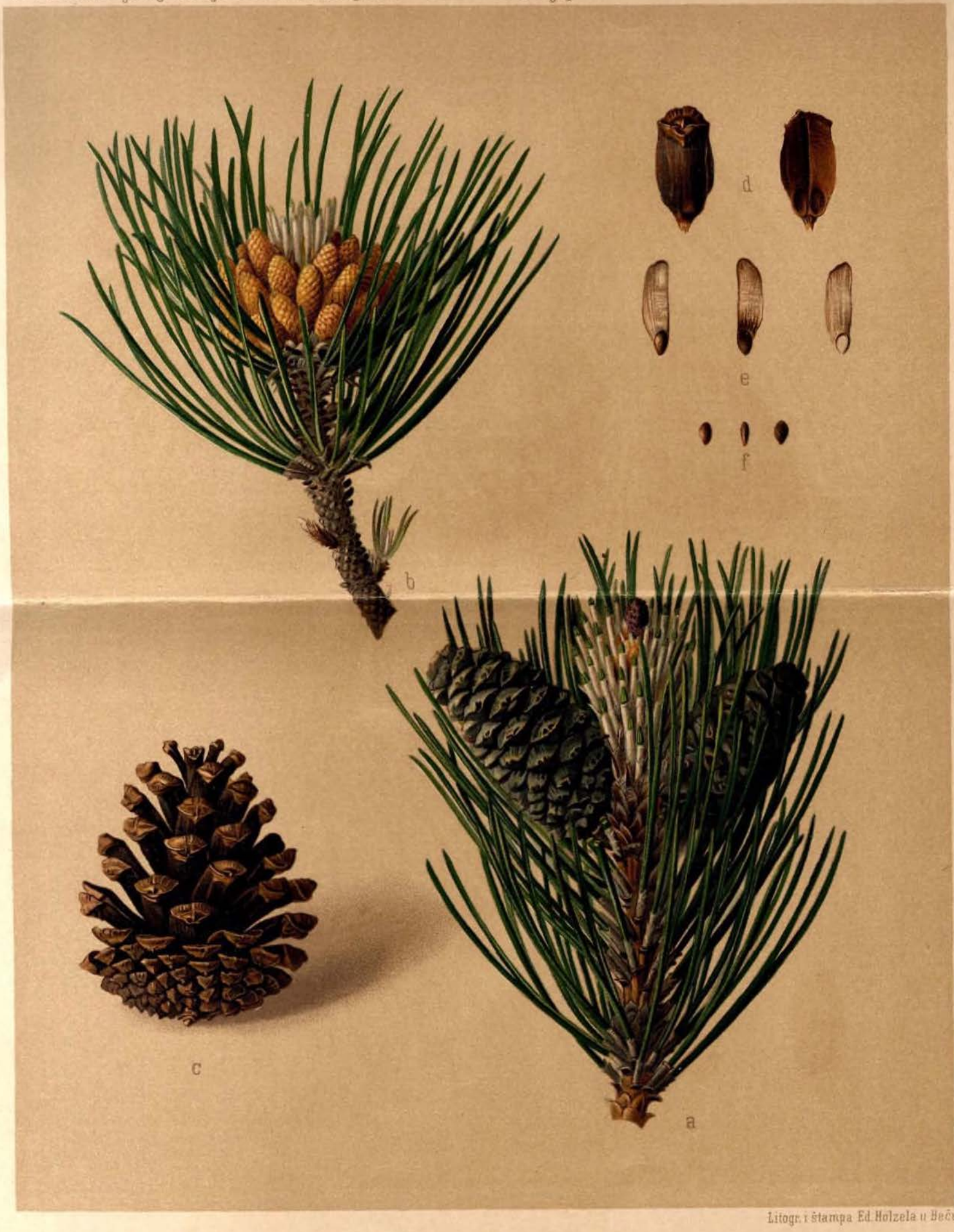

Litogr. i štampa Ed. Holzela u Beču

Pinus. leucodermis Antoine.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNAE HERCEGOVINAE SARAJEVO

Litogr. i štampa Ed. Hölzela u Beču.

Picea omorika Pančić.

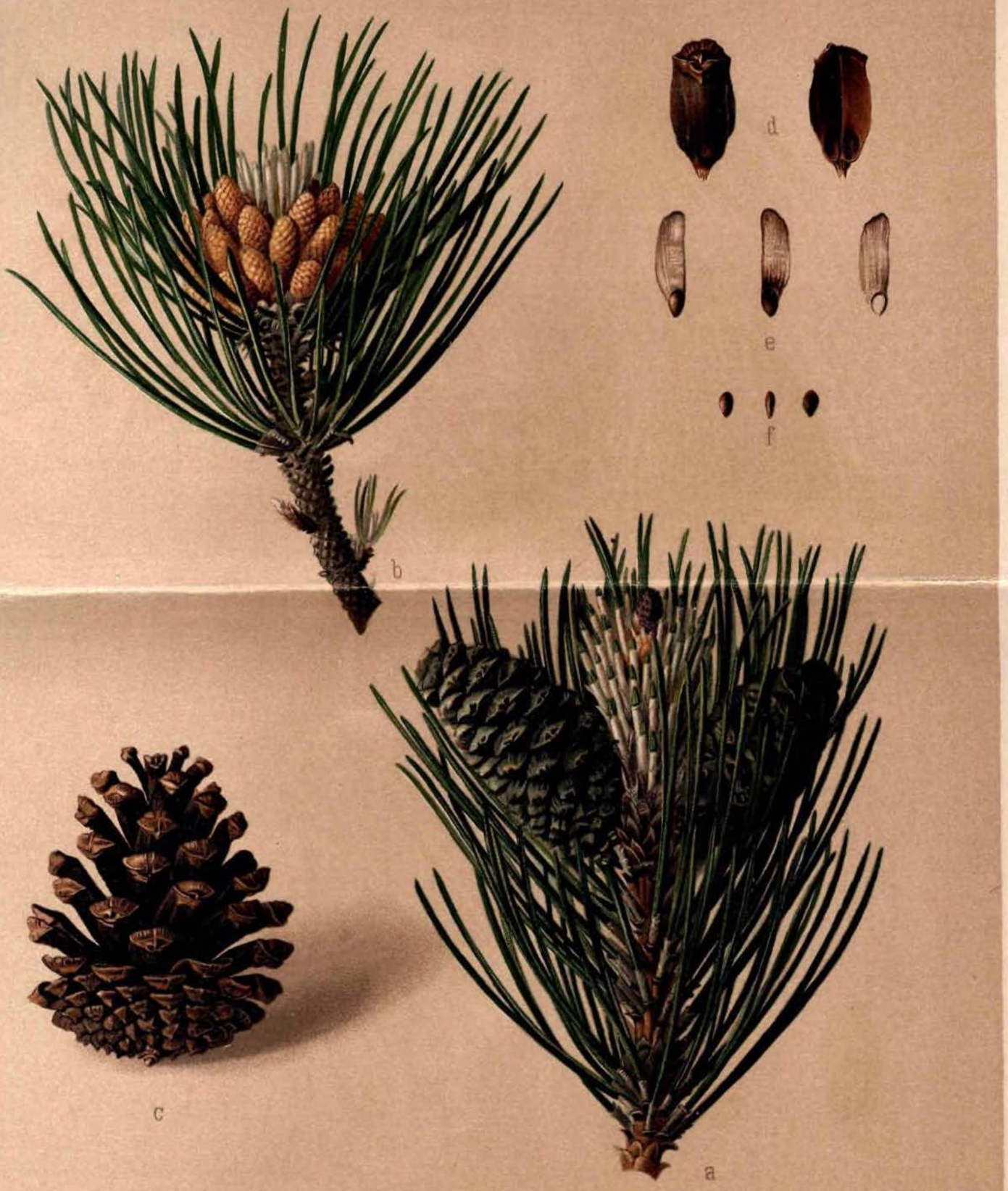

Litogr. i štampa Ed. Holzela u Beču

Pinus. leucodermis Antoine.

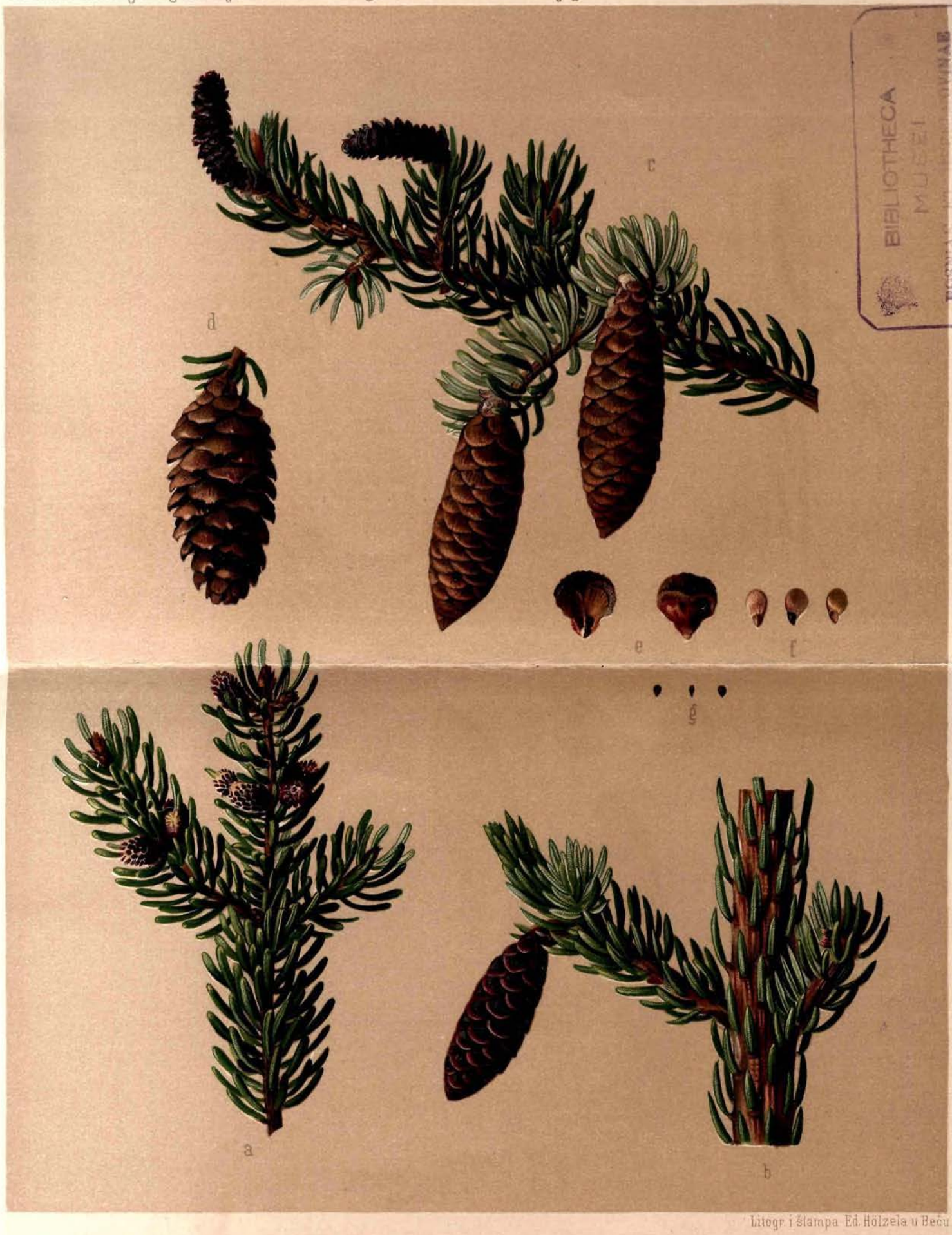

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE SARAJEVO

Litogr i štampa Ed. Hölzela u Beču

Picea omorika Pančić.

Emulus invidie. Rectique Marinos amator
Justituunt has hiero. Sacer tibi nominis edes
Condetuum votis. Hec munera parva sacelli
Assensum dignare pater. Precibusque faveto
Et vos clera cohors. Quibus hec sacraria cultus
Posteriora dabit. Per secula et utiles usus
Esto sui memores. Patrum simul atque nepotum
Quis pro verba Deo. Gratique rependite voces
Votaqm perpetuo. Vestrum pia quisqe frequentet
Mille quater centum. Partum post Virginis annos
Bisqm decem iunctos. Phebus pater egerat orbes".

Још ми је додати, да је црква, у којој се овај натпис налази, прије била посвећена Великој Госпи, кашње је прозвана св. Јеролимом. Породицу Охмучевића данас у Сланом зову Стрмиће и Гргурића.

Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890.

Priopćio kustos **Dr. Ćiro Truhelka.**

Gradina kod Kusača.

Područje, ispitano prošloga ljeta, prostire se ravnim pravcem od gradine kod Kusača, do nekropole ispod Čitluka. Ta linija pruža se pravo od sjevera k jugu, a gromile u toj liniji hvataju se onih, što su ispitane prijašnjih godina.

Na ovim mjestima raskopane su skupine gromila (oko $^1/_2$ km.) na jugo-zapad od gradine kod Kusača Pod Pećinama, tik ispod same gradine kod Podgraca, nadalje s onu stranu dola, što se na jugu prostire ispod gradine, kod Šarenčevih Vrtoča, gdje se nekropola u jugo-zapadnom pravcu hvata grupe oko Arareve gromile (kod Čavarina).

Na ove se grupe nadovezuju u isprekidanom nizu grupe na Bandinu brdu, na Čardaku (ispod Čitluka), a otale pošavši malo zapadno na ćenar, što je opasao ravni Glasinac, grupa kod Crvene lokve.

Napokon ispitana je oko 10 km. južno jedna grupa kod Maravića.

Rezultati ovogodišnjeg prekopavanja vrijede naročito za to, jer se je na kopanje potrošilo više vremena, te se poslom nije onako naglilo, kao kad valja, da se u što kraćem vremenu što više nagje. Pojedine prilike, u kojim bi se predmeti nalazili, način, kako su bile gromile uregjene, mogao se je sada pouzdanije i izvjesnije ustanoviti, pa su ovogodišnje iskopine u znanstvenom pogledu komentar dojakošnjim, a ponajviše i budućim iskopima na Glasincu.

Znameniti su ovi iskopi i s toga, što je ovoga puta od mnoštva nasutih gradina na Glasincu u program povučena ona kod Kusača — prva nasuta gradina u Bosni, koja je dojako pretražena.

Ovu gradinu spomenusmo već drugom prilikom. Okrugli nasip, koji u premjeru ima 84 met., bio je na južnoj strani najširi (8 met.) a visina mu je dohvatila upoprijeko 1 metar.

Raskopan je nasip u duljini od 60 met., pri čemu je otkopana površina od 360 m² po prilici; nadalje su raskopane 2 male kamenite gromile i 25 m² ledine u nutrašnjosti gradine.

Najviše se je pri tome raskopavanju našlo utaraka od posuda. Sve su to posude za domaću potrebu s raznolikim gukama, a načinjene prostom rukom dosta primitivno, i zdjelice s klapavim ručicama.

Broncanih predmeta našlo se je u gradini razmjerno mnogo: 4 nejednake narukvice, 1 pafta s probijenim kalemom, 1 plosnat prsten, 2 cjevčice, savijene od žice. Od gvozdenih predmeta našao se je samo malen nožić s izvinutom oštricom; od kamena nekoliko oblih, izglagjenih grumena, s kojima se žito mljelo (Kornquetscher), i konačno 3 vretena od ilovače.

Svi se ovi predmeti podudaraju s onima iz gromila, a naročito su utarci od posuda jednaki s onima, što su nagjeni Pod Pećinama, te se ne može posumnjati, da potječu iz istog vremena.

Ne može se za sada još riješiti pitanje, da li je i gradina podignuta u isto vrijeme, kad i gromile ili možda kašnje, u kom bi potonjem slučaju moglo biti, da su rbine i broncani predmeti kao ostanci starije kulture dospjeli amo, i da su zasuti naspom.

Ali ja primjećujem, da se je u cijeloj pretraženoj duljini u srednjoj liniji nasipa u širini od 2 m. vrlo rijetko nalazilo rbina, i to samo u najgornjem sloju, dočim se s ovu i onu stranu te linije nalazahu vrlo često, a uvijek na živcu. Po tome se može suditi, da je nasap bio prvobitno 2 metra širok, a kad se je gradina stala rušiti, da je ruševinom svojom zatrpao rbine, što su ih nekadašnji stanovnici bacali pod nasap, da su te rbine po tome onamo dospjele, kad je gradina još bila naseljena. Vrijedno je i to spomenuti, da se je u naspu s nutarnje strane više toga nalazilo, nego li sa spoljašne, i da je broncanih predmeta bilo samo unutri.

Prekopano područje nekropole.

U nekropoli Pod Pećinama raskopano je 27 gromila (ponajviše kosturnica). Karakteristično je za njih, što se je u njima našlo vrlo rijetko predmeta od bronca. Izuzevši dvije gromile s nekoliko broncanih predmeta, i jednu, u kojoj je bilo 10 željeznih koplja, bilo je u njima većinom ilovastih utaraka od posuda, uglagjenih kamenitih grumena za mlivo i nekoliko vretena. Komadi od posuda ili su već kao rbine nasuti sa ostalim kamenjem u gromile,

ili su pod velikim teretom tako razdrobljeni i smrvljeni, da ih nije moguće nikako sastaviti.

Karakteristični fragmenti posve su identični s onima iz gradine i pokazuju iste oblike.

Od one četiri gromile, koje su tik ispod gradine kod Podgraca raskopane, bilo je u najvećoj (grob za sažganu lešinu) uz nekoje interesantne broncane predmete lijepo čislo povelikih neobragjenih, tek provrtanih jantarovih zrna.

Grupa kod Šarenčevih Vrtoča, u kojoj ima 15 gromila, bijaše s obzirom na svoju sadržinu broncanih predmeta bogatija od pregjašnjih, a zanimljiva već s toga, što se hvata najbogatije dosele raskopane Arareve gromile. U njoj se našao lijep niz djelomice novih oblika, a od najinteresantnijih spominjem čitavu ogrlicu, koja sastoji od tri niza bombaka: jedan sa zrnima od mine (email), drugi sa lijepo izrezanim zrnima od jantara, a treći od neobragjenih krupnih jantarovih zrna. U istoj je gromili nagjena i špiralna cjevčica od platine, rijetke kovine u prehistoričkim gromilama, koja nas upućuje na Ural. —

Dok pregjašnja grupa daje gdjekoje nove oblike i u svemu ističe neko osobito, interesantno lokalno obilježje, kojim se razlikuje od nekropola do sada ispitanih, podudaraju se predmeti, nagjeni u bližoj grupi na Bandinom Brdu (10. gromila) s prijašnjim iskopima. Nagjeno je u njoj: masivnih grivni, uriješenih piknjicama, ukucanih zumbom; počelica od broncanog tenećeta uriješena savatom; bombaka od bronca, — a u dvije gromile po jedan gjerdan sitna jantarovog zrnja kolik grašak (preko 200 kom.) i jedan gjerdan još sitnijim zrnjem od modrog stakla.

Najbliža grupa (sedma gromila) nalazi se 3 km. na jug kod Čardaka, gdje su već lanjske godine raskopane četiri gromile, a jedna megju njima s lijepim rezultatom. Ta grobišta pokazaše se i ove godine izdašna. U najobilatijoj gromili bile su 4 lijepo urešene pafte, 2 para grivni, ulomci počelica od tenećeta, željezni bodež i privjesak od kamena. U drugoj gromili bilo je izmegju ostalog lijepo čislo zrna uriješenih minom (Email), a u ostalim našlo se ponajviše gvozdenog koplja, broncanih ukosnica, jedne kliještice itd. Po svom sadržaju bijahu ove godine najbogatije gromile oko „Crvene Lokve“, po prilici 700 m. na zapad od pregjašnjih.

Ovdje su pregjašnjih godina zapovjednici vojne postaje u Podromanji pretražili više gromila (u svemu 8), te je jedan dio onih stvari, što su ih onda našli, u c. kr. dvorskom muzeju u Beču [1]).

Makar da su tom prilikom raskopane najveće, pa valjda i najbogatije gromile, pokaza se i zaostatak (u svemu 16 gromila) izdašan.

Najljepše stvari nagjene su u jednoj gromili, od koje jedva da je $^1/_5$ bila netaknuta, dočim je sve ostalo bilo prekopano.

---

[1]) Od onda objelodanjene po dru Moricu Hörnesu u „Mitth. der anthrop. Ges.“

Nagjen je tu gotovo potpun pâs od bronca, bogato ukrašen kitama broncanim, nalik na onaj iz Arareve gromile, 2 krupne grivne s punktiranim urnekom, 2 velike grivne savijene od broncane žice u 20 savijutaka, 2 špiralne fibule, 10 fibula na oblik luka, 14 broncanih zrna, 5 dugmeta s dugom peteljkom, 7 broncanih kolutića, 3 kitice na oblik lijepe posudice, kamenit privjesak i veliko mnoštvo zavojaka od žice.

Vrlo bogata broncanim predmetima pokaza se druga jedna gromila te grupe. Bile su u njoj 4 fibule na oblik luka, 4 okovice od tenećeta, 2 para grivni, više kolutića, broncanih zrna, dugmeta, počelica, lijepa toka s probijenim kalemom, nîz manjih staklenih zrna, nîz emajliranih i jantarovih zrna. Od željeznih stvari našlo se: 3 sulice, 1 dugi i 1 kratki bodež.

U trećoj gromili bila je uz mnoštvo bronca lijepa serija emajliranih i jantarovih zrna, a megju njima plosnast, obragjen komad jantara, koji se ističe svojom veličinom (7 cm. dug).

Izmegju ovih ovećih grupa pretražene su na nekim mjestima pomanje, osamljene, većinom oniske gromile, u kojima se nije ništa osobito našlo. Ove se bile: na brijegu gradine Kusača 4 gromile, na sjevernoj strani gradine u dolu 4 gromile, kod Vrhova megju Bandinim brdom i Čardakom 4 gromile i konačno ispod Kule uz cestu 3 gromile blizu one gromile, što ju je u svoje vrijeme pri gradnji ceste 1880. poručnik Lexa prekopao onako nenadanim uspjehom.

Osim ovih grupa pretražene su tri druge, koje su po strani od područja dosad pretraženog, a odlikuju se svojom neobičnom veličinom od ostalih. Osobito velikih gromila ima u grupama blizu mjesta Maravića, kod Vrtanjak-bunara. Ima tu 5 gromila, kojima je premjer 20—30, a visina 3—4 m.

Najveće dvije od tih gromila posve su pretražene. U svakoj su bila po dva kostura, a uz njih u jednoj lijepo ukrašen krčažić, lončić, i jedna priprosta zdjela, u drugoj špiralni kolut, savijen od broncane žice.

U drugoj grupi blizu samih Maravića (pretraženo 10 gromila) našlo se nekoliko vanredno lijepih predmeta od bronca, a spominjem megju ostalim veliku iglu četrerobrida vrata i lijepo profilirane glavice *(T. II. sl. 3.)* i ogrlicu (torguis) bogato savatom urješenu. Ovaj pošljednji komad valjda je najljepši svoje veoma rasprostranjene vrste *(T. VI. sl. 1.)* Ovih otvorenih ogrlica sa savijenim plosnatim krajevima ima na stotine po svoj srednjoj Evropi. Bosanske se naročito odlikuju ukusnim sploštenim oblikom i lijepim ornamentalnim motivima, kojim su našarane. U naše je motiv, što ga zovu „pas u bijegu“ (Laufender Hund).

Patina je gotovo u svih komada izvrsna, po čemu se može suditi, da su razmjeri pri legiranju brižno odregjivani, pa ako još uzmemo u obzir neobičnost nekih komada i nestašicu željeza, koja

tu udara u oči, onda se čini, da smo se namjerili na ostanke starije epohe.

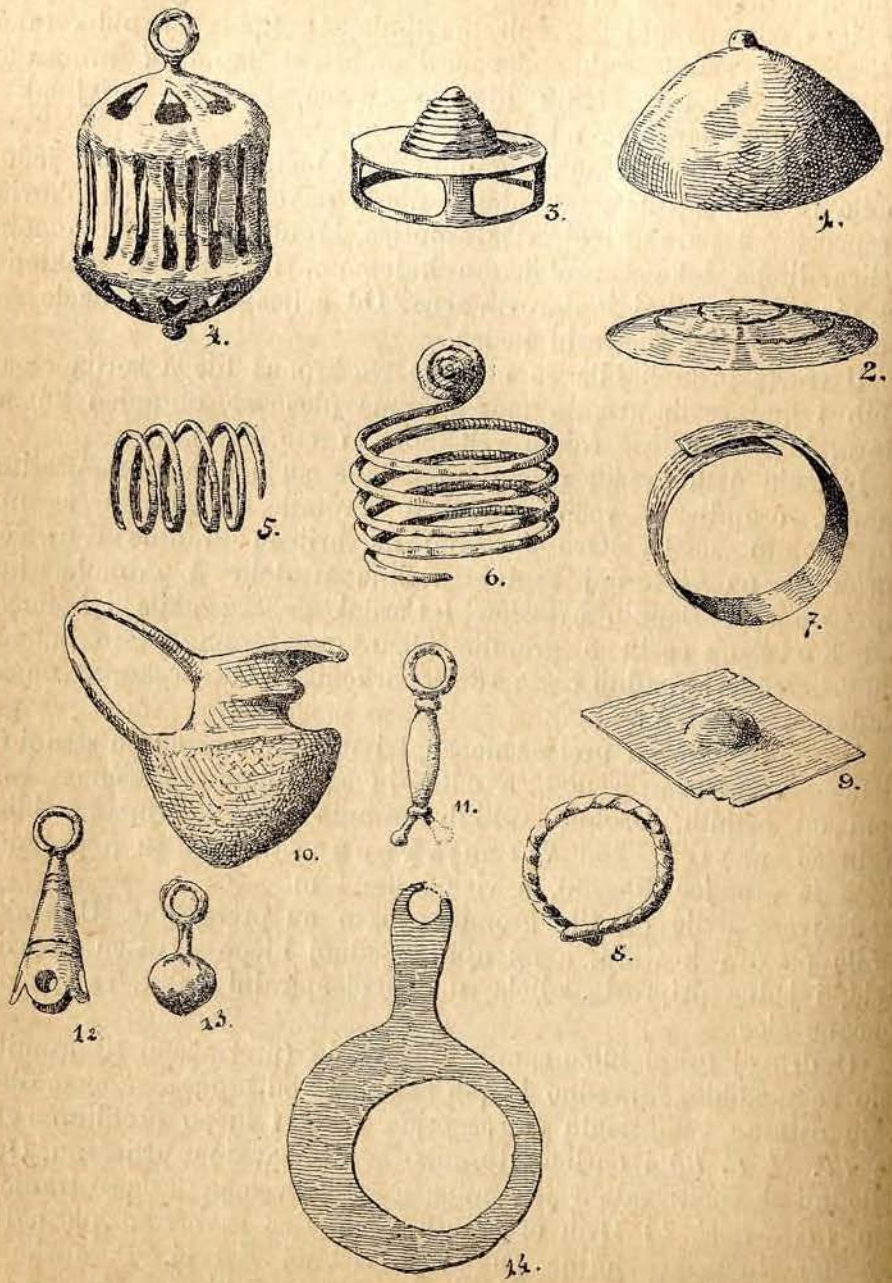

Tabla I.

1—4, 9, dugmeta od bronca; 5—8 prstenje od bronca; 10 –14 nakit od bronca.

U trećoj grupi, kod Bradve (mjesto Kramer-selo), gdje je pretraženo 6 gromila, našlo se mnoštvo kostura, ali malo priloga. U gornjem sloju take jedne gromile nagjena je rimska fibula —

koja je bez sumnje slučajno i u kasnije doba ovamo dospjela. *(T. VI. sl. 4.)*

* * *

Opća opažanja. Što se tiče gradnje gromila, nema se šta primjetiti uz ono, što je već prije rečeno. I ove kao i pregjašnje gromile nasute su od kamena, te im veličina varira izmegju 5·20 m., a visina izmegju 40 i 100 cm. Lešine i pridane im stvari bijahu položene ili na golom živcu ili na sloju kamenja, kojim bi se ovaj obložio. Pošljednje bi se osobito dešavalo u takih gromila, gdje su bile sahranjivane sažgane lešine.

Sahranjivanje bilo je dvojako. Uz skeletne grobove, gdje su skeleti sahranjeni bez ikake opreme, ima i gromila sa spaljenim lešinama, a često se nagju obje vrste sahranjivanja u jednoj gromili.

Izmegju gromila, pretraženih ove godine (svega 102) bijaše ih 17, u kojima su bili sahranjeni samo sažgani ostanci, 35 u kojima je mrtvac nespaljen sahranjen, a 15 u kojim su mrtvaci na oba načina sahranjeni. U ostalim gromilama nije se način sahranjivanja mogao utvrditi.

Našlo se je i takih gromila, u kojima je bilo sahranjeno poviše mrtvaca. U jednoj gromili kod Bradve bilo ih je 11, u jednoj kod Pod Pećinama bilo je 7, u jednoj ispod gradine Kusača bila su 4 kostura u jednoj gromili.

U svemu bilo je 12 gromila kao zajednički grobovi.

Što se tiče mrtvačkih ostanaka, valja primijetiti, da su u gromilama, gdje se nagjoše tragovi od lomača, prilozi bili rasuti po manjoj ili većoj površini gromile. Većinom su broncani predmeti stradali od plamena. Gdje je vatra samo ponešto do njih dopirala, ondje su pocrnjeli i krti, a gdje ih je jako žarila vatra, ondje su se donekle stalili, ili posvema preobrazili u trosku i deformisali.

U jednoj gromili kod Crvene Lokve bila je tolika vatra, da se je pojedino kamenje ispeklo u kreč, a ovaj se, vlagom iz zraka gašen, pretvorio u klakovitu tvar, koja se je oko pojedinih komada bronca uhvatila kao kora.

Kosturi su od teškog tereta, kojim ih je kamenje pritislo, većinom posve zdrobljeni i sa svoga mjesta pomaknuti.

Rijetko se kada moglo utvrditi, kako su lešine bile položene, ali gdje se je to moglo, tu je većinom glava bila okrenuta k zapadu, a noge prama istoku (U svemu konštatovano je to u 20 slučajeva).

U dva slučaja bila je glava okrenuta k sjeveru, a u tri druga k jugu. Čini se dakle, da je i tu pri sahranjivanju uticao onaj religijozni momenat, koji većinu prirodnih naroda prinukava, te svoje mrtvace sahranjuju licem, obrnutim k suncu na ishodu.

U dvije gromile (kod Vrtonjaka i Šarenčeve Vrtoče) nagjene su lešine donekle zaštićene. Primitivna oprema, koja je imala da ih štiti od težine kamenja, sastojala je od dva reda velikog kamenja,

koje je bilo smješteno niz lešine i od nekoliko ovećih kamenitih ploča, koje su služile kao pokrov.

Jasnih tragova običajnih mrtvačkih obreda opazio sam kod Šarenčević Vrtoča. Sasvim na površini gromila nagjeni su nezaklonjeni ulomci zdjela sa dvije ručice, u kojima se pokojniku na grob davala hrana kao žrtva.

U Bosni taj običaj tu i tamo još i danas nalazimo u seljaka. Cesto putnik nailazi na vrčeve i zdjele s hranom za mrtvace na novim grobovima, a općenito je poznat običaj u muhamedovaca, da u turbetima pokojnicima, koje osobito poštuju, donose jela kao žrtvu.

Veliku pažnju i opreznost iziskuju pri pretraživanju gromila kasnije sahranjene lešine, jer one u koječem odlučuju pri prosugjivanju gromila.

Megju gromilama, koje su ove godine pretražene, ima ih nekoliko, gdje o kasnijem sahranjivanju nema sumnje.

U jednoj gromili kod Kusača nagjeno je 6 lešina bez priloga, koje nijesu bile sahranjene, kao obično, na tlu, već još dublje, u ilovači. Na ruševini, naslaganoj nad njima, primijetilo se nereda, i već po tome se može suditi, da su te lešine tu kasnije sahranjene.

Blizu ovih lešina našlo se nekoliko kamenitih ploča, kakih ima mnoštvo po sredovječnim grobljima, a daljim ispitivanjem našlo se, da su tri takve ploče bile na samoj dotičnoj gromili, te su od onda odvezene u crkvu sokolačku. Nema dakle sumnje, da su to sredovječni grobovi, kojim je temelj kakva stara gromila.

Prvobitne prehistoričke ostanke od lešina nagjosmo djelomice razorene pri kasnijem sahranjivanju, a djelomice — pri jugoistočnom rubu gromile — bez priloga. I po obličju kosti i po nekim rbinama moglo se razabrati, da je taj kostur mnogo stariji, nego onaj drugi.

Svih šest kasnije sahranjenih lešina bilo je okrenuto glavom k jugu.

Nedaleko odande nagjen je u najgornjem sloju jedne gromile kostur, koji je slabo bio kamenjem zasut, te je zrak mogao dopirati do njega. Kosti su zbog toga postale vrlo prhke i bijeljahu se kao snijeg, kako to biva maceriranjem na zraku.

I ovdje, čini se, da je lešina kasnije sahranjena, i to sudeći po jednom prstenu od legiranog srebra i po srpolikom, potkovastom nožu, iz najnovijeg vremena.

Meni se je sve to učinilo, kao da su ovdje na brzu ruku zatrpali umorena čovjeka.

Sličnim načinom u najgornjem sloju sahranjenih lešina nagjosmo u jedne gromile kod Bradve (5 kostura). Nije baš utvrgjeno, da su i ove lešine kasnije sahranjene, jer uz njih nije nagjeno nikakvih priloga ni drugih znakova. Moglo bi biti, da je to zajednički grob, podignut u prehistoričko doba, te uzgredice pripominjem, da se je

uz jedan kostur, sahranjen u najgornjem sloju jedne gromile kod Šarenčevih Vrtoča, našlo vrlo lijepih predmeta od bronca.

* * *

Nahodi. Po dojakošnjim, pa i ljetošnjim iskopima nema sumnje, da su iskopani predmeti proizvodi samosvojne kulture, kojoj prvi počeci mogu da padaju u isto vrijeme s doselenjem dotičnog naroda, ili se mogu pripisati vrlo ranom, spoljašnom uticaju; no svakojako je ta kultura u istoj prigodi tečajem vremena stvorila svoje samostalne, izvorne, od spoljašnih uticaja prilično netaknute oblike. Tako ja sebi tumačim mnoštvo tipskih forma, koje se tu nalaze, a kojih na drugim nalazištima iz istog doba, ili jednakog stepena — ili nikako nema, ili se od ovih vrlo razlikuju.

Gotovo svi su nagjeni predmeti osim oružja nakiti, koji pripadahu nekom osebnom, bizarnom uresnom aparatu, i kojim se dekorativno obličje manje pokazuje u krasoti pojedinih predmeta, a više u suglasju i skladnom poredanju svih sastojaka.

Slično nalazimo u našljednika ili bar najbližih rogjaka nekadašnjih glasinačkih žitelja, u Arbanasa, u kojih je nakit takogjer sastavljen od množine predmeta, koji pojedince izlaze neznatni, a namješteni i poredani kako treba, u skupu prikazuju bujnu sliku.

Formama, za Glasinac karakterističnim, još se pridružuju i iza ovogodišnjeg prekopavanja lijepe serije: fibula na oblik luka, oblih lijepo urešenih toka, okovica od tenećeta, ispupčenih dugmeta, potkita na oblik posudica, grivni i počelica.

Ovi predmeti veoma umnožavaju dojakošnji materijal i potvrgjuju ponovo, da smo se tu namjerili na jedinstvenu samosvojnu kulturu jednoga naroda i plemena.

Da je to pleme bilo ilirsko, o tome već ne može biti sumnje. Ono malo historijskih vijesti, što ih imamo od toga naroda, podudaraju se s rezultatima našega pretraživanja, i ja ću ovdje samo nekoje stvari da istaknem, koje za naše pitanje vrijede. Riječ „Arar" u imenu poznate „Arareve gromile", u kojoj je nagjen lijepi onaj šljem, i danas je korijenom riječima u arbanaškom jeziku, koje znače gomilu kamenja, grobni humak, ukratko — gromilu.

Na jug samom ravnom Glasincu prema dôlu Prače zove se jedno selo Batovo.

I tome je imenu korijen stari ilirski „bato", što znači knez; Batovo bilo bi dakle kneževski grad. Knežina Bato bila je u svoje vrijeme i u Rimu poznata i zle uspomene zbog kobnih i dugotrajnih ratova, što ih za Augustova vremena izazvaše ilirski Batoni.

Na Glasincu čuje se često još jedno ime: „Bando." Ima tamo Bandin-Odžak, Bandinobrdo, Bandovina, a narod veli, da je tu po tradiciji stolica nekog starodrevnog junaka Bande. Tog Bandu crta narod tako nejasno i mračno, da je po pričanju mučno odrediti izvjestnu epoku, u kojoj je Bando živio, pa bi već iz toga

slijedilo, da se i to pričanje oslanja na kaku prastaru tradiciju iz ilirskog doba, a za ime će se valjda još naći, da je ilirskog podrijetla. Izvjestno je glede Bande, da su one razvaline, što ih narod nazivlje Bandinim konakom, iz prehistoričkog doba. Te razvaline sastoje od naspa, nasutog od sitna kamenja, a obuhvataju u četvero ogragjen, duguljast prostor od 12 i 24 m.

Konačno da još napomenem vijest, koja mi je došla s privatne strane iz Albanije. Po toj vijesti, kojoj doduše još treba potvrde, podižu i Arbanasi u nekim krajevima svojim pokojnicima gromile, dakako omalene. Slično se često po selima i u Bosni dešava, te se nagju grobovi iz najnovijeg vremena, koji su zasuti duguljastom gromilom od kamenja, a i tu kao da imademo staru tradiciju, koju je narod i nehotice mjestimice pridržao.

Vraćajući se ovogodišnjim nahodima, valja mi primjetiti, da se dojakošnje serije po njima umnožavaju mnoštvom novih oblika, koji djelomice padaju u opseg domaće kulture, a djelomice su importirani.

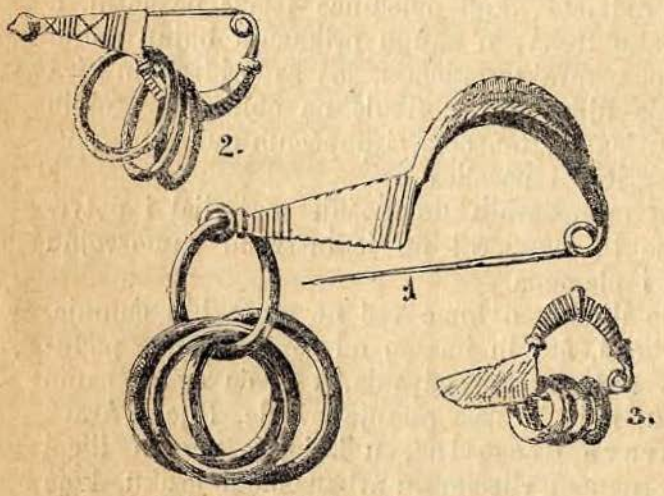

Slika 1—3. Fibule iz Crvene Lokve.

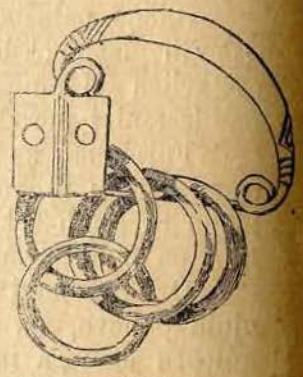

Sl. 4.
Fibula sa Šarenčevih Vrtoča.

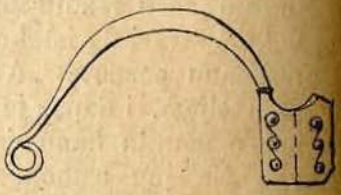

Sl. 5. Fibula sa Šarenčevih Vrtoča.

Fibula nagjena je množina (60 komada) i to većinom dojako poznatog luka, komu oba kraja prelaze u dvije kuke, te završuju s jedne strane u četverouglast listić, u koji zahvaća igla s druge strane. Lukovi tih fibula često su urišeni uzlovima i zarescima. Često se nagjoše fibule od broncane ili željezne žice, savijene u dvije spirale (Spiralfibeln). Mjestimice našle se fibule u dvoje kao parovi, a osobito lijepi primjeri kod Crvene Lokve i Šarenčevih Vrtoča, gdje se često nagju pendanti, osobito fino i ukusno izragjeni

(*Sl. 1—4*). Varijantu te fibule pokazuje nam *slika 5*, u koje nema jedne uvojke, te je jezičac za iglu pristao neposredno o luk.

Rijedak je pojav na Glasincu jedna fibula, kojoj se luk ispružio, te se savio kao zmija. Uvojke nema ni s ovu ni s onu strane luka. Taka fibula, kojoj je uslijed njena oblika nadjeveno ime serpeggiante, nagjena je Pod Pećinama (*sl. 6.*).

Isto je tako jednostavno ustrojena jedna fibula od Podgraca (gromila II).

Nadalje nagjeno je 5 fibula, koje po svom obliku sjećaju na fibule, nagjene oko močvara kod Certose i koje se često nalaze na grobištima u istočnim Alpama i u gornjoj Italiji, a u Bosni dosad još nijesu nagjene (*Sl. 7, 8.*).

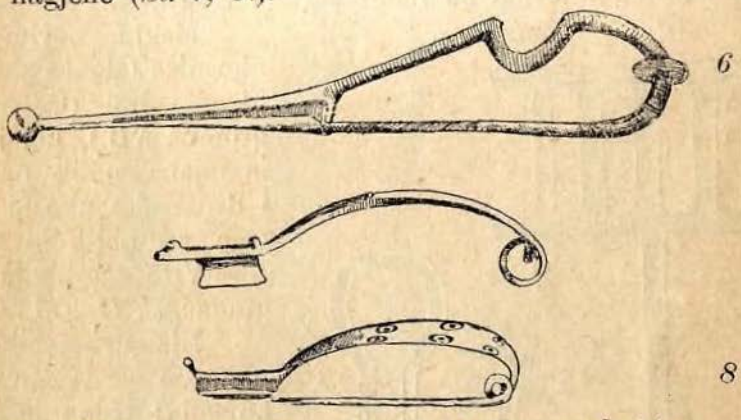

Slika 6. Fibula iz Podpećina. — Slika 7. i 8. Fibule sa Čardaka.

Ova dva potonja oblika pripadaju po Tischlerovim istraživanjima o historiji tipova koncu hallštatske perijode, te je svakako karakteristično, da se u mnoštvu glasinačkih fibula samo pojedince nalaze.

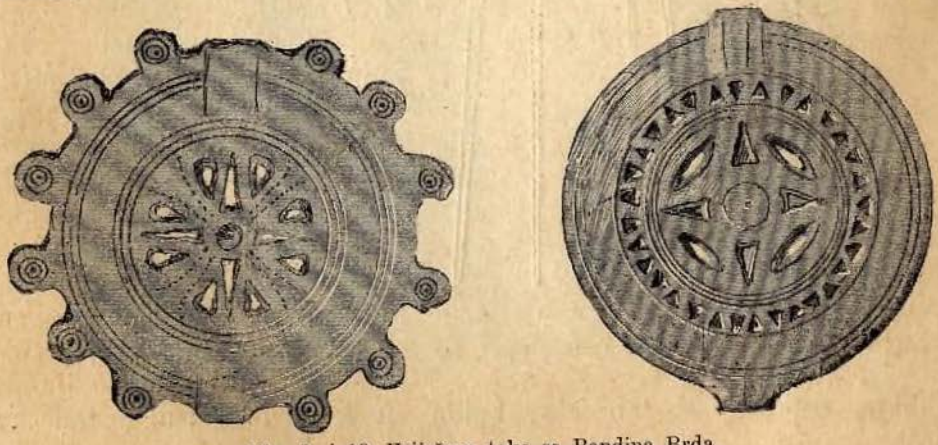

Slika 9. i 10. Uriješene toke sa Bandina Brda.

Specifična glasinačka fibula ostaje polukrugla fibula na obluk na tro ili četverouglastoj plojci (*sl. 4*).

Grivne nagjene su kao i dosele naročito u formi više ili manje masivnih biočuga, kojim stânjeni krajevi prelaze jedan preko drugog. Ima ih 10 pari i 9 komada samaca.

Osim ovih nagjena je forma špiralnog cilindra od žice sa 20 savijutaka (Crvena Lokva), na kakvu se dosad namjerismo samo u Ararevoj gromili, u smanjenom mjerilu.

Izmegju ostalog nakita od bronca, napomenuću samo onake komade, koji se svojim oblikom razlikuju od dojakošnjih.

Iz jedne serije eksemplara poznata okovica od tenećeta, sastavljena u na krst od 4 kružnice, variira u jednom komadu (Šarenčeve Vrtoče, gromila X.) tako, da su veći krstovi potkićeni nizom manjih, a drugi su nadomješteni trokutima.

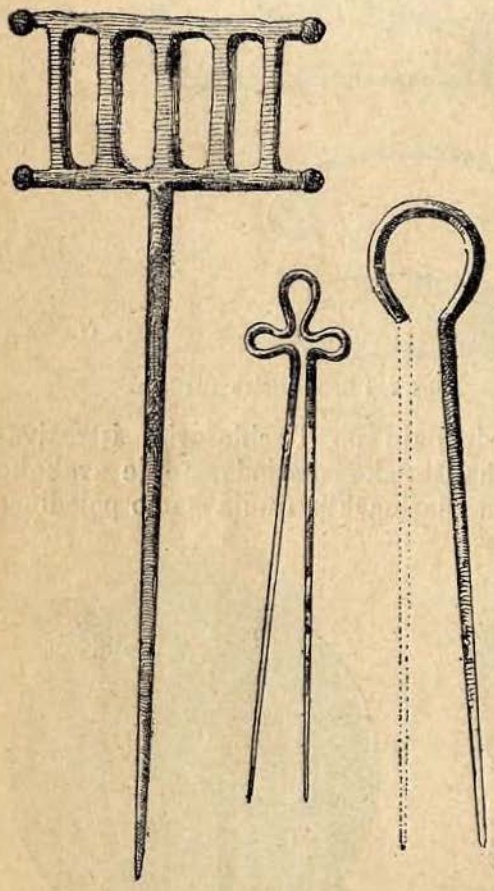

Slika 11—13. Ukosnice sa Glasinca.

Megju novim oblicima ukosnica (Haarnadel) napominjem jednu (Crvena Lokva, gromila VII.), kojoj je glavica izragjena nalik na ljestvice, i dvostruke ukosnice s glavicom na oblik krsta (Šarenčeve Vrtoče, gromila XII, Podgradac, *sl. 11—13.*).

Niz urješenih dugmeta umnožio se za dva originalna komada; jedan je iz gromile pod Kusačama (Podgradac, gromila I. *T. I. sl. 3*) a drugi sa velikom oblom glavicom, po stranama nastrijekanom, iz Crvene Lokve (gromila II. *T. I. sl. 4*).

Pupčasta dugmeta pokazuju nam *sl. 1, 2, 9.* na *tabli I.*

I prstenova, kojih se prije našlo samo porijetko, iskopano je ovaj put više. Oblik im je vrlo jednostavan i različit. *(T. I. sl. 5—8).* Ima glatkih broncanih prstenova, prstenova od savijene žice, sa sastavljenim krajevima, prstenova od žice u špiralnom obliku, trakova od tenećeta, kojim su krajevi složeni jedan uz drugi.

Najljepši je od sviju špiralni prsten od žice iz jedne gromile kod Maravića, kome se jedan kraj špirale završuje malom špiralnom plojkom *(T. I. sl. 6).*

Osim toga odlikuju se još ljepotom svojom spomenuti već srpoliki torguis iz Maravića vrlo lijepo graviran *(T. VI. sl. 1.)*. I igla iz iste gromile pripada najboljim proizvodima prehistorijske broncane umjetnosti *(T. VI. sl. 3.)*. Na istom mjestu nagjena je nadalje u drugoj jednoj gromili obla, malo ispupčena toka sa lijepim urezanim linearnim ornamentom. *(T. VI. sl. 2.)*

Zanimive su svojim po nas novim oblikom neke lijepo izragjene kitice (berloque), od kojih su najvažnije ocrtane na *tabli I. sl. 10—14.*

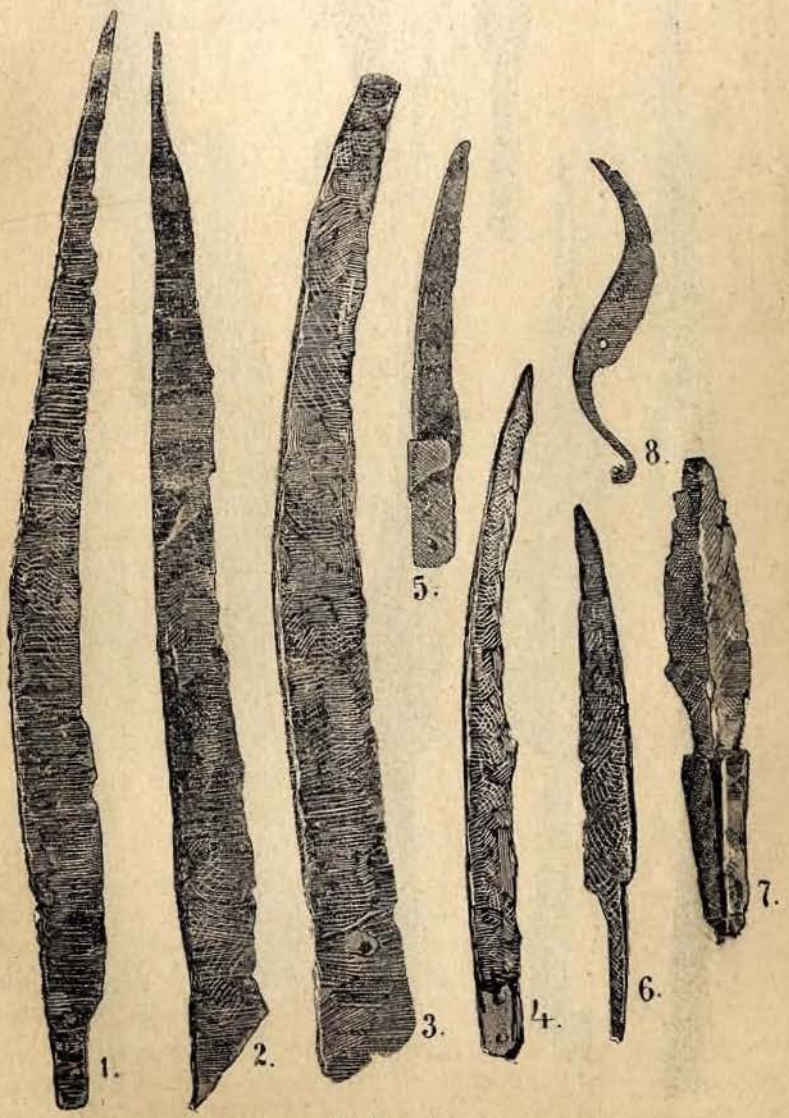

Tabla II.
Gvozdeni noževi i bodeži sa Glasinca.

Željeznog oružja našla se množina, a većina ga se podudara s dojakošnjim oblicima. Noževi i mačevi (12. kom.) kratki su, a

šiljata je oštrica izvinuta (*T. II.*). Zanimljiva je iznimka jedan nož nagjen na Pod Pećinama, kome je oštrica bila nekoć koplje,

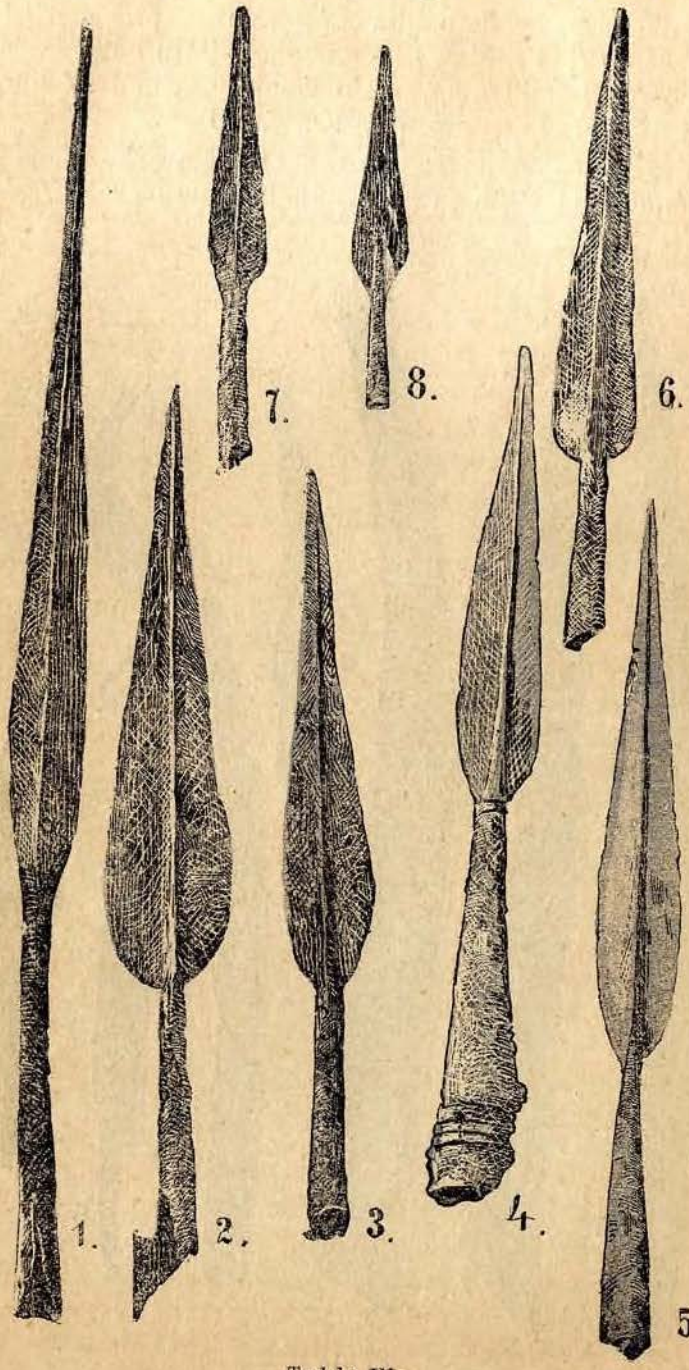

Tabla III.
Gvozdene sulice i koplja sa Glasinca.

pa se poslije na gornjem kraju obložila tokom od željezna tenećeta, i tako dobila držak. (*T. II. sl. 7.*).

Već spomenuti nožić s izvinutom oštricom iz gradine Kusača biće da je mlagji (*T. II. sl. 8.*).

Koplja i sulica (*T. III.*) nagjeno je u svemu 30 komada, koji se svojim oblikom i veličinom megjusobno dosta razlikuju.

Uz koplja s dugim, uskim gvozdacem, kojim po srijedi ima ili nema povora, imade i posve plosnatih bez ikaka povora.

Duljina im je od 15—50 cm., širina od 3—6 cm.

Megju najbogatije iskopine spadaju ove godine obilna jantarova zrna, i zrna od stakla, vrlo često uriješena minom (email).

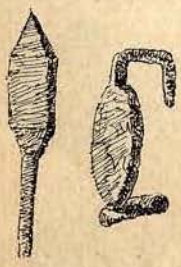

Slika 14. Šiljak od strjelice (gvozdac) sa Šarenčevih Vrtoča.

Slika 15. Gvozdena kopča sa Šarenčevih Vrtoča.

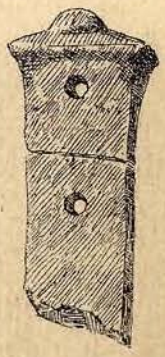

Sl. 16. Nakit od ilovače sa Crvene Lokve.

Jantarova su zrna obično prilično velika, neobragjena, kako ih je priroda stvorila, te samo probušena (*T. IV. sl. 9—12.*), ili su oblo izbrušena (*T. IV. sl. 16, 17.*), a i pogdješto i išarana, kao što je to u nakita iz Šarenčevih Vrtoča (*T. IV. sl. 13—15.*), i u jednog ovelikog, duguljastog grumena iz Crvene Lokve (*T. IV. sl. 9.*) Zrna od bijelog stakla nagjeno je nekoliko komada na oblik ananasa (*T. IV. sl. 18.*)

Jednobojnih zrna od staklene smjese nagjeno je najviše modrih (*T. IV. sl. 19.*) i žutih, a uz onaka, koja su naprosto okrugla, ima i našaranih.

Vrlo se često nagju zrna od staklene smjese, uriješena minom (*T. IV. sl. 20—23.*).

Načinjena su obično od žute paste s bijelim i zagasito-modrim emaljem, te su slični mnogim zrnima, nagjenim megju prehistorijskim starinama velikog dijela Evrope, te su i tu dokaz prastare razgranjene trgovine feničke.

Uz staklo, jantar i bronc, od kojega se često praviše zrna za nakit, nagjeno ih je i nekoliko od ilovače (*T. IV. sl. 4, 5.*) i od kamena (*T. IV. sl. 6, 7, 8.*), te su i ovi često jednostavno i ukusno uriješeni.

Ostavljajući druge malene komade, koji nijesu manje zanimljivi, još ću da napomenem posude, kakih je ove godine nagjeno više, a najprije što je najglavnije, u takom stanju, da se mogu nadostavljati i u cijelini sastavljati.

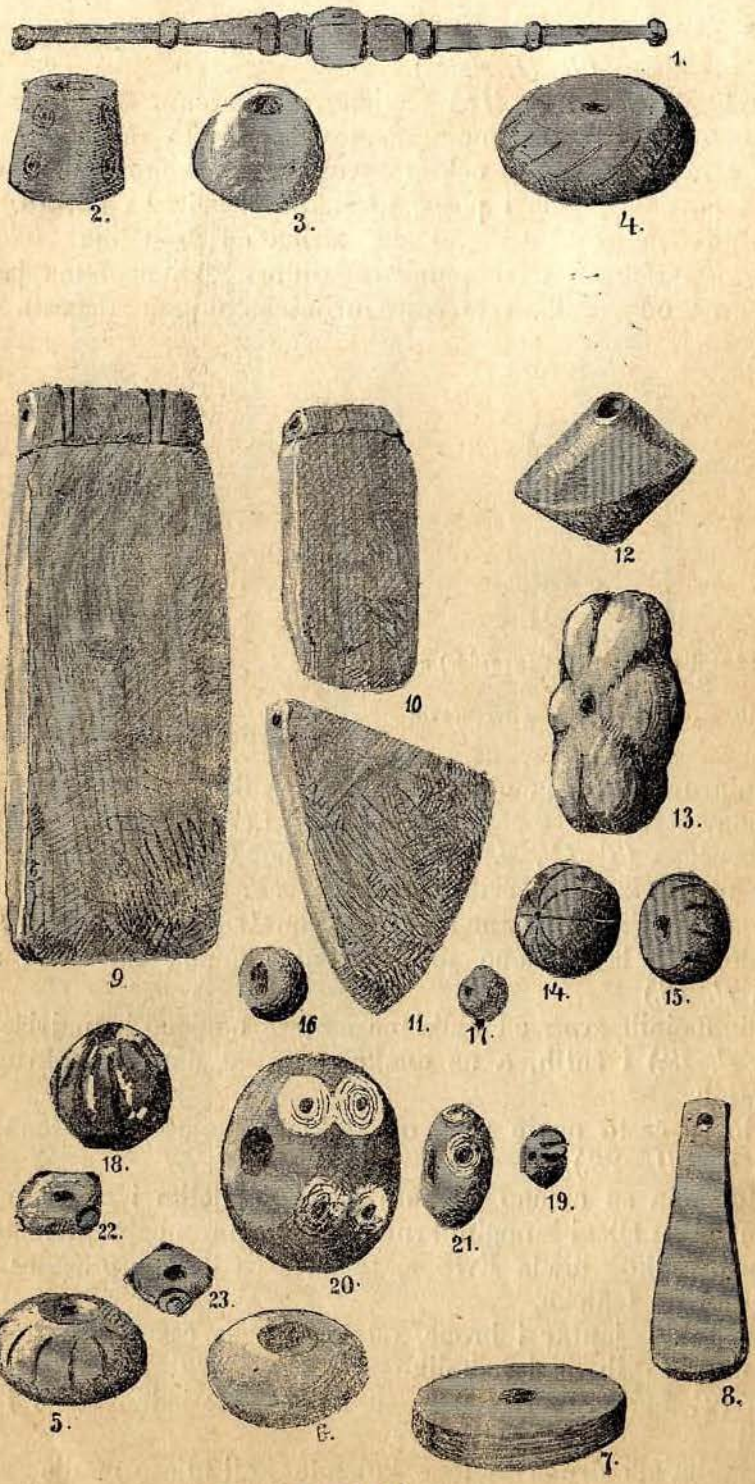

Tabla IV.

1—3 predmeti od kosti; 4, 5 bombaci od ilovače; 6—8 predmeti od kamena; 9—12 neobragjeni jantar; 13—17 zrna od obragjena jantara; 18, 19 zrna od stakla; 20—23 zrna od stakla s emaljem.

Prije svega valja navesti jedan oblik, koji nam je već iz Arareve gromile poznat, i koji nas sjeća na starogrčke posude, poznate pod imenom „oinohöe".

Kod Crvene Lokve *(T. V. sl. 1.)* i Bandinog Brda nagjena je po jedna taka posuda, i tako tu i opet vidimo trag uticaju grčke kulture. Na Čardaku nagjena je slična posuda s prostranim, isprutanim bočinama *(T. V. sl. 2.)*; a ponešto različita a lijepo išarana kod Vrtanjka *(T. V. sl. 3.)*.

Prosta jedna zdjelica nagjena je kod Crvene Lokve *(T. V. sl. 6.)* jedna čaška na staklu, sa četiri čvora na rubu kod Bandinog Brda *(T. V. sl. 5.)*.

Iz zadnjeg mjesta potječu i fragmenti velike urne s jednom ručicom, široka u bočinama, a uska pri gr'ocu *(T. V. sl. 4.)*.

Kod Vrtanjka nagjena je još naprosto, surovo izragjena zdjela.

Završujući spomenuo bih zanimljivu činjenicu, da predmeti, koji potječu iz jedne nekropole, uvijek pokazuju neko lokalno obličje i osobine, koje se u drugim nekropolama ili rijetko ili nikako ne nalaze, što osobito vrijedi za sitniji ukras. Uslijed tih lokalnih razlika ne bi zaključio da su nekropole postale u razna vremena, već da je i tu bio običaj, što ga u naroda i danas često nalazimo, da u nekim mjestima tradicija podržaje stanovite oblike nakita, te ovi postaju tipično obilježje ondašnjih stanovnika.

Јужно-босанске и херцеговачке врсте Tribus-a „Pterostichini."[1]

(Bosniae meridionalis Hercegovinaeque „Pterostichini" a Victore Apfelbeck.)

Принос познавању босанско-херцеговачких кукаца.

Приопћио **В. Апфелбек.**

I. Genus: **Amara** Bonelli.

subgen.: Triaena Leconte.

1. fulvipes Serv. 1 примјерак из Херцеговине (Др. Хенш).

subgen.: Amara in sp.

2. similata Gyll. Сарајево, Травник (Брандис), Херцеговина (Хенш)
3. ovata Fabr. Сарајево, Преслица планина (код Коњица).
4. montivaga Strm. Крупа босанска, Херцеговина (Хенш).
5. nitida Strm. Вучјалука (код Сарајева), Бјелашница планина (код Тарчина).
6. communis Panz. Вучјалука, Брадина (Херцеговина).
7. convexior Steph. Врело Босне, Брадина, Бјелашница.

---

[1]) In sensu catalogi coleopterorum Europae et Caucasi auctoribus Dr. v. Heyden, Reitter et Weise edit. tert. 1883.

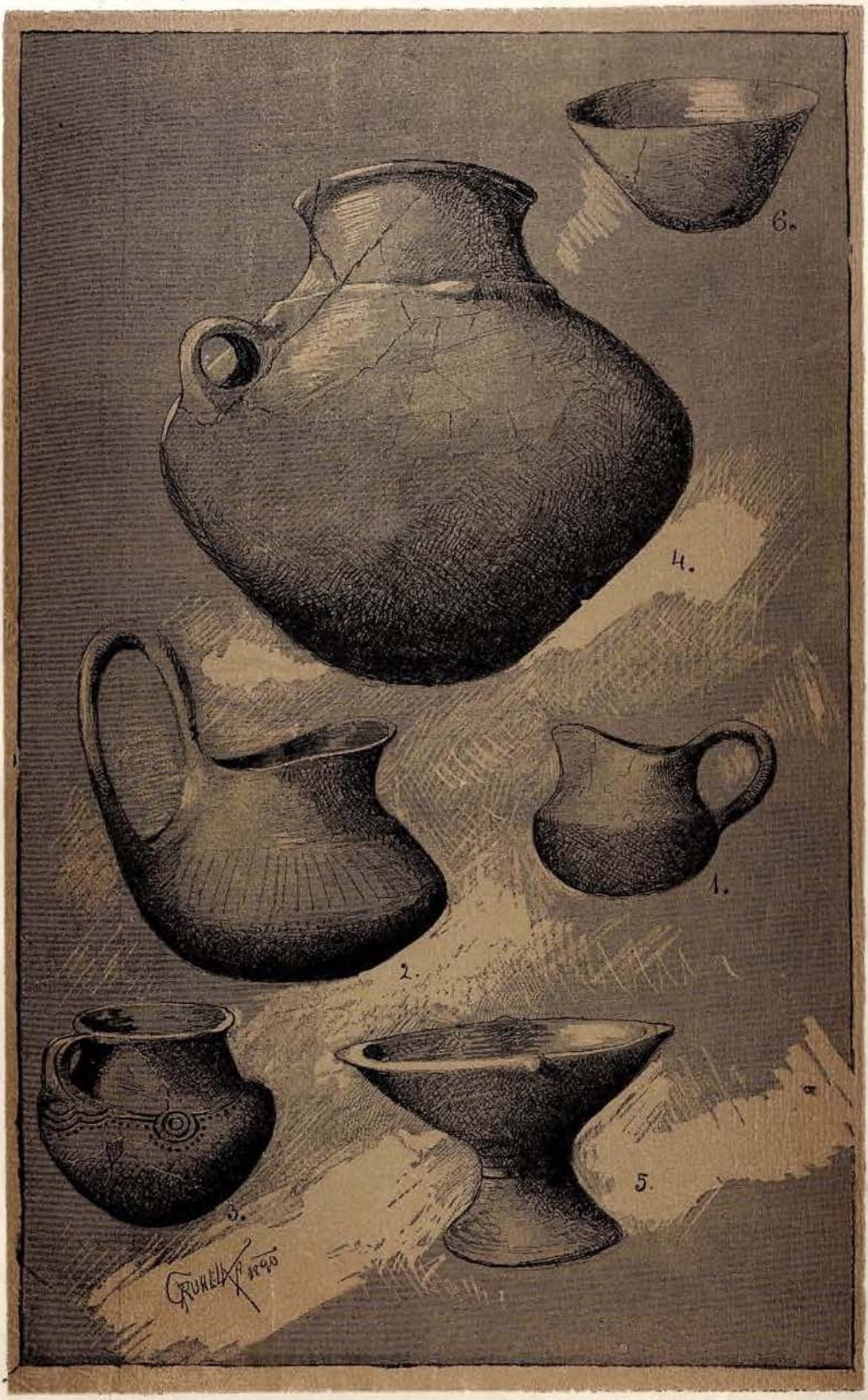

Posude sa Glasinca.

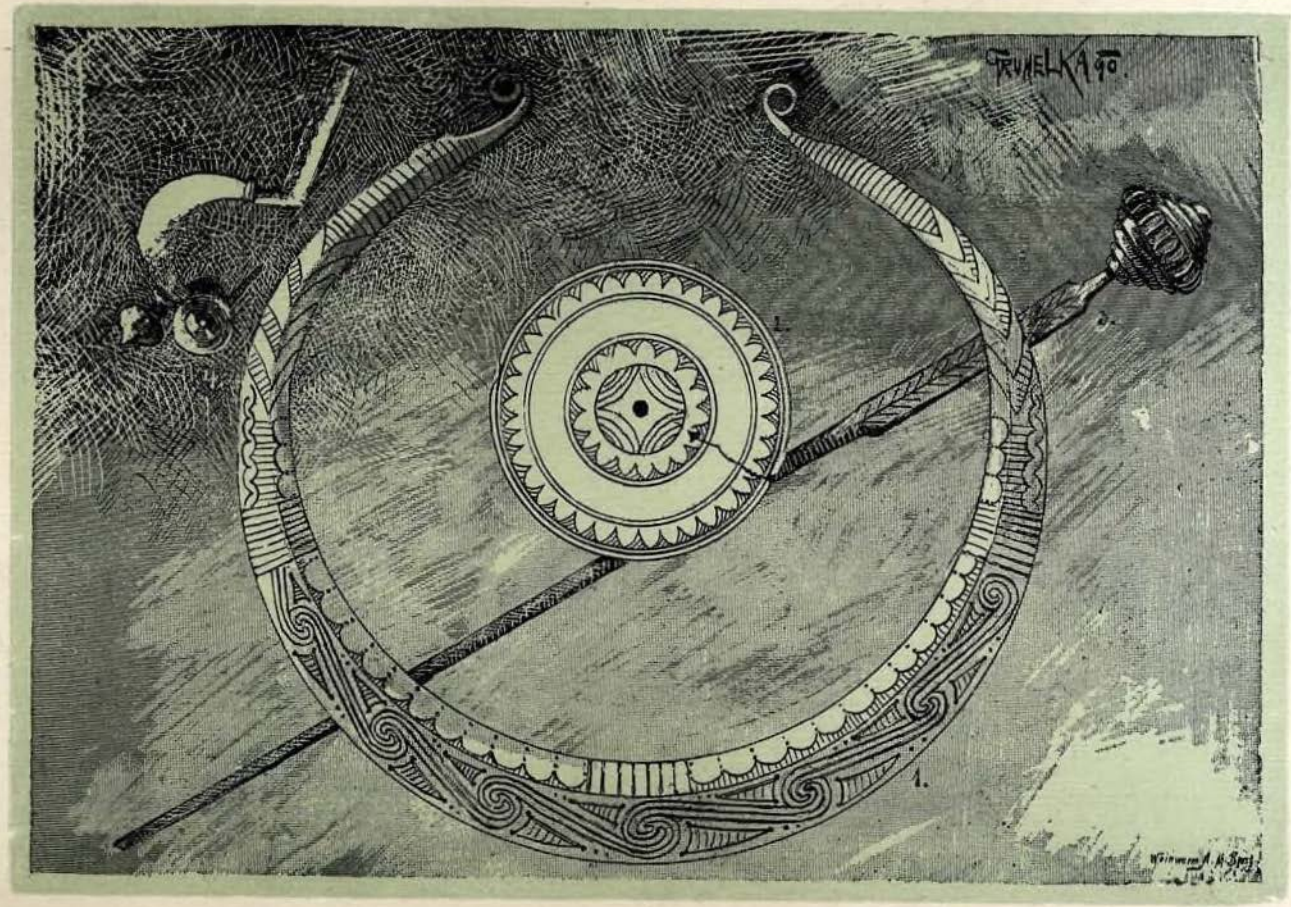

Ogrlica, igla, toka i fibula sa Glasinca.

8. curta Dej. Бистрик (Сарајево), Вучјалука, Врело Босне, Бјелашница планина.
9. aenea Deg. У цијелом подручју распрострањена, најчешћа врста и по високим планинама (Бјелашница, Бјелагора код Требиња).
10. famelica Zim. Трескавица планина (код Трнова).
11. eurynota Panz. Вучјалука, Фоиница (Босна), Билек (Херцеговина).
12. familiaris Dft. Код Сарајева.
13. anthobia Villa. Такођер код Сарајева.
14. lucida Dft. Врело Босне, Граб (код Требиња), Билек (Хенш).

subgen.: Celia Zimm.

15. ingenua Dft. Билек.
16. cursitans Zim. Вучјалука.
17. erratica Dft. Бјелашница планина (алпинско подручје).
18. praetermissa Sahlb. Ова, право узевши сјеверна врста, чини се, да је по јужно-босанским и херцеговачким високим планинама веома распрострањена.

Нашао сам је поново на Бјелашници код Тарчина (Босна) и на Волујку уз црногорску међу у висини преко 2000 мет. у пô љета уз снијежне пољане под камењем.

subgen.: Cyrtonotus Steph.

19. aulica Panz. Вучјалука.

subgen.: Bradytus Zimm.

20. consularis Dft. Вучјалука.
21. apricaria Payk. Вучјалука, Билек (Хенш).

subgen.: Percosia Zimm.

22. equestris Dft. Брајчин лаз (код Чемерна), Лебршник планина (алпинско подручје).

II. Genus: **Myas** Dejean.

23. chalybaeus Pall. У околици сарајевској, врло ријетка; чешћа може бити у Херцеговини, Домановић (Хенш)

III. Genus: **Abax** Bon.

24. striola Fabr. Херцеговина (Хенш).
25. carinatus Dft. Честа на Игман-планини код Сарајева, а и у Херцеговини (Хенш).

v. porcatus Dft. врло ријетка.

26. ovalis Dft. У цијелом подручју (на Игману честа).
27. parallelus Dft. Херцеговина (Хенш).

IV. Genus: **Stenochoromus** Mill.[1])

28. montenegrinus Mill. Од те у западној Црној гори одомаћене врсте нашао сам дојако једну непознату одлику, која се разликује

[1]) Verhandlungen der k. k. zoolog. botan. Gesellschaft in Wien, Bd. XVI. Wien 1866. pag. 817. „Stenochoromus montenegrinus Mill.: Niger, supra depressus, prothorace cordato, basi utrinque foveolato et bistriato, angulis basalibus rectis, coleopteris oblongo-ovatis, striatis, impunctatis, interstitio septimo carinato. Long. 7—7½ lin. ♀ elytris subopacis, laevius striatis.“ По шумама црногорским нашао у трулим пањевима H. J. Erber.

тиме, што је много мања, што има уже тијело и увијек је мрке боје, у пô љета уз снијежне пољане на Волујку и на Власуљи по више (преко 100 комада). Навраћам пажњу на ову занимљиву, високоалпинску форму — у опреци с типском, која живи у трулим пањевима по шумама западне Црне горе као:

var. nov. nivalis m.[1]) (multo minor, augustior, in totum castaneus).

Типске форме једва да ће бити у Босни и Херцеговини. Мрка је боја у свих врста једнака, те се не смије свађати на младост; ја сам нашао и неке мртве лањске комаде, који су били сасвим једнаке боје. Та је боја дакле абсолутно карактеристична.

29. **Ganglbaueri** mihi nov. spec.

♂ Niger, St. montenegrino similis, sed multo minor et angustior; capite ovali angustioreque post oculos vix constricto; prothorace multo angustiore, elongato — sub-cordato et basin versus minus angustato, haud transversim — ruguloso, basi utrinque profundius foveolato et bistriato, striis interioribus profundioribus longioribusque, striis exterioribus subtilioribus brevioribusque; coleopterorum linea basali in scutelli basin directa (in St. montenegrino linea basali marginem suturalem versus diffugente et scutellum non tangente). Long. 15 mm. lat. 5 mm.

In montibus Hercegovinae meridionali-occidentalis (Бјелагора).

♀ ignota.

In honorem Domini L. Ganglbauer de entomologia optime meriti denominata.

Црн, слабог сјаја, налик на st. montenegrinus, али много мањи и ужи с овалном и ужом, иза очију незнатно стегнутом главом. Prothorax много је мањи и дугуљасто срцолик, према дôњој страни мање сȗжен, нема никаких попречних набора, који су и у монтенегринуса додуше плитки, али се добро разабиру.

Басални удупци по угловима prothoraxa дубљи су, нутарње су цртице у њима дубље и дуље, спољашне слабије и краће (у монтенегринуса баш обратно) scutellum је у покриља ограничен, док вршак scutelluma у речени продужак басалне линије покриља пада, како се то види из приклопљеног шематичког нацрта.

Басална линија покриља у St. Ganglbaueri од једном пролази преко дôње стране scutelluma, док у St. montenegrinus-a та линија испред scutella скреће према шву покриља те се тако прекида.

Тај различити положај штитца сам је довољан за специфично разликовање обих ових форма stenochoromus-a.

[1]) Крупнијим писмом истакнуте врсте и одлике досад су нађене једино у Босни и Херцеговини.

Дужина 15 мм., ширина 5 мм.

Нашао сам га у Бјелојгори код Требиња крај шуме. ♀ непозната.

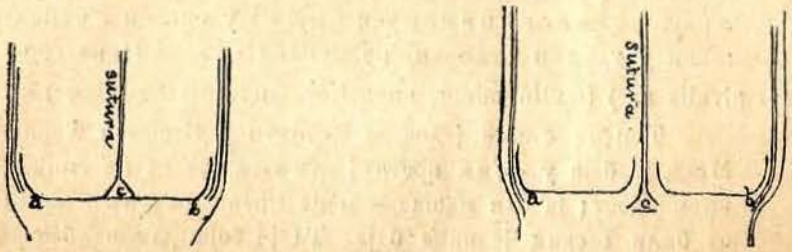

a b басална линија покриља;
c scutellum.

Ја ту занимљиву нову врсту називам у почаст моме миломе за ентомологију презаслужном пријатељу, Л. Ганглбауер, кустосу при ц. кр. дворском музеју у Бечу.

V. Genus: **Molops** Bon.[1])

30. **bosnica** Ganglb. nov. spec. При снијежњацима на Бјелашници нађох у пô љета.
31. simplex Chaud. (croaticus Kr.) Врло проширена по цијелом подручју.
32. alpestris Dej. Често по шумама јужно-босанским, а долази и високо у планину.

    Var. nov. **rubripes** Ganglb. (pedibus rubris) с црвеним ногама ријетка је.
33. **vlasuljensis** Ganglb. i. l. nov. spec. Нашао сам га више комада у пô љета све године при снијежњацима Власуље уз црногорску међу. Та је врста по величини и обличју врло различита.
34. Pareyssi Kr. У Бијелој гори код Требиња накрај шумског појаса. Врло риједак.
35. Apfelbecki Ganglb. i. l. nov. spec. На Волујку крај снијежњака нађох под камењем али у друштву stenochoromus-a и castaneus-a m. но врло ријетко.
36. obtusangulus Ganglb. nov. spec. Нашао сам га на Бијелој гори код Требиња крај шуме.
37. curtula Ganglb. i. l. nov. spec. (dilatatus v. n. Ganglbaueri m. i. l.)

    Ту сам врсту обрео у шумама Вучјелуке, гдје живи у малом дијелу шуме. Чини се, да је та врста врло слабо распрострта, јер је иначе нигдје не нађох, док осталих врста molops-a, које живе у шумама, као: alpestris, simplex и austriaca много има по свима шумама јужне Босне, а донекле и Херцеговине.
38. picea Panz. Врло риједак; за чудо у Босни само алпијски, Бјелашница пл. (Опанчак).
39. austriaca Ganglb. Врло чест и распрострањен по шумама јужне Босне.

[1]) Врсте су тога рода овђе поредане према дјелу: „Revision der Molops-Arten" von L. Ganglbauer, у „Deutsche Entomolog. Zeitschrift" 1889. Heft 1.

40. ovipennis Chaud. Неколико комада на Вележ-план. код Невесиња уз шуму.

VI. Genus: **Pterostichus** Bon.

subgen.: Cosciniopterus Chd.

41. variolatus Dej v. carniolicus Ganglb. (Welensi Dej.) У шумама око Сарајева, али ријетко. Долази и високо у планину.

subgen.: Bryabius Chd.

42. Juriuei Panz. 1 комад из Гојнице (Босна).

subgen.: Cheporus Ltz.

43. metallicus F. Опћенит по свим шумама јужне Босне. Има га и у Херцеговини.

subgen.: Pterostichus in sp.

44. melas Crtz. Свуда обилато и у високим планинама.

subgen.: Arachuvidius Chd.

45. fasciatopunctatus Crtz. Риједак и само на неким мјестима; у планинским шумама Трескавице-план. уз горске потоке.

46. Brucki Schaum.[1]) У планинским шумама јужне Босне прилично распрострањен и није риједак. Нема га у Херцеговини.

47. **Meisteri** Reitt.[2]) nov. spec. Обрео Х. Е. Рајтер код Немиле у Босни. Ваљда само одлика од Brucki.

48. **Reiseri** Ganglb. nov. spec. (cupreonitens mihi i. l. n. sp.)
Нашао сам у Трескавици планини, гдје живи под камењем и лишћем. Вриједи забиљежити, да сам 1 ♂ Reiserii с једним ♀ од Brucki нашао спојен. Биће дакле да је P. Meisteri можда копиле од Reiseri и Brucki.

subg.: Platysma Bon.

49. oblongopunctatus F. Чест и распрострањен по шумама јужне Босне.

subg.: Lyperosomus Mot.

50. elongatus Dft. Уз мочваре мостарског блата и код Метковића (Драчево.)

51. aterrimus Payk. Уз мочваре код Ливна (Reiser) и уз Хутово блато

subg.: Steropus Steph. (Cophosus Dej.)

52. cylindricus Hbst. Један ексемплар из Крупе (Босна).

subg.: Melanius Bon.

53. niger Schall. Игман, Вучјалука.

54. vulgaris L. Има га у свем подручју.

55. nigritus F. Врело Босне, Вучјалука.

56. anthracinus Ill. Чест уз херцегов. мочваре. У јужној Босни риједак (Рељево.)

57. gracilis Dej. Домановић (Хенш).

---

[1]) У Catalogus coleopt. od. tert. погрјешно је домовина те врсте назначена „Tr." (Transsylvania) за ту се је живиницу до сада знало само из Србије.

[2]) Deutsche Entomolog. Zeitsch. B. d XXIX 1885. свезак 1. „Coleopt. Ergebnisse einer Excursion nach Bosnien im Mai 1884. von E. Reitter".

subg.: Argutor Steph.

58. interstinctus Strm. Код Сарајева.
59. strenuus Panz. На истом мјесту, Вучјалука, чешћи него прећашњи.
60. diligens Strm. Вучјалука (1 експемплар).

subg.: Haptoderus Chd.

61. brevis Dft. Није риједак по планинским шумама око Сарајева.

subg.: Pseudorthomus Chd.

62. unctulatus Dft. Као прећашњи, али рјеђи.

VII. Genus: **Poecilus** Bon.

subg.: Poecilus in sp.

63. Koyi Grm. У Херцеговини, распрострањен и по планинама: Брадина (Преслица пл.), Домановић, Билек, Требиње (Бјелагора). Нема га у Босни.
64. lepidus Leske. У јужној Босни врло риједак, још рећи у Херцеговини.
65. cupreus L. У цијелом подручју. Вриједно је напоменути велике, широке загасито-бакрасте експемпларе уз Мостарско блато.
v. affinis Strm. (с црвеним ногама), врло је риједак, само комад од Сарајева.
66. coerulescens L. Највише распрострањена врста у јужној Босни; и по херцеговачким планинама (Брајћин лаз, Чемерно, Леоршник).
67. cursorius Dej. Ова јужно-европска врста није ријетка уз Мостарско и Хутово блато.

subg.: Ancholeus Chand.

68. puncticollis Dej. У друштву с прећашњим, али много рјеђи.

VIII. Genus: **Lagarus** Chaud.

69. vernalis Panz. Код Сарајева.
v. cursor Dej. Код Домановића (Хенш).

IX. Genus: **Stomis** Clairv.

70. pumicatus Panz. Вучјалука, риједак.

Prinosak

k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba.[1])

Priopćio F. Bulić.

Poznato je iz poviesti, da pošto Illyricum, zvan takodjer kasnije Dalmatia, bi podjarmljen, u dieljenju provincija bi god. 27 pr. Kr. podieljen od cara Oktavijana senatu, da ovi s njim upravlja

[1]) Blagodareći gosp. dr. Franji Buliću na velikoj dobroti, gdje nam posla lijepi ovaj članak, primjećujemo, da nijesmo nalazili razloga mijenjati mu pravopis, makar da inače nastojimo o jedinstvenom obliku lista u tom pogledu.
Upozorujemo na članak Dra Karla Patscha, štampan u ovoj knjizi na stranama 367. i 368. Uredništvo.

(provincia senatus, populi), cieneći da je ova pokrajina uslied ratova do tada vodjenih proti ovim pogibeljnim susjedima (Dalmati feroces) napokon razoružana i umirena. Nego budući se ona podigla opeta na oružje, god. 11. pr. Kr. Oktavijan je oduze senatu, te je učini pokrajinom carskom (provincia Caesaris, principis), imenovavši za namjestnika jednog konsularca s naslovom legatus Augusti pro praetore, koji je uz vojničku upravu imao i civilnu i sudbenu. [1])

Iza konačno dovršenih dalmatinsko-panonskih ratova god. 9. po Kr. pobrinuše se najprije carevi namjestnici da ovu bogatu, ali u dugom ratovanju iznemoglu i iztrošenu pokrajinu, urede. Glavna briga dosad prvih nam poznatih namjestnika rek bi da je bila ponajprije probijanje cestâ i uredjivanje odnošaja u samoj zemlji, uredjenje granica medju raznim plemenima. Jedan od prvih namjestnika P. Cornelius Dolabella (14—20 po Kr.) probi množtvo cestâ iz glavnog grada Solina ne samo uz obalu, nego i kroz unutarnju pokrajinu Bosnu, ćak do granicâ tadašnje Dalmacije, do sredine po prilici sadašnje Srbije, [2]) kako nam je to zasvjedočeno dosad našastim nadpisima. [3])

L. Volusius Saturninus jedan od dosle poznatih nasljednika Dolabelle (36—38 po Kr.), rek bi da se je bavio osobito uredjenjem granica medju raznim plemenima ove pokrajine. O tom svojstvu nalazimo mu spomena u raznim nadpisima. Pod njim bjehu uredjene granice medju Neditae i Corinienses[4]) (dandanas Nadinjani i Karinjani u političkom kotaru Benkovačkom), koje bijaše već jednom njegov predšastnik P. Cornelius Dolabella uredio, [5]) i koje opet kasnije za cara Nerona bijahu uredjene od namjestnika A. Ducenius Geminus; [6]) pa granice medju Varvarini (Bribir?) i drugim plemenima negdje oko Promine; [7]) pa medju Onastini i Narestini (Krug Jesenicâ i Zeljevice Jesenicâ nedaleko od Spljeta) [8]). Istu zadaću uredjenja granica rek bi da je imao i legatus . . . Piso, poznat u našoj poviesti po istom u zadnje doba našastom nadpisu, [9]) koji je imao biti namjestnikom u Dalmaciji medju god. 44—52 po Kr., i koji je uredio granice medju Narestini ili Nerastini i Pituntini (Zeljevice Jesenicâ i Podstrana), granice već jednom

[1]) C(orpus) I(nscriptionum) L(atinarum), III., p. 278ss. — Bouché-Leclereq: Manuel des institutions romaines p. 210. — Marquardt: Römische Staatsverwaltung, I, S. 298. — Liebenam: Forschungen für Verwaltungsgeschichte des röm. Kaiserreiches I., S. 150. — Cons: La province romaine de Dalmatie, p. 169 i sl.

[2]) Domaszewsky — Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll- u Archaeol. Epigraph. Mittheil. aus Oesterr.-Ungarn 1890 S. 129. sl.

[3]) C. I. L. III.. n 3198 i Bull. Dalm. XIII. p. 98; C. I. L. III. n. 3199, 3200, 3201.

[4]) C. I. L. III. n. 2882 i Archaeol. Epigr. Mitth. XIII. p. 102 sl.

[5]) Archaeol. Epigr. Mitth. IX. 4; Ephem. Epigr. V. p. 115.

[6]) C. I. L. III n. 2883., Archaeol. Epigraph. Mitth. IX. 4; Eph. Epigr. V. p. 115.

[7]) Bullettino di archeologia e storia Dalmata XII. str. 97. 117; Archaeol. Epigraph. Mitth. aus Oesterr.-Ungarn XII., s. 102.

[8]) Bull. Dalm. XII str. 146 sl.; i Achaeol. Epigr. Mitth. XIII s. 104.

[9]) Bull. Dalm. XIII. str. 145, 179.

uredjene od njegova predšastnika L. Volusija Saturnina. I namjestnik M. Pompeius Silvanus (69—70 po Kr.) uredi granice medju Asseriates i Alveriates (Podgradje i Dobropoljci u kotaru Benkovačkom) [1]). Dapače ova ratobornost starih Illyrâ glede medjaša pojavlja se za kasnijih dobâ ćak u III. vieku po Kr., jer nalazimo da Flavius Valerius Constantius Chlorus [2]), od g. 282—284 namjestnik Dalmacije — praeses — pod carem Carinus, bijaše usedio granice medju Salviates i Stridonenses (stanovnici Grahova i Vaganja-Glamoča u Bosni) [3]).

K ovim podatcima o uredjenju granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba, koji podatci dodjoše na vidjelo većinom ovo zadnjih godina, i to u Dalmaciji, eto došao u dobar čas i novi važan podatak iz posestrime Bosne, koji doprinaša novo liepo zrnce ovomu pitanju.

U III. knjigi Glasnika zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini godine 1890., na strani 306—307 bi objelodanjen nadpis, našast u Vaganju, kotara Jajačkog, koji zasieca u ovo pitanje. Ne budući on bio po mojemu mnenju dobro pročitan, a ni dovoljno razjašnjen, zamolih urednika istog časopisa gospodina savjetnika Kostu Hörmanna, da bi mi poslao otisak istoga, da ga bolje proučim, što on i učini preko sarajevskog muzeja, na čemu budi mu iskrena hvala. Pripomenuti mi je, da sam ja dne 19. kolovoza godine 1890. pri mojem kratkom boravku u Sarajevu bio vidio otisak ovog nadpisa, te pročitavši ga u Glasniku opazio odmah, da nije dobro pročitan. Moje se čitanje i dosljedno tumačenje bitno razilazi od već objelodanjenog; no pošto ovi moj članak ide samo za tim, da razjasni ovi nadpis, a to na korist znanosti i domaće nam poviesti, a ne da se zapliće u kakovu polemiku, ja neću niti navadjati razloge moga čitanja i tumačenja od već danoga u Glasniku. Ako bi komu bilo do toga, neka se potrudi da to sam učini. Još mi je pripomenuti, da dok sam ovi članak čitao stigoše mi od sveučilištnog profesora u Berlinu Dra O. Hirschfelda korekture od Corpus Inscriptionum Latinarum voluminis Tertii Supplementum Fasciculus Posterior, koje od njekoliko mjeseca za svu Dalmaciju konačno pregledam, u kojim na str. 1624. br. 9864 a) uvrstio je i ovi nadpis, što ga je crpio iz Glasnika. Njegovo čitanje ne razilazi se mnogo od moga, a pošto sam ja imao pred očima otisak, naravski je, da sam u korekture uvrstio moje opazke, te mu sve to ovih dana dostavio.

Fascimile nadpisa dan u Glasniku, nije svugdje, bar po otisku, točno, te s toga za dobro čitanje i tumačenje istoga donosim

[1]) Eph. Epigraph. II 563; Bulić — Catalogus Inscriptionum Musei Archaeologici Salonitani Spalati p. 37 n. 71.
[2]) Kasnije car.
[3]) Bull. Dalm. V. p. 136 sl.

ovdje moje čitanje po otisku, kako sam ga mogao utanačiti u družtvu prof. Petričevića.

U prvoj brazdi nema slova H u rieči Arruntius, sasviem da ima ostanaka poprieče brazde ovog slova, koje su po mojemu mnjenju od oštećena kamena; i s toga ja čitam Arruntius. U drugoj brazdi vidi se gornja polovica C, pô prve i cijela druga noga slova A, M s okrnjenom drugom nogom, polovica od I., treći dio okomite brazde od L, zatim oštećen prostor za dva slova, u komu nejasnih tragova od V, zatim S, pa u oštećenu prostoru za dva slova razaznaje se, i ako velikom mukom, točka i trag slova S, za kojim ide CRI. U trećoj brazdi vidi se okomita crta slova B, pa prostor za jedno slovo, te oštećeno u prvoj nozi slovo N, pa I, za kojim prostor za dva slova, a od V, što slijedi, vidi se zadnja noga, za kojim malo oštećeno S•, čisto LE, prostor za jedno slovo i PR, za kojim opet prostor za jedno slovo. U četvrtoj brazdi vidi se čisto PR•, pa se razabire, i ako slabo, C; zatim prostor za dva slova, za kojim se vidi E, pa prostor za jedno slovo, a slovu A, što sliedi, oštećena je prva noga; zatim su jasna slova RIS i ostanci od AV, za kojim prostor za jedno slovo. U petoj brazdi jasno je GERMANICI IVDICEM; u šestoj DEDIT•M'COELIVMƆ; a u sedmoj: LEG•VII•INTER•SAPVAT i tragova slova E. U osmoj brazdi s početka, iza prostora za tri do četiri slova, čita se liepo MATINOS• VT FINES, iza čega prostora za dva slova. U devetoj brazdi s početka iza prostora za tri do četiri slova čita se lijepo ERET•ET• TERMINVS • PO. Opaziti je u obće, da na kraju svake brazde ima prostora oštećena za njekoliko slova, od tri do četiri, tako da gdje je potreba može ih se toliko umetnuti.

Na temelju tragova slova i obzirom na prostor, nadpis ima ovi oblik:

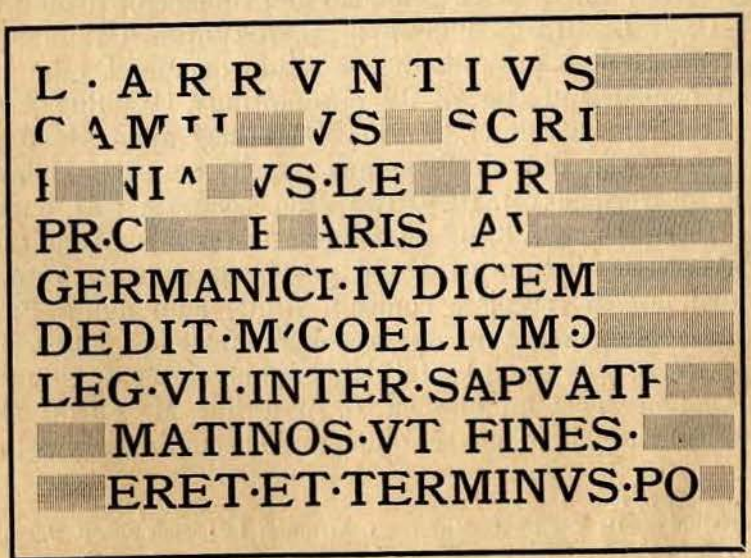

a dade se ovako popuniti i čitati:

L(ucius) Arruntius Cami[ll]us [S]crib[o]ni[an]us le[g](atus) pr[o] pr(aetore) C(ai) [Ca]e[s]aris A[ug](usti) Germanici iudicem dedit M(anlium) Coelium c(enturionem) leg(ionis) VII inter Sapuate[s et Ae]matinos, ut fines [derig]eret et termin(o)s po[n](eret)

A u hrvatskom prevodu glasio bi po prilici ovako:

Lucius Arruntius Camillus Scribonianus, namjestnik Cara Kaja Germanika (Kaligule), opredieli za sudca Manlija Coelija, centuriona VII. legije, da uredi granice i postavi medjaše medju Sapuaćanim i Aemaćanim.

Lucius Arruntius Camillus Scribonianus ovoga nadpisa, jest namjestnik Dalmacije, poznat dosad u poviesti i nadpisnim spomenicima pod kraćim imenom Furius Camillus Scribonianus, koji pošto god. 42. po Kr. bijaše pokušao podignuti se proti caru Klaudiju, bi iste godine smaknut, a dvie legije, koje su tada bile od posade u Dalmaciji, VII. u Delminium (Županjac Duvno i u ostaloj južnoj Dalmaciji) a XI. u Burnum (Ivoševci pokraj Kistanja i u ostaloj sjevernoj Dalmaciji), jer se brzo povratile na poslug i pokornost prema caru Klaudiju, dobile počastan naslov C(laudia) P(ia) F(idelis), koji od ove godine u napried nose, i pokle su god. 69. bile premještene u Moesiju. Ime ovoga namjestnika bi izbrisano kano čovjeka damnatae memoriae iz svih službenih spomenika [1]), te je pripisati po svoj prilici ovomu, što su u ovom nadpisu izbrisana u drugoj, trećoj i četvrtoj brazdi nomen, cognomen i naslov ovoga namjestnika.

Nego u ovom nadpisu ovi namjestnik dolazi za prvi put punim imenom. Ob ovomu se već pisalo [2]), a da ne idem na dugo prikupljanjem raznih mnenja, navadjam ovdje ono što je prof. Dr. Hirschfeld, jezgrovito i ako kratko, pridodao kao tumačenje ovomu nadpisu u Suppl. C. I. L. III. br. 9864-a): „L. Arruntius Camillus Scribonianus pleno nomine primum in hoc titulo comparet, cum in testimoniis ad consulatum eius a. 32 spectantibus Camillus Arruntius, in actis Arvalium a. 38 M. Furius Camillus, apud Suetonium et Dionem Furius Camillus Scribonianus appelletur. Unde Mommsenus, qui de eo in Hermae vol. III p. 133 seqq. accurate egit, eum filium M. Furii Camilli cos. a 8. p. Chr. fuisse; tum a L. Arruntio adoptatum Arruntium dictum esse, sed post eius mortem voluntariam denuo Furii nomen recepisse coniecit. Atque eum non a Furio, sed ab Arruntio eum adoptatum esse, recte Mommsenus contra Borghesium (opp. V p. 237 seqq.) statuisse mihi videtur fierique potest, ut pleno nomine post adoptionem L. Arruntius M. Furius Camillus Scribonianus dictus sit, id quod eo quodammodo confirmari videtur, quod

[1]) Liebenam o. c. p. 156.

[2]) Forcellini — De Vit. Onomasticon s. v. Arruntia; Liebenam o. c. p. 155 sl. Najbolje Mommsen: „Hermes“ III. s. 33 sl.

filius eius Furius Scribonianus (Tac. Ann. 12, 52), filia Arruntia Camilla (Borghesi l. c. p. 246, cf. huius operis vol. VI n. 5932; XV n. 112 seqq.) nominentur. Attamen eundem virum eodem fere tempore in titulis solemnibus, ut sunt acta Arvalium titulusque noster, et L. Arruntium et M. Furium appellari mihi quidem mirum videtur nihilque obstat, quo minus Arvalem, a. 38. pro fratre eius naturali, fortasse filio natu maximo consulis a. 8. post Chr. habeamus legatumque Dalmatiae minus accurate a scriptoribus (Tacitus nomine gentilicio non utitur) priore ac nobiliore nomine Furium, non adoptivo Arruntium appellatum esse sumamus. Scriboniani nomen unde duxerit ignoratur: fortasse duplici adoptione ex Furia gente in Scriboniam (aut vice versa), inde in Arruntiam transiit."

Nije trudno opredieliti doba, u koje pada ovi nadpis, jer u njemu nalazimo siguran podatak. Kaže se naime da je L. Arruntius Camillus Scribonianus bio legatus pro praetore, naime namjestnik u Dalmaciji cara Kaligule (Cai Caesaris Augusti). Pošto je ovaj carevao od god. 37—41 po Kr., naravski nadpis pada bez dvojbe u ovo doba i bez obzira na drugi podatak u samomu nadpisu, iz koga sliedi da nadpis ne može pasti iza god. 41., jer god. 42 dvie gori navedene legije VII. i XI. dobiše s navedenog razloga častni naslov C(laudia) P(ia) F(idelis), koji od sada uviek nose, a pošto ovomu naslovu nema spomena u nadpisu, to znači da nadpis pada prije ove godine.

Za uredjenje granica medju dvama plemenima, o kojima će biti niže govora, namjestnik se je služio ovdje vojničkim častnikom, centurionom: iudicem dedit Manlium Coelium centurionem legionis VII. Ovo je bio obično slučaj, kako razabiremo iz gori navedenih nadpisa o uredjenju granicâ [1]) Nego kadkad dolaze i dva centuriona [2]), dapače kadkad dvama centurionima bi pridodan i tribunus [3]). Rek bi da je samo iznimno bivao upotrebljen i praefectus castrorum [4]), a kada Dalmacija ostade god. 69—70 bez vojničke posade — provincia inermis — za ovu službu bijahu upotrebljene civilne osobe [5]).

Važniji nego li za sve dosad iztaknute podatke jest ovi nadpis s toga, što nam daje imena dvaju plemena u Bosni, koja i ako su dosad bila poznata iz starih geografa, nije se baš znalo gdje su stanovala, što se ovim nadpisom postizava veoma vjerojatno, da se ne reče sigurno.

Spominje se u ovom nadpisu da su udarene granice i uredjeni medjaši medju Sapuate . . . i . . . matinos. Popunjenje prve rieči u Sapuate[s] bezdvojbeno je, jer, kako se je gori reklo,

[1]) C. I. L. III. 2882. 2883; Bull. Dalm. XIII. str. 145.
[2]) Arch. Ep. Mitth. IX, 4.
[3]) Bull. Dalm. XII str. 97 br. 74 str. 116; Arch. Epigr. Mitth. XIII str. 102 sl.
[4]) Bull Dalm. XII str. 145 br. 128; Arch. Ep. Mitth. XIII st. 104.
[5]) Eph. Epigr. II, p. 349.

vidljivi su tragovi od E, a za S ima prostora. Nije baš trudno popunjenje ni za rieč koja sliedi. Kako je gori rečeno, s početka ove brazde imade prostora oštećena za tri ili četiri slova, te sam obzirom na ovo popunio gori: [et Ae]matinos ili [et E]matinos. Ime mjesta ovoga plemena bilo bi Aemate ili Emate.

Sapua spominje sami Ravennas, a Aemate Itiner. Ant. i to od Solina daleko 106 *m(ilia) p(assuum)* prama granici stare Panonije (Servitium — Stara Gradiška). Lamatis što nosi Tab. Peuting. daleko od Solina 85 *m. p.* i Lamatis Ravennata jesu bez dvojbe isto što i Aemate. Koja je prava forma nije lako odlučiti, jer upravo kamen je ovdje oštećen. Glede prostora može se popuniti i jednom i drugom. Ja sam se odlučio radje za Aematinos nego li za Lamatinos, jer u važnomu miliarnomu spomeniku, na žalost slabo sačuvanu, uzidanu u zvoniku spljetske stolne crkve, a objelodanjenu u C. I. L. III, 3201, Dr. L. Jelić, popunjujući u zadnje doba njekoje praznine, čita pri kraju ovako: et idem viam ad Aem[atem flu]men, quod dividit Breu[cos a Dition]ibus a Salonis munit [p]er [milia pass]uum CLVIII. Ova rieka Aemas, od koje bi i mjesto bilo uzelo ime, mogao bi biti jedan od pritoka Vrbasa, ili koja druga rieka u sjevero-iztočnoj Bosni.

Gdje je ležala Sapua, a gdje Aemate ili Lamatis već su mnogi pisci nagadjali. Po Consu [1]) Sapua bila je identična sa Sarute ili Saritte Tab. Peut. i Sarnade Itin. Ant; a Sarute bilo bi po Pricot de Sainte — Marie [2]) Sarajevo; po Bull. Dalm. [3]) dolina gornjeg Unca medju Jadovnikom i Crnom gorom; po Tomascheku [4]), koji ne drži za jedno Saritte i Sarnade, prvo je u Pečki, a drugo u Šariću; po Alačeviću [5]) Sarnade je Vedropolje, a Saritte Vaganj Glamoč. Aemate Itin. Ant. jest po Consu [6]), po Alačeviću [7]). po Tomascheku [8]) i po svima, isto što Lamatis Tab. Peut. i Ravennata. Po Kiepertu [9]) Aemate je Bunari, po Wesselingu Imac, po Tomascheku Han Pavić, po Alačeviću Dobrinja.

Kako se vidi posve su različita ova mnenja, čemu se nije čuditi, jer ova nagadjanja oslanjala su se jedino na geografičkim podatcima, pruženim nam od Tab. Peut, Itin. Ant. i Ravennata. No sada, kada se ima stalan temelj u ovom nadpisu, koji je urezan u živcu kamenu u Vagnju kotara Jajačkog, a svakako bio na granici medju Saputates i Aematini ili Lamatini, sada se može graditi na njekom temelju. Pri ovome iztraživanju treba ipak uzeti u obzir, uz geo-

[1]) O. c. p. 230.
[2]) Les Slaves Méridionaux p. 42.
[3]) Bull. Dalm. I, p. 41.
[4]) Die Vorslawische Topographie.
[5]) Bull. Dalm V, p. 139.
[6]) O. c. p. 230
[7]) Bull. Dalm. V, p. 138—139.
[8]) O. c.
[9]) C. I. L. III. 2 Geografička karta.

grafičke izvore i ostale spomenike ove vrsti, dosad poznate, kao što takogjer i mnenja raznih pisaca. Ovo priuzdržavam učiniti u svoje vrieme u dugom obširnijem članku, koji će moći naći mjesta ili u ovom časopisu ili u mojem Bullettinu za arheologiju i poviest dalmatinsku.

U Spljetu o Nikolju 1890.

Стародревна плоска (чутура).

Приопћио **К. Херман.**

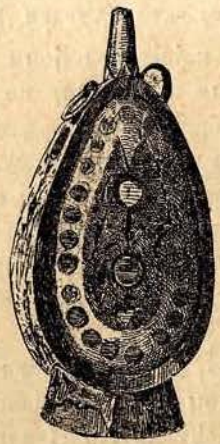

Када је љетос у сарајевској махали „Хрид" тамошњи становник Ибрахим ага копао темељ за кућу, нашао је у иловачи у дубљини од 1·50 мет. од дрвета издјелану плоску, урешену гвозденијем шарама. Ова плоска, од које донашамо слику, значајна је не само због лијепог облика, већ и стога, што показује финију радњу и карактеристичну орнаментику. Дрвено тијело добро се сачувало, напротив је гвожђе доста страдало. Плоска чува се у музеју; њезине мјере ове су: висина 30 цм. ширина у трбуху 18 цм. дебљина на грлу 6 цм. на трбуху 15 цм.

Različito. — Различито.

Narodna geografija i astrologija.

Po narodnom pričanju napisao **Ivan Zovko.**

O tome, kakvog je naša zemlja oblika, našao sam u naroda tradiciju, koju ovdje bilježim. Po pripovijedanju naroda naša zemlja izgleda kao jedna velika četverouglasta ploča, koja se na svojim uglovima o samoj dlaci naslonja na četiri stupa, te ti se čini, da će ama baš sada pasti. Jedino je što o milosti božijoj stoji. Ta je ploča jednako duga i široka. Stupovi su joj veoma uljašteni, visoki i tanki, da se upravo previjaju, te ti se svaki čas čini, da će se prelomiti. Oni su od sasvim lijepog i bijelog mramora, i usagjeni su u veliku neizmjernu morsku dubinu, jer pod cijelom tom pločom (zemljom) nalazi se nepregledno more, koje mi ne možemo vidjeti, buduć da je pod nama. Ovo je pravo veliko more, a sva ostala mora, koja mi vidimo, jesu mala mora.

* * *

Bog — slava ga i milost bila — još u početku svijeta znao je koliko će se duša kroz sve vijeke roditi sve do sudnjega dana. Dao je svakome svoju zvijezdu, pod kojom će se roditi. Mnogi se ljudi rode pod sretnom, mnogi

opet pod nesretnom zvijezdom. Čim poleti zvijezda preko neba i negdje pane, ono je zbiljam neko umr'o u svijetu. Ima zvijezda, kojih mi ne vidimo i koje neprestano sve bliže i bliže k nama padaju, a čim se pokažu svijetu, onda se je odmah neko rodio. Zvijezda onog, koji se je rodio, ne ostane na miru i na onom mjestu, gdje se je ukazala, nego čim on više stari, to i ona sve niže i niže pada i kad on umre, i ona zajedno s njim umre i nestane je — pane. One zvijezde, koje će se pokazati, kad se njihove osobe rode, lete iz visina, kao snijeg, pa kad ih jednom gore nestane, onda će biti propast svijeta i sudnji dan.

О постанку људи и њихових ћуди.

Народно мишљење.

Приопћио учитељ **Стеван Делић.**

Многоме је познато на којој су цијени и које су право код нас у Босни и Херцеговини уживале жене. Оне не само да нијесу равне мушкима, већ их многи и не броје међу људе. Оне су пола инсана[1]), и створене су као роб људима за потребу њихову. Оне су свему злу и добру, срећи и несрећи људској криве. На њима је сав кабахет[2]) дуњаха[3]). Од њих је, да је овако инсан различит и на три несула[4]) подијељен.

Тако приличан дио народа о њима и говори, па стога и није чудо, ако је у својој машти створио, да су људи постали од: жене, мачке, кује. Ево што неки казују.

„Још за Адема пејгамбера, кад пејгамбери[5]) хођаху по земљи, дођоше неки просци, да му просе јединицу, што бијаше к'о сурет[6]) лијепа. Он им је одма обећа; али иза њих дођу други. Немогавши их резил[7]) учинити, обећа је и њима. Не потраја дуго, ал ето ти и трећих, а он је и њима дâ и одгоди ваду у један исти дан свој тројици, када ће по дјевојку доћи. — Чујући то његова жена, стане се ибретисати[8]), како је могао учинити и свој тројици је обећавати, па му напошљетку рече: „Колај[9]) ћемо за то; ко први дође онога је!“ — Он шути . . . .

Пролази дан по дан, док не дође и уречени, а троји се свати код куће састану. Лијепо их дочекају и погосте, те ту и заноће. Пошто се смркне и они легну, дигне се Адем пејгамбер и обуче своју кћер, што је љепше могао; одведе је у једну одају, а уза њу мачку и кују, па их затвори.

Кад је у јутру било да сватови полазе, оде он и отвори собу, кад тамо . . . . емером божијим три цуре, све три једнаке, да није могао своје кћери разазнати! Он изведе једну и дâ је сватовима, па их испрати. Тако и другу, и трећу . . . . . све три испрати! . . . . Иза тога пролазило је

---

[1]) Инсан = човјек.
[2]) Кабахет = кривња.
[3]) Дуњах = свијет.
[4]) Несул = племе.
[5]) Пејгамбер = пророк.
[6]) Сурет = слика, упис.
[7]) Ревил учинити = наружити.
[8]) Ибретисати се = чудити се.
[9]) Колај = лако.

вријеме, а он никада хабера[1]) о кћерима, те крене да их обиђе. Кад је био подалеко од куће, нађе чобане код оваца, гдје се играју. Он испита све једнога по једнога: чији је и како се зове; док ће једнога упитати: како им је снаха. Он се стане тужити, да јој је све текмил[2]) али кад се ражљути, хоће им свијем по кући очи да извади. Ха! он се сјети: то је од мачке. Сврати се к њој и упути се даље. — Тако идући, наиђе опет на чобане, те и њих испита, као и прве. Кад је запитао једнога, како им је снаха? он му одговори. „Све је добро, али кад јој нешто дође, све хршум по кући чини и хоће, да нас искоље“. Он се сјети, да је то од кује. И њој се сврати, па се упути даље. Опет идући, дође до чобанâ, кад међу њима једно лијепо, чисто одјевено дијете, да све на њему пјева. Припртило малу фину торбицу и у њој љеба и смока, па се весело осмијава. Упита га Адем пејгамбер: чији је и како им је снаха. Он му се стане хвалити, да не може куд боље бити и рече: „Увијек се смије и пјева“!

Сад он дозна, да му је то права кћер, и да је оно весело и умиљато дијете од инсана; па пошто је све три зијарет[3]) учинио и видио њихов пород, дигне руке небу и повиче: „Да Бог дâ ова три несула остала и познавала се по матерама од дана данашњега па до часа кијаметског[4])!“ ....

И тако је остало и биће до кијамета; јер ено видиш по људима, како некоји плану, би рекао: сад ће ти очи извадити. То је — видиш — несул мачји! . . Други опет: вазда ландају и инаде се и кољу. То је несул од кује. Трећи су мирни, вазда се смију и рахат[5]) су, никоме зла не мисле. Ти су од пејгамберове кћери — то је несул инсански!“ —

Ево тако, драги читаоче, многи наши земљаци мисле и говоре о постанку трију људских темперамената; а ти можеш, како хоћеш и знаш, стварати четврти.

Kako je postalo liječništvo.

Po narodnom pričanju napisao **Ivan Zovko.**

Jednoć putovao nekakav siromah čovjek kroz jednu gustu i veliku šumu. Sva se šuma bila razmirlisala (razmirisala) nekakvim veoma ugodnim mirlisom (mirisom). I sve što je on dublje u šumu zalazio mirlis je sve to jači bivao. On se sam tome veoma čudio. Najednoć opazi pod jednim hrastom, gdje se nešto dimi. Bliže pristupi, kad tamo, ali vatra. U prvi mah učini mu se, da odatle mirlis dolazi. I zbilja, kad se bolje približi, uvjeri se, da je onako, kako je mislio. Idući tako sve bliže i bliže pomisli u sebi: Ovdje je morao otolič (čas prije) neko biti. Kad tamam dogje do vatre ugleda na njoj jedan komadićak ribe, koji se je gotov bio sav spapunjati (izgoriti). Malo za tim upozna, da baš od te čudnovate ribe onaj plahi mirlis dolazi. „Idem, vala, — Bog i božja vjera! — sad onaj komadić izjesti, pa kud puklo, da puklo“ —

---

[1]) Хабер = глас.
[2]) Текмил = потпуно.
[3]) Зијарет учинити = посјетити.
[4]) Кијамет = страшни суд.
[5]) Рахат = задовољан.

pomisli u sebi i polako skine ribu s vatre, te je počne jesti. Nije ni jedan zalogaj izjeo, kad na svoje veliko čudo očuje odmah nekake čudne glasove i nekakvo zujanje. Tri put se prekrsti i zazove bogomajku, te stane sebi dolaziti, šta s njime biva. Otole popogje nekoliko koračaja dalje sav zabezeknut (začugjen), i počne osluhivati. Sve što je oko njega bilo, sve mu je svojim glasom govorilo. Svaka trava, svako drvo, i svaki kamen da je kabel (moguće) govorio mu je od šta je dobar i od kakove je bolesti. Kad dogje kući, stane odmah priučinjati od raznih trava i kamenja lijekove, kako su mu oni sami zborili, od koje su bolesti i kako se od njih grade lijekovi. Iza toga pokaza on mnogim, kako se prave lijekovi i mnogi se ljudi od njega naučiše liječiti. Ovoga čovjeka vile su poslije puno i puno progonile, jer im je bio uzeo njihov zanat, ali ga nijesu mogle nikako naći, da mu se osvete i tako je onaj čovjek, liječeći se od svake bolesti, čim bi mu koja došla, navršio tećmil (upravo) što i jedanaest godina.

Печат из Комушине у бос. Усори.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Споменути је старокршћански печат (испореди „Виестник хрв. арк. друштва“ год. 1888. стр. 28.) на мавијасто-зеленкасту једноставну камену.

Нашао га је тежак Иве Рупчић г. 1877. у мјесту Комушини (које лежи у околици некадање бановине Усоре), кад је у њиви окопавао кукурузе.

Отисак ми је послао пошт. О. Д. Јос. Божић из Плехана, а изворник се налази код некаква фратра.

Чита се: ТVПАЛГ[1])ІА АГАПѠН

Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu.

Gosp. urednik „Glasnika“ izjavio je u dodatku I. knjige: „Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“ — da mu nije pošlo za rukom, saznati otkle dolazi gore pomenuti običaj, koji je jedino sarajevski, dočim ga više nigdje u našim pokrajinama megju muhamedovskim elementom nema. Nego mene je, kako bih rekao, zapala ta sreća, da razriješim ovaj mali gordijski čvor, kad sam ono za vrijeme školskijeh praznika proputovao nekoja mjesta Bosne i Hercegovine sabirajući svakojako narodno blago.

O naznačenom su mi običaju prilično podjednako kazivali Čehajić Muhamed, Salih Borčo i Salih Suljagić iz Sarajeva, od koje sam trojice pribilježio do stotine raznih zanimljivih crtica iz naroda i koje će, ako Bog da, redomice izlaziti u našemu „Glasniku.“[2])

---

[1]) У свези ЛГ

[2]) Kako ovdje tako uopće sve strane riječi, koje se nalaze u ovakovijem deskripcijama, koje će izlaziti u „Glasniku“ — biti će protumačene jedino i samo po narodnom shvaćanju, kao što su i napisane.

Pisac.

Efendum benum[1]), Bog ti dao, allah ićum[2]) kad je najprvlje postalo tako šaranje — esab jok[3]) godina. Do feta[4]) Bosne, Bog ti pomogô, bilo je kô ovo i danas u vas bojenje šarenih jaja. Tada još turski konj nije zahvatio trave u Bosni, kad je Fatih-Mehmed stoprv počeo osvajati Bosnu i kad su se mnogi stali turčiti, jer im se nešto magbul[5]) više činilo u turskoj, nego u vašoj vjeri. Kad su se tako, aman, isturčili, sve im je ostalo tečmil[6]) od mala i od svega, a mnogim je još car sultan Fatih-Mehmed od višeg ićrama[7]) i razne paje[8]) kao hediju[9]) teslim[10]) učinio. Pod sahi[11]) kad neko nešto kulaniše[12]) aman, teško mu se toga okaniti. Iz prva i njima je bilo poteško birdem[13]) se proći bojenja jaja, te odu pred cara i zamole ga, da su razi[14]) da im se sve uzme, fekat[15]) da im ovaj običaj ostane. Car sultan Fatih-Mehmed rekne im, da će o tome divaniti sa najprvim hodžom; mi mu reknemo „šeh-islam.“ Be kad ovaj to čuo ne da ni obijeliti zuba, ilem[16]) na carsku se molbu umekša i reče svijem Bošnjacima[17]) i koji su iz Hercegovine, da svaki grad i svaka kasaba[18]) donese po jedan peškeš biva caru pa, aman, koji mu se najmuteberniji[19]) učini, da će onome dopustiti šaranje ali ne jaja, nego nešta drugoga. Svi oni to jedva dočekaju i svaki i najmanji džemat[20]) donese svoje darove, kakvi su mu se već činili, da će caru muteber biti. Ali što je god došlo nahija[21]) kadiluka[22]) falana i filana[23]), od nikoga nije begenisô sultan peškeša ilem od samih Sarajlija, od njih mu se najmagbulnije[24]) i najpribranije učinilo. A šta su mu oni, efendum gjazum[25]) donijeli, nego lijep grumi šećera i pustekiju[26]) za klanjanje. Tim su oni, Bog ti pomogô, već unaprijed mu dovu[27]) potegli: da im bude njegova vlada slatka i da im bude život sladak i njemu s njima i njima s njime, biva da imadu svega dosta na pretek i izjesti i popiti i razdrijeti i da im ništa ne fali. A pustekijom su mu nahaberili[28]) da vjera, koju im on donio bude i da to žele uvijek u njihovu hatanu i vatanu[29]). Ovo se dopane i sultanu i njegovu šeh-islamu i oni samo nama Sarajlijama izun učine, da možemo mjesto šaranja jaja, šarati svijeće i mukave[30]) četiri puta u godini u oči mubareć[31]) večeri. **Ivan Zovko.**

Румуњски натпис ћирилскијем писменима на старинској сабљи у Дубровнику.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

С једне стране у једном ретку:

ь. и . . . оvь зѣvѣман — леасѹпзасаз пометниить[1]) — фаvезѣп· коалелѡ — песамаклезел.

---

[1]) Moj gospodine. — [2]) Bog sami zna. — [3]) Nema broja. — [4]) Osvojenje. [5]) Milije i bolje. — [6]) Nije propalo. — [7]) Počast ili štovanje. [8]) Dostojanstvo. — [9]) Poklon. — [10]) Bez daljnje odgovornosti poklonio. — [11]) U istinu. — [12]) Obiknuti. — [13]) Odmah. — [14]) Voljan ili priklon. — [15]) Osim. — [16]) Ipak. — [17]) Bošnjo ili Bošnjak. — [18]) Varošica. — [19]) Najmilije. — [20]) Općina — [21]) Kotar. — [22]) Sudijski okrug. — [23]) Svi, koji su god došli. — [24]) Najdragocjenije ili najmilije. — [25]) Moj prijatelju. — [26]) Ovčija koža od kurbana, priregjena za klanjanje. — [27]) Zaiskali od Boga. — [28]) Izjavili ili oglasili. — [29]) Dom, kuća i sva domovina — [30]) Velike debele svijeće, što obično gore u džamijama. — [31]) Sveta, pribrana večer.

[1]) у свези ТНИ

С друге стране у једном ретку:
ȣн ȣкь зȣелȣкзȣ — манимазетемею[1]) — аѵетаıасте: касъѧ — кѣпеклезȣль тоа' те'а ѵелѣк.

Чита се:

1) ь. и . . . . очь зјечјеман — леасупзасаз пометниить — фачезјепкоалело — песамаклезел.

2) Ун-укь зуелукзу — манимазетемеју — ачетајасте: касьен — кјепеклезуль тоа' те'а челјек.

На сабљи је ѵ овако ударено: ц; п је ц; з једном ς. Остали су читали з за ρ, а само не у првој ријечи; ѧ је на сабљи φ.

Сабља је укусно дамаскирана.

Споменута је сабља сада својина г. витеза Ника Бошковића, посједника у Дубровнику. Дуга је м. 0.85: ширина м. 0.16; дебљина средња 0.04 мм. обилата. Оклопљена је просто, као да је у задње доба. Лама је прекрасна, а на њој су слова ударена литимице, те су израђена заједно са сабљом. Сабљу је купио г. Бошковић у трговца Алексића у Дубровнику, а Алексић је добавио из Арбаније. — Словинац (1882. год. V. бр. 35. на стр. 558.) овако пише о споменутој сабљи: — „Осим тога речени г. Бошковић набавио је у истога продаваоца старинску сабљу не старога облика; корица јој је кожна; око балчака има штит за руке, а на штиту између накита крст. Кад гледаш литимице сабљу, и с једне и с друге стране видиш слова која су, рекао би, са сабљом кована, а не изрезана. Слова су стара ћирилска, језик румуњски; из почетка има пет слова излизаних. Даље слиједи натпис. — Писмо је знаменито и за нашу палеографију а најсколи за старински изговор онога ѣ. Ко зна румуњски, моћи ће ријечи разјаснити, а можда је ово и тајно писмо, што се је на оружје урезивало.“ — Славни Др. Фрањо Миклошић објелоданио је у III. књ. 1889. нашега Гласника „Мађарски ћирилским писменима“, па ето и наведени румуњски натпис из XVI. вијека са сабље може служити за слична успоређивања, а то за етнографско раширење ћирилскијех писмена.

---

[1]) у свези ни